

AETAS

— TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT —

PAP JÓZSEF

„Két választás Magyarországon”.

Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben

TUSOR PÉTER

*A bécsi Augustineum és Magyarország,
1816–1918*

SZABÓ DÁNIEL

Katonadalok és az első világháború

POLÁCSKA EDINA

*Franciaország és a karlizmus,
1868–1874*

GAVRIEL ROSENFELD

Miért a kérdés,

hogy „mi lett volna, ha...?”

*Elmélkedések az alternatív történetírás
szerepéről*

22. évf.

2007

1. szám

Bemutatjuk Kiss András

kolozsvári levéltáros-történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2000 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 500 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 700 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;

Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;

Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrásy út 45.;

ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, V. ker., Károlyi M. u. 16.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;

Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/313-221

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

22. évfolyam

2007. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap,

Nemzeti Civil Alapprogram,

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,

Szegedért Alapítvány,

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara

támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

PAP JÓZSEF

„Két választás Magyarországon” (Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben) 5

TUSOR PÉTER

A bécsi Augustineum és Magyarország, 1816–1918 (Vázlat) 32

SZABÓ DÁNIEL

Katonadalok és az első világháború 44

POLÁCSKA EDINA

Franciaország és a karlizmus (1868–1874) 63

Műhely

VIDA ISTVÁN KORNÉL

Egy ágyban Abraham Lincolnnal, avagy homoszexuális volt-e az Egyesült Államok tizenhatodik elnöke? 86

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Tocqueville és Algéria 104

FENYŐ ISTVÁN

Eötvös és Tocqueville 127

Elmélet és módszer

SZÉLPÁL LÍVIA

A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (*unconventional history*) elméletébe 135

GAVRIEL ROSENFELD

Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha ...?” (Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről) (Fordította: Szélpál Lívia) 147

Határainkon túl

„...a mi generációnk is egy kényszerpályára került...” (Interjú Kiss Andrással) (Az interjút készítette: *Voloncs László Mihály*) 161

Kiss András műveinek válogatott bibliográfiája 171

KISS ANDRÁS

Kor- és kórkép 1611 táján az erdélyi fejedelmi hatalomról 179

Figyelő

Egy liberális nacionalista gondolkodó. Beksics Gusztáv politikai publicisztikája (Beksics Gusztáv. <i>Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Müller Rolf. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2005.</i>)	
MIRU GYÖRGY	187
Templomok és patrónusok (Mező András: <i>Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2003.</i>)	
RÉVÉSZ ÉVA	190
Az angol reformációtól Oliver Cromwellig (Szántó György Tibor: <i>Anglikán reformáció, angol forradalom. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.</i> ; Szántó György Tibor: <i>Oliver Cromwell. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 2005.</i>)	
STREITMAN KRISZTINA – VELICH ANDREA	192
Hangadó birodalomfél vagy néma tartomány? (Somogyi Éva: <i>Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. A múlt ösvényén. Sorozatszerk. Gyáni Gábor. L'Harmattan, Budapest, 2006.</i>)	
GÁNGÓ GÁBOR	197
Számunk szerzői	201

PAP JÓZSEF

„Két választás Magyarországon”

*Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele
a 20. század első éveiben*

Tanulmányunkban a 20. század eleji magyar politikai elit társadalmi összetételét szándékozunk bemutatni. A magyar társadalom-történetírás részletesen foglalkozott a politikai elit szerkezetével, azonban eddig nem készült el az egyik legfontosabb csoport, az országgyűlési képviselők szociológiai összetételét bemutató modern vizsgálat.¹ A legátfogóbb képet Gerő András rajzolta az országgyűlési képviselőről.² Kutatásaiból kiindulva a legfontosabb munkák egyetértenek abban, hogy a politikai elit különböző csoportjai között nem volt kimutatható társadalmi különbség, szociológiai karakterük nem tért el jelentősen egymástól. Ezt a jelenséget elsősorban a szűk választójoggal, a nyílt szavazási struktúrával és a közjogi kérdés politikailag determinatív helyzetével magyarázzák.³ Ebből a kutatási alaphelyzetből kiindulva szándékozunk közelebbi információkat közölni az országgyűlési képviselők egy szűkebb köréről. Választ kívánunk adni arra a kérdésre, hogy valóban megfelel-e a statisztikai tényeknek az egységes szociológiai karakter elmélete.

A különböző politikai háttérrel rendelkező országgyűlési képviselők összehasonlító vizsgálatához az egyik legmegfelelőbb lehetőséget az 1901-es és 1905-ös országgyűlés kínálja. Az 1901-es parlament az átlagnak megfelelő dualizmuskori szabadelvű dominanciájával lehetőséget teremt egy olyan politikai garnitúra szociológiai jellemvonásainak bemutatására, amikor a politikai elit a szinte egyértelmű szabadelvű választási győzelem alapján rendeződött. Az egyéni politikai karriernek, életstratégiáknak kialakításakor erre a természetesnek nevezhető, előre determinálható lehetőségre figyelemmel kellett lennie annak, aki politikai pályára kívánt lépni.

A dualizmus során egyedülálló módon 1905-ben jön létre egy olyan politikai szituáció, amikor a két közjogi értelemben ellentétes politikai irányzat nagyjából egyenrangú erőként jelenik meg az Országházban. Ez az egyetlen olyan választás, ahol a két párt olyan szituációban indult el a választáson, mely a váltás realitását hordozta magában. Ha tehát különbség vagy azonosság volt a két irányzat politikai garnitúrájának szociológiai összetétele között, akkor ez a két csoport összehasonlításával meghatározható és statisztikai adatokkal

¹ A máig az egyik legjobban hasznosítható elemzés: Rudai Dezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és pártok életében (1861–1935)*. Budapest, 1936.

² Gerő András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselét a Monarchia Magyarországon*. Budapest, 1988. 133–189.

³ Gyányi Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 108.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999. 54–58. Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 1999. 93.

egzaktan leírható. Ha létezik különbség, akkor a különböző társadalmi csoportok reprezentációja között arányeltolódásnak kell lennie, ha nem, akkor pedig két alapvetően hasonlószerű tulajdonságú csoportot lehet leírni. Az 1906-os választás során egy 1905 előttihez hasonló, csak éppen ellenkező előjelű és sokkal szélsőségesebb helyzet alakult ki, hiszen az addigi ellenzéknek a szabadelvűiek visszalépése miatt gyakorlatilag nem volt ellenfele. Ekkor olyan személyek is bekerülhettek a parlamentbe potenciális versenytárs nélkül, akiknek a hagyományos politikai küzdelem időszakában erre semmi esélye sem lehetett volna. Az 1906-os garnitúra tehát inkább arra nyújt lehetőséget, hogy leírjunk egy korábbival ellenkező előjelű monolit politikai csoportosulást. Ezt a későbbiek folyamán, a kutatás következő periódusában fogjuk megtenni. Ebben a tanulmányban alapvetően a közjogi versenytársak statisztikai alapú elemzését szándékozunk elvégezni.

A vizsgálat alapját az 1901-es és 1905-ös országgyűlés almanachjainak statisztikai feldolgozása képezte.⁴ Az ebben található információkat, ha szükséges és lehetséges volt, kiegészítettük a Magyar Életrajzi Lexikon, a Pallas Nagylexikon és a Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái című sorozatok információival. A képviselők származásának meghatározásához felhasználtuk az Arcanum Kiadó Családtörténet, heraldika, honismeret DVD-ROM-ját (melyen az alapvető családtörténeti munkák találhatók meg), Gudenus János József genealógiai munkáját, valamint Kempelen Béla nemesi almanachját.⁵ A képviselők birtokviszonyait az 1911-es gazdacímár alapján határoztuk meg.⁶ Az így kapott adatokat a megfelelő adatrögzítési feltételek alapján egységes kódrendszerbe foglaltuk, és az SPSS adatbáziskezelő program segítségével dolgoztuk fel.⁷ Így a különböző típusú adatok és információk egy a matematikai statisztika szabályainak megfelelő vizsgálat alapját képezhetik. Adatbázisunkban 600 képviselőre 34 különböző típusú információ található.

Az 1901-es országgyűlési választások

Az 1901 októberében lezajlott parlamenti választások nem hoztak jelentős átalakulást a magyar politikai életben. A Szabadelvű Párt megőrizte fölényét a parlamentben, bár az 1896-os 290-nel szemben 1901-ben csupán 277 képviselőt vonultathatott fel. Ha a pártra adott szavazatok számát nézzük, akkor jelentős növekedés állapítható meg, hiszen míg 1896-ban 595 ezren szavaztak a pártra, addig 1901-ben 671 ezer fő tette ugyanezt. Az eredményt azonban árnyalja, hogy az 1896-ban önállóan indult Nemzeti Párt 33 képviselővel tudott megjelenni a parlamentben, és 75 ezer választó támogatta, az 1901-es választások előtt azonban a Nemzeti Párt fuzionált a szabadelvűekkel, és így együtt mérettették meg magukat. Így tehát, szemben 1896-al, amikor a két pártnak összesen 323 mandátuma volt

⁴ *Országgyűlési Almanach 1901–1906*. Rövid életrajzi adatok a Főrendiház és a Képviselőház tagjairól. Szerkeszti Sturm Albert. Budapest, 1901.; Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerkesztették: Dr. Fabró Henrik és Dr. Újlaki József. Budapest, 1905.

⁵ *Családtörténet, heraldika, honismeret*. DVD Budapest, 2002.; Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Budapest, 1990–1999.; *Magyar nemesi almanach*. Az 1867–1909-ben magyar nemességre, bárói, grófi és hercegi méltóságra emelt családok. Szerkesztette: Kempelen Béla, Budapest, 1910.

⁶ *Magyarországi gazdacímár*. Magyarország, Horvát- és Szlavónországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérllőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával. Szerkesztette: Rubinek Gyula. Budapest, 1911.

⁷ A statisztikai adatok feldolgozásához, módszertani jelleggel nagy segítségünkre volt Nagy Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. (Budapest, 2003.) című munkája.

670 ezer szavazattal, a szinte változatlan szavazatszám mellett a mandátumok száma 45-tel csökkent. Ezzel szemben a függetlenségi ellenzék 31 fővel tudta növelni parlamenti csoportját. A két függetlenségi párt között nem zajlott le jelentős átrendeződés. 1896-ban a Kossuth Ferenc vezette csoport a függetlenségi pártra esett szavazatok 83%-át, 1901-ben pedig 86%-át bírták. A „Kossuth Párt” 1896-ban 50, 1901-ben 79 hellyel, az Ugron Párt 11 és 13 hellyel rendelkezett.⁸ Ezzel párhuzamosan a Katolikus Néppárt is növelni tudta mandátumait 18-ról 25-re és szavazatszámát 51 ezerről 76 ezerre. A kormányoldal nem veszített ugyan szavazatokat, de mivel a választáson részt vettek száma jelentősen megnövekedett – 889 714-ről 1 025 259-re –, ez az ellenzék előretörését eredményezte. A szabadelvűek azonban még ezután is meghatározó, 67%-os többséget tudhattak magukénak. A nemzeti-ségi politikusok is növelni tudták szavazataik számát (1896-ban 1550 román szavazat szerepelt, 1901-ben pedig 10616 szlovák és 2720 szerb). A pártonkívüli politikusok voksai 50%-kal visszaestek. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a helységnévtörvény hatására a Szabadelvű Pártból kilépett száz politikusok egy része visszalépett a pártba, és vitte magával a szavazóit.⁹

Az országgyűlési képviselők között jelentős fluktuáció mutatható ki, ugyanis 154 fő (37%) 1901-ben került először a parlamentbe, 59% a szabadelvűek, 25% a függetlenségek, 10% pedig a Néppárt sorait erősítette. Az 5 nemzeti-ségi képviselő mindegyike, a néppártiak 66, a függetlenségek 41, a szabadelvűek 33%-a kezdte ekkor politikai pályáját. A legállandóbb képviselői csoporttal tehát a szabadelvűek bírtak, azonban még róluk is elmondható, hogy mandátumaik harmadát pályakezdő képviselők birtokolták.

Parlamenti képviselők társadalmi összetétele

Születési idő, hely, nemesi származás és vallás

A születési időpont 406 képviselő esetében ismert. Átlagéletkoruk 47 év, azonban az adatok nagy szóródást mutatnak. 4 fő csupán 26 éves volt megválasztásakor (szabadelvűek: Baross János, Borbély György, Csekonics Gyula gróf, függetlenségi: Brázay Kálmán), a legidősebb pedig 87 éves volt (az 1848 óta az országos politikában szereplő Madarász József). A képviselők között a 40–60 évesek domináltak (58%), a 40 évesnél fiatalabbak 26%-ot, a 60 évesnél idősebbek pedig 16%-ot tettek ki.

Ha az országgyűlésben szereplő képviselőket a pályára lépéskor betöltött életkor alapján vizsgáljuk meg, akkor tovább árnyalhatjuk a kialakított képet. A legfiatalabb életkorban Brázay Kálmán kezdte meg politikusi pályáját, 1896-ban még csak 21 éves volt. A legidősebben politikai pályára lépő pedig az 1901-ben új képviselőként szereplő, 71 éves függetlenségi Bernáth Lajos volt. Az átlagos életkor 39 év volt. 30 éves kor alatt kezdte pályáját a képviselők 20%-a (27 év alatt csupán 10% szerepelt), 50 év felett pedig 17%. A pályakezdet szempontjából tehát a 30-as 40-es évek domináltak. A két nagy párt között nem mutatkozott semmilyen eltérés, képviselőik átlagéletkora gyakorlatilag megegyezett egymással. Noha a függetlenségeken belül néhány százalékkal kevesebb 30 év alatti és 50 év feletti képviselő volt. A szabadelvűek 75%-a 47 évesnél, a függetlenségek 75%-a pedig 45 évesnél volt fiatalabb.

⁸ A statisztikai elemzésekben a két függetlenségi csoportot egységesen kezeltük.

⁹ A statisztikai kimutatás alapja: *A magyar királyi kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest, 1911. 424–426. A választásokról részletesen: Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, 1963. 129–132.

Lényegesnek tartjuk megvizsgálni, hogy a képviselő hogyan viszonyult választókerületéhez, azaz helyinek minősült-e vagy idegennek. Helyi emberként kategorizáltuk azokat a képviselőket, akik ugyan nem a választókerületben születtek, de vagy odaköltöztek, és ott éltek életüket megválasztásuk időszakában, vagy a kerület közvetlen környezetéből származtak. Idegennek minősítettük azt, aki ugyan a választókerületben vagy annak közvetlen környezetében született, de elhagyta szülőhelyét, és máshol telepedett le. Az almanach alapján 403 képviselő születési helye ismert. Helyinek minősíthető a képviselők 68%-a (279 fő), idegennek pedig 31% (124 fő). Az országgyűlés pártjai között jelentős eltérés nem mutatható ki, az azonban megjegyzendő, hogy az öt nemzetiségi képviselő közül az a négy, akinek ismert a születési helye, mind kapcsolódott kerületéhez, a tizenkét független közül pedig kilencről mondható el ugyanez. A máshol született vagy életvitel szerint máshol élő országgyűlési képviselők között 16 budapesti képviselő képezte a legjelentősebb csoportot. 17 arisztokrata képviselő tartozott ebbe az idegen kategóriába, akik három néppárti képviselő kivételével a kormánypártot erősítették. Közülük ki kell emelni azt a négy képviselőt – gróf Andrássy Tivadar, gróf Csáky Lajos, gróf Hadik-Barkóczy Endre és gróf Semsey László –, akik ugyan nem éltek életvitelszerűen a kerületükben, de birtokkal rendelkeztek ott. Hadik-Barkóczy Endre kivételével a három arisztokrata politikus képviselői karrierjét az adott kerületben kezdte, így esetleg bennük is megtalálhatjuk annak a sztereotíp arisztokratának az alakját, aki „vidéki” birtokán, gazdaszítzjei segítségével szerezte mandátumát.¹⁰ Nem kerülheti el a figyelmet az a tény sem, hogy a pártok erős, országosan ismert embereiket gyakran indították olyan kerületekben, ahol az előzetes választási tapasztalatok birtokában szinte biztosra lehetett venni a sikert. Megemlíthető, hogy ebbe a csoportba tartozott a kormánypárt részéről például gróf Apponyi Albert, Beksics Gusztáv, Berzeviczy Albert, Hegedűs Lóránt, Hieronimy Károly, Hock János, Lukács László, Mikszáth Kálmán, Rubinek Gyula, vagy a függetlenségek köréből Kossuth Ferenc, Thaly Kálmán, Rákosi Viktor és Ugron Gábor is.

Az 1901-es parlament képviselői között 59 (14%) arisztokratát, 19 bárót és 40 gróft találunk. A négy néppárti (báró Gágern Miksa, gróf Wilcsek Frigyes, gróf Zichy Aladár és János), kettő függetlenségi (gróf Benyovszky Sándor és gróf Hadik János), két disszidens (gróf Andrássy Gyula és Tivadar) és egy független (gróf Teleki Sámuel) képviselő kivételével mind a kormánypárthoz tartozott. 11 olyan képviselőt találunk az 1901-es országgyűlésben, aki arisztokrata rangját a kiegyezés után szerezte. 1874-ben kapott bárói rangot Nopcsa Elek, grófit Csekonics Gyula és Karátsanyi Jenő családja, 1875-ben báróit Bánhidya Antal és Inkey József családja, 1894-ben báróit Petricsevich-Horváth Artúr családja. 1895-ben ruházták fel báró ranggal Harkányi János, Solymossy Lajos és Ödön családját, 1896-ban báróival Dániel Ernő családját. Tisza Istvánt pedig 1897-ben emelte az uralkodó grófi címre. A legnagyobb létszámmal az Andrássy, a Bethlen és a Teleki család képviseltette magát. Andrássy Géza Rozsnyó, Gyula Losonc, Sándor Homonna, Tivadar pedig Terebes képviselője; Bethlen Balázs Marosludas, Bálint Bethlen, István Mezőség, Sándor Marosújvár képviselője volt. Teleki Domokos Dés, Gyula Ökörmező, Sámuel Gernyeszeg, Sándor Magyarlápós képviselője volt. Három fővel volt jelen a Zichy család (Aladár Nagykánizsa, János Szabadbáránd, Jenő Székesfehérvár képviselőjeként), kettővel az Apponyi (Albert Jászberény, Gyula Bazin), a Batthyány (Lajos Fiume, Tivadar Zurány) és a Solymossy család (Lajos Borosjenő, Ödön Lövvő). Az Andrássyak, a Bethlenek és a Telekiek politikai szerepvállalása oly mértékben egy területhez kötődött, hogy abban a régióban a politika meghatározó szereplőinek számítottak. Érdekes megjegyezni, hogy az arisztokraták közül ti-

¹⁰ Romsics: *Magyarország története a XX. században*, 53.

zenkilencen 1901-ben szerepeltek először a parlamentben. Ezen képviselők átlagéletkora 36 év volt. A legfiatalabb a 26 éves gróf Csekonics Gyula, a legidősebb pedig a 58 éves gróf Károlyi Antal volt. A pályakezdő arisztokraták relatíve fiatal korát jelzi, hogy 40%-uk fiatalabb volt 30 évesnél és további 20% pedig 35 évesnél. Ekkor kezdte meg képviselői karrierjét a 27 éves gróf Bethlen István is.

A nemesi összeírások alapján meg lehet kísérelni egyes képviselők családjának azonosítását. A képviselőket alapvetően három csoportba soroltuk: csak abban az esetben minősítettünk valakit nemesnek, ha család- és keresztnév szerint megtaláltuk a nemesi összeírásokban, vagy az almanachokban utalást találtunk a nemesi múltra; külön kategóriába soroltuk azokat a képviselőket, akiknek családnéve szerepel ugyan az adatbázisokban, de őt magát nem tudtuk egyértelműen beazonosítani; a harmadik csoportot azok alkotják, akiknek a családnévük sem utal nemesi múltra. A nemesi múlt vizsgálatával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy igen gyakran szinte megoldhatatlan problémát jelent az egyes személyek és/vagy családok beazonosítása, ebből kifolyólag a középső kategória csupán korlátozottan hasznosítható. A nemesi múlttal kapcsolatos nagyfokú bizonytalanság különösen abból a szempontból érdekes, ha figyelembe vesszük, hogy a korábbi időszakok történetírása milyen nagy fontosságot tulajdonított a képviselők nemesi származásának. Elgondolkodtató azonban, hogy a képviselői almanach az arisztokratákat leszámítva, az egyéb személyes információk mellett szinte marginális adatként kezeli a nemesi múltat. Az arisztokratákon kívül 126 (31%) képviselő nemesi származása vehető biztosnak, 148 személy tartozik a középső kategóriába, míg a nem nemesek csoportját 76 fő (18,6%) alkotja. Az ismert múlttal rendelkezők 75%-a tehát nemesi ősökkel rendelkezett, ebből 22,6% pedig az arisztokráciából származott. Az adatok analitikus erejét azonban nagy mértékben csökkenti a bizonytalan kategória, melybe a képviselők 36%-a tartozott. Ha pártok szerint vizsgáljuk meg a képviselők származását, akkor megállapítható, hogy a két legnagyobb csoport, a szabadelvűek és a függetlenségek között csupán kismértékű különbség figyelhető meg. A nemesek és nemtelenek nagyjából azonos arányban vannak jelen mindkét pártban, az eltérés kevesebb 4%-nál. Amíg a szabadelvűeknek 18%-a arisztokrata, addig a függetlenségeknek csupán kettő, a szabadelvűeknek 33%-a bizonytalan származású, a függetlenségeknek pedig 47,8%-a (!). A nem nemesek legnagyobb arányban a függetlenek (64%), a nemzetiségek (60%) és a néppártiak (28%) között voltak jelen, ez a 41 képviselő azonban nem változtatta meg a parlamentnek alapvetően a két nagy párt által meghatározott képét.

A képviselők vallási megoszlásának meghatározásához nem nyújtanak elegendő adatot a feldolgozott források. Az almanach, valószínűleg a szabadelvű állam- és politika-felfogásból kiindulva, csak elvétele közölte az adott személy vallási hovatartozását, erre csupán közvetett információkból, a társadalmi, foglalkozási adatokból vagy egy ismertebb család vallási hovatartozásából lehet következtetni. Mivel az adathiány a képviselők 90%-ára jellemző, a vizsgálat nem végezhető el.

Iskolai végzettség, külföldi utazás

Az almanachban szereplő 409 képviselő 10%-ánál nem szerepelnek a végzettségre utaló adatok. A fennmaradó 369 fő közül csupán 7 gimnáziumi végzettségűt találunk, a többiek mind felsőfokú iskolákat látogattak. A képviselők 60,4%-a jogi végzettséggel rendelkezett. Elsőprő többségüket bizonyítja, hogy a következő kategória – a gazdasági végzettségűek – csupán 9%-ot tett ki. Felsőfokú teológiai tanulmányokat 20 fő (5%), mérnöki vagy katonai tanulmányokat pedig 10, illetve 11 fő folytatott. Az 1901-es parlament tehát elsősorban a jogászok parlamentje volt. A képviselőházban szereplő pártok között a jogászok arányában nem volt jelentős különbség, szinte mindegyik frakciót ők uraltak. A fennmaradó helyek

megoszlásánál elsősorban a teológiai végzettségűek alul-, illetve felülreprezentáltságában tértek el egymástól a pártok. A függetlenségek közül 8 fő (8,5%), a Néppárt soraiban 4 fő (20%), a nemzetiségek között 2 fő (40%) tartozott ebbe a kategóriába, a Szabadelvű Pártban azonban csupán 5 fővel (1,9%) szerepeltek. A gazdasági végzettségűek közül 32-en a kormánypártnak voltak a tagjai, a függetlenségek között 4, a néppártiak között pedig csupán 1 ilyen képviselőt találhatunk.

Vizsgálhatjuk az országgyűlés tagjait aszerint is, hogy tanulmányaikat hol, mely városban végezték. Így megállapítható, hogy a legjelentősebb kategóriát a Budapesthez kötődő képviselők alkották. 30,8% Budapesten, 5% egyéb vidéki városban és Budapesten, 9,5% Budapesten és Bécsben, 7,3% Budapesten és egyéb külföldi városban szerezte meg legmagasabb iskolai végzettségét. Így tehát 215 fő, az ismert adattal rendelkezők 63%-a valamilyen formában kötődött a fővároshoz. Fontos kiemelni azt is, hogy a képviselők 15%-a Bécsben is tanult, további 17% pedig Monarchián kívüli oktatási intézményeket is látogatott. A külföldi tanulmányok során a legnépszerűbb célpontot a Német Császárság jelentette. 24 fő indult valamely német városba, Franciaországban hatan, Nagy-Britanniában pedig öten tanultak (az egyes országok között volt átfedés, egy személy több városban is tanulhatott). A legnépszerűbb város Berlin volt (13 fő), ezt követte Párizs és Lipcse (6-6 fő), majd Heidelberg, Hohenheim és London következett (5-5 fő), hárman pedig Münchenben tanultak. Az ausztriai intézmények közül ki kell emelni, hogy 4 katonatiszt a Bécsűjhelyi Akadémiát látogatta, hatan pedig a Theresianum tanítványai voltak, és ezt követően folytatták tovább tanulmányaikat. A vidéki magyar iskolavárosok közül jelentősebb szereppel bírt Nyugat-Magyarországon Pozsony (18 fő), Magyaróvár (10 fő), Esztergom (5 fő), Győr (4 fő), Pécs és Sopron (3-3) fő, Északkelet-Magyarországon Kassa (12 fő), Eperjes (10 fő), Sárospatak (4 fő), az Alföld keleti felén Debrecen (7 fő) és Nagyvárad (10 fő), Erdélyben pedig Kolozsvár (22 fő) és Nagyszeben (5 fő). Megjegyzésre méltó, hogy az olyan nagy tradíciókkal rendelkező városokban, mint Selmechánya, Pápa, Kecskemét, Szeged, Eger szinte alig-alig, 1-1 fő tanult az országgyűlési képviselők közül. A vidéki iskolahelyekről azonban el kell azt mondani, hogy gyakran további, fővárosi vagy külföldi tanulmányokat folytatott az itt végzett képviselő, vagy megkezdett iskoláit máshol fejezte be. A politikai elit Budapest-centrikussága tehát az iskolázottság tekintetében nagymértékben megmutatkozott. A jelentősebb pártok adatai nem térnek el ettől az általános képtől, szemben a nemzetiségi képviselőkkel, akik közül senki sem kötődött a fővároshoz. Érdemes megjegyezni, hogy a külföldi tanulmányok szempontjából a legalacsonyabb adatokat a nemzetiségek tudták felmutatni (0 fő). A függetlenségek (20%) és a néppártiak (24%) is elmaradtak az átlagtól. A független képviselők azonban a külföldön tanulók 27%-os összesített átlagát, a maguk 66%-ával magasan megelőzték.

Az iskolai végzettség mellett az egyén felkészültségének, széleslátókörűségének egyik fontos biztosítója, mutatója lehet a külföldi utazás, bizonyos esetben tanulmányút. Ennek fontosságát bizonyítja az is, hogy az almanach szerkesztői minden egyes esetben kitértek erre az első megközelítésben talán mellékesnek tűnő adatra. 77 képviselő vett részt valamilyen külföldi úton. Rajtuk kívül ide számolhatjuk még a fentebb már említett külföldi tanulmányokat is. 31 fő bécsi, 40 fő pedig egyéb európai tanintézetet látogatott. A bécsi tanulmányokat nem számítva tehát a képviselőház 28,8%-a rendelkezett külföldi tapasztalatokkal.

	Fő	%	A párt képviselőinek %-ában
Szabadelvű Párt	82	69,5	30
Függetlenségi Párt	17	14,4	18
Katolikus Néppárt	10	8,5	40
Disszidens	1	0,8	33
Nemzetiségi	1	0,8	20
Független	7	5,9	63
Összesen	118	100,0	28,8

I. táblázat

A KÜLFÖLDI TANULMÁNYOKAT FOLYTATÓ ÉS KÜLFÖLDÖN JÁRT KÉPVISELŐK MEGOSZLÁSA

Az adatokból egyértelműen kiolvasható, hogy az ellenzék ilyenén felkészültsége elmaradt a kormánypárt mögött, az adatokban azonban jelentős torzulást okoz, hogy az állami megbízatásokkal együtt járó tanulmányutak természetesen csak a szabadelvű politikusok előtt voltak nyitottak. Az úti célok között az európai és ezen belül is a nyugat-európai országok dominálnak. Európán kívül csupán 11 képviselő fordult meg, Afrikában ketten, Amerikában négyen, „Keleten” pedig öten jártak.

Polgári foglalkozás, birtokviszonyok és gazdasági szerepvállalás

A képviselők foglalkozási szerkezetét vizsgálva elsőként az a szembejövő, hogy döntő többségben az állami és megyei adminisztrációhoz kötődő személyek voltak; a képviselői mandátum elnyerése előtt 270 fő (66%) töltött be ilyen típusú állást. Az almanachban szereplő információk alapján 104 (25%) képviselő kapcsolódott a mezőgazdasághoz. Az iparhoz, kereskedelemhez és a bankszektorhoz azonban csupán 25 (6%), ez utóbbiak nem sokkal maradtak el a minisztériumi karrierrel rendelkezők számától. A parlamentben tehát a hagyományos foglalkozási csoportok domináltak, az ún. „kapitalista” szektor minimális reprezentációval rendelkezett. Hasonlóan alacsony volt a nem jogi, államigazgatási és egyházi értelmiség jelenléte. 17 fő művészeti vagy tudományos karriert tudott felmutatni, mellettük csupán öt tanárt, három orvost és két mérnököt választottak meg 1901-ben. Hasonlóan kis jelentőséggel bírtak az újságírók is (19 fő), de meg kell említeni, hogy rajtuk kívül 61 képviselőnél találtunk adatot valamilyen újságírói tevékenységre.

Pártonkénti összehasonlításakor feltűnő különbségekre lehet felhívni a figyelmet. A vármegyei hivatalnokok a Szabadelvű Párt képviselői között felülreprezentáltak voltak jelen, ugyanez mondható el a tiszteletbeli vármegyei megbízatással rendelkező jogászokról a függetlenségi pártcsoport esetében. Míg az iparban érdekeltek nagyjából azonos arányban oszlanak meg a két vezető párt között, addig a bankszektorban és kereskedelemben érdekelt 14 fő mindegyike a kormánypárt padsoraiban volt található. A 23 minisztériumi-hivatali múlttal rendelkező képviselő közül kivétel nélkül mindenki, a tíz hajdani hivatásos katona közül pedig hét volt kormánypárti. Érdekes jelenség figyelhető meg a papok és lelkészek között: a 17 fő közül 3 szabadelvű, 7 függetlenségi, 5 néppárti és 2 nemzetiségi képviselő volt. A néppártiak kivétel nélkül római katolikusok voltak, a függetlenségiek pedig protestánsok.

Az 1911-es birtokstatisztika alapján megvizsgálhatjuk, hogy az országgyűlési képviselők mekkora birtokkal rendelkeztek.¹¹ A statisztikai kimutatás alapján szinte mindenkiről nagy

¹¹ Magyarországi gazdacímár 1911. alapján.

bizonyossággal megállapítható, hogy az adott időszakban rendelkezett-e 100 kataszteriális holdnál nagyobb birtoktesttel. A kimutatás információi közül ezen vizsgálathoz felhasználtuk a birtokok kataszteri tiszta jövedelmére vonatkozó adatokat, melynek segítségével a képviselők jövedelmének egy fontos eleme válik ismertté.

1911-ben 173 (43%) 1901-es országgyűlési képviselő vagy özvegye szerepelt a gazdacím tárban. A birtokok mérete jelentős szóródást mutatott. A birtokosok felének 1000 holdnál kevesebb földje volt, 10% 200 hold alatti birtokkal rendelkezett, 10% pedig 6500 holdnál nagyobb területtel.

Százalékos eloszlás	Terület
10	210,60
20	315,00
25	396,00
30	474,20
40	693,00
50	949,00
60	1450,00
70	2155,60
75	2660,00
80	3103,40
90	6591,40

II. táblázat

A KÉPVISELŐI BIRTOKOK SZÁZALÉKOS ELOSZLÁSA TERÜLET SZERINT¹²

12 főnek volt 10 000 holdnál nagyobb birtoka, ők mind arisztokraták voltak, sőt az első 20 birtokos között is csak arisztokratákat találunk. A képviselőház legnagyobb birtokosa gróf Andrassy Géza, akinek 45 396 kataszteriális hold kiterjedésű birtoka volt. A hatalmas, öt vármegyére (Gömör-Kishont, Abauj-Torna, Szabolcs, Szepes és Zemplén) kiterjedő birtokkomplexum 35 uradalomra tagolódott. De az Andrassy családnak még két tagja – ifj. Andrassy Gyula (második legnagyobb birtokos, 42 305 kat. holddal) és Andrassy Sándor (negyedik legnagyobb birtokos 29 285 kat. holddal) – is a lista élén állt. Gróf Tisza István 21 493 kat. holdas birtokával a hatodik a sorban. A legutolsó Soltész-Nagy Kálmán miskolci képviselő volt a maga 107 holdjával. Weiss Bertold „nagyiparos” a Fejér megyei Sárkeresztúron bírt 164 holddal, ami nyilvánvalóan a társadalmi elvárásoknak megfelelő „vidéki birtok” kategóriába tartozhatott, hiszen mérete alapján más funkcióval nem nagyon bírhatott. Viszont érdemes megjegyezni azt is, hogy a birtok éves tiszta jövedelme 3245 forint volt, mellyel a legjobban jövedelmező uradalmak közé tartozott. A 15, 200 hold alatti képviselők közül az ismertebbek közé tartozott gróf Bánffy Miklós, Perczel Dezső és Kristóffy József.

¹² A százalékos eloszlást bemutató táblázatok az adatok decimális elrendeződését szemléltetik. Az egyes sorok azt mutatják meg számunkra, hogy a képviselők hány százalékára jellemző az adott adatnál kisebb, illetve nagyobb érték. Így tehát jelen esetben 210 kat. holdnál kisebb birtoka van 10%-nak, nagyobb pedig 90%-nak, vagy 6591,4 kat. holdnál kisebb van 90%-nak, nagyobb pedig 10%-nak. Az ilyen típusú táblázat az adott átlagérték mellett az egyes értékek szóródását mutatja meg, és ezáltal pontosabb statisztikai képet ad a vizsgált csoportról.

Kissé más sorrend adódik az adózott kataszteri tiszta jövedelem alapján:

Százalékos eloszlás	Évi kataszteri tiszta jövedelem
10	979,40
20	1625,20
30	2601,80
40	3655,20
50	4608,00
60	7720,00
70	13211,20
80	19361,60
90	37229,00

III. táblázat

A KÉPVISELŐI BIRTOKOK SZÁZALÉKOS ELOSZLÁSA JÖVEDELEM SZERINT

A birtokos képviselők 90%-ának tehát 1000 koronánál magasabb birtokjövedelme volt. Ez az 1893. évi IV. törvénycikk alapján pontosan megfelelt a IX. fizetési kategória harmadik osztályának, ahova például a gimnáziumi, reáliskolai, felsőbb leányiskolai, tanítóképző intézeti tanárok tartoztak.¹³ A legnagyobb jövedelemre gróf Zichy János tett szert (225 944 korona), őt gróf Karátsonyi Jenő követte (212 739 korona). 100 000 koronánál magasabb jövedelme volt báró Harkányi Jánosnak (151 774 korona), gróf Andrássy Gézának (123 323 korona), báró Solymossy Lajosnak (115 643 korona), gróf Hadik-Barkóczy Endrének (107 888 korona), gróf Andrássy Gyulának (107 088 korona) és gróf Andrássy Sándornak (103 175 korona). Gróf Tisza István 97 505 koronás jövedelmével a 11. volt a sorban. Talán nem meglepő, hogy az első 20 között csupán 4 nem arisztokratát találunk (Szluha István [16.], Hámory László [17.], Jakabffy István [19.] és Jankovich Béla [20.]).

Érdekes adalékként szolgálhat az uradalmak, birtokok jövedelmezőség szerinti összehasonlítása is. A gazdacíműtárban szereplő közel 500 uradalom kataszteriális holdanként átlagosan 4,8 koronát jövedelmezett, az uradalmak 55%-a nem érte el ezt az értéket. A három legjövedelmezőbb uradalommal Brázay Kálmán (Pellérd, Baranya vármegye 76,2 korona/kat. hold), gróf Andrássy Géza (Hór, Zemplén vármegye, 54 korona/kat. hold) és Darányi Ignác (Örsújfalú, Komárom vármegye, 49 korona/kat. hold) birtokában volt. Figyelemreméltó és a gazdasági szakirodalom megállapításával teljesen egyező jelenség, hogy a legrosszabban jövedelmező 100 birtok között 72 arisztokrata erdőuradalom található.¹⁴ Ha az egy birtokos tulajdonában lévő összes terület jövedelmezőségét vizsgáljuk meg, akkor ismét Brázay Kálmánt találjuk az élen (690 kat. hold, 16 716 korona, 24 korona/kat. hold). A második és harmadik helyen Latinovits Géza és Latinovits Pál Bács-Bodrog vármegyei birtokosok találhatók, a negyedik pedig Weisz Bertold fent említett Fejér megyei birtoka. Érdekes jelenség, hogy az első 20 legjövedelmezőbb birtokból 15 kisebb volt 1000 holdnál. 29 arisztokratánál a birtokok átlagos jövedelme nem érte el az összes birtok jövedelemátla-

¹³ 1893. évi IV. törvénycikk az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről. In: Magyar törvénytár 1892–1893. évi törvénycikkek. Budapest, 1897. 407.

¹⁴ Kóvér: *Magyarország társadalomtörténete*, 90–91.

gát. Az első húszban pedig csupán két arisztokrata, a 10. helyezett gróf Wilcsek Frigyes és a 20. gróf Batthyány Lajos található.

A birtokosok között a nemesi származással rendelkezők domináltak. A 173 fő közül 66 volt nemesi származású és 46 arisztokrata (a nemesek 52, az arisztokraták 80%-a) és csupán 11 fő volt nem nemes. A bizonytalan múltúak 33%-a (49 fő) rendelkezett birtokkal.

Kiugróan magas arányban birtokoltak földet a korábbi diplomaták és katonatisztek (önmaguk 75, illetve 70%). Míg az iparban és bányászatban érdekelt 11 fő közül hatnak volt birtoka, addig a bankszektorban érdekelt 14 fője közül csupán négy rendelkezett földdel, akik szinte mind a helyi takarékpénztárak alapítói, illetve igazgatói közül kerültek ki. Az ügyvédek a birtokosok csoportjában nagyon kevesen képviselték, míg az összes képviselő 17,8%-át adták, addig a birtokosoknak csupán a 9,8%-át. A papok és a hivatásos újságírók között egyaránt csupán egy-egy birtokost találunk. A birtokviszonyok, a foglalkozási szerkezet, valamint a nemesi származás tekintetében tehát alapvetően a 19. századra jellemző viszonyok uralkodtak a századforduló után is. A diplomáciai, katonai és vármegyei karriert folytatók jelentős része rendelkezett földbirtokkal, a jogászok, a papok, orvosok, tanárok, bankárok, újságírók pedig nagyobb arányban kerültek ki a birtoktalanok közül. Gróf Andrassy Géza, báró Harkányi János, Lukács László és Brázay Kálmán a vállalkozó birtokos-nemes alakját testesítették meg a magyar képviselőházban. A két legjelentősebb párt között enyhe eltérés mutatható ki: a szabadelvűeknek 48%-a volt birtokos, a függetlenségi-eknek pedig 32%-a. Rajtuk kívül az egyetlen jelentős csoportot felvonultató Néppárt képviselőinek 28%-a volt birtokos.

A képviselők gazdasági szerepvállalásáról nem rendelkezünk a birtokstatisztikához mérhető pontos információkkal, de az almanach életrajzi adatai részletesen közlik az egyes képviselők ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi érdekeltségeit. A különböző állások és megbízatások felsorolása mellett azonban nem jelenik meg az ehhez kapcsolódó jövedelem, pedig ez különösen érdekes összehasonlításra adhatna lehetőséget, ehhez azonban szükség lenne az időszak virilis jegyzékeinek országos összesítésére.

Az almanach 75 személynél tartalmaz valamilyen gazdasági szerepvállalásra vonatkozó utalást. Az OMGE inkább agrárius-érdekvédelmi, mint gazdasági helyi szervezeteiben 22 képviselő – 19 szabadelvű és 3 függetlenségi –, a helyi takarékpénztárakban pedig 10 képviselő – 9 szabadelvű és egy függetlenségi – volt jelen. Ebben a szektorban tehát igen jelentős kormányzati szerepvállalás figyelhető meg. Azonban mindkét csoport inkább a vidéki agrárius gazdasági körökhöz tartozott, mint a kapitalista ágazatokhoz. Így ők nem is igazán tartoztak a vizsgált körhöz. A fennmaradó 43 képviselő között is uralkodott a kormánypárt, 32 szabadelvű mellett 6 függetlenségi, 1 néppárti, 1 disszidens, 1 nemzetiségi és 2 független képviselő birtokolt valamilyen gazdasági tisztséget. A kormánypártiak kivételével minden képviselő vagy magánvállalatában szerepel, vagy valamilyen helyi jelentőségű cég alkalmazotti köréhez tartozik. A kormánypártiak között találhatjuk meg az igazgatótanácsok tagjait. Ennek alapján szerepelhet a szakirodalomban a politikai és gazdasági elit összefonódásának képe.¹⁵ Ezt nagymértékben igazolják az almanach adatai. A kormánypárt képviselőjének az igazgatótanácsba való beválasztása valódi előnyökkel járt vagy járhatott a vállalat számára. 22 kormánypárti képviselő neve szerepelt jelentősebb gazdasági társaságok, vállalatok igazgatótanácsában. Ebben a csoportban találhatjuk meg például gróf Tisza Istvánt is, akiről az almanach szerényen csak annyit jegyzett meg, hogy „több pénztintézet és iparvállalat elnöke, elnökségi tagja”.

¹⁵ Gerő: *Az elsőprő kisebbség*, 175–179.

A kimutatásban szereplő társaságok azonban korántsem ölelték fel a magyar gazdaság egészét: a nehézipar és az élelmiszeripar csupán egy-egy vállalattal (Rimamurányi-Salgótarjáni Vasművek RT, Magyar Cukoripari RT) szerepelt. Sokkal jelentősebb a politikai elit reprezentációja a bankszektorban. A helyi takarékpénztárakon kívül hét bank vezetőségében találunk képviselőt (Első Pesti Hazai Takarékpénztár, Központi Takarékpénztár, Magyar Leszámitó és Pénzváltó Bank, Magyar Földhitelintézet, Budapest-Terézvárosi Takarékpénztár, Dél-Magyarországi Gazdasági Bank, Magyar Agrár- és Járadékbank, Osztrák-Magyar Bankfiók). Hasonlóan fontos szerepük volt a közlekedési vállalatoknak (Balatoni Gőzhajózási RT, Adria Tengerhajózási RT, Nagybecskerek–Nagyikindai Vasút, Első Erdélyi Vasút, MÁV, Kassa–Oderbergi Vasút, Osztrák–Magyar Államvasutak Magyarországi Vonalainak Igazgatósága). Összességében azonban – véleményünk szerint – a jelenséget nem célszerű túldimenzionálni, hiszen még azon gazdasági ágazatban, ahol legnagyobb összefonódás érzékelhető, sem volt általános jelenség, hiszen az adott ágazat szereplőinek legnagyobb része kimaradt a felsorolásokból. A gazdasági érdekcsoportoknak meglehettek a sokkal burkoltabb érdekérvényesítési lehetőségei, melyek nem ütköztek nyíltan az 1875-ös összeférhetetlenségi törvénybe, és így nem jártak együtt az adott gazdasági érdekcsoport számára is kellemetlen botránnyal. Meglátásunk szerint az a tény, hogy az 1897 és 1900 közötti 130 összeférhetlenségi ügyből 7 végződött az eljárás alá vont képviselő mandátumtól való megfosztásával,¹⁶ éppen a törvény komoly figyelembevételét támasztja alá, hiszen a legradikálisabb szankció alkalmazása viszonylag ritkaságszámba megy a politikai elit köreiben. A kérdést éppen a vizsgált korszakban vette napirendre az országgyűlés, és az 1875. évi I. törvénycikket a megváltozott gazdasági viszonyokhoz igazította, megalkotva az 1901. évi XXIV. törvénycikk részletes szabályozását. A szabályozás rendkívül szigorú időbeli korlátokat szabott. A megválasztott képviselőnek 30 napon belül meg kellett szüntetni összeférhetetlenséget okozó állását, vagy ha időközben keletkezett oly jogviszony, mely a törvény hatálya alá esett, 2 napon belül le kellett mondani. Ha jóhiszeműségből nem tett eleget köteletségének, az összeférhetetlenség bírósági megállapítása után 8 napon belül meg kellett szüntetni a mandátumát vagy a törvénytelen jogviszonyát.¹⁷ Az összeférhetetlenségi bizottság munkájának szabályozása a képviselőházi házszabály egyik legaprólókosabb és leghosszabb része. Az összeférhetetlenségi állandó bizottság elnökét és 11 tagját a parlament általános többséggel választotta. Ez elsősorban a képviselői mandátummal össze nem egyeztethető állami tisztségekkel foglalkozott. A gazdasági ügyek (1901. XXIV. tc. 5-11§) az ún. összeférhetetlenségi ítélő bizottság hatáskörébe tartoztak, melynek tagjait (szintén 12 fő) a házelnök az ülészek kezdetén összeállított 80 fős képviselői csoportból sorsolta ki az adott ügy elbírálására. A bizottság működésének szabályozásakor biztosítani szándékoztak az érdemi munkát, ezért a kisorsoltaknak – ha nem voltak elfogultak az ügyben, melynek minősített eseteit szintén részletesen meghatározták – nem lehetett visszautasítaniuk a megbízatást, és az ügy lezárásáig nem lehetett megszakítaniuk a munkájukat.¹⁸ Ez a szabályozás és a különböző politikai csoportok részvétele az összeférhetetlenségi bizottságban komolyan korlátozhatta legalábbis a nyílt összefonódást a politikai és gazdasági elit között.

¹⁶ Gerő: *Az elsőpró kisebbség*, 175.

¹⁷ XXIV. törvénycikk az összeférhetlenségről. In: Magyar törvénytár 1901. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Dr. Márkus Dezső. Budapest, 1902. 133–140.; az összeférhetlenséggel kapcsolatos kormánypárton belüli vitáról részletesen: Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 2001. 103–104.

¹⁸ *A képviselőház házszabályai*. Hivatalos kiadás. Budapest, 1901. 112–146.

Társadalmi szerepvállalás, udvari és katonai rang

Az országgyűlési képviselők aktív szerepet vállaltak a kulturális, társadalmi, jótékony és vallási intézetek működtetésében. Az itteni szerepük fontos volt egyéni politikai karrierjük szempontjából is.

	Megoszlás (fő)	Megoszlás (%)	Kormánypárti (%)	Összes képviselő %-a
Vallási szervezet	26	24,3	73	6,4
Szakmai szervezet	17	15,9	88	4,2
Kulturális egyesület	28	26,2	60,7	6,8
Jótékony szervezet	7	6,5	100	1,7
Sportegyesület	9	8,4	77,7	2,2
Többszörös tevékenység	20	18,7	80	4,9
Összes	107	100	75	26,2

IV. táblázat**A KÉPVISELŐK TÁRSADALMI SZEREPVÁLLALÁSA**

A társadalmi egyesületek tagjai között természetesen uralkodott a két nagy párt. A szabadelvűek adták a csoport 75, a függetlenségek pedig 21%-át, a kormánypárt tehát 9%-kal volt felül-, a függetlenségi pedig 7%-kal alulreprezentált önmagához képest. A legkiegyenlítettbb párteloszlás a kulturális egyesületek terén volt megfigyelhető. A nemzetiségi képviselők közül Kollár Márton (Martin Kollár) az Adalbert Irodalmi Egylet vezetőjeként, Ruzsiák János (Jan Ružiák) pedig egyházmegyei felügyelőként vett részt a társadalmi életben. A három független szász képviselő is egyházi és kulturális tevékenységet folytatott. A néppárti képviselők természetesen a vallási-kulturális tevékenységükkel tűntek ki. Gróf Zichy János a Szent Imre önképző egyletnek volt alapítója, Ernst Sándor még pozsonyi káplánként legényegyletet szervezett. Az 1901-es parlament 5 képviselője szerepelt a nemzetiségi területeken magyar kulturális és ezzel szorosan összefüggő turisztikai-néprajzi tevékenységet folytató, magyarosodást elősegíteni óhajtó egyesületekben: gróf Teleki Domonkos (Dés) és Bedő Albert (Székelykeresztúr) tagja, báró Feilitzsch Arthur (Kolozsvár) elnöke volt az Erdélyi Kárpát Egyesületnek (EKE), Sándor József (Kovácsna) EKE alelnöksége mellett a Romániai Missziós Egyházmegye főgondnoka és az Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület titkára volt, München Aurél (Igló) pedig a Magyar Kárpát Egyesületet vezette. Mind az 5 képviselő a Szabadelvű Párt tagja volt, képviselői körzetük szorosan kötődött az egyesületük működési területéhez. A sportéletben a szabadelvűek domináltak: gróf Andrássy Géza a Cs. Kir. Vitorlázó Raj commodore-ja (parancsnoka), Haydin Imre a Wesselenyi vívóklub elnöke, Heincz Hugó a Selmeci Atlétikai Klub elnöke, Kubik Béla az Atlétikai Klub bajnoka, Vojnich Sándor pedig lóversenyző volt. A függetlenségi Krasznay Ferenc az Atlétikai Klub elnöke volt. A képviselők egy része részt vett az irodalmi társaságok életében is. László Mihály a Petőfi-társaság, gróf Apponyi Albert a Kisfaludy Társaság, Mikszáth Kálmán és Rákosi Viktor a Petőfi és a Kisfaludy társaság, Bakonyi Samu a Csokonai Kör (főtítkár), Lázár György a Dugonics Társaság (elnök) tagja volt. A szakmai szervezetek vezetőségi tagjai között szinte kivétel nélkül – Várady Károly az ipari és munkáskörök tanácsadója, valamint Nessi Pál Balatonfüredi Fürdőtelep Egyesület vezetője – az erősebb lobbyképességgel rendelkező kormánypárti képviselőket találjuk meg.

Társadalmi presztízs szempontjából különösen fontos szerepet töltött be az udvarképesség, mely lehetőséget teremtett arra, hogy az egyént különleges alkalmakkor az udvarba meghívják. Az udvarképesség elvárásainak alapvetően születésénél fogva, méltósága

után vagy katonai karrierje alapján felelhetett meg a kor embere. A születési jog birtoklásához át kellett esni egy ún. ősnemesi kvalifikáción, mely során a vizsgált személynek bizonyítania kellett, hogy anyai és apai ágon 4 generációra visszamenőleg csak nemesi ősökkel rendelkezik.¹⁹ Nagy társadalmi presztízst jelentő udvari rangban 31, állami kitüntetésekben 44 képviselő részesült 1901-ig. Közülük 14 fő mindkét kategóriában szerepelt.

Rang	Fő	Arisztokrata
Császári és királyi kamarás	17	7
Valóságos belső titkos tanácsos	13	4
Császári királyi asztalnok	1	0
Összesen	31	11

V. táblázat

KÉPVISELŐK ÁLTAL BIRTOKOLT UDVARI RANGOK

A magyar királyság udvari méltóságai gyakorlatilag elérhetetlenek voltak az ellenzék számára, csupán a kormánypárthoz kapcsolódó személyek részesülhettek benne. Ezt azonban szinte természetesnek vehetjük, ha figyelembe vesszük az ellenzéknek a dualizmussal kapcsolatos nézeteit. A 31 személy között azonban az arisztokrácia már háttérbe szorult, hiszen csupán 11 fő került ki közülük.

A középkori eredetű érdemrendek adományozása és birtoklása a dualizmus időszakában reneszánszát élte. Az érdemrendek odaítélésénél szigorúan betartották a hierarchikus szabályokat. A modern kornak megfelelő fizetési kategóriákat messzesemenően összehangolták az érdemrendek tradicionális fokozataival, és így egy viszonylag átlátható rendszert hoztak létre. A fontosabb érdemrendekkel az 1884-es reformig rang- és címemelkedés járhatott együtt. A rendhalmaz nem volt uralkodó tendencia, ugyanis 31 képviselő egy, 7 kettő, 3 pedig három kitüntetést kapott. A közlekedésfejlesztéssel foglalkozó Vörös László 5, Csörgeő Gyula 6, a katonai karriert befutó báró Fejérváry Géza 7 érdemrend birtokosa volt.

A magyar királyi Szent István-rend fokozataiban 6 fő részesült, 4 szabadelvű képviselő a kiskeresztet, Thaly Kálmán ellenzéki politikus a lovagkeresztet, az egyedüli arisztokrata, báró Fejérváry Géza pedig a nagykeresztet birtokolta. Az 1757-ben kizárólag katonáknak alapított Mária Terézia rend nagykeresztjének birtokosa volt báró Fejérváry Géza, aki ezzel a renddel osztrák bárói címre és 12 000 korona járadékra tarthatott igényt. A Lipót rendet 1808-ban alapították, a hierarchikus sorrendben a Szent István-rendet követte, négy lovagja, öt közép- és három nagykeresztos politikusa mind szabadelvű volt. A legmagasabb rangot három vezető politikus, Széll Kálmán, Lukács László és báró Fejérváry Géza kapta meg. Az 1816-ban alapított Vaskorona-rendben 18 képviselő részesült, Jékey Zsigmond és Brázay Kálmán függetlenségi politikusként volt a rend birtokosa, ám Jékey a kitüntetés időpontjában nem volt tagja az országgyűlésnek, Brázay pedig a nemzetközi és magyar kiállításokon betöltött szerepéért kapta a kitüntetést. Az 1848. december 2-án alapított Ferenc József rendnek 10 kitüntetettje volt: öt lovag, három parancsnok és 2 nagykeresztos. Brázay kivételével mind szabadelvűek voltak, és egy arisztokrata sem volt köztük. A nagykeresztet az állami adminisztráció magasabb köreiből tartozó Gromon Dezső és Miklós Ödön kapta meg. Külföldi államok kitüntetésekkel több képviselő is rendelkezett.

Az almanach készítői különlegesen nagy gondot fordítottak a katonai szolgálattal kapcsolatos információk bemutatására. Az egyes életrajzokban részletesen szerepelnek az

¹⁹ Kempelen Béla: *A nemesség. Útmutató az összes nemességi ügyekben*. Genealogiai és heraldikai kézikönyv. Budapest, 1907. 95–96.; Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 94–95.

adott személy által betöltött rendfokozatok, a szolgálat helye, gyakran az alakulat pontos megnevezéseivel és az esetleges hadjáratokban való részvétel. A képviselők általában tartalékos tiszti rangot birtokoltak, hivatásos tisztek elvérté fordultak elő közöttük. Ez utóbbi természetesen következett a tisztkar apolitikus voltából. A tartalékos tiszti rendfokozat megszerzéséhez a középiskolai tanulmányok elvégzését követően egyéves önkéntes szolgálatra kellett jelentkezni, majd a sikeres tiszti vizsgát követően, ha a jelöltnek megvolt a hadnagyi rangnak megfelelő jövedelme, akkor megkaphatta a tartalékos tiszti kinevezést.²⁰ A tartalékos tiszti jogosult lett a tiszti kardbojt viselésére, és ezáltal párbaj- és szalonképes úriemberré vált. A hajdani rendi-jogi helyzethez kötött úri kategóriát éppen ez az intézmény definiálta át, és tette műveltséghez, tevékenységyszerkezethez és jövedelemhez kötődő fogalomká.²¹ A katonai rang a társadalmi presztízst jelentősen befolyásolhatta, nem véletlen tehát, hogy az életrajzok oly nagy hangsúlyt helyeztek rá.

Mindezek ellenére a katonai szolgálatban részt vettek aránya meglepően alacsony, a képviselők 80%-ánál nincs adat a szolgálatról. Mivel az almanachban a katonai szolgálat minden szintje megjelenik (önkéntesi évtől az altábornagyig), az információ elmaradása esetén valószínűsíthetjük, hogy az adott képviselő nem volt katona. A korban természetesen már létezett az általános hadkötelezettség, mely alól elméletileg a politikai és gazdasági elit számára sem volt kibújási lehetőség. A szolgálat elmaradásában azonban a minden korban létező elkerülési útvonalak használatát feltételezhetjük, hiszen az orvosi alkalmatlanság nem lehet ily extrém mértékben jellemző a társadalomnak éppen erre a szeletére. A szolgálat elkerülésének útja lehetett a póttartalékba kerülés, mely lehetőséget teremtett a fölös számban besorozottak szolgálatának az elhalasztására.

	Fő	%	Szabadelvű	Függetlenségi
Nincs adat a szolgálatról	328	80,2	215	77
Hadnagy	43	10,5	28	9
Főhadnagy	10	2,4	6	1
Százados	2	0,5	2	0
Őrnagy	4	1,0	4	0
Altábornagy	1	0,2	1	0
Szolgált, de nincs rang	21	5,1	14	5
Összesen	409	100,0	270	92

VI. táblázat

KÉPVISELŐK ÁLTAL MEGSZERZETT KATONAI RANGFOKOZATOK

A katonai szolgálatot teljesítettek között dominánsan a legalacsonyabb tiszti rangok jelennek meg, magasabb katonai rangot kizárólag a hivatalosan is katonai pályára lépett képviselők nyertek el. A parlament rangidős tiszte az altábornagyí rangig emelkedő báró Fejérváry Géza volt. A két nagy képviselőcsoport „militarizáltságában” nem volt különbség, de a magasabb rangba emelkedett kevesek mind a szabadelvű csoportozhoz tartoztak.

²⁰ Hajdú Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914*. Ferenc József magyar tisztjei. Budapest, 1999. 300–301.

²¹ Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 100–101.

Az 1905-ös országgyűlési választások

Az 1905. január utolsó hetében lezajlott választásokon a Szabadelvű Párt 159 mandátumával szemben a koalíció 235 mandátumot szerzett; mellettük 10 nemzetiségi és 9 párton kívüli jelölt került be a képviselőházba. A várakozásoktól eltérően visszafogott volt a küzdelem, 108 kerületben, több jelölt híján, még választást sem tartottak. Igaz ugyan, hogy az ilyen kerületek száma 1896-óta folyamatosan csökkent (1896: 132, 1901: 116), ami végül is a választási harc szerény élénkülésének a jele volt. A választások legnagyobb vesztese a Szabadelvű Párt lett, 1901-es mandátumainak 43%-át kaparintották meg az ellenzéki pártok. A választási vereségben kulcsfontosságú szerepük volt a kormánypártból az ellenzékhez csatlakozott új politikai pártoknak: a Bánffy Dezső által vezetett Új Párt 12, az Andrássy Gyula irányítása alatt álló Alkotmány Párt pedig 24 helyet vett el a hajdani anyapárttól. A legnagyobb sikert azonban a Függetlenségi Párt könyvelhette el: 74 mandátummal, 80%-kal növelte képviselői helyeinek számát, és így a parlament meghatározó vezető ereje lett, azonban a kormányzáshoz szükséges többséget csak a volt kormánypárti képviselők támogatásával tudta biztosítani. A nemzetiségi pártok eredménye vegyes volt. A szlovákok majdnem kiszorultak a parlamentből, 4 mandátumukból hármat elveszítettek, a szerbeknek egy mandátumot sikerült megszerezniük. A Román Nemzeti Párt nyolc mandátumával tudta növelni a nemzetiségi képviselők számát. A nemzetiségiek az 1901-es öt helyett most 10 képviselőt tudtak felvonultatni, ez messzemenően elmaradt az előzetes várakozásaiktól.²²

Az 1905-ben megválasztott parlamentben az új – 1905-ben pályára lépő – képviselők aránya nem haladta meg az 1901-es szintet, sőt még néhány százalékkal el is maradt attól (1901: 37%, 1905: 33%). Ez azért érdekes, mert a korábban szinte elképzelhetetlennek számító politikai átrendeződés hatására nem került be nagyobb arányban pályakezdő politikus a parlamentbe, mint az átlagos választási eredményt felmutató 1901-es évben. Az új képviselők legnagyobb arányban a kormánypártból kiszakadt pártokban (Új Párt 41,6%, Alkotmány Párt 54%), a Néppártban (39%) és a nemzetiségiek között (80%) voltak jelen. Az almanach által szocialistának minősített két képviselő – Áchim L. András és Mezőfi Vilmos – is ekkor kezdte meg parlamenti szereplését. A Függetlenségi Párt képviselőinek 37, a Szabadelvű Párt képviselőinek pedig 20,4%-a tartozott ebbe a kategóriába.

²² A statisztikai kimutatás alapja: *A magyar királyi kormány 1910. évi működéséről*, 424–426.; a választások eredményéről részletesen: Dolmányos: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*, 24–26.

Párt	Új képviselők létszáma	Pártonkénti megoszlás (%)	Az új képviselők a párt összes képviselőjéhez viszonyítva (%)
Szabadelvű Párt	32	23,5	20,1
Függetlenségi Párt	61	44,9	37
Katolikus Néppárt	11	8,1	39,3
Demokrata Párt	1	,7	50
Új Párt	5	3,7	41,6
Alkotmány Párt	13	9,6	54,1
Nemzetiségi	8	5,9	80
Független	3	2,2	60
„Szocialista Párt”*	2	1,5	100
Összesen	136	100,0	32,9

VII. táblázat

AZ 1905-BEN ELŐSZÖR PARLAMENTBE KERÜLT KÉPVISELŐK MEGOSZLÁSA

Átfedések és különbségek a két parlament tagjai között

Mielőtt az 1905-ös választások eredményei alapján összehívott új magyar parlament társadalmi összetételét megvizsgálánk, egy fontos kérdésre ki kell térni: Az előző ciklus képviselői közül kik nem kerültek be a parlamentbe, és akik továbbra is ott maradtak változtattak-e politikai hovatartozásukon, és ha igen, milyen arányban?

Az előző parlament képviselőnek nagyjából fele számára hozott radikális változásokat az 1905-ös év. 197 képviselőnek nem sikerült újra mandátumot szereznie. Így gyakorlatilag a parlament fele kényszerült a politikai élettől való hosszabb-rövidebb ideig tartó távollétre. A számszerint legnagyobb átrendeződés a Szabadelvű Pártban zajlott le, 156 képviselő, az 1901-es képviselőcsoport 56,3%-a távozott a parlamentből. Azonban minden párt jelentős fluktuáción ment keresztül. A Függetlenségi Párt 22,8%-a, a Katolikus Néppárt 32%-a, az Alkotmány Párt 20%-a és a függetlenek 36%-a esett el korábbi mandátumától. Külön kiemelendő, hogy az 1901-ben megválasztott 5 nemzetiségi képviselőből egy sem került be 1905-ben a parlamentbe.

A fent bemutatott 136, valóban 1905-ben pályakezdő politikus mellett 62 olyan képviselő került az új parlamentbe, aki képviselőként már szerepelt korábbi időszakokban. Nagyrészek a két nagy párt képviselője volt, 26 szabadelvű és 24 függetlenségi politikus folytathatta kényszerpihenő után politikai karrierjét.

A két parlament között egy 212 fős csoport biztosította a kontinuitást. Az újráválasztást jelentősebb számban a szabadelvűeknek (99 fő), a függetlenségieknek (82 fő) és a néppártiaknak (14 fő) sikerült elérniük. A valódi arányokat azonban kissé módosítja, hogy a Szabadelvű Párt 19 hajdani képviselője nem a korábbi pártja színeiben nyert újra mandátumot. 13 fő a függetlenségi, 1 az Új Párt, 3 az Alkotmány Párt színeiben, 2 pedig függetlenként politizált tovább. A függetlenségiek közé álló politikusok gróf Apponyi Albertet követve hagyták el a kormánypártot. Néhány képviselő azonban más pártot is felcserélt: függetlenségből lett alkotmánypárti gróf Hadik János és új párti Szabó Kálmán, néppártiból független lett Szüllő Géza és függetlenségi gróf Zichy János. Négy korábbi független szász képviselő pedig belépett a Szabadelvű Párt képviselőcsoportjába. Figyelemre méltó, hogy

* Az Almanach a Magyarországi Ujjászervezett Szociáldemokrata Pártot nevezte így.

a pártváltás közben csak ketten váltottak választókerületet: gróf Batthyány Lajos Fiumét Bodajkra, Nagy Sándor pedig Meggyasszót Nagylakra cserélte. A választók tehát nem büntették a korábbi pártjukhoz hűtlenné lett személyeket, hanem a megváltozott politikai környezetnek megfelelően ugyanazokat a személyeket a korábbi elveiknek akár szögesen elmentmondó pártprogrammal is újraválasztották.

A két ciklus képviselőcsoportjai között tehát oly nagymértékű különbség tapasztalható, hogy ennek alapján valóban indokolt elvégezni az összehasonlító vizsgálatot.

Parlamenti képviselők társadalmi összetétele

Születési idő, hely, nemesi származás és vallás

Születési időpontja 408 képviselőnek ismert. Az országgyűlés átlagéletkora nem sokkal tért el az 1901-esétől, az akkori 47-tel szemben 1905-ben 48 év volt. Az adatok 1905-ben is nagy szóródást mutatnak, hasonlóan 1901-hez, ekkor is 26 éves volt a három legfiatalabb képviselő (Kerese György, ifj. Madarász József és gróf Teleki Pál), a legidősebb pedig továbbra is az ekkor már 91 éves Madarász József. A korösszetétel 1901-hez képest szinte semmit sem változott (26–39: 27,3%, 40–59: 57%, 60–91: 15,8%).

A pályakezdet átlagos életkoránál kapott értékek nem térnek el jelentősen az 1901-esétől. A pályakezdetkor betöltött átlagos életkor 39 év volt, és 1901-hez hasonlóan a képviselők nagy része 30–40 éves kora között lépett politikai pályára. A legidősebb korban Szappanos István, Kecskemét függetlenségi képviselője lépett be a parlamentbe, ő 87 éves volt, amikor 1905-ben hosszú helyi politikai szereplés után megválasztották, a legfiatalabb pedig Széll Kálmán, Szentgotthárd képviselője, aki 1868-as első megválasztásakor 23 éves volt csupán. A két nagy párt között 1905-ben sem volt lényeges különbség.

407 képviselő születési helyét sikerült beazonosítani. 1901-hez képest az idegen képviselők aránya kissé emelkedett, 31%-ról 37-re. A két legnagyobb párt gyakorlatilag azonos adatokkal rendelkezett, jelentős eltérés csupán az Alkotmány Pártnál mutatható ki, ahol az idegenek aránya elérte az 50%-ot. Érdemes megjegyezni, hogy a nemzetiségi képviselők ebben a parlamentben is az átlagnál sokkal jobban kötődtek választókerületükhöz, csupán Hodzsa Milán (Milan Hodža) és Novák Aurél (Aurel Novacu) tartozott közülük az idegen kategóriába. Az idegen képviselők egyik jelentős csoportját az arisztokraták – 9 szabadelvű, 3 függetlenségi, 3 néppárti, 2 új párti, 6 alkotmány párti és 3 független – alkották. Közülük a szabadelvű gróf Csáky Lajos, az alkotmány párti gróf Batthyány Lajos, gróf Semsey László és gróf Sztáray Sándor, a független Majláth István Géza gróf rendelkezett ugyan kerületében birtokkal, de lakhelyként más település szerepelt. A vezető politikusok biztos „vidéki” megmértetésével ebben a ciklusban is előszeretettel éltek a pártok; a szabadelvűek részéről például Berzeviczy Albert, Herczeg Ferenc, Hertelendy László, Hieronimy Károly, Khuen-Héderváry Károly, Lukács László, Mikszáth Kálmán, Rubinek Gyula, a függetlenségiek részéről pedig Hegedűs Károly, Hentaller Lajos, Kossuth Ferencz, Polónyi Géza, Rákosi Viktor, Thaly Kálmán, Ugron Gábor vállalta „idegenként” a küzdelmet.

Az arisztokrata képviselők között feltűnően nagy volt a fluktuáció. Az 1901-es parlament 59 arisztokratájából 24 nem került be az 1905-ös parlamentbe, a helyükre lépők közül 23 fő 1901 és 1905 között kezdte meg a karrierjét. Rajtuk kívül 5 fő pedig korábban is szerepelt ugyan, de 1901-ben nem választották meg őket. Az arisztokraták létszáma tehát – 4 fővel – kissé emelkedett. Ekkor kezdte meg munkáját a magyar törvényhozásban gróf Károlyi Mihály és gróf Teleki Pál is. A legjelentősebb reprezentációval – 5 fővel – a Zichy család rendelkezett (Aladár Nagykanizsa, János Szabadbáránd, Jenő Székesfehérvár, Miklós Udvard, Vladimir Balassagyarmat képviselője), 4-4 képviselőt adott az Andrássy (Géza

Rozsnyó, Gyula Olaszliszka, Sándor Homonna, Tivadar Terebes képviselője), a Batthyány (József Keszthely, Lajos Bodajk, Tivadar Zurány, Zsigmond Muraszombat képviselője), a Bethlen (Balázs Marosludas, Bálint Bethlen, István Mezőség, Sándor Marosújvár képviselője) és a Károlyi familia (György Krassó, István Nagykároly, Mihály Pétervására, Sándor Gönc képviselője).

A 62 arisztokrata mellett 114 (28%) képviselő nemesi származása vehető biztosnak, a bizonytalan származással rendelkezők száma 168 (40,9%), a nem nemeseké pedig 67 (16,3%). Az ismert múlttal rendelkezők 60,7%-a tekinthető nemesnek, rajtuk kívül pedig 21% arisztokratának. A bizonytalan múlttal rendelkező képviselők aránya sajnos tovább növekedett 1901-hez képest. A nem nemesek aránya a Néppárton (28,6%) és a nemzetiségieken (60 %) belül volt a legmagasabb. Az arisztokraták és a nemesek adták az alkotmány pártiak 79, a szabadelvűek 55,6, az új pártiak és a függetlenek 50%-át. A Függetlenégi Párt a hajdani kormánypárttól – hasonlóan 1901-hez – elsősorban a bizonytalan múlttal rendelkezők magasabb (53%) és az arisztokraták alacsonyabb (7%) szereplésével tért el.

Iskolai végzettség, külföldi utazás

Ha az iskolai végzettségre utaló 1905-ös adatokat összehasonlítjuk az 1901-es parlament adataival, akkor ismét meg kell állapítanunk, hogy szinte százalékra pontosan megegyeznek egymással. Az adatbázisban szereplő 411, adatokkal rendelkező képviselő 8,7%-ának nem ismerjük a végzettségét. Legalacsonyabb iskolai végzettséggel Csányi Sándor Dárda és Schriffert József Gyula függetlenségi, valamint Mezőfi Vilmos Szegvár „szocialista” képviselője bírt, ők csupán népiskolát végeztek. A 10, gimnáziumi tanulmányokat folytató képviselő mellett a többiek mind felsőfokú végzettségűek voltak. A képviselők 60%-át adták a jogászok, dominanciájukat tehát töretlenül őrizték. Gazdasági végzettséggel 35 fő (8,5%), teológiaiival 23 fő (5,6%) található még jelentősebb számban.

A képviselőcsoportok között csupán néhány apró különbség adódik, a két nagy párt jelen esetben sem tér el nagy mértékben egymástól. A teológiai végzettségűek eloszlása 1901-hez hasonlóan alakult: 3 fő a szabadelvűeknél, 10 a függetlenségiéknél, 7 a Néppártnál és 1-1 az Alkotmány Pártnál, illetve a nemzetiségieknél szerepelt. A gazdasági végzettségűek döntő többsége a két nagy párt sorait erősítette (15 fő szabadelvű, 15 fő függetlenségi).

Ha a legmagasabb iskolai végzettség szerint vizsgáljuk az országgyűlési képviselőket, akkor hasonlatosan 1901-hez, ismét megállapítható, hogy Budapesthez kötődött a képviselők döntő többsége, 225 fő, az adatokkal rendelkezők 64%-a. 31,4% Budapesten, 8,3% egyéb vidéki városban és Budapesten, 7,1% Budapesten és Bécsben, 8% Budapesten és egyéb külföldi városban tanult. A képviselők 9%-a tanult Bécsben is, további 14,6% pedig a Monarchián kívül. Ez utóbbi adatok szerény, de önmagukhoz képest jelentős csökkenést (8,4%, 34 fő) mutatnak az 1901-esekhez képest.

Külföldi tanulmányaikat legtöbbször továbbra is a Német Császárságban végezték. A 32, német egyetemet megjárt képviselő mellett 10 fő Franciaországban, 3 fő Nagy-Britanniában, 2-2 Olaszországban, illetve Svájcban, 1 pedig Belgiumban tanult. A legnépszerűbb város Berlin volt (15 fő), majd Párizs következett (9 fő), Lipcsében és Heidelbergben 7-7 fő tanult. Nyugat-Magyarország iskolavárosai közül a legjelentősebb Pozsony volt (17 fő), ezt követte Magyaróvár (16 fő), Pécs (5 fő), Győr és Veszprém (3-3 fő), Keszthely és Esztergom (2-2 fő). Északkelet-Magyarországon Eperjes állt az élen (11 fő), majd Kassa (7 fő), Sárospatak (4 fő), Eger (3 fő) és Miskolc (2 fő) következett. Az Alföld legjelentősebb képviselői iskolavárosa 1905-ben Nagyvárad (7 fő) és Debrecen (6), de növelte pozícióját Kecskemét (3 fő) is. Erdélyben továbbra is abszolút központnak számított Kolozsvár (34 fő), a város jelentőségét és ezáltal Erdély bizonyos oktatási önállóságát mutatja, hogy a politikai elit

szempontjából közvetlenül Budapest után a második legjelentősebb oktatási központnak számított. Kolozsvár mellett fontos szerepet töltött be Erdélyben Nagyszeben is, itt 7 fő végezte tanulmányait. A vidéki iskolahelyre, hasonlóan az 1901-es állapotokhoz, most is az volt jellemző, hogy az itt töltött évekre további budapesti vagy külföldi tanulmányok épültek. A politikai elit Budapest-centrikussága 1905-ben is megmutatkozott. A jelentősebb pártok adatai nem térnek el az átlagtól, a nemzetiségi képviselők azonban ekkor is kevésbé kötődtek Budapesthez, a 10 fő közül csupán három fővárosi tanulmányairól vannak adatok.

Az 1905-ös almanach készítői is részletesen kitértek a külföldi utakra. 85 képviselő vett részt valamilyen külföldi úton, 20 fő ausztriai és 41 egyéb európai tanulmányokat folytató-nál ugyan nem szerepeltek utazási adatok, de tanulmányaikból ez automatikusan következett. A korban külföldnek nem minősülő ausztriai tanulmányokon kívül tehát a képviselők 30,5%-a rendelkezett külföldi tapasztalatokkal. Ez az érték kissé magasabb az 1901-esnél.

	Fő	%	A párt képviselőinek %-ában
Szabadelvű Párt	50	39,7	31,8
Függetlenségi Párt	44	34,9	26,5
Katolikus Néppárt	10	7,9	35,7
Új Párt	4	3,2	33,3
Alkotmány Párt	9	7,1	37,5
Nemzetiségi	3	2,4	30,0
Független	6	4,8	66,6
Összesen	126	100,0	30,5

VIII. táblázat

A KÜLFÖLDI TANULMÁNYOKAT FOLYTATÓ ÉS KÜLFÖLDÖN JÁRT KÉPVISELŐK MEGOSZTLÁSA

Az 1901-es adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy az új függetlenségi politikusok nagyobb arányban jártak külföldön, mint a korábbi parlamentben szerepeltek, ezáltal csökkent a szabadelvűek és a függetlenségiek között kimutatható különbség. Az úticélok között továbbra is a nyugat-európai országok dominálnak. Hét képviselő az Egyesült Államokban, Dókus Ernő és Karácsonyi Jenő Afrikában, öten pedig „Keleten” jártak. Gróf Batthyány Tivadar és gróf Mailáth István Géza pedig az egész világot körülutazta.

Polgári foglalkozás, birtokviszonyok és gazdasági szerepvállalás

Akárcsak 1901-ben, a képviselők többsége, 261 fő (63,2%) állami vagy megyei adminisztrációhoz kötődő karrierrel rendelkezett megválasztása előtt. A mezőgazdasághoz 99 fő (24%), az iparhoz, kereskedelemhez és a bankszektorhoz pedig – még az 1901-es számnál is kevesebb – 15 fő (3,6%) kapcsolódott. A parlamentben tehát 1905-ben is a hagyományos foglalkozási csoportok domináltak. Az ún. kapitalista szektort most megelőzte a papi foglalkozásúak csoportja (25 fő). Továbbra is alacsony volt, de 1901-hez képest kissé emelkedett a nem jogi, államigazgatási és egyházi értelmiség reprezentációja. 17 fő művész és tudós mellett 7 tanár, 6 orvos és 1 mérnök ült a képviselőház padsoraiban. Az újságírók száma is emelkedett, 19 főről 24 főre.

Érdekes változás 1901-hez képest, hogy a függetlenségi képviselők számának emelkedésével és a szabadelvűek számának csökkenésével a két párt között korábban kimutatható foglalkozás-szerkezeti eltérések szinte teljesen eltűntek. Az iparban, a bankszektorban és kereskedelemben érdekeltek egyenletesen oszlottak el a két párt között. Változást jelen-

tett 1901-hez képest, hogy 10, korábbi karrierje során minisztériumi állást betöltő személy jelent meg a függetlenségiéknél.

1911-ben 168 (40,7%) 1905-ös országgyűlési képviselő vagy özvegye szerepel a gazdacímtárban.²³ A birtokok nagysága 1905-ben is jelentős szóródást mutatott, 85 birtokosnak volt 1000 kataszteriális holdnál kevesebb földje, 11 fő pedig 10 000 kataszteriális holdnál nagyobb területtel rendelkezett.

Százalékos eloszlás	Terület
10	221,40
20	351,40
30	527,70
40	688,20
50	975,50
60	1361,60
70	2062,20
80	2915,40
90	5886,90

IX. táblázat

A KÉPVISELŐI BIRTOKOK SZÁZALÉKOS ELOSZLÁSA TERÜLET SZERINT

A 11 legnagyobb birtokos kivétel nélkül arisztokrata volt. 1901-hez hasonlóan az első 20 birtokos között is csak arisztokratákat találunk. A képviselőház legnagyobb birtokosa továbbra is gróf Andrássy Géza, öt ifj. Andrássy Gyula és Károlyi Mihály (33,170 kat. hold) követte. A legkisebb birtokkal, 101 holddal Vermes Zoltán, Nagyszombat szabadelvű képviselője zárta a sort.

Százalékos eloszlás	Évi kataszteri tiszta jövedelem
10	972,90
20	1956,60
30	2685,90
40	3569,60
50	4957,00
60	7143,60
70	10610,90
80	17913,40
90	44045,20

X. táblázat

A KÉPVISELŐI BIRTOKOK SZÁZALÉKOS ELOSZLÁSA JÖVEDELEM SZERINT

A birtokos képviselők 90%-a, 1901-hez hasonlóan 1000 koronánál magasabb jövedelemre tett szert birtokából. A legnagyobb jövedelemmel rendelkezők sorrendje kissé meg-

²³ Magyarországi gazdacímtár, 1911. alapján

változott, az élen továbbra is gróf Zichy János (225 944 korona) és gróf Karátsonyi Jenő (212 739 korona) állt, de a harmadik helyre gróf Károlyi Mihály került (162 155 korona). 100 000 koronánál magasabb jövedelme volt még gróf Andrássy Gézának (123 323 korona), gróf Andrássy Gyulának (107 088 korona) és gróf Andrássy Sándornak (103 175 korona). Gróf Tisza István ekkor kilencedik volt a jövedelmi ranglistán. Az első 20 legnagyobb birtokjövedelemmel rendelkező közé ekkor csak Szluha István (14. helyen, 52 573 korona) kerülhetett be nem arisztokrataként.

Az uradalmak száma 501-ről 455-re csökkent. Kataszteriális holdanként átlagosan 5,28 koronát jövedelmeztek, 270 azonban nem érte el ezt az értéket. A legjövedelmezőbb birtokkal rendelkezők kiestek a parlamentből, így Darányi Ignác örsfalui uradalma került az élre (49 korona/kat. hold). A legrosszabban jövedelmező birtokok továbbra is az arisztokrata erdőbirtokok voltak. Ha az egy birtokos tulajdonában lévő összes terület jövedelmezőségét vizsgáljuk meg, akkor Áchim L. Andrást találjuk az élen (123 kat. hold, 3186 korona, 25,9 korona/kat. hold). A harmadik helyen a legkisebb birtokos, Vermes Zoltán áll (101 kat. hold, 2054 korona, 20,3 kat. hold/korona). Az első 20 legjövedelmezőbb birtokból 15 kisebb volt 1000 holdnál. Csupán két arisztokrata, báró Vojnich István és gróf Eszterházy Mihály található a legeredményesebben gazdálkodó birtokosok között.

A birtokosok jellemzően nemesek voltak. 58 birtokos nemesi származású, 49 arisztokrata, 51 bizonytalan, 10 pedig nem nemes volt. Polgári foglalkozás tekintetében nem volt jelentős különbség a két parlament birtokos csoportjai között, a fentebb megállapítottak 1905-ben is érvényesek voltak. A két nagy párt között jelen esetben is csupán enyhe eltérés mutatható ki: a szabadelvűeknek 46,5%-a, a függetlenségieknek 36,1%-a birtokos. Legmagasabb értékkel az Alkotmány Párt (62,5%), a legalacsonyabbal pedig a nemzetiségi csoport (20%) bírt.

Az almanach 63 személyre vonatkozóan tartalmaz egyéb gazdasági vagy pénzügyi szerepvállalásra utaló adatot. Közülük csupán tizenöten szerepeltek az 1901-es parlamentben. Az OMGE helyi szervezeteiben 12 képviselő – 10 szabadelvű és 2 függetlenségi –, a helyi takarékpénztárakban pedig 7 függetlenségi dolgozott. A szabadelvű párt részvétele továbbra is meghatározó maradt, hiszen az ebbe a kategóriába tartozó képviselők 44 %-át adták, de a függetlenségiek szerepe megnövekedett. A 28 szabadelvű mellett 21 függetlenségi, 5 alkotmány párti, 3 új párti, 3 nemzetiségi, 2 néppárti és 1 demokrata képviselő birtokolt valamilyen gazdasági tisztséget. A szabadelvűek mellett már a korábbi ellenzék sorában is megjelentek a jelentősebb pozíciót betöltő személyek, a 10 szabadelvű igazgatósági taggal szemben már 13 koalíciós állt, ami elsősorban a pártokon belüli képviselő átcsoportosulás következménye volt. 1901-hez hasonlóan szinte kivétel nélkül a bankszektor és a közlekedési vállalatok foglalkoztatták a magyar országgyűlés képviselőit.

Társadalmi szerepvállalás, udvari és katonai rang

	Megoszlás (fő)	Megoszlás (%)	Szabadelvű (fő)	Koalíció (fő)
Vallási szervezet	27	26	11	14
Szakmai szervezet	13	12,5	5	7
Kulturális egyesület	23	22	10	12
Jóteköny szervezet	3	3	3	0
Sportegyesület	12	11,5	4	8
Többszörös tevékenység	26	25	13	12
Összes	104	100	46	53

XI. táblázat

A KÉPVISELŐK TÁRSADALMI SZEREPVÁLLALÁSA

A táblázat adatai egy feltűnő változást mutatnak 1901-hez képest: a koalíció itt is átvette a vezető szerepet a Szabadelvű Párttól. Ennek oka egyértelműen a kormányzati pozícióból kiszorult párt bomlása. Ugyanis a függetlenségek szerepe nem növekedett, hanem a hajdani kormánypártiak kerültek át a másik oldalra, változtatták meg és tették kiegyenlítetté a korábbi statisztikai adatokat. Az 1901-es országgyűlésben szereplő magyar kulturális egyesületi vezetők kiszorultak a parlamentből, azonban bekerült a Nyitra megyei Szenic szabadelvű képviselőjeként Craus István, a Felvidéki Magyar Kulturális Egyesület (FEMKE) ügyvezető alelnöke. A nemzeti képviselők társadalmi tevékenysége az egyházi és kulturális szervezetekhez kapcsolódott. Damián Vazul, Körösbánya képviselője görögkeleti zsinati tag, román kultúregyleti és színházi alapi tag, Novák Aurél, Szászkabánya képviselője egyházi, kulturális és színházi egyesület alapítója volt. Russu-Sirianu János (Ion Russu-Sirianu), Kisjenő és Suciu János (Ion Suciu), Borosjenő képviselője pedig görögkeleti egyházi tisztségeket töltöttek be. A sportolók közül csupán Vojnich Sándort nem választották meg újra, ezt a csoportot gazdagította Dániel Tibor a szabadelvű teniszező, a függetlenségi atléta Egry Béla, a hadilovas Ferdinandy Béla, a birkózó Zlinszky István és az ismeretlen sportot űző Világhy Gyula. A Néppárt soraiban ült Udvardy Ferenc kerékpárversenyző, az Alkotmány Pártban pedig gróf Eszterházy Mihály atléta és sport-galamblovész.

Kissé átalakult az irodalmi társaságok tagjainak szereplése is: Pap Zoltán a Petőfi-társaságnak, gróf Apponyi Albert a Kisfaludy Társaságnak, Mikszáth Kálmán és Rákosi Viktor a Petőfi és a Kisfaludy Társaságnak, Hentaller Lajos a Dugonics Társaságnak volt a tagja. A szakmai szervezetek is alkalmazkodtak a változáshoz. Nessi Pál és Várady Károly mellett függetlenségiként került be a parlamentbe Bernáth Béla, az ügyvédi szervezet tagja, Brázay Zoltán, az Országos Magyar Kereskedelmi egyesület alapító igazgatósági tagja és Horváth József, a vármegyei tisztviselők mozgalomának szervezője.

A udvari ranggal és kitüntetéssel rendelkezők száma jelentősen visszaesett. Szemben az 1901-es 31, illetve 44 fővel szemben 1905-ben csupán 12 és 22 képviselő részesült ezen megtiszteltetésekben.

Rang	Fő	Arisztokrata	Szabadelvű	Koalíció
Császári és királyi kamarás	6	3	4	2
Valóságos belső titkos tanácsos	6	5	3	3
Összesen	12	8	7	5

XII. táblázat

A KÉPVISELŐK ÁLTAL BIRTOKOLT UDVARI RANGOK

A kamarások között szerepelt a függetlenségi politikusként 1905-ben először fellépő Kubinyi Márton és a néppárti gróf Zichy Aladár, a tanácsosok között pedig gróf Andrássy Tivadar alkotmány párti, gróf Bánffy Dezső új párti politikus és az ekkor függetlenségi gróf Apponyi Albert. A szabadelvűek (vagy volt szabadelvűek) dominanciája ebben a kategóriában továbbra is fennmaradt, az arisztokraták aránya pedig nőtt. (A szabadelvű dominancia természetes, hiszen a függetlenségek a kitüntetésekhez a ciklus során juthattak hozzá, ennek adatai azonban az 1905-ös almanachban nem szerepelhetnek.)

Az érdemrenddel kitüntetett 21 fő közül 17-en tartoztak a szabadelvűek közé, mellettük 2-2 új és alkotmány párti, valamint 1-1 néppárti és független politikus birtokolt érdemrendet. 12 képviselő egy, 6 kettő, 3 pedig három kitüntetést kapott. A legtöbb kitüntetést gróf Bánffy Dezső birtokolta (Lipót-rend lovagkeresztje, Szent István-rend kiskeresztje, Lipót-rend nagykeresztje, Szent István-rend nagykeresztje). A magyar királyi Szent István-rendet 4 fő kapta meg. A Lipót rendet három lovag, egy középkeresztes politikus, a Vaskorona-rendet 8 fő (4 I., 4 II. és 1 III. osztályú), a Ferenc József rendet pedig 2 lovag, 3 parancsnok és 1 nagykeresztes képviselte. Külföldi kitüntetések hatan birtokoltak: Darányi Ignác a császári és porosz királyi vörös sas-rend csillaggal ékesített első osztályát, Dragonescu Dömjén a Schaumburg-Lippe hercegi házi rend II. osztályú keresztjét, gróf Esterházy Kálmán az Osmanie-rend csillagát, Kiss Pál a szíami II. osztályú koronarendet, Miklós Ödön a francia becsületrend nagy középkeresztjét és Szilassy Zoltán a szerb Takova rendet tűzhette ki mellére.

	Fő	%	Szabadelvű	Függetlenségi
Hadnagy	41	58,6	16	18
Főhadnagy	10	14,3	0	7
Százados	2	2,9	1	0
Őrnagy	1	1,4	1	0
Altábornagy	1	1,4	1	0
Szolgált, de nincs rang	15	21,4	6	7
Összes	70	100,0	25	32

XIII. táblázat

A KÉPVISELŐK ÁLTAL MEGSZERZETT KATONAI RANGFOKOZATOK

Hasonlatosan 1901-hez, rendkívül alacsony a katonai szolgálatot teljesítettek aránya (17%). Továbbra is az alacsonyabb rangot birtoklók dominálnak. 59% hadnagy, 14% pedig főhadnagy volt. A legmagasabb rangot a szabadelvű báró Nyiri Sándor altábornagy birtokolta. A 25 szabadelvű katonával szemben már 32 függetlenségi került be a parlamentbe, tehát ebben a kategóriában is arányeltolódás történt.

Összegzés

A fenti vizsgálatok eredményei alapján kialakult kép azt mutatja, hogy az 1901-es és az 1905-ös parlament társadalmi összetétele nem tért el jelentősen egymástól, a politikai elitre tehát valóban jellemző volt a szociológiai értelemben vett egységesség. Hiába a két képviselői csoport közötti majd 50%-os személyi eltérés és a két választás eredménye közötti domináns különbség, ezek nem mutatkoztak meg a statisztikai mutatókban. A közjogi értelemben ellentétes politikai beállítottságú pártok között fennálló különbségek 1905-ben kiegyenlítődték. Ebben nagy szerepet játszottak azonban a képviselői átigazolások is.

Az országgyűlési képviselők döntőrészt a 40–60 évesek voltak. Átlagosan a 30-as, 40-es éveikben kezdték meg politikai karrierjüket, de ettől igen eltérő adatokat is találtunk. Születési helyüket tekintve nagymértékben kötődtek a választókerületükhöz, bár ebben 1905-ben jelentősebb elmozdulás volt kimutatható 1901-hez képest. A bizonyíthatóan nem nemes származású képviselők aránya mindkét évben 20% alatt maradt. A biztos nemesek 30%-ot, az arisztokraták pedig további 15%-ot tettek ki. A hagyományos politikai elit ezáltal jelentős reprezentációval rendelkezett a parlamentben. A tanulmányokra utaló adatokból kitűnik, hogy a képviselők döntő többsége felsőfokú végzettséggel rendelkezett, a diplomások között azonban kiugróan magas volt a jogászok aránya. A gazdaság és a kultúra egyéb kulcsfontosságú területeinek értelmisége az új század elején is szinte teljesen hiányzott a tradicionálisan jogászok dominálta magyar politikai elitből. Ez természetesen felvetheti a döntéshozói-kompetencia állandóan aktuális kérdését. Különösen fontos tényező lehetett a politikai karrier szempontjából a budapesti iskola, ahol kialakíthatók voltak a megfelelő kapcsolatok. Nem meglepő tehát, hogy a képviselők majd kétharmada kötődött a főváros oktatási intézményeihez. Az almanach adatai alapján kitűnik, hogy a képviselők egyharmada külföldi tanulmányokat folytatott vagy külföldi utazáson vett részt. Ennek fontosságát jelzi, hogy a bőbeszédűséggel nem igazán vádolható szerkesztők minden egyes esetben részletesen kitértek rá. A magyar politikai elit jelentős része rendelkezett európai tapasztalatokkal, és a külföldi utazások, tanulmányok következményeképpen feltételezhető róluk az idegen nyelvek ismerete is.

A foglalkozás-szerkezeti elemzés kimutatta, hogy a parlament tagjainak kétharmada országgyűlési karrierjét megelőzően hosszabb vagy rövidebb ideig kötődött az állami vagy önkormányzati adminisztrációhoz. Míg a gazdasági szektorok közül a mezőgazdaság dominanciája figyelhető meg, addig az ipari, pénzügyi, kereskedelmi tevékenységet folytatók a képviselők alig egy huszadát adták. A politikai és gazdasági elit elkülönült egymástól. Találtunk ugyan adatokat a politikusok gazdasági szerepvállalására, de ennek jelentősége viszonylag kicsi, hiszen ez dominánsan a gazdasági egyesületeket és a helyi takarékpénztárakat érintette. A két parlament azonban éppen a gazdasági szerepvállalást befolyásoló új összeférhetetlenségi szabályozás miatt eltérhet a dualizmus korábbi parlamentjeitől. Az 1901-es törvény ugyanis a gazdasági elit jelentős része számára lehetetlenné tette a képviselői mandátum birtoklását és az azzal egyidejű gazdasági tevékenységet, másrészt megtiltotta a hivatásos politikusok számára az állammal kapcsolatban álló cégek vezetésében való részvételt. Ez megnehezítette a kapitalista gazdaság és a politika szférájának nyílt összefonódását. Az összeférhetetlenségi törvény a hagyományoknak megfelelően természetesen nem vonatkozott a földbirtokokra. Az 1911-es gazdacímterben a képviselők valamivel több, mint 40%-a szerepelt, 90%-uknak 200 hold feletti birtoka volt, és ugyanilyen arányban haladták meg a birtokokból befolyó jövedelmek az 1000 forintot. A képviselői díjazás mellett tehát jelentős jövedelemmel bírtak, amely önmagában elegendő volt a korban a középosztályi etalonnak tekinthető tanári állásnak megfelelő egzisztencia fenntartásához. Ők tehát, domináns nemesi származásuk ellenére sem az elszegényedett dzsentri alakjai, hiszen gazdasági jövedelmük a kor viszonyai szerint is a tisztas életvitel lehetőségét biztosította számukra. A 100 kataszteriális hold alatti birtoktestek ekkor sem kerültek be a statisztikába, így a többi képviselőről legfeljebb annyit állíthatunk, hogy 100 holdnál biztosan nem volt több földjük. Esetleg közöttük találhatjuk meg az ún. megélhetési politikusokat, személyüket – az egyéb jövedelmi viszonyokra kiterjedő statisztikák hiánya folytán – nem tudtuk meghatározni. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy az ismert jövedelmi viszonyokkal rendelkező képviselők többsége elegendő bevétellel bírt ahhoz, hogy a politikai élettől anyagilag függetlennek tekinthesse magát. Katángy Menyhért és társai tehát elbúj-

nak a statisztikai adatok mögött. A képviselők negyede vállalt társadalmi szerepet, leggyakrabban kulturális és vallási szervezetekben bukkantak fel. Megjegyzésre érdemes, hogy a szakmai szervezetek vezetőségében szereplő képviselők szinte kivétel nélkül az aktuális vezető politikai erőhöz tartoztak. Az udvari rangok és kitüntetések gyakorlatilag elérhetetlenek voltak az ellenzék számára. A kitüntetettek között szinte csak olyan ellenzékit találunk, aki rangját, kitüntetését még az ellenzéki politikai karrierje előtt szerezte. Figyelemreméltó az is, hogy a politikai elit mily kis számban teljesített katonai szolgálatot. Nehéz nem észrevenni, milyen nagy fontosságot tulajdonítottak a katonai szolgálatnak a szerkesztők, az adatszolgáltatók pedig milyen részletességgel tértek ki a katonai karrier egyes állomásaira. Az önkéntes katonai szolgálat és a tiszti vizsgát követő tartalékos tiszti rang csupán a képviselők alig húsz százalékára volt jellemző. A politikai elit jelentős része tehát nem teljesített katonai szolgálatot. Ennek elmaradása mögött, a törvényadta lehetőségeken túl a kapcsolatok befolyásoló szerepét is valószínűsíthetjük.

A szakirodalom számára közismert jelenség a közjogi értelemben különböző képviselői csoportok hasonlatos szociológiai összetétele. Tanulmányunk adatai az eddigi képet igazolták. A magyar arisztokrácia és hajdani nemesség képviselőházon belüli felülreprezentáltsága a szakirodalom által szintén tényként elkönyvelt jelenség, melyet elsősorban a szűk választójoggal, a nyílt szavazással és a politikai diskurzusnak a közjogi kérdésre való leszűkülésével magyaráznak a szerzők. Ezt nem kívánjuk kétségbe vonni, de néhány egyéb momentumot szükségesnek látunk a magyarázathoz hozzáfűzni: Az szinte természetesnek vehető, hogy a reformkori politikában aktív részt vállaló arisztokrácia és nemesség a népképviselési rendszerben tovább politizált. Az arisztokrácia esetében a felsőház politikai szerepének a csökkenése oda vezetett, hogy az aktív politizálásra hajlamos arisztokraták az esetleges felsőházi tagságuk lehetősége ellenére is elindultak a képviselőválasztáson, hiszen gyakorlatilag csak ebben az esetben vehettek részt a törvényhozó munka érdemi szakaszaiban. A 19. századi modernizáció minden társadalmi eredményei ellenére a hajdani nemesség maradt az a réteg, mely a politizáláshoz nélkülözhetetlen kompetenciákkal rendelkezett. Különösen igaz volt ez a modernizációs pályájuk elején járó peremterületekre, ahol az intelligencia továbbra is a megyéhez és az egyházakhoz kapcsolódott. Ezen túl nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a cenzussal rendelkezők politikai kultúrája nem biztos, hogy lehetővé tette számukra az aktív szerepvállalást. Így szinte természetes, hogy képviselőkben az arra hivatottak vagy azok, akik önmagukat arra hivatottnak vélték, léptek fel. A képviselőket nem a választópolgárok, hanem a pártok vezető szervei, személyei választották ki. Nem volt ez másként a nem magyar nemzetiségeknél sem. Sőt a választójog kiterjesztéséért küzdő pártok is evidenciaként kezelték a képviselő-kiválasztás központi kontrollját. A képviselők összetételét tehát legalább annyira befolyásolta – befolyásolja – a pártok vezetőségének képviselő-kiválasztási gyakorlata, mint a választási rendszer sajátosságai. A kiválasztás mechanizmusa gyakran állította kész helyzet elé a választópolgárokat, akik szinte módszerszerűleg csupán a szűkebb körök által kiválasztott jelöltek közül választhattak, ez a jelenség azonban nem egyedül a dualizmus korára és a cenzusos alkotmányosságra jellemző. Így a census önmagában nem határozta meg a parlament társadalmi összetételét, bár annak az egyik fontos befolyásoló eleme volt.

A képviselőválasztásokat alapvetően befolyásolta továbbá a pártok választási taktikája, hiszen az olyan kerületekben, ahol nem volt esély a győzelemre, az egyes pártok nem is indítottak jelöltet, vagy az eleve esélytelen küzdelemben a feláldozható politikusok mérettettek meg. Különösen igaz ez a dualizmus korára, amikor a választókerületek negyedében rivális jelöltek hiányában a választóknak gyakorlatilag nem volt lehetőségük a választásra. A nyílt szavazás természetesen nagymértékben befolyásolhatta a szavazó politikai magatartá-

sát. Az egyén politikai orientációja azonban a korteskedés korbeli szokásai mellett nem csupán a szavazatszedő bizottság előtt vált ismertté. Ennek illusztrálására szolgáljon egy eperjesi eset 1905-ből. Az 1905. január 26-án tartott választásokon a szabadelvű Szmrecsányi Jenő királyi közigazgatási bírótanács elnöke és Halmos Károly kassai ügyvéd csapott össze. A választási megállapodásnak megfelelően a „Szmrecsányi Párt” választói a kassai úton vonultak be a városba. A Zöldfa fogadóban és a környékbeli mulatókban helyezkedtek el. A Halmos Pártiak a Kályhagyár mellett bekanyarodva, a Deák utcán keresztül mentek a Vásártéren lévő vendéglőbe. A főutcát a Feldmann háztól a római katolikus templomig kordon vágta ketté, a páros szám a Halmos, a páratlan a Szmrecsányi csoporté volt. Az Eperjesi Lapok szerint régen láttak a megyében olyan heves politikai küzdelmet, mint ami 1905-ben lezajlott, ezért a reggel nyolckor kezdődő választást két és fél század katona és 10 csendőr biztosította. A szavazási sorrendet sorhúzással állapították meg, így kilenckor a Halmos párt kezdett szavazni. A szavazással, bár semmi fennakadás sem történt, csak este 10 órára végeztek. A mandátumot 1107 szavazattal 845 ellen Szmrecsányi Jenő nyerte el.²⁴ A megyében arra is volt példa, hogy az egyik jelölt, meglátva a másik által felvonultatott választók sokaságát, eltekintett a konkrét megmérettetéstől és a hívek összeszámlálásától, máshol a pártok településen belüli elhelyezkedését előzetesen térképek segítségével határozták meg, melyen minden stratégiailag fontos vendéglőt pontosan megjelöltek. Ilyen körülmények között tehát abból, hogy a választó melyik vendéglőben jelent meg, mikor és hol állt be a sorba, gyakorlatilag mindenki számára ismerté tette politikai nézeteit. Ez azonban nem akadályozta meg a heves politikai küzdelem kibontakozását.

A szokások és a politikai kultúra tehát a törvényes keretek mellett nagymértékben befolyásolták a politikai elit összetételét. Ebben azonban véleményünk szerint nincsen semmi egyedi. A korabeli választási rendszer és a politikai elit társadalmi összetétele között okozati kapcsolat természetesen létezett. A mérték meghatározásához és értékeléséhez azonban a korabeli európai viszonyokat is figyelembe kell venni. Tanulságos összehasonlítani a dualizmuskori elit összetételét a más választási szisztémával rendelkező magyar rendszerek elitjeivel. Ezután válaszolhatunk teljes bizonyossággal arra a kérdésre, hogy mennyire egyediek és mennyire a dualizmushoz kötődőek azok a jelenségek, melyeket e tanulmány során ismertettünk. Ez azonban túl mutat jelen tanulmányunk céljain.

²⁴ Eperjesi Lapok 1905. január 22., 29.

JÓZSEF PAP

“Two Elections in Hungary”. The Social Composition of the Members of Parliament in the Early 20th Century

The paper describes the social composition of the Hungarian parliament at the beginning of the 20th century. Research has found no discernible social differences among the various groups of the political elite the sociological character of which did not significantly differ. Taking this as a starting point we provide a statistical analysis of the members of parliament. We used national assembly data from 1901 and 1905 to carry out the comparative analysis of the members of parliament coming from different political backgrounds. We processed the database – containing nearly 600 members of parliament elected on these two occasions and 34 statistical variables for each – with the SPSS program. As a result, we could provide a statistical basis for the former findings of social historiography.

According to our study, the social composition of the two parliaments of 1901 and 1905 were not significantly different, the political elite was sociologically uniform. Though the outcomes of the two elections were dominantly different, this was not discernible in the statistical indicators. The traditional political elite, the aristocracy and the former nobility were heavily represented in the parliament. The vast majority of the members of parliament had university degree, primarily from law, while intellectuals from other important fields of economy and culture were almost completely missing from the traditionally lawyer-dominated national assembly. When it came to political career, graduation in Budapest was an important factor. Two thirds of the members of parliament had spent some time in central government or local government administration before embarking on a career in politics.

TUSOR PÉTER

A bécsi Augustineum és Magyarország, 1816–1918*

(Vázlat)¹

Írásom célja, hogy a tervezett átfogó kutatás nyitányaként felvázolja a Habsburg-birodalom sajátos egyházi elitképző intézete, az *Augustineum* magyar vonatkozásait (*Caesareo-Regium Sublimioris Presbyterorum Educationis ad Sanctum Augustinum Institutum Vienne* avagy a *Szent Ágostonról Nevezett Bécsi Császári-királyi Felsőbb Papnevelő Intézet*).²

A Magyarországon alig ismert intézményt Jakob Frint udvari plébános ösztönzésére I. Ferenc alapította 1816-ban. Rendeltetése dinasztiahű, megbízható egyházi elit nevelése, illetve a kohézió erősítése volt a soknemzetiségű Habsburg-monarchia katolikus klérusán belül. Államegyházi kereteken belül pótolta a hiányt, amit II. József azzal okozott, hogy alattvalóit eliltotta a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*tól. A növendékeit a bécsi császári palotával egybeépült Szent Ágoston-templom mellett álló ágostonos kolostorban helyezték el. Az elnevezés innen származik. Fennállása utolsó éveire, 1916-ban költöztött át a Habsburgassére, miután eredeti székhelyét az Albertina bővítésére megvásárolták.

Az Apostoli Szentszék beleegyezésének kikérése nélkül emelt intézet szorosan összenőtt a *Hof- und Burgpfarre*ijal. Mindenkor rektora a bécsi érsek joghatósága alól kivett udvari plébános volt. Ő jószerevével csak az uralkodótól függött, akihez szabad bejárása nyílt. A lelkiéletet és a tanulmányi előmenetelt felügyelő három előjáró udvari káplánként tevékenykedett a *Burgkapellé*ban. Egyikük mindig a magyar korona országaiból származott.³

A teológiai tanulmányaikat már befejezett, rendszerint felszentelt pap növendékek általában 2–3 évet tölthettek a császár és király közelében. A bécsi egyetem teológiai fakultá-

* A tanulmány az MTA Bolyai-pályázat keretében készült. A bécsi kutatásokat az ÖAD (AÖU) támogatta.

¹ A bécsi egyetemen a *Kirchliche Elite-Bildung im Donau-Alpen-Adria-Raum. Das Priesterkolleg St. Augustin („Frintaneum“)* in Wien 1816 bis 1918 című nemzetközi konferencián 2006. november 26-án tartott előadás (*Carrier and Loyalty. The Alums of Augustineum form Hungary*) magyar nyelvű, átdolgozott és jegyzetelt változata. – Köszönöm Toma Katalinnak és Fazekas Istvánnak kutatómunkámhoz nyújtott készséges segítségét. Dolgozatom Bolyai-ösztöndíj keretében, az ÖAD támogatásával készült.

² Története: Zschokke, Hermann: *Die Theologischen Studien und Anstalten der Katholischen Kirche in Österreich*. Wien–Leipzig, 1894. 571–585.; Hosp, Eduard: *Zwischen Aufklärung und katholischer Reform. Jakob Frint Bischof von St. Pölten, Gründer des Frintaneums in Wien* (Forschungen zur Kirchengeschichte Österreichs 1). Wien–München, 1962. 69–81.; Goldenits, Walter: *Das höhere Priester-Bildungsinstitut für Weltpriester zum hl. Augustin in Wien oder „Das Frintaneum“ bzw. „Das Augustineum“*. Dissertation Univ. Wien, 1969.; Loidl, Franz: *Geschichte des Erzbistums Wien*. Wien, 1983. *passim*.

³ Lásd az előző jegyzetben idézett könyvészeti adatokat.

sán folytattak posztgraduális tanulmányokat. A statútumok szerint doktori fokozatot kellett szerezniük. Képzésüket kiválóan felszerelt házikönyvtár segítette. Liturgikus szolgálatukat az udvari plébánia szolgálatában végezték. Létszámuk kezdetben 24, később 39 körül alakult. Többé-kevésbé arányosan képviselték a sokszínű birodalom területeit.⁴ Az *Augustineum* – avagy alapítója után *Frintaneum* – története, monarchiabeli szerepe következőképpen aligha ismerhető meg kellő mélységben a magyar részvétel eddig elhanyagolt elemzése nélkül.⁵

A magyar növendékek és az Intézet

A fenti állítás további szemléltetésére álljon itt mindjárt a legfontosabb adat. Az intézmény fennállása idején, 1816–1918 között összesen 372 növendék érkezett a Magyar Szent Korona egyházmegyéinek területéről. Ez az 1054-es összlétszám⁶ 35%-át jelenti!

A 24, majd 39-es intézeti létszámon belül éves bontásban átlag 8–10 magyarországi hallgatóval számolhatunk, 1824–1848 között csupán 6-tal.⁷ A latin szertartású növendékek száma 321 volt. Ebből az esztergomi egyháztartomány 146 fővel, a kalocsa-bácsi és zágrábi tartomány 118-cal (61-en a horvátországi egyházmegyékből jöttek), az egri 43-mal képviseltette magát. E számok – és még inkább a részletesebb kimutatások⁸ – arra utalnak, hogy az egyes egyházmegyek híveik, papságuk számához mérten többé-kevésbé arányosan képviseltették magukat.

Bizonyos lélekszámmal viszonyított felülreprezentáltság a görög katolikusok (51 fő), a horvát növendékek (61 fő) és az esztergomi tartomány s főegyházmegye (35 fő) esetében mutatható ki. A görög katolikusok hangsúlyos jelenlétét – magyarországi képzésük hiányosságai mellett – talán az magyarázza, hogy ezzel is igyekeztek előmozdítani a nyugati kultúrába nehezebben integrálódó románok és ruszinok beilleszkedését a Monarchia népei

⁴ Lásd az előző jegyzetben idézett könyvészeti adatokat. – A szakirodalom standard létszámmeghatározásai nem pontosak. (Lásd például Hosp: *Zwischen Aufklärung und katholischer Reform*, 75.) Az alaképlet – 8 magyarországi (ebből kettő az erdélyi területekről), illetve két horvátországi növendék – többször változott az évek során.

⁵ Az 1. sz. jegyzetben említett konferencia egy 2002-től folyó, a ciszlajtán területek növendékeit vizsgálatai középpontjába helyező kutatási projektet zárt le részlegesen (*Das Priesterkolleg St. Augustin („Frintaneum“) in Wien 1816 bis 1918 und die Diözesen des. Heiligen Römischen Reiches*). A program szervezői, résztvevői: Institut für Kirchengeschichte an der Katholisch-Theologischen Fakultät der Universität Wien; Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur; Diözesanarchiv Wien; Istituto di Storia Sociale e religiosa in Görz. A szimpóziumra elkészült kiadvány: Heinz, Karl–Tropper, Peter G. (Hg): *Das „Frintaneum in Wien und seine Mitglieder aus den Kirchenprovinzen Wien, Salzburg und Görz (1816–1918)“*. Ein biographisches Lexikon. Wien–Laibach, 2006. – Lásd még e bevezető áttekintés utolsó jegyzetét (82. sz.).

⁶ Weißensteiner, Johann: *Das höhere Weltpriesterinstitut zum hl. Augustinus in Wien („Frintaneum“)*, Priesterausbildungsstätten der deutschsprachigen Länder zwischen Aufklärung und zweitem Vatikanischen Konzil. Mit Weihestatistiken der deutschsprachigen Diözesen (Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Supplementheft 49, Hg. v. Erwin Gatz), Rom–Freiburg–Wien, 1994. 226–228., 228.

⁷ Vö. alább, a bevételeknél szereplő forrásokat, illetve a hallgatók névsorát. Tusor Péter: *A bécsi Frintaneum tagjai Magyarországról, 1816–1918. Adat- és forrásközlés*. Lymbus (Magyarságtudományi Forrásközlémények), Budapest, 2007. (sajtó alatt).

⁸ A hallgatók megoszlásának adatai az egyházmegyek között: Tusor, Péter: *The Augustineum's alumni from Lands of the Hungarian Holy Crown (An Introduction)*. In: *Kirchliche Elite-Bildung im Donau-Alpen-Adria-Raum. Das Priesterkolleg St. Augustin („Frintaneum“) in Wien 1816 bis 1918, Tagungsband*, Hg. v. Ruppert Klieber. Wien, 2007. (sajtó alatt, Appendix)

közé. A horvátokét a 19. századi Habsburg–horvát egymásratalálás és az *Augustineum* volt növendéke majd tanulmányi igazgatója, Josef Strossmayer püspök személye teszi érthetővé. Egyedül az ő diakóvári egyházmegyéjéből 25-en érkeztek a császárvárosba.

Sokrétűbb indoklást igényel az esztergomi tartomány kiemelkedő szerepe. Az alapítást követő évtizedekben – ciszlajtán kollégáikhoz hasonlóan⁹ – a magyar főpapok közvetlenül ajánlhatták az uralkodónak továbbtanulásra érdemesnek tartott papjaikat, több-kevesebb sikerrel. Például a nagyváradi görög katolikus püspök 1830-ban kérte papja, Theodor Aron felvételét.¹⁰ Pyrker János egri érsek 1841-ben arra hivatkozva érvelt az uralkodónál Balla József mellett, hogy főegyházmegyéjének 1832 óta nem tartózkodott növendéke az Intézetben.¹¹ 1847-ben Kopácsy József hercegprímás azon kifogással tért ki Bartakovics Béla rozsnói püspök Mozolányi Sámuel ajánló sorai elől, hogy nincs közvetlen befolyása (*directus influxus*) az *Augustineumba* történő felvételekre. Azt tanácsolta Bartakovicsnak, hogy forduljon közvetlenül az intézmény rektorához.¹² Ezzel szemben a század derekától az a gyakorlat állandósult, hogy a rektor a hercegprímásnak jelezte a várható üresedéseket,¹³ aki körlevélben kért személyi javaslatokat – a szükséges igazolások, bizonyítványok („*testimonia requisita*”¹⁴) kíséretében¹⁵ – a többi püspöktől, illetve helynökeiktől.¹⁶ A neveket aztán, kérve egyúttal az intézmény rektorának közreműködését is, a magyar egyház feje terjesztette a császár és király elé egy-egy szép formula kíséretében.¹⁷ A döntésről a rektor értesítette a prímást, ő továbbította a hírt az illetékes püspöknek,¹⁸ akinek minél előbb út-

⁹ Hosp: *Zwischen Aufklärung und katholischer Reform*, 72.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Kabinettsarchiv, Kabinettskanzleiakten, n. 134/1830.

¹¹ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzleiakten, n. 325/1841. Lásd még uo., 690/1828. 180/1837.

¹² Archivum Primatiale (AP), Archivum Ecclesiasticum (AE), Prince-Primate Kopácsy, 5/13: Cat. 6 (r.sz. 1211–1216), fasc. C: „Sublime”, n. 887/1847.

¹³ Mint például 1857. június 22-én. AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. n. 2779/1857.

¹⁴ Ezek a keresztlevel, orvosi igazolás az oltásokról, a négy év teológia elvégzésének bizonyítványa és erkölcsi bizonyítvány voltak. Vö. AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 1057/1682 (Kollárik József rozsnói püspök küldi Szőgedy József iratait.) A főpapok a szemináriumi rektoroktól szerezték be ezeket. A prímási főegyházmegye klerikusa, Hornig igazolásait például a Központi Szeminárium rektora küldte fel Esztergomba. Uo., n. 3442/1862.

¹⁵ Például 1852. december 27-i körlevelében a hercegprímás egyenesen felszólította a zágrábi, váradi, diakóvi, eperjesi és fogarasi ordináriusokat, hogy ha bárkit az Augustineumba kívánnak küldeni, csatolják a szükséges igazolásokat. AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 4920/1852.

¹⁶ Egy ügyiratcsomó a számtalan közül: AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 3284/1862.

¹⁷ „*In Caesareo-Regio Sublimioris Presbyterorum Educationis ad Sanctum Augustinum Instituto, quod sub Augustissimo Caesareo-Regiae Apostolicae Maiestatis Vestrae tutela et protectione beneficentissimum exerit in promotionem educationis theologiae de Regni huius Apostolici clero ...*” Egy komplett ügyirat a számos közül: AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 3424/1866 (Rapaics). – Az idézet innen. Lásd még Tusor: *A bécsi Frintaneum tagjai*, n. II/5.

¹⁸ Vö. például AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 156/1849 és 150/1850 és *passim*.

nak kellett indítani papját a császárvárosba.¹⁹ Bár inkább az a jellemző, hogy a magyar prelátusok versengtek egy-egy papjuk bekerüléséért, olykor előfordult, hogy a primás felhívására nem tudtak alkalmas embert találni. Erre főként az 1850-es években találunk példákat.²⁰ Az esztergomi érsekek olyannyira ragaszkodtak központi szerepükhöz, hogy amikor a 20. század elején a magyar főpásztorok közül többen megkísérelték közvetlenül az uralkodóhoz, illetve az *Augustineum* rektorához fordulni, Csernoch János primás körlevélben szólította fel kollégáit szerzett jogai tiszteletben tartására.²¹ Esztergom és tartománya enyhe felülreprezentáltságát még inkább magyarázza, hogy annak bécsi szemináriuma, a *Pazmaneum* megfelelőbb és kéznél levő emberanyagot szolgáltatott a felsőbbfokú tanulmányok folytatására.²²

A jelöltek kiválasztásába – bár a végső szót az uralkodó mondta ki – döntéselőkészítő szinten a dotációt biztosító államhatalom nem szólt bele.²³ Elsődlegesen a szemináriumi eljárók véleménye volt a meghatározó. A *Pazmaneum* rektorai rendszeresen éltek e lehetőséggel,²⁴ és ugyanez mondható el a budapesti *Seminarium Centrale* esetében. Ez az intézmény az *augustineumi* utánpótlás terén szintén kulcsfontosságú, már csak amiatt is, mert szeminaristái, Magyarországon egyedül, egyetemi szinten tanulhattak teológiát. De arra is több példát találunk, hogy csupán vidéki teológiai főiskolai végzettség birtokában került valaki a bécsi Burg közelébe.²⁵ Többen lelkipászori, kápláni szolgálatukat szakították meg.²⁶ A Rómában tanultak közül elvértve jutottak csak be az *Augustineumba*.²⁷ Olykor az

¹⁹ Például AP AE Prince-Primate Kopácsy, 5/13: Cat. 6 (r.sz. 1211–1216), fasc. C: „Sublime”, n. 1095/1846.

²⁰ AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, 153. 222/1849 és *passim*. – 1850 novemberében öt főpásztor adott elutasító választ. Uo., n. 3478/1850. – 1857 januárjában tizenkét püspök írta, hogy „*non habet individuum*”, csupán Kassa, Szombathely és Csanád adott kedvező feleletet, de később még ez utóbbi is visszakozott! Uo. n. 457/1857. Elvértve máskor is megesett, hogy magyar főpap vonakodott élni a lehetőséggel. 1841-ben Klobusiczky Péter kalocsai érsek a primás kifejezett kérése ellenére nem engedte vissza Bécsbe Csicsáky József volt pazmanitát, annak betegségére hivatkozva. Kalocsán, 1841. június 19-én kelt levele és Kopácsy sajnálkozó válasza: AP AE Prince-Primate Kopácsy, 5/13: Cat. 6 (r.sz. 1211–1216), fasc. C: „Sublime”, n. 492/1841.

²¹ Esztergom, 1914. augusztus 13. AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, n. 4811/1914. Bécsből 1914. augusztus 18-án írt levelében a magyar tanulmányi igazgató arra kérte a hecegprimást, hogy az idővesztés elkerülése céljából kivételesen nyugodjon bele, hogy több jelölt iratai Esztergom megkerülésével kerültek Bécsbe. Uo., n. 4211/1914.

²² Vö. Fazekas, István: *Ein ungarisches Priesterseminar am Rande des deutschen Sprachgebietes. Drei Jahrhunderte Wiener Pazmaneum 1623–1915* (1953), Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (Contubernium Band 64, hg. v. Márta Fata–Gyula Kurucz–Anton Schindling). Stuttgart, 2006. 265–286.

²³ Vö. AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, ad n. 2579/1913.

²⁴ Tusor: *A bécsi Frintaneum tagjai*, n. II/4 és AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, ad n. 2579/1913.

²⁵ Lásd a Primási Levéltár idézett *fasciculusait*, *passim*. Adatszerűen egy meg nem valósult ajánlást, a Szatmárban végzett Forgách Jánosét tudjuk idézni. Schlauch Lőrinc püspök 1879. augusztus 28-i kérését Simor egyébként „*pro nunc*” azzal utasította el, hogy a szabad két hely már betöltésre került. AP AE Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r. sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 1431/1879.

²⁶ Zalka János – később győri püspök – például dorogi káplán volt. AP AE Prince-Primate Kopácsy, 5/13: Cat. 6 (r.sz. 1211–1216), fasc. C: „Sublime”, n. 1010/1846.

²⁷ Mint a konventuális Mészáros Albin. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Separatenakten, 28/1916.

Intézet rektorai szintén kezdeményezhették az ordináriusoknál 1-1, bécsi teológiai tanulmányai során megismert tehetséges pap felvételét, mint Josef Pletz rektor tette Haynald Lajos esetében 1837 folyamán.²⁸

Sokan önjelöltként maguk pályáztak főpásztoruknál a bécsi kiküldetésre, rendszerint hiába. Kocsurek Rudolf nagymányai káplán 1873-ban annak ellenére szeretett volna kijutni, hogy még érettségije sem volt.²⁹ Privácsi István kórházi segédlelkész egészségi állapotával hozakodott elő kérelmében.³⁰ Kálmán György, a *Pazmaneum* végzős növendéke bécsi professzorai biztatására hivatkozott, és arra, hogy az *Augustineum* kiváló terepül szolgálja nyelvtudása könnyed tökéletesítésére.³¹ Hornig Károly azzal érvelt, hogy a biblikus tudományok terén szeretné képezni magát, és hogy bár befejezte előírt tanulmányait, fiatal kora miatt még nem szentelhető fel.³² 1841-ben Kovács Zsigmond esetében Kopácsy primás is ezen – a még nem pap jelöltek bekerülését előttünk megvilágító – szempontra hivatkozott az uralkodóhoz írt ajánlásában.³³ Közvetlenül Bécsben kevesen próbálkoztak.³⁴

A felvett növendékek meghatározó hányada két esztendőt töltött az Intézetben, és fokozatszerzéssel zárta tanulmányait. Szigorlat letétele nélkül szinte egyikük sem távozott.³⁵ Arról egyelőre viszonylag keveset tudunk, hogy a kinntartózkodás során tanulmányaik mellett mivel töltötték idejüket. Lelkipásztori és karitatív, illetve egyéb tudományos tevékenység mellett (Haynald Lajos például a süketnémákkal foglalkozott)³⁶ esetenként a Habsburg család tagjait tanították magyar nyelvre. A szombathelyi egyházmegye Stegmüller Károly Ferenc József apjának és öccsének, Lajos Viktor főhercegnek adott nyelvleckéket az 1840-es években.³⁷ Jóllehet a magyarországi növendékek között szép számmal találunk szlovákokat, ruszinokat és románokat, nemzetiségi ellentétekről az 1910-es évek elejéig nincs tudomásunk.³⁸ Ekkor a görög rítusú románok szeparatista politizálása keltett visszatetszést a magyar növendékek körében.³⁹

²⁸ Tusor: *A bécsi Frintaneum tagjai*, n. II/3.

²⁹ AP AE Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 3079/1873.

³⁰ AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, n. 4485/1913.

³¹ AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, n. 2579/1913.

³² Levele Scitovszky primáshoz, Buda, 1862. augusztus 31. AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, ad 3284/1862.

³³ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzleiakten, n. 379/1841.

³⁴ Így tett például Vuezich Máté. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Minister Kolowrat Akten, 810 és 1122/1829 (Ocskay véleménye).

³⁵ A számszerű analízis könnyen elkészíthető GOLDENITS disszertációjának a bécsi matrikulák bejegyzéseit hasznosító proszopográfiája alapján. *Das höhere Priester-Bildungsinstitut*, 116–436. Alkalmadtán előfordult egy év eltelte után bekövetkezett visszahívás, illetve hosszabb kinntartózkodás is. Vö. uo. – Egy olyan példát ismerek, hogy a már felvett növendéket püspöke végül nem engedte el Bécsbe, 1857-ben a szombathelyi ordinárius járt el így Pulyi Györggyel. AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 1111/1857.

³⁶ „... ac simul frequentat praelectiones in Instituto surdo-mutorum”. Tabellaris informatio pro Anni Scholastici 1839 semestri altero. AP AE Prince-Primate Kopácsy, 5/13: Cat. 6 (r.sz. 1211–1216), fasc. C: „Sublime”, n. 840/1840.

³⁷ Géfin GYULA: *A Szombathelyi Egyházmegye története. III: Történelmi névtár 1777–1935*. Szombathely, 1935. ad indicem.

³⁸ Vö. Goldenits: *Das höhere Priester-Bildungsinstitut*, 13.

³⁹ AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, ad n. 2579/1913.

Az Intézet magyar tagjai közvetlen kapcsolatot tartottak ordináriusaikkal. Általában tanulmányaik előrehaladtáról, illetve lezárultáról⁴⁰ számoltak be. Mindvégig visszatérő téma volt vizsgaköltségeik fedezésének kérése.⁴¹ Olyan életképekkel is találkozhatunk, mint Schreiber László esete. A hét hónapja felszentelt diakónus 1850 szeptemberében *Breviarium Romanum* küldését kérte Scitovszky hercegprímástól, hogy zsolozsmázási kötelezettségének eleget tudjon tenni. Korábban ugyanis hiába írt az esztergomi szemináriumnak, onnan azt válaszolták neki, hogy „tekintettel fényes ellátmányára, maga szerezze be imakönyvét” („*intuitu splendoris, qua gaudeo, subsistentiae ipse mihi breviario procurem*”). A magyar növendék mindazonáltal nem volt túlzottan elragadtatva az augustineumbeli életszínvonalától („*Ea sit subsistentia haec, ut nequidem actissimis indigentis satisfaciatur, nisi respectu multiplicium gravissimarumque expensarum*”).⁴²

A sokszor egy-egy magyarországi apátság címét viselő rektorok⁴³ szintén az egyes főpásztoroknak küldték a féléves előmenetelről szóló információkat (*tabellaris informatio*),⁴⁴ illetve az értesítést, hogy a tanulmányok befejeztével kérhetik az uralkodótól papjuk visszahívását.⁴⁵

A magyar anyagi hozzájárulás az Augustineum működéséhez

A szakirodalom állítása szerint az Intézet fenntartásához a magyar hozzájárulás évi 5000 forint volt. Az összeget az e célból üresedésben hagyott kaposfői Szent Benedek-apátság bevételeiből fedezték.⁴⁶ Ez neveltségesen csekély summa volt. I. Ferenc 1819. október 29-i *Handbillet*-jében kért javaslatot Rudnay esztergomi érsektől a finanszírozás kérdésének rendezésére.⁴⁷ A magyar egyház feje válaszában ekkor a már 7000 forintot jövedelmező kaposfői apátság bevételeit 1837-ig lekötöni javasolta. A gyarapodó tőkeösszeg éves kamata számításai szerint ekkorra évi 8014 Ft-ra rúgott volna. Ez az összeg az annuális jövedelem 7000 forintjával kiegészülve (összesen tehát mintegy 15 000 forint) 1838-tól szerinte meg-

⁴⁰ AP AE Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 3204/1873 (Aschenbrier).

⁴¹ Tusor: *A bécsi Frintaneum tagjai*, n. II/6–7; továbbá AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, 466161852 (Dankó) és 2489/1862 (Czibulka); Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, 964/1916 (Záborszky).

⁴² Levele Bécs, 1850. szeptember 3. AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 1806/1850.

⁴³ Meyer Szent Egyedről nevezett somogyi apát, Pletz és Feigerle a Boldogságos Szűzről nevezett pagrányi apát volt. AP AE Prince-Primate Kopácsy, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, ad n. 84/1839 és n. 389/1841; Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 5569/1879.

⁴⁴ Például AP AE Prince-Primate Kopácsy, 5/13: Cat. 6 (r.sz. 1211–1216), fasc. C: „Sublime”, n. 695/1847; Uo., Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 2097/1866 (Hornig és Roskoványi).

⁴⁵ Például AP AE Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 3674/1873.

⁴⁶ Zschokke: *Die Theologischen Studien und Anstalten*, 574.; Goldenits: *Das höhere Priester-Bildungsinstitut*, 113.

⁴⁷ AP AE Prince-Primate Rudnay, 4/3: *Acta Fundationalia Ecclesiastica* (r.sz. 991–1012), No. 1/6, n. 213/1819. „*Sua Maiestas Sacratissima super propositione cancellariae Hungaricae Aulicae intuitu 10 alumnorum Hungarorum in Sublimiore Instituto intertenendorum erga Directoris hoc in merito relationem substrata opinionem depromi benigne iubet. – Exhibita est humillime propositio ad benignas manus cum opinione Instituti citra diminutionem alumnorum relata ad clerum Hungariae et Transilvaniae manutenendorum.*”

nyugtatóan biztosította volna a magyarországi növendékek költségeit. Rudnay a közbeeső időszakra a magyar püspökök felajánlásait helyezte kilátásba, évente újabb 15 000 forintot. A legnagyobb tételt 3000 forint értékben ő maga vállalta magára.⁴⁸ A hercegprímás hosszúságú felségfelterjesztésében ragaszkodott a 10 magyarországi növendék tartásához, egy teológus éves költségét pedig 1500 forintra becsülte. Így jön ki mind a hosszú, mind a rövid távú megoldásánál a hozzávetőlegesen 15 000 Ft-os magyar hozzájárulási összeg.

Rudnay helyesen feltételezte, hogy a püspöki kar felismeri az *Augustineum* fontosságát a magyar katolicizmus életében, és nem vonakodik a felajánlásoktól. („*Si episcopi Hungariae, quod maxime interest, IDONEOS FIDEI CATHOLICAE PUGILES FORMARI eodem mecum sensu fuerint animati, nihil est profecto, quod instituto ex parte Cleri Hungariae metuemus*” – írta.)⁴⁹ Az 1822. évi nemzeti zsinaton a magyar főpapok mindazonáltal hiába szavazták meg a vállalásokat. Az Intézet alapító igazgatóját, Jakob Frintet nem elégítette ki a megoldás. Egyfelől mert nem rendezte az első évek alulfinanszírozottsága folytán keletkezett hátralékot. Másfelől a felajánlások évenkénti beszédese meglehetősen bizonytalannak tűnt. Frint ezért 1823. június 23-i levelében⁵⁰ azt javasolta Ferenc császár és királynak, hogy az üresedésben lévő zselici Szent Jakab-apátság bevételeit szintén az *Augustineum* céljaira fordítsák. E két *beneficium*ot már elegendőnek vélte a magyar papok tartásdíjának kiegyenlítésére. A felhalmozódott 49 769 Ft 19 2/8 krajcár hiány törlesztését a 10-es létszám átmeneti 6-ra csökkentésével kívánta elérni.⁵¹

A Frint-féle javaslatot az Udvari Magyar Kancellária útján véleményezésre megkapó Rudnay hercegprímás 1823. augusztus 5-i válaszában ragaszkodott a nemzeti zsinat dekretumaiba bekerült korábbi elképzeléshez. Csakis abban az esetben volt hajlandó kénytelen-kelletlen engedni, ha az uralkodó eltekint az ő (és püspöktársai) felajánlásaitól.⁵² A magyar hozzájárulás ügye még többször megfordult a bécsi és az esztergomi primási udvar, valamint a budai Helytartótanács között.⁵³ A dokumentumok ekkor már egy korrigált összegegről, 39 234 Ft 55 krajcár hátralékról szólnak, amit két részre bontottak. 14 415 Ft 25 krajcár rúgott az a hiány, ami a magyar növendékek 1817–1823 közötti tartása során keletkezett. Ezt Frint elképzelésének megfelelően az uralkodó 1825 tavaszán a zselici Szent Jakab-apátság kasszájából utaltatta át a költségeket álló Osztrák Központi Vallásalapnak. Ezzel párhuzamosan a magyar jelenlét minimálisra csökkent az Intézetben. 1823–1828 között mindössze 6-an lépték át az intézmény küszöbét a Magyar Szent Korona országaiból. Az alapítási hozzájárulás (*primaeva Instituti instructio*) pótlására (24 819 Ft 30 krajcár) még ekkor sem született döntés.⁵⁴ Fedezésére vélhetően a dokumentumokban többször

⁴⁸ AP AE Prince-Primate Rudnay, 4/3: Acta Fundationalia Ecclesiastica (r.sz. 991–1012), No. 1/6, n. 213/1819. Vö. Tusor: *A bécsi Frintaneum tagjai*, n. II/1.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Másolata: AP AE Prince-Primate Rudnay, 4/3: Acta Fundationalia Ecclesiastica (r.sz. 991–1012), No. 1/6, ad n. 1726/1823.

⁵¹ AP AE Prince-Primate Rudnay, 4/3: Acta Fundationalia Ecclesiastica (r.sz. 991–1012), No. 1/6, n. 1726/1823. Vö. Tusor: *A bécsi Frintaneum tagjai*, n. II/2.

⁵² A válasz fogalmazványa: AP AE Prince-Primate Rudnay, 4/3: Acta Fundationalia Ecclesiastica (r.sz. 991–1012), No. 1/6, ad n. 1726/1823.

⁵³ Lásd a Helytartótanács 1824. augusztus 10-i átiratát a primáshoz, valamint október 27-i felterjesztésének másolatát. AP AE Prince-Primate Rudnay, 4/3: Acta Fundationalia Ecclesiastica (r.sz. 991–1012), No. 1/6, n. 1824/1823. és ad n. 1824/1823.

⁵⁴ A Helytartótanács átirata a primáshoz, Buda, 1825. április 12. AP AE Prince-Primate Rudnay, 4/3: Acta Fundationalia Ecclesiastica (r.sz. 991–1012), No. 1/6, n. 718/1825.

emlegetett módozat: az éppen üresedésben lévő püspökségek kincstári kezelésben lévő bevételeiből és a Magyar Vallásalapból (*Fundus Religiosus*) kerülhetett sor.⁵⁵

Ugyanezek a források szolgálhattak a későbbi évek aktuális költségei kiegészítésére. A viszonyok 1828-tól normalizálódni látszanak, a magyar növendékek összlétszáma a jelek szerint azonban 1849-ig Frint javaslatával összhangban nem haladta meg a 6 főt. Az Intézet levéltárában őrzött kimutatások szerint Kaposfő 1846-ig biztosította az alapvető kiadásokat.⁵⁶ Fedezésük ezután mindinkább a Magyar Vallásalapra hárult.⁵⁷ 1849. október 3-án Bach belügyminiszter arról értesítette Scitovszky János esztergomi érseket, hogy 8 magyarországi növendékre – akik hiánytalanul megérkeztek a császárvárosba – 4800 forint *moneta conventualist* különítettek el.⁵⁸

Az 1867. évi kiegyezés után aprólékosan nyomon követhetjük az Augustineumnak nyújtott magyar anyagi hozzájárulás módját és mértékét. E szerint az intézmény rektora, mellékelve a felvett növendékek névsorát, a hercegprímás közvetítésével évről évre kérvényt nyújtott be a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. A minisztérium ennek nyomán átiratot intézett a bécsi közös pénzügyminisztériumhoz, hogy a következő költségvetési évre a kért és engedélyezett összeget utalványoztassa az intézmény számára. A határozat másolatát eljuttatták a primáshoz, aki ennek nyomán értesítette az Augustineum rektorát a támogatás mértékéről.⁵⁹ Az 1880. költségvetési évre élelmezési költség és lakbérhozzájulás címén 8 főre 5600 forintot utalványoztak a Magyar Vallásalapból, illetve egy fő esetében a görög katolikusok számára előírányzott miniszteri keretből.⁶⁰ 1883-ban mindezt 9 főre, fejenként már 1000 forint mértékben tették.⁶¹ 1913-ban hasonló módszerben növendékeként 2000 koronát fizettek. A változás csupán annyi, hogy ekkor már utólag, az 1912/13. évi tanévért utalványoztatták a pénzt.⁶² Külön fejezetet képeztek az

⁵⁵ Számos hasznos és bőséges információ: *Relatio super informatione Exactoratus Consilii Locumtenentialis in merito rebonificandourm 1º Sumptuum in primaevam Presbyterii Viennensis institutionem factorum; 2º Supererogati ab anno 1817 usque 1823 per quinquennium in 10 eiusdem Instituti alumnos Hungaricos et Transilvanos facti ...* c. kimutatás. AP AE Prince-Primate Rudnay, 4/3: Acta Fundationalia Ecclesiastica (r.sz. 991–1012), No. 1/6, ad n. 1824/1823.

⁵⁶ A javadalmat nem közvetlenül kormányozták, hanem bérbeadták. Zselic csupán alkalmi pótléklul szolgált, és nem fordították az Augustineumra. Laurenz Mayernek, az Intézet rektorának jelentése az alapítványi ügyek iránt érdeklődő Simor János pímásnak, Bécs, 1890. április 25. AP AE Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 2482/1890.

⁵⁷ Vö. Zschokke: Die Theologischen Studien und Anstalten, 580–581.

⁵⁸ Bach miniszter 1849. október 3-án iktatott átirata Scitovszkynak. AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 156/1849.

⁵⁹ Lásd a következő jegyzetekben idézendő forrásokat.

⁶⁰ Laurenz Meyer rektor, udvari plébános levele a primáshoz, Bécs, 1879. dec. 9. Mellékelve a minisztériumhoz írt, a hallgatók 1880. évi tartásdíját igénylő kérvény másolata és a hallgatók névsora (8 magyarországi, közülük 4 görög, valamint 2 zágrábi egyházmegyes). AP AE Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 5569/1879.; Hidassy Kornél minisztériumi tanácsos értesítése Simor primásnak, amelyben kéri, hogy tudassa az Intézet rektorával a határozatot. Budapest, 1879. december 26. Mellékelve a közös pénzüminisztériumnak címzett határozat másolata. Uo., n. 257/1879.; Meyer rektor köszönő levele a primáshoz, Bécs, 1880. február 2. Uo., n. 704/1880.

⁶¹ Azonos menetű iratváltások, mint az előző jegyzetben. AP AE Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 135 és 1032/1883.

⁶² Az 1913. március 8-án iktatott minisztériumi értesítés: AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, n. 1779/1913.

utazási támogatások,⁶³ illetve a természetbeni hozzájárulások, mint például az intézmény liszttel és babbal történő ellátása az összeomlás hónapjaiban, 1918 őszén.⁶⁴

A magyar hallgatói létszám olykor meghaladta az „államilag finanszírozott” helyek számát. Kivételesen ugyanis lehetőség nyílt rá, hogy egyesek költségtérítéssel legyenek tagjai az Intézetnek. Például a 14 magyarországi szerzetes tag jórésze⁶⁵ vagy például Kovács Sándor⁶⁶ esetében. Utóbbi egy év elteltével már könnyűszerrel jutott alapítványi helyhez.

Az *Augustineum* tagjai és a magyar katolicizmus

A végzett növendékek elhelyezésére az Intézet előjárói javaslatot tehettek. Roskovány Jenőt például 1867-ben Johann Schwetz rektor semmiképpen sem tanácsolta a lelkipásztorkodásban foglalkoztatni, oktatási vagy aulai szolgálatra látta inkább megfelelőnek.⁶⁷ Az *Augustineumot* elhagyók magyarországi alkalmazásáról – és későbbi előremeneteléről – I. Ferenc uralkodása alatt a Magyar Kancelláriának,⁶⁸ valamint az egyes ordináriusoknak, illetve helynökeinek írásbeli tájékoztatást kellett nyújtani az uralkodó számára.⁶⁹ Bár ilyen fokú érdeklődésnek a későbbiekben nincsen nyoma, a császár és király közvetlen környezetében eltöltött évek, illetve a posztgraduális tanulmányok eredménye nyilvánvaló.

Az 1891-ig az *Augustineum* növendékei közül kinevezett 55 püspökből 21-en voltak magyarországiak.⁷⁰ Ez 37%, ami nagyjából megfelel az intézményen belüli aránynak. Jó okunk van azt hinni, hogy ez a szám később sem csökkent. Itt csupán Városey Gyula és Várady Árpád kalocsai érsekre és a felső-magyarországi főpásztorok közül a cseh megszállás után egyedül a helyén hagyott Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspökre utalok. Hasonlóképpen úgy vélem, hogy az 1816–1918 közötti összes magyarországi püspökkinevezésen belüli arányszám talán meg is haladja az 1846–1903 között az egész Monarchiára vetített 33%-os⁷¹ mutatót. Az intézmény magyarországi előjárói – egyben udvari káplánok – az utolsó és egyébként kiváló dogmatikus Werdenich Endre kivételével valamennyien püspökként fe-

⁶³ A pontos összegek: Zschokke: *Die Theologischen Studien und Anstalten*, 580–581.

⁶⁴ Breyer István miniszteri tanácsos 1918 szeptemberében kérte a hercegprímás véleményét az Országos Közélelmezési Hivatal átirata kapcsán. AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, ad n. 5377/1918.

⁶⁵ Répássy József jászói prépost 1857. január 19-én az előző év augusztusa után ismételten ajánlotta Scitovszkynak Gondolovszky Lajost felvételre, „*si non cum foundationis beneficio, erga solvendum pensum*”. Johann Kutschker, az Augustineum rektora március 6-án igazolta vissza a premontrei szerzetes felvételét fizetős helyre. AP AE Prince-Primate Scitovszky, 7/14: Cat. 6 (r.sz. 1369–1379), fasc. B: „Sublime”, n. 393 és 1111/1857. Lásd még AP AE Prince-Primate Csernoch, 10A/12: Cat. 6 (r.sz. 2464–2470), fasc. B: „Sublime”, ad n. 2579/1913 is.

⁶⁶ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Separatenakten, 67/1915 és 28/1916. Taníttatásának költségeit Galcsek György váci kanonok vállalta magára.

⁶⁷ Levele Simor primáshoz, Bécs, 1867. január 7. AP AE Prince-Primate Simor, 8A/13: Cat. 6 (r.sz. 1671–1677), fasc. B: „Sublime”, n. 779/1867.

⁶⁸ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzleiakten, n. 210/1823 (például Máté, Szaniszló, Horvátovszky).

⁶⁹ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzleiakten, n. 285/1823 (Dobra). 539/1824 (Máté). 545/1824 (Horvátovszky). 49/1825 (Karner). 791/1825 (Máté) 100/1825 (Horvátovszky). 342/1826 (Máté). 632/1828 (Karner) etc.

⁷⁰ Zschokke: *Die Theologischen Studien und Anstalten*, 584–585. alapján.

⁷¹ Weißensteiner: *Das höhere Weltpriesterinstitut*, 228.

jezték be pályájukat.⁷² Igaz, a termékeny történész, Dankó József csupán a Magyar Szent Korona választott püspöke⁷³ lett, s mint ilyet sosem szentelték fel. Ki kell még emelnem, hogy az 1867. évi kiegyezés utáni időszak két bíboros-hercegprímása is – a magyar egyház abszolút fejei – szorosan kötődött az intézményhez. Simor János bíboros (1867–1891) tanulmányi igazgatója (1850), Csernoch János bíboros (1913–1927) növendéke (1874) volt. Mellettük még két pápaválasztó magyar exnövendék említhető, a már említett Haynald Lajos kalocsai érsek és Hornig Károly veszprémi püspök.

A kutatás jelen stádiumában az *Augustineum* tagjainak arányát az egyházi középréteg tagjai között, illetve az intézmény hatását a magyar egyházi és világi tudományosságra, oktatásra, kultúrára még megbecsülni sem lehet. Teológusok, történészek, lelkeségi írók hosszú sora áll előttünk. Közülük ehelyütt csupán az egyetemes egyháztörténeti szintézis megalkotásától sem visszariadó Rapaics Rajmundot,⁷⁴ a szepesi káptalan monográfusát, Pírhalla Mártont,⁷⁵ az alapvető prédikációtörténeti monográfiát író Mihalovics Edét⁷⁶ és a vatikáni magyar kutatásokban elévülhetetlen érdemeket szerző Lukács Józsefet⁷⁷ említem. Valamennyien a magyar egyháztörténetírás klasszikusai. Külön színfolt a később aposztatáló Csiky Gergely, a modern magyar dráma megteremtője, akinek nevét Kaposváron az állami színház viseli.⁷⁸ A középréteg nevesebb tagjai közül Csárszky István, a jeruzsálemi osztrák–magyar zarándokház igazgatója,⁷⁹ prímási kancellár, valamint a Monarchia római követségén is szolgálatot teljesítő diplomata Csiszárík János⁸⁰ hozható elő. Utóbbi 1916-ban nem fogadta el a számára felkínált eperjesi görög katolikus püspökséget.⁸¹

*

Mindezen adatok, példák arra hívják fel a figyelmet, hogy a 19–20. századi magyar katolicizmus történetét igazából nem érthetjük meg azon hatás nélkül, amit e szupranacionális Habsburg-intézmény jelentett. Az újkori magyar egyházi elit meghatározó hányadának a császár és király közvetlen környezetében töltött *augustineumi* évei erősítették a magyar katolikus klérus olykor Rómával szemben is felvállalt államegyházi kötődéseit, a pápai primátussal kapcsolatos bizonyos kétségeit. Kétségtől kívül hozzájárultak a magyar hierarchiának még a Monarchia széthúzása után is megmutatkozó dinasztiahűségéhez. Az egyházi karrier és az államhatalom iránti, a Burg miliójében fogant lojalitás összefonódásának

⁷² Ocskay Antal, kassai pk., (†1848), Fogarassy Mihály erdélyi pk. (†1882), Strossmayer József diakóvári pk. (†1905), Simor János, Nogáll János népszerű egyházi író, nagyváradi segédpk. (†1899), Dankó József történész, műgyűjtő, pozsonyi prépost, pristinai vál. pk. (†1895), Steiner Fülöp székesfehérvári pk. (†1900), Belopotoczky Kálmán tábori pk (†1914), Fischer-Colbrie Ágoston kassai pk. (†1925), Rott Nándor veszprémi püspök (†1939), Werdenich Endre neves dogmatikus, győri kanonok (†1933).

⁷³ Vö. Ritzler, Remigius: *Die Bischöfe der Ungarischen Krone*, Römische Historische Mitteilungen, 13. (1971) 127–164.

⁷⁴ *Egyetemes egyháztörténelem I–III*. Eger, 1879–1886.

⁷⁵ *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse, 1899.

⁷⁶ *A katolikus prédikáció története Magyarországon I–II*. Budapest, 1900–1901.

⁷⁷ *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis I–IV*. Budapest, 1896–1907.

⁷⁸ Janovics. J.: *Csikó Gergely élete és művei I–II*. Budapest, 1900–1902.

⁷⁹ Vö. Hóvári János: *Magyar címer Jeruzsálemben*. História, 28. évf. (2006) 3. sz. 34.

⁸⁰ Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)* (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 8). München, 1987. 87.

⁸¹ Csiszárík és igen sok egykori frintaneista végzésük után nem sokkal a *Pazmaneum* előjárója lett. Fazekas István – Beke Margit: *A Pázmáneum története (1623–1784, 1803–2002)*. (METEM Könyvek 37.) Budapest, 2002. 309–334.

nyomait még Magyarország orosz katonai és politikai megszállása idején is kitapogathatjuk. Legalábbis elgondolkodtató, hogy a kommunista diktatúrával kezdettől fogva leginkább együttműködő két főpap, Czaplak Gyula egri érsek (1943–1956) és Kovács Sándor szombathelyi püspök (1945–1972) szintén az Intézet lakója volt, egyedül az akkori magyar főpásztorok közül.

Az *Augustineum* hiánypótló és szükséges voltát funkcionális továbbélése bizonyítja. Szerepét a magyar egyházi elit képzésében tíz év szünet után az 1928-ban Rómában megalapított *Collegium Hungaricum* (*Accademia d'Ungheria in Roma*) egyházi osztálya vette át, amely később Pápai Magyar Egyházi Intézet néven önállósult, és máig működik. Első irányítója természetesen egy volt *augustinumbeli* növendék, Luttor Ferenc lett.⁸²

PÉTER TUSOR

The Augustineum and Hungary, 1816–1918

The aim of this study is to outline the Hungarian connections of the Augustineum (*Caesareo-Regium Sublimioris Presbyterorum Educationis ad Sanctum Augustinum Institutum Viennense*, in Hungarian: *Szent Ágostonról nevezett Bécsi Felsőbb Papnevelő Intézet*), a special institution of ecclesiastical elite education of the Austro-Hungarian Monarchy.

This task is very important. Neither the history of the Augustineum, nor the role it played within the Monarchy can be discussed without an analysis of the Hungarian contribution. During the existence of the institution between 1816 and 1918, 372 students were admitted from the dioceses of the Holy Hungarian Crown. This amounts to about 35% of the total number of students. On average, there were 8 to 10 students coming from Hun-

⁸² Tusor Péter: *Magyar történeti kutatások a Vatikánban* (Collectanea Vaticana Hungariae I/1exc.). Budapest–Róma, 2004. LVIII. Dolgozatom csupán egyszerű bevezetés a témába, melyet Ruppert Klieber professzor baráti felkérésére készítettem el, vonatkozó szakirodalom híján javarészt levéltári kutatások alapján. Megismerve a 2002 óta folyó „*A Frintaneum és a Birodalom egyházmegyéi*” projekt célkitűzéseit és eredményeit (vö. fentebb az 1. és 5. j.), illetve a bécsi és magyarországi forrásbázis egy részét, úgy vélem, hogy a magyar szerep mélyebb feltárása fontos és lehetséges vállalkozás. Viszonylag könnyen elkészíthető – és természetesen német fordításban is megjelentethető – a magyar frintaneisták életrajzi lexikona. Sokukról már jelent meg szócikk magyar életrajzi lexikonokban. Megfelelő átdolgozásuk, kiegészítésük, a hiányzók pótlása pedig aligha okoz nehézséget egy, a budapesti katolikus egyetemen szervezett alkalmi kutatócsoportnak. Az előadásomban érintett kérdések monografikus feldolgozásában inkább a magyarországi források bősége, mintsem hiánya okoz problémát. Vélhetően valamennyi egyházmegyei levéltár számottevő anyagot őriz az *Augustineum* magyar tagjairól. (Külön nehézséget jelent az elszakított területeken folytatandó kutatás.) Bécsi gyűjtéssel kiegészítve részleteiben rekonstruálhatónak tűnik a növénydek, főpásztoraik és előljáróik kölcsönös kapcsolattartásának, illetve az intézeti élet mindennapjainak vizsgálata. Ízelítőként említem, hogy csupán Haynald bíboros növendékkori idejéből 14 ügyiratszám alatt cca 40 db rá vonatkozó dokumentumot őriz az esztergomi Primási Levéltár (AP AE Prince-Primate Kopácsy, 5/13: Cat. 6 (r. sz. 1211–1216), fasc. C: „Sublime”, n. 915. 1187. 1201. 1380/1837; n. 868/1838; n. 84. 127./1839; n. 345. 533A. 840/1840; n. 332. 389. 435. 595/1841. Vö. Tusor: *A bécsi Frintaneum tagjai*, n. II/3–7.). Izgalmas csemegének ígérkezik a volt frintaneisták egymás közötti levelezésének, kapcsolattartásának feltérképezése is. A feladat elvégzése – az osztrák mellett – a magyar egyházi tudományosság számára szintén lényegbevágó. Így legalább virtuálisan be lehet tölteni azt az űrt, amit az Augustineum megszűnése a bécsi magyar jelenlétben maga után hagyott.

gary annually, but only 6 in the years 1824–1848. The number of Latin-Rite students was 321. Among these, the Province of Esztergom was represented by 146 persons, the Provinces of Kalocsa-Bács and Zágráb by 118 (61 from Croatian dioceses), and the Province of Eger by 43. There were also 14 monks studying largely at their own expense. The number of students of the Greek Rites was 51.

In the selection of the students the archbishop of Esztergom as the prince-primate of the country played a fundamental role. After the first decades of a different practice, he was the only one who could make a proposal to the monarch for the admission of new students. Yet the dioceses of the country were represented in appropriate proportions. The slightly overrepresented status of the Province of Esztergom (and the arch-diocese, 35 persons) can be explained by the fact that its seminar in Vienna, the Pazmaneum, provided suitable and readily available people for studies in higher education.

The Hungarian contribution to the operation of the Augustineum was proportionate to the number of Hungarian students. The income of the Abbey of Saint Benedict at Kaposfő, originally set aside for this purpose, proved inadequate. The resulting deficit (39,234 Ft) in the 1820s was compensated for by the temporary addition of the income of the Abbey of Saint James at Zselic (14,415 Ft) as well as by decreasing the number of students. The financing was also supplemented by the estates of the vacant episcopacies (which were administered by the Treasury) and the Hungarian Religious Fund.

During the years of the Bach era and Dualism the Fund became a more significant contributor. For instance, in 1849 it allocated 4800 *moneta conventualis* for 8 persons, in 1883 8000 Forints for 8 persons, and in 1913 2000 Crowns per person to the Rector of the Augustineum. After 1867, financial support was granted, on application and for one year, by the Hungarian Ministry of Religion and Public Education, with the prince-primate's co-operation, through the joint Common Ministry of Finance in Vienna. Besides, the minister covered the expenses of one student from his own budget reserved for Greek Catholics.

The history of Hungarian Catholicism in Modern Times cannot be understood without the impact of this supranational Habsburg institution. For instance, two prince-primates from the post-Compromise era were also closely associated with it. One of them, Cardinal János Simor (1867–1891) was director of education in the Augustineum, while the other, Cardinal János Csernoch (1913–1927) was a student of the institution (1874). Instead of listing the several archbishops, bishops, owners of great benefices, scholars etc., here we have to be satisfied with stating our thesis. The years the major part of the Hungarian ecclesiastical elite spent at the Augustineum, in the direct vicinity of the imperial court, are responsible in the main for the strong commitment of the Hungarian clergy to the state-church, sometimes even in opposition to Rome, and their adherence to the Habsburg dynasty even after the fall of the Monarchy.

SZABÓ DÁNIEL

Katonadalok és az első világháború

Zsibbaszd el magad,
Zsibbaszd el magad,
Ha senki sincs, ki elzsibbasszon
Zsibbaszd el magad.

(Katonadal a szerző katonakorából,
1973)

A katonadalok integráns részét képezték a 19. századi férfiak hagyománykincsének. Így volt ez a verbuválások és a sorozások idején egyaránt. A katonadalok részben a népi hagyományokhoz, magatartásmódokhoz kapcsolódtak, részben a hadseregen belüli élethez, s már itt ki szeretném emelni, hogy ez utóbbi helyen egy sor külső behatás is befolyásolta őket. Ugyanakkor nem feledkezhetünk el arról sem, hogy amit katonadálnak nevezünk, nem pusztán a férfiközösségek dalkincse volt. Nők is énekelték, s nem csak érintettségük okán. Érintettség alatt azt a tartalmi, később részletesebben kifejtendő momentumot értem, hogy komoly súllyal szerepelt bennük a tőlük való búcsúzás, az irántuk való vágyódás, sőt gyakran női szövegeket is tartalmaznak e dalok, s nem pusztán egyes párbeszédekben.

A katonadalok éneklése, akárcsak a népdaloké, egy-egy eseményhez, helyzethez kötődik. Békeidőben meghatározóak a bevonulási nóták, a kaszárnyadalok s a menetdalok. Az első két típus alapvető jellegzetessége, hogy valahogyan kapcsolódnak az elváláshoz a „civil” lakhelytől, de elsősorban a női hozzátartozóktól, édesanyjától és „kedvestől”. Az apától való búcsúvétel nem jellemző, s a korszak házassági jogi szabályozásából következően (senki sem házasodhat katonai idejének leszolgálása, kiszuperálása vagy túlkorossá válása előtt) a feleség és a gyermek sem bukkan elő ezekben a búcsúdalokban.

A bevonulási dalokban és a menetdalokban jelenik meg – erősen keveredve az előbbi érzéssel – a férfivá válás büszkesége. Gondoljunk arra, hogy még a 20. század vége felé is léteztek olyan közösségek – ha csökkenő számban is –, ahol az alkalmatlanság a férfiaság teljességének tagadását jelentette.¹ A bevonulással összefüggésben állt az önállóság megjelenése, az elszabadulás a családi közösségtől s a „sereg” által is elvárt katonai büszkeség, aminek integráns része volt a (nőt) hódító képesség. Szorosan kötődnek ez utóbbihoz a különböző katonai csoportok (bakák, huszárok, tüzérek) önmagukat fel-, illetve a többieket leértékelő dalai.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a közös katonadal-éneklés bizonyos eseteinél nem csak az egyéni érzelmek, gondolatok, nem pusztán valamiféle kollektív érzelmek és gondolatok, hanem a parancsolt érzelmek és gondolatok is dominálnak a „Nóta!” parancs-

¹ Szégyenkeztek azok, akiket nem vettek be katonának, s csúfolták is őket a többiek. Akik beváltak, például Székesfehérváron azt kiáltották a sorozásról kijövet: Hopp császáré! S aki nem arra pedig azt, hogy Hopp, anyámé! Vagy Hopp nyanyámé! L. Gelencsér József: *Katonaélet Székesfehérváron*. Honismeret, 23. évf. (2000) 3. sz. Internet-változat.

szó elhangzása után. S egy idő után a parancsolt nóta interiorizálódik – a leszerelés után még inkább, hiszen a múlt mindent megszépít –, az „akkor voltam legény” jegyében uralkodó emlékként marad meg, akár a volt katona ivócimborák együttes éneklésénél is.

Így a katonadalok egyszerre a katonaélet részei: segítenek elviselni annak nehézségeit, idealizálják azt, összetartozást (a régi közösség helyett új közösséget) teremtenek, hangsúlyozzák a szituáció ideiglenes voltát; ugyanakkor a civil társadalom reagálása is a hadseregére. Jelzik egyrészt a civil társadalomból kiszakítottakhoz való viszonyt, másrészt a civil társadalomba való visszatéréskor megjelenítik a múlt élményeit. Megidézik a fiatalkort s az annak férfiközösségéhez való intenzív tartozást. Mindez befolyásolja azt, hogy mely dalok, mely szövegek maradnak fenn, s válnak hosszú időszakon keresztül ismertté; mely nóták kapnak lehetőséget a „tudós emberek” gyűjtéseire és elemzésére. Ez a múltfelidézés az elmúlt katonaéletre vonatkozó dalok közös énekléséből avagy a hadseregbeli daloknak az új szituációban való dalolásából áll.

A háború nem pusztán a hadseregben lévők életét, hanem az egész társadalom életkörülményeit megváltoztatja, főképp azzal, hogy a hadseregbe vonja a férfitársadalom jelentős részét. Ekkor a korábbi katonadalok új tartalmakat nyernek, s esetleg újabbak születnek. Most nem térnek ki arra a szituációra, hogy egy-egy (teljesen) új katonadal születéséhez egyszerre kell „jelen” lennie egy zeneszerzőnek és szövegírónak, vagy a dallam és szöveg „találkozásához” hosszabb időnek kell eltelnie. A gyakorlat inkább azt mutatja, hogy a tudott dallamok kapnak új szövegeket, vagy/és a tudott szövegek kapnak új szavakat, sorokat. A megszokottságnak, mint azt a következőkben részletesebben is leírom, jelentős szerepe van.

A háborús katonadalokban a békebelieknél jobban keveredett a rutin és az élmény hatása. A tanult és kényszerített értékek interiorizálása különböző mixtúrákat, keverékeket hozott létre, amelyek a rutin és az emlékezet következtében néha elsődlegessé nőttek ki magukat. George Mosse az első világháborús katonadalokról beszélve, világháború alatti feldolgozások alapján külön típusnak tekinti a behívott katonák dalait, amelyek jellemzőiként az otthonról, a családról szóló tematikát jelöli meg. Úgy véli, hogy ezekre a népdalokra jellemző a honvágy és a szentimentalitás, de sohasem az elkeseredés. Ugyanakkor az otthon szeretetéről szóló daloknak integráns része egy nagy adag önsajnálát.

Mosse más típusúnak tekinti a fiatal önkéntesek dalait, mert náluk nem találkozunk, nem találkozhatunk az otthoni felelősségteljességhez való visszatérés vágyával. Itt a férfiközösség hangsúlyozása a meghatározó: a nő nem anyaként vagy szeretettként, sokkal inkább kísértőként jelenik meg. Ezzel a fajta önkéntességgel Magyarországon kevésbé találkozhatunk, de – természetesen – megvan az eltérés a családot (és annak létfenntartásához szükséges javakat) otthon hagyó idősebbek és a kalandvágyó fiatalok magatartása között.

Ugyanakkor Mosse is hangsúlyozza, hogy a háború elmúltával sokakban azok közül is, akik számára a háború folyamán az első típus volt a meghatározó, emlékként és hagyományként a második, a harciasabb, szinte azt mondhatnám, a vérszomjasabb, a felszabaldultabb, a „férfiasságot” jobban tükröző dalok maradtak meg.²

² Mosse, George L.: *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldier in Germany*. *Journal of Contemporary History*, vol. 14. (1979) no. 1. 1–20.; ugyanez németül: *Soldatenfriedhöfe und nationale Wiedergeburt. Der Gefallenkult in Deutschland*. In: Vondung, Klaus (Hrsg.): *Kriegserlebnis. Der Erste Weltkrieg in der literarischen Gestaltung und symbolischen Deutung der Nationen*. Göttingen, 1980. 241–261.

Ugyanakkor a Mosse-i elemzés kevésbé veszi figyelembe, hogy a háborús katonadalok nem a semmiből születtek, hanem sokszor korábbi katonadalok átköltései.³ Nem pusztán azzal találkozhatunk, amit Anton Kovač a szlovén katonadalok kutatója hangsúlyoz, hogy harcias műdalokat írnak át rendszerkritikus nótákra,⁴ hanem azzal is, sőt úgy vélem, sokkal gyakrabban azzal, hogy békenótákat és korábbi háborúból megmaradt dalokat aktualizálnak az 1914–1918-as háborúhoz. Nálunk elsősorban 1848-as, 1866-os és 1878-as dalok és átírásaik első világháborús megjelenésével találkozhatunk. A katonanótáknak ez a helyzethez való igazítása többféle szituációban megtalálható, például olyan esetekben is, mikor a két világháború között Csehszlovákiában a magyar anyanyelvű katonák korábban tanult dalokat írnak át az új helyzetre, például pusztán a kaszárnya nevének és helyének megváltoztatásával.

Mielőtt rátérnék az első világháborús katonadalok elemzési kísérletére, néhány módszertani megjegyzést kell előrebocsátanom.

1. A rendelkezésemre álló katonadalok között találunk első világháború alatti propagandakiadványokban megjelenteket,⁵ első világháború alatti gyűjtések eredményeit⁶ és későbbi népzenei gyűjtésekből fennmaradt szövegeket.⁷

2. Úgy vélem, hogy az egész katonadal komplexumra – nem egyedülállóan a népdalok között – meghatározóan jellemző a kollektív éneklés, a dalolásnak a közösség-létrehozási célja: legyen ez a közösség az öröm, a szenvedés, a bátorság, a vágy, a félelem avagy a rítus közössége. Ugyanakkor a katonadalok között találhatunk formailag egyéni és formailag kollektív érzelmeket kifejezőket. Kijelenthetjük, hogy az első világháborús katonadal (eredeti: lövészárokbeli stb. helyén) kollektív műfaj. Ezzel nem tagadom, hogy emlékként meg-meg jelenik, mindenekelőtt később, a volt háborús résztvevőknél egyéni éneklési formában is.

3. Az első világháborút átélők egyik meghatározó élménye az „Énekelnek a katonák!” aha élménye volt. Ez természetesen mindenekelőtt (de nem kizárólag) a háború első napjaira, a bevonulásra igaz. Azt is meg kell jegyezni, hogy az éves rendszeres (októberi) bevonulás, ugyanúgy mint az azt megelőző sorozás békeidőben is hangos énekléssel járt, akár a sorozó bálal összekapcsolva, akár a nélkül. A másik ilyen s a hozzám hasonló idősebb nemzedék (akik még látták a behívott hadsereget) számára sokkal inkább látható éneklési s speciális magatartási szituáció a leszerelés. A világháború kapcsán a leszerelési nótáknak

³ A háború tulajdonképpen addig tiltott dalokat és neveket is „engedélyez”, hogy a katonák jobban azonosuljanak a hadsereggel. Több katonadalban szerepel a Rákóczi nótára való utalás, ami 1906, az emigránsok hamvainak hazahozatala után sem volt igazán engedélyezett, s természetesen széles körben éneklék a Kossuth nóta variánsait, a legkülönbözőbb szövegekkel, sokszor Ferenc Józseffel (akármondani, Jóskával) helyettesítve Kossuthot a dalban.

⁴ Kovač, Anton: *Unzeitgemäße Menschlichkeit. Das Kriegs- und Soldatenlieder der Slowenen*. In: *Kriegserlebnis*, 312–330. Az általam átnézett magyar anyagban ilyenrel nem találkoztam.

⁵ *Csatadalok és hazafias költemények*. Budapest, 1914.; *Harci dalok*. Budapest, 1914.

⁶ Gömöri Jenő (Gyűjtötte és sajtó alá rendezte): *Katona nóták*. Budapest, 1916.; uő.: *A nagy háború katona nótái*. H. n. 1918.; Ruzsonyi Béla tartalékos hadnagy harctéri füzetkéjéből. Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Emlékanyag-gyűjtemény 2004. 138. 1/KE.; Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattár (a továbbiakban: EA)

⁷ Kálmány Lajos (gyűjtötte): *Történeti énekek és katonadalok*. Budapest, 1952.; Ortutay Gyula (szerk.)–Katona Imre (vál.): *Magyar Népdalok*. Budapest, 1975.; Zilahy Lajos: *Dalolnak a katonák*. Magyar Figyelő 1915/1. 150–153.; 1915/2. 393–398.; 1915/3. 233–236., 396–400.; 1915/4. 75–78., 233–240., 475–480.; 1916/1. 312–318., 465–469; 1916/2. 152–155., 472–478.

sokkal inkább vágy (békevágy) vagy egyfajta beletörődés (mikor az örökös szabadság kifejezésből a Kárpátokban lévő örökös haza kifejezés lesz) jellege van.

Felmerül a kérdés, mikor énekeltek katona-, illetve háborús nótákat? Mint említettem, mindenekelett a bevonuláskor.

***Ezerkilencszáztizennégy évbe
Gyászba borult az egész világ népe
Ferenc Jóska ej-haj háborút indított
Sok jó édesanyát de megszomorított.*⁸**

A bevonulási (néha sorozási) nóta régóta része a magyar népdalkincsnek, és maga a bevonulás mindenekelett a falvakban szoros rítusokban történt. A hagyományos bevonulási nóta meghatározója a búcsú, de időhöz kötött búcsú. Búcsú az anyától és búcsú a kedvestől. A háború alatt ritkán előfordul, hogy feleség és gyerek is bekerül a dalba, hiszen most már idősebbek, a tartalékosok és a népfelkelők is szolgálatra kényszerülnek.

„Őszi szellő hervasztja a virágot, / A szívemet szomorítja a bánat, / Itt köll hagyni a feleségem, a családom, / Meg kell védeni a mi édes hazánkat.”⁹ A három éves szolgálati időt¹⁰ e dalokban gyakran át sem írják, csak kiegészítik a háborús témával: „Sej kiskalapom fölakasztom a szegre, / Három évig nem teszem a fejemre, / Majd fölteszem a háború, sejhaj utolján / Sej, szabadságos róza lesz az oldalán.”¹¹

Nemcsak a bevonulási dalok megszokottak, de sok részletében a bevonulási aktus is; a lényegi különbség az, hogy nem pusztán egy évfolyam „vonul”. Hagyomány vagy új, háborús impulzus? Nem feledkezhetünk meg arról, hogy minden közvetlen háborús élmény mellett a régi hagyománynak megfelelő szöveg erősebb, nem beszélve arról, hogy éppen a kollektív éneklés következtében a katonák fiatalosabbnak, hódításra alkalmasnak szeretnék beállítani magukat.

Az augusztusi láz „daloló hangulatát” sokan és sokféleképpen leírták.¹² Ennek felidézésekor külön kell választanunk a még félig civilek (behívottak) éneklését, amit általában a lelkesedés jellemzőjeként szoktak említeni, és a frontra induló katonáknak a vonaton való dalolását. Nagyon leegyszerűsítve a helyzetet, az elsőnél, ahol sokszor még együtt énekel civil és a kaszárnyába tartó „minden percben” katona, akármilyen furcsa, a civil élettől való búcsúzás a meghatározó, míg a másodiknál a már beöltözöttek nótázásánál a békétől való búcsúzásról van szó.

A világháború kezdeti arca egész Európában azonos. Mint az akkor éppen Párizsban tartózkodó Ehrenburg e napokra visszaemlékezve írja: „Akkoriban általában sokat énekeltek. Énekeltek a pályaudvarokon, az utcán, a kávéházban. Úgy látszik, a háborúnak megvannak a maga törvényei. Az első hetekben mindenki énekel, sír, káromkodik és kémeke-

⁸ www.szepe.hu/nota/nepdal/szoveg/Udvarhely.

⁹ *A nagy háború katona nótái*. 92. (150). Az eredeti, háború előtti dalban „Itt köll hagyni testvéreimet, anyámat” volt.

¹⁰ A dalok több évtizedesek, s csak kevés reagál arra a tényre, hogy 1912 óta csak két éves a szolgálati idő a közös hadseregnél is, mint amilyen a honvédségnél a kezdettől fogva volt.

¹¹ *A nagy háború katona nótái*, 98. (160)

¹² Saját korábbi leírásomra lásd Szabó Dániel: *A magyar háborús lelkesedés az első világháború kitörésekor*. In: Sfârșit și început de epocă. Korszakvége – korszakkezdete. Zalău–Sătmărean, 1998. 75–88.

fog.”¹³ Kassák Lajos 1915-ben egy kis magyar falut óhajtván ábrázolni, hasonló sorokat ír le: „Ivott, sírt és énekelt a falu ezen a napon”¹⁴

A népi emlékezésekben a falusi családtól való búcsúzás maradt meg, itt még a saját környezetükben vannak a bevonulók, de énekelemk itt is maradt. Van, amikor hagyományos bevonulási nóta marad az emlékezetben: „Itt hagyom az apám, anyám, jó testvéreim, Meg a szép szeretőmöt.”¹⁵ „Sírva mondja a jó édesanyjának, / Szeretője bevált honvéd bakának.”¹⁶ De vidéki emlékekben is szerepel a „Megállj, megállj kutya Szerbia!”¹⁷ A városi emlékek harciasabbak, néha talán ideologikusabbak is. Kádár Gyula, későbbi vezérkari tiszt: „Debrecenben, a legmagyarabb és legrebellisebb városban éjjel-nappal az utcán tolongott a nép. Éltette a háborút. Énekelte a legostobább nótát: 'Megállj, megállj, kutya Szerbia, nem lesz tied soha Bosznia.'”¹⁸ Háborúpárti tüntetésekre és ugyanezre a dalra emlékszik a már akkor háborúellenes Kassák Lajos is.¹⁹ Ugyanezzel a dallal találkozok Nagykárolyban Deseő Lajos²⁰, ugyanígy számolnak be a források a nagykanizsai bevonulási napról.²¹

A legtöbb visszaemlékezés szerint az adott dal ekkor született, ami nem igaz, sokkal inkább az adott dal mítosza született ekkor, s kapcsolódott egyértelműen a magyar háborús lelkesedésmítoszhoz. A dal maga régebbi eredetű, feltételezhetően Bosznia–Hercegovina okkupációjakor, esetleg annexiójakor vagy valamely háború előtti balkáni válságkor keletkezett, s éppen a terület említése és a feltételezett ellenség miatt vált alkalmassá arra, hogy a világháború magyarországi szimbolikus dalává váljon. Több variáció maradt ránk. Úgy tűnik, hogy bár a háború elején eléggé ismert, nem okvetlenül az azóta közkeletűvé vált refrénnel, hiszen egy a háború elején megjelentetett daloskönyvben, amely kísérletet tett teljes aktualizálására, még a „Vigyázz, Vigyázz kutya Szerbia” szöveggel szerepel.²² A következőkben a variációk azonos vonásait ismertetem. „Talpra magyar gyerekek, fiatalok öregek / Fegyvert ragadjatok. / Mert nem tudjátok mikor, Mert nem tudjátok mikor / Törnek rátok a rácok.” Nyilvánvaló az első strófából, hogy itt Petőfi nemzeti dala ihlette a „költőt”, s hogy ez látens háborús helyzetben keletkezett. Találkozhatunk magyar vitézek talpraállításával és a szerb támadás helyett a riadó fúvásának várásával is.

Az erősen didaktikus nóta meg is magyarázza, hogy miért várható szerb támadás: „Boszniának hegyei, Boszniának hegyei / A magyar királyé. / Mégis az a kutya szerb, mégis az a kutya szerb / El akarja venni.” A közjogi helyzet pontos leírása²³ számomra egyértelműen az értelmiségi szerzőséget mutatja, ami különben sok katonadalnál megtalálható,

¹³ Ehrenburg, Ilja: *Emberek, évek élete*. Budapest, 1962. 157.

¹⁴ *Az Újság*, 1915. szept. 17. 3.

¹⁵ Csibi Istvánné visszaemlékezése. In: Hoppál Mihály–Küllös Imola–Manga János (szerk.): „Emlékeül hagyom az unokáimnak, dédunokáimnak, lássák hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer ...” Budapest, 1984. 10.

¹⁶ Hoppál–Küllös–Manga: „Emlékeül hagyom”, 145. Nagy Kovács István visszaemlékezése.

¹⁷ Hoppál–Küllös–Manga: „Emlékeül hagyom”, 276. Balla János emlékezése.

¹⁸ Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, 1978. 39.

¹⁹ Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Budapest, 1983. 181. Ugyanezzel találkozunk a hasonló álláspontú Nagy Lajosnál is. Lásd: *A lázadó ember*. Budapest, 1977. 547–548.

²⁰ Deseő Lajos, vitéz ny. tábornok *Harctéri naplója*. Budapest, 1937. 23.

²¹ Szepessy-Bugsch Aladár, vitéz (összeállította): *A m. kir. Nagykanizsai báró Szurmay Sándor honvéd gyalogezred története a világháborúban*. Sopron, 1931. I. 12.

²² *Csatadalok*, 13.

²³ Gondoljunk arra, hogy 1908. október 6-án Ferenc József a magyar Szent Koronára hivatkozással jelenti be kiáltványában Bosznia–Hercegovina annexióját.

s a dallam mellett a szöveg megkedvelése teszi ezt elterjedt nótává. Érdekes módon az egyes variációk azután eljutnak odáig, hogy: „Szerbiának hegyei, Szerbiának völgyei / A magyart illeti, / Mégis az a kutya szerb, el akarja venni.” Az adott szövegváltoztatás, azaz egy régebbi dalnak az adott helyzethez való igazítása igen gyakori a katonanótáknál. „Megállj, megállj kutya Szerbia / Nem lesz tied soha Bosznia. / Mert a magyar nem enged / Míg egy csepp vére meleg, / Akármennyit szenved.” Az adott versszak egyértelműen a háborús katonadalok egy részében megjelenő magyar vitézséget és magyar kitartást tükrözi. Hangsúlyozni kell, hogy a vitézség, harckészség, erő legalább olyan gyakran jelenik meg az ezredekre vonatkoztatva, a kisebb közösségek összefogásaként, mint egy egész nemzet férfiaságaként. Itt a győzelem vagy halál momentum egyáltalán nem tűnik tragikusnak, inkább szólásszerűnek. „Akárhogyan dörög az ágyú, / Nem félünk mi a Szerbiától. / Megtámadjuk azokat, / Lőjük mint a nyulakat / A magas hegyek között.” Ez a versszak az ágyúdörgéssel már a háború szagát mutatja, ugyanakkor az ellenség lebecsülését, a „lőjük, mint a nyulakat”, a győzelem biztonságát is.

Mindemellett egy feltehetően már a nagy világhégés alatt keletkezett variációban az egyéni sorsra vonatkozóan éppen nem a győzelem, hanem a halál biztossága jelenik meg, hasonlóan számos más dalhoz: „Ha én aztat tudnám, hol lesz a sírom. / Szerbiában én azt gondolom, / Szerbiának völgyében, a fekete földjében / Temetnek el engem.”²⁴ A jelzett toposzoknak háború alatti megjelenésére később visszatérek.

A háború kitörésekor, mint említettem, külön kell választanunk az utcán hallott, részben énekelt „muzsikát” a bevonuló, már egyenruhába öltözött, a frontra induló katonák által énekeltektől. Az előbb említett az, ami megdöbbeneti (vagy büszkeséggel tölti el) a hallgatót, ez az, ami a visszaemlékezések szerint leginkább tükröz valamiféle a háborúval való azonosulást; azt is mondhatjuk, hogy ezek között az átlagosnál nagyobb arányban szerepelnek az országgal, a nemzettel való azonosulást expressis verbis kimondó mondatok, kifejezések. Ezeket a dalokat – amelyek között erősen szerepel a Himnusz és a Szózat, mint láttuk, a „Kutya Szerbia” és, mint később kitérek rá, a „Kossuth nóta” – elsősorban civilek vagy még civilek éneklék. Kicsit másnak tűnik a vonaton ülők éneke. Ebben már messzeemenőig tükröződnek a bevonulási dalok, s elfogadottan az elválás miatti bánat is. Ugyanakkor a férfiaság is megjelenik, Csáth például elsősorban ennek tudja be az állandó dalolást.²⁵

Ez az az időszak, amikor a legtöbb ötlet is megjelenik arra, hogy mit kell a katonának énekelni.²⁶

²⁴ A szövegvariánsokra lásd: *A nagy háború katona nótái*, 72–73. (114). Szerinte a dal a háború elején, az első szerb harcok idején nagyon népszerű volt. Lásd még: *Történeti énekek és katonadalok*, 756. Van olyan variáció, amely esetleg az okkupációra utalhat: „*Jaj istenem hol lesz a sírom/ Boszniába én azt gondolom / Boszniának hegyébe a fekete völgyébe de / Leszek eltemetve.*” EA 2000/82.

²⁵ „Az éjjel folyamán többször felébredtem. Az első alkalommal még nagy éneklés folyt odakünn. Valami nagyobb állomásról indultunk el, ahol sok cselédlány és kisasszony üdvözölte vonatunkat. A mindig fürge legénység, úgy látszik, 'ki akarta vágni a rezet', ez volt az ének magyarázata. Amint a vonat gyorsabb robogásba jutott, hamar elhalt az ének.” – Csáth Géza: *Emlékirataim a nagy évről. Háborús visszaemlékezések és levelek*. Szeged, 2005. 107.

²⁶ Lásd például: *Holdvilágos az éjszaka / Masíroz a magyar baka*. Farkas Imre szövege és zenéje. *Budapesti Napló* 1914. aug. 7. XIX. 182.3.; *Galiciában, az orosz határon/ Csata akar lenni. /El is mentek oda a vitézek, /A hazát védeni.* *Budapesti Hírlap*, 1914. aug. 18. XXXIV. 198.11.; a *Csata-dalok és a Harci dalok* című már idézett kiadványokat.

A beöltözöttek, a vonat s annak dalai is hozzájárulnak a „nótás világháború” képhez. Balázs Béla (önkéntes) *Lélek a háborúban* című könyvében így ír: „– Egy éneklő zászlóaljlat visz a vonat az éjbe. Férfiének csap ki belőle, mint kéményéből a tüzes szikra. Egy bekanyarodó másik sínen egy másik katonavonat énekel el mellettünk. Jobbra, messzebb a sötétben láthatatlanul szintén egy férfidal gurul a síneken délfelé, minden sín páron ének patakzik. Ezen az éjszakán egész Európában dalok száguldanak egymásfelé, táborok nagy kórusába torkolván. Ilyen éneklés még nem volt a föld hátán. Ez a halál.

A hadseregre gondolkodok, melyhez csatlakozni fogunk. Egy óriási énekezőceánnak gondolom, melybe énekfolyók ömlenek.”²⁷

Hozzá kell tennem, hogy az általa idézett katonadalnak semmi köze a háborúhoz, sokkal inkább a kaszárnyaélet felfokozott és kényszerűen elfojtott szexualitását tükrözi: „Sárgalábú istenit az anyádnak – Engem szeress, ne az édes anyádat.”²⁸

A haditudósító Molnár Ferenc, kinek írásai a hadi erőfeszítések segítésére szolgáltak, ugyanerről így számol be: „A mozdony hosszan felvisít, és a vonat elindul. A hatalmas zongora most már teljes erőből szól²⁹, az ordítás az ezredes üdvözlése, ahogy elhalad a vagon mellett. Egyhelyben állunk. Ahogy lassan elgurulnak előttünk a vagonok, minden vagon rakománya más nótát énekel. Karok, sapkák lengenek. Az egyik vagon elmegy előttünk egetverő énekkel; éppen ennél a sornál tartanak: '... disznó szerbek számára ...' A következő vagonból más ritmusban ez zúg felénk: '... szakasz-ve-zető! ...'³⁰ Két vagon közös nótát fúj: '... maradt itthon kettő-három, nyomorult...' ³¹ „Aztán eltűnik az egész, már csak az utolsó három kocszi piros lámpáját látjuk, de a távolból, a sötét estéből, amelybe elrohant velük a vonat, ordítva száll a hang felénk, az összekeveredett tíz–húsz bakanóta zeng-harsog a levegőben, viszi a mozdony az éjszakába ezt a félelmetes vas-hangszert, ezt a vágató orgonát: a háborúba rohanó, éneklő vonatot. Egyre messzebről zúg. Aztán vége.”³²

Láthatjuk, hogy beleszó egy kis „szerb-szidalmat”, amely szöveggel egyébként másutt nem találkoztam, de ő is alapvetően a klasszikus békenótákat idézi. Ugyanezt teszi Roszner 1938-ban publikált harctéri naplója is egy 1915. májusi eskütétel utáni bevagonírozás kapcsán: „Ne sírjatok kecskeméti lányok, / Visszajövünk még hozzátok ...”³³

Kassák már idézett 1915. őszi novellájában egy 1848-ra visszamenő háborús bevonulási nótát idéz, aminek különböző variációi szinte minden említett gyűjteményben előfordulnak: „Megjött a levél fekete pecséttel. / Megjött az orosz százezer emberrel; / Kétszáz ágyúval áll a harc mezéjén. / Így hát tubiczám, elmasírozok én.”³⁴ Ez a dal már egyértelműen nem csak a sorozó nóták variációja, tükröződik benne a tényleges háború tapasztalata is. Érdekes megjegyezni, hogy Kacsóh Pongrácnak a katonadalokról írott 1918-as cikkében az

²⁷ Balázs Béla: *Lélek a háborúban*. Gyoma, 1916. 59.

²⁸ Balázs: *Lélek a háborúban*, 57.

²⁹ „Most olyan a vonat, mint egy felségesen nagy zongora bilentyűsora, amelyen dörgő skála megy végig alulról fölfelé. Egy láthatatlan pedál tovább tartja a hangot, mert amelyik vagon már megszólalt, az többé nem hallgat el” – írja korábban ugyanő. Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei 1914 november – 1915 november* (1916) első kötet. Budapest, 1928. 19.

³⁰ Hagyományos bevonulási nóta, amely „*Házunk előtt mennek el a huszárok*”-kal kezdődik.

³¹ A Zsindelyezik a kaszárnya tetejét című, A piros bugyellárisban 1878-ban szereplő bevonulási nótából.

³² Molnár: *Egy haditudósító emlékei*, 20.

³³ *Katonák, népek események*. Vitéz Báró Roszner István világháborús naplója. Budapest, 1938. 42.

³⁴ *Az Újság*, 1915. szept. 17. 4.

ezt mutató, egyébként szintén legalább 1848-ig visszavezethető utolsó strófa³⁵ nem szerepel.³⁶

Úgy tűnik, minél inkább előrehalad a háború, avagy minél inkább belekerül a katona a háborúba, feltételezhetően annál kevésbé tükrözik a dalok a külső elvárásokat, annál őszintébbek, annál inkább a saját és a közvetlen környezet érzéseit tükrözik. A már jelzett források miatt vagyok kénytelen feltételes módon fogalmazni.³⁷

Ha megvizsgáljuk az első világháborúhoz köthető dalok alaptémáit, meglepő eredményre jutunk, amiben hangsúlyozottan szerepe van annak a már említett ténynek, hogy a dalok jelentős része nem eredeti, hanem korábbi, néha sokkal korábbi katonanóták átköltése, variációja. Természetesen ezekben az átköltésekben megjelenik a háború valamiféle indoklása. Az indokok között nagyon ritka s teljesen a propagandakiadványokra és a lelkes értelmiségiekre visszavezethető a Szarajevóra való utalás: „Gyászba borult Magyarország királya, / lehullott a kertje két szép virága, / ahány könnycsepp két szeméből kicsordul, / annyi akó vért csapolunk a rácból.”³⁸ „Trónörököst meggyilkolták / És hűséges hitvesét. / Igazságért mentek harcba, / Majd az Isten megsegít. / Híres volt a magyar vitéz, / Mióta csak világ áll. / Háboruban mindegy neki / Az élete vagy halál.”³⁹

A dalátalakulás folyamatát és variációit szépen mutatja a következő Ferenc Ferdinándra utaló dal: „Azt üzenték Szerbiából csata akar lenni / készülnek a magyar bakák el is fognak menni / szólnak az ágyúk a gépfegyverek⁴⁰ / mégsem jön a kapitányunk / meggyilkolták a trónörökösünket / azért bosszút állunk.”⁴¹ A dal története feltételezhetően az okkupációs válság idején kezdődik, ott akart ugyanis „csata lenni”. Nem üzenték – azaz abban a variációban nem szerepelt az, hogy az ellenfél kezdte. Mennek is a huszonötös bakák, más variációban a vitézek, egyik variációban a „hazát védeni”, a kapitányunk helyett a „párom” az, aki nem jön ide, s így van értelme, elvégre a bevonulási elválásról szól. A változás is inkább a bevonuláshoz kötődik, hiszen „elvesztettem civil (cibil), (legény) életemet /, míg élek sajnálom”-mal zárul a versszak. Érdekes módon egyedül a Budapesti Hírlapban 1914. augusztus 18-án közölt katonadalban fordul elő a „de azt nem sajnálom” kifejezés. Már ezek a variációk is szépek, de ha elfogadjuk Schöplin Aladár 1918-as közlését, mely szerint az eredeti dal így szólt: „Harangoznak a toronyban, / Mise akar lenni, / Készülnének a legények, / Misére kell menni. / Égnek a gyertyák az oltár előtt, / Mégsem jön el az én párom. / Elvesztettem a legényéletemet, / Míg élek sajnálom”⁴², akkor igazán nagy a változás.

Ebbe a kategóriába tartozik a már említett „Megállj, megállj kutya Szerbia” is. A dalokban megfogalmazott háborús racionalitás túlmegy a szerb „támadáson”: „Magyarország nem kis község, / Körülvette az ellenség.”⁴³ Az ellenségben nem csak a szerb kutya, hanem

³⁵ „Bajtárs, ha meglátsz, szenvedni engemet, / Szállj le lovadról, szurj agyon engemet, / Vagy fegyvered szegezd a mellemnek, / Ne hagyj sokáig kinlódni engemet.”

³⁶ Kacsóh Pongrác: *A mai magyar katonanóta*. In: Haraszthy Emil (szerk.): *A daliás idők muzsikája*. Budapest, 1918. (szöveg: 115–121.) ui. Katonanóták. Kacsóh Pongrác gyűjtése, i. m. 33.

³⁷ Érdekesen fogalmaz az egyik korabeli gyűjtő: Csetényi Imre másodéves bölcsész, ekkoriban önkéntes, mikor megjegyzi, hogy a katonák azonnal szerepet játszanak, amikor „valakinek” és nem maguknak énekelnek. EA 619.

³⁸ Z. L.: *Szalontai katonanóták*. Magyar Figyelő, 6. évf. (1916) 1. sz. 465.

³⁹ *Csatadalok*

⁴⁰ A korai variációkban, természetesen még nem gépfegyverről szól, hanem ropognak a fegyverek.

⁴¹ www.szepl.hu/nota/nepdal/szoveg/magyar-katonadalok

⁴² Schöplin Aladár: *Katonanóták*. Esztendő, 1918. május. 128.

⁴³ Molnár: *Egy haditudósító emlékei*, 230.; EA 1296.; *A nagy háború katona nótái*, 74. (116). A dal természetesen korábbi, de ekkor új értelmet kaphat. Lásd Tari Lujza: *Magyarország nagy vitéz-*

a muszka és az olasz is. Maga a kifejezés egyszerre jelenti a rosszat, akit le kell győzni, és a lebecsülendőt, akit le lehet győzni. A háborús ellenség gyűlöletének indoklása elég hamar átmegy a háborúra: azért rossz Szerbia, azért rossz Oroszország, mert háborúba kell menni, s a szeretőknek el kell válni.

A gyűlölet, a másik fél hibáztatása, az ország védelme mellett jelen van a dalokban a kivagyiság, a férfiasság, a bátorság. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a katonaság hagyományosan a férfivé válás jelzése, a katonaviselték válnak az otthoni közösségek teljes jogú férfitagjaivá. Nyilvánvalóan keveredik az ilyen jellegű férfias kiállásokban a férfiasság és patriotizmus: „Jó magyar nem teszi szögére a kardját, / Ha veszélyben látja szép hazáját. / Szép hazámért kész vagyok a halálra, / Vígán indulok el a csatába.”⁴⁴ „Megy a gőzös, megy a gőzös a muszkák fele, / Magyar baka, magyar huszár vígan megy vele,...”⁴⁵ „Vigan mennék mér a király azt atta parancsba. / Siessetek fiuk, csinájjatok rendet, Talján-országba.”⁴⁶ Ugyanígy jelenik meg a bátorság, a kiválóság hangsúlyozása, sokszor egyszerűen átfogalmazva a háború előtti fegyvernemi vagy egységnótákat.

„Ha vezénylik magyarul, hogy előre! / Felpezdül a magyar fiúnak a vére, / Jöhet akkor talján-muszka ezerannyi, akkor sem hátrál, / Ezer halállal is bátran szembeszáll.”⁴⁷ „Hiszen alaposan, bátran, magyarosan / Elbántam én a muszkákkal.”⁴⁸ „Egész világ ellenünk van mostan, / De mi bátran állunk meg a frontban.”⁴⁹ A zenés mulatókban is szerepelhetett és

ség. A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban. Budapest, 1998. 74. a kifejezésnek Győrhez kötéséről.; A veszély egészen odáig megy, hogy előfordul a „Megállj megállj kutya Szerbia kéne néked a monarchia” szöveg is. EA 584.

⁴⁴ Zilahy Lajos: *Dalolnak a katonák*. Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 4. sz. 480. Egy hölgy által beküldött, kicsit műdalosnak tűnő nóta.

⁴⁵ Katonadallal ellátott propaganda-képeslap. Kiscelli múzeum 269/915.

⁴⁶ EA 620. Megjelenik ugyanakkor a „víg” kifejezésnek pusztán illusztrációs szerepe is, amikor az ismert régi huszárnóta mintájára készült bakanótában: „Olaszország határszélén muskátli virágzik. / Alatta egy magyar baka vígan masírozik.” A figyelmeztetés utáni katona válasz: „Az ellenség golyójának leszek áldozatja”. EA 2160 Nyilvánvaló, hogy az adott dalban különböző motívumok keverednek.

⁴⁷ A nagy háború katona nótái. 75. (118) A magyarul vezénylés kettős jelentésű lehet az adott pillanatban: egyrészt ellentétben a „közös” egységekkel a honvédségnél magyar a vezényszó, s ezt meg is próbálja a tisztikar egyfajta büszkeség indokaként beállítani. Másrészt bele-beleírhat egy jól informált értelmiségi némi nagypolitikát a katonadalokba, amikor a véderővitákra utalva olyan szöveget állít elő, mint a az idézett dal első versszakában: „Azt mondják, nem jó a magyar vezényszó, / Hogy a magyarnak is csak a német való. / De bebizonyították a vitéz magyar 12-esek, / Hogy a magyar szív mellett csak győzni lehet.” Ugyanezt a „magyar” büszkeséget a Monarchia másik felével szemben is képviselheti egy szöveg: „Túl a Lajtán szorították az osztrákot / Nő fíjj német mennék mar a honvédek. / Mëgviggyük mi Görz Gradiskát Doberdót. / Elfelejtjük nagyvennyolcba hogy mi vót.” EA 584/76. vagy „Száva partján sáncárok. / Honvéd baka sétál ott / Az osztrákra rá kaját: / Sose búsujj kamerád! / Sz úgyis éin vigyázok rád!” EA 619/17.

⁴⁸ A nagy háború katona nótái. 76–77. (122)

⁴⁹ A nagy háború katona nótái, 121. (207) A Magyar néprajzi lexikon Csatadal címszava néhány példát hoz: *Hull a golyó, mint a zápor a földre, Magyar baka bátran rohan előre; Szól az ágyú, ropognak a fegyverek, Most látni meg, hogy ki a magyar gyerek!* Molnár jegyzi meg: „a magyar katona énekében eddig sehol egy háborús sort, egy harcias szót nem hallottam, mind az anyáról, a babájáról, a falujáról énekel, virágokról, fákról, folyókról, húsegről, hűtlenségről, kislányról, csilagról, erdőről, kiskertről, lóról, execirozásról, berukkolásról van szó,” Molnár: *Egy haditudósító emlékei*, 172–173.; Csetényi Imre így fogalmaz: „A híres-nevezetes bihari honvédek végigverekedtek a háború összes részletét – de különös, hogy legfeljebb egy-két szó mutat erre. A nóták tárgya:

szerepelt is az adott érték „Fel csatára most mind, aki él, / Nincs köztünk olyan ember, aki fél, / Bátran ront az ellenre a magyar, / S mienk a diadal” – énekelték az Azt üzente Ferenc Jóska című kupléban.⁵⁰

A hagyományos katonai magatartás a férfiaságot nem pusztán a bátorságban, a fegyverek hordásában, tulajdonlásában, hanem a nőkhöz való viszonyban is kifejezte. Az adott pillanatban arról beszéltek, hogy a katonának szeretője van (volt). A sorozáskor, a bevonuláskor elmondott búcsú tulajdonképpen minden bánatossága ellenére tartalmazza ezt a momentumot is. A kérdés most az lehet, hogy a büszke „hím” mennyire jelenik meg a háborús (háborúban énekelt) dalokban. Olyan dalokra gondolok, mint: „Megy a gőzös, a bel-seje / Sárgára van festve, / Azon visznek engem / Budapestre, / Várnak ott rám göndörhajú / Zsidólányok, / Én még csak úgy huszárosan / Kacsingatok rájuk.”⁵¹ A háború előtti katonadaloknak integráns részét képezte a „van nekem katonaszeretőm” férfias, sőt mondhatnám, macho kijelentés. Ez természetesen lehet egyes szám első személyű kijelentés, de vonatkozhat az egész egységre is.⁵² A háború alatt más jelentést kap a katonaszerető, hiszen nem egy más városban, hanem más országban találkozunk a baka (huszár, tüzér stb.) a lánnyal. „Oroszország körül van kerítve, / Magyar baka annak a kerítése. / Hatvanas baka a kapufélfája, / Orosz kislány annak a babája.”⁵³ „Jányok, jányok szerbijai jányok / Közüllétek csak éggyet sajnálok / Ha az az ëty kösztetek nëm vóna / Szërbijába nëm marattam vóna.”⁵⁴ „Kitették a, kitették a holt testem az udvarra, / Nincsen apám, nincsen anyám ki engemet siratna. / Apám helyett, anyám helyett rámborult egy muszka lány, / Még az ég is, magas ég is gyöngy harmatot hullat rám.”⁵⁵

Itt is megjelenik azonban, s nem pusztán a halálvíziónál az idegen lány pótszer, nem teljes boldogságot nyújtó jellege: „Jaj Istenem, hogy kell ott megszokni, / Hogy kell nekem muszka lányt szeretni. / Ha ölelem, karjaim reszketnek, / Ha csókolom, szemeim könnyeznek.”⁵⁶

A nőhiány és ennek megfelelően a szabadosabb szexualitás eleve integráns része a katonaeletnek. Az a régi toposz⁵⁷, hogy: „Meg mondanám a császárnak magának, hogy / Já-

szerelem, katonaelet itthon és búcsú anyától, kedvestől, – csak nagy ritkán van a dalokban harctéri kép.” EA 619.

⁵⁰ Az első világháború hétköznapi műdalai www.szineszkonyvtar.hu Ugyanakkor hangsúlyoznom kell, hogy a címek sokszor több s eltérő tartalmú dalra vonatkoznak. Lásd például „*azt üzente ferenc jóska / legény kell a háborúba / kedves barátom / eléizent az ellenség / kössön kardot a legénység / kedves barátom / kardot kötött a legénység / sok anyának keserűség / kedves barátom / ne sírjatok ti szép lányok / visszajön még galambotok / kedves barátom / visszajönnék akik élnek / ott maradnak kik meghaltak / kedves barátom / véreketek ontottátok / testetek földbe zártátok / kedves barátom.*” www.szepe.hu/nota/nepdal/szoveg/Udvarhely.

⁵¹ Molnár: *Egy haditudósító emlékei*, 231. Variációi megtalálhatók EA 620/24 és EA 619/24. Korábbi variációnak tűnik, ahol nem Budapestre, hanem Fimueba viszik a katonát, és a lányok meg egyszerűen repedszarkúak. EA 1296/30.

⁵² Lásd például ... „*Minden lánynak recece 34-es a babája.*” EA 864/10.

⁵³ EA 2160/31.

⁵⁴ EA 2586/26.

⁵⁵ EA 1296/69. A Kitették a holttestet az udvarra című dal a Néprajzi Lexikon szerint nóta, másutt régi színházi népdalként szerepel, melyet a jól menő próbákkor énekelnek. Jókai Mór temetésén Csóka József komáromi primás 24 tagú bandájával ezt játszotta mint a cigányok gyászdalát.

⁵⁶ *Katona nóták*, 11. (8) és *A nagy háború katona nótái*, 21. (8)

⁵⁷ 1896-ban a Gyerekasszony című darabban énekelték. Kerényi György: *Népies dalok*. A Magyar népdalok és népies dalok III. Budapest, 1961. 165.

nyokat is, jányokat is sorozzon be bakának”⁵⁸ érdekes háborús variációkat kap⁵⁹: Az el-lenséges uralkodók, Ferenc József (I. (IV. Károly) és az orosz cár kölcsönösen azt írják egymásnak, hogy „Sorozzon be minden kislányt bakának.”⁶⁰ A válasz, mint a toposz eredetijében, természetesen elutasító, nem a tizenhárom szoknyára, hanem egyszerűen arra utalva, hogy: „Nem illik a csákó a lány fejére”.⁶¹ Az új császárral és királlyal énekelt variációban felszólított cár válasza: „ugyan Karcsi, mi az Isten nyilának!”⁶² mutatja, hogy itt a katonahumornak speciális megjelenésével van dolgunk.

A következő, egy 1910-es kiadványból ismert katonadal mutatja a bevonulás kettős érzelmi hatását. Az első a bánat, az elválás, itt az anya részéről, a második az uralkodó szájába adva a kijelentést a férfiasság és a hadsereg már említett összekapcsolódása: „Édesanyám kiment a kiskertbe, / Fölsóhajtott a csillagos égre: / – Én Istenem, előlöm magamat! / Katonának viszik a fiamat! // – Édesanyám, ne ölje el magát, / Kérdezze meg első Ferenc Jóskát! / Első Ferenc Jóska is azt mondja: / Nem is legény, aki nem katona.”⁶³ Hogy itt nem pusztán az anya bánatáról van szó, mutatja, hogy a dal második részében, amely külön nótaként is előfordul, s amely az ismert göndörhajás motívumot tartalmazza, maga a bevonuló is a „ha katonának kell menni, akkor jobb meg sem születni érzést” fejezi ki.⁶⁴

**„Úgy éneklük, hogy a nyakán mindnek megfeszül az ütőér;
úgy éneklük, hogy elfül bennük az otthoni, elszakadástól
keserű, sajnálkozó szomorúság. Úgy éneklük, ahogy a büszke,
szilaj, maguk se tudják hová rohanó vitézi érzés dühöng
a mellük alatt.”**⁶⁵

Mint már említettem, nem pusztán a háború kitörése, a bevonulás kapcsán jelenik meg az éneklő katona képe a köztudatban, a katonadalra való odafigyelés, az ahhoz való valamilyen vonzódás később is jelen van, s tulajdonképpen sokszor és sokféle diskurzusba beépül.

A háború második esztendejének elején, 1915 őszén jelenik meg Az Ujságban Győry Lórándnak Euterpe nyári ruhában című tárcacikke, mely sok szempontból a katonák éneklésével kapcsolatos valamennyi toposzt felsorakoztatja. Sztorija nem más, mint Nagyboldogasszony napján a templomi és a katonaszázlók, a templomi és a katonai ének találkozása. „Az egyik menet zászláján ezek a láthatatlanul is égő tüzes ígék ragyogtak: Hit és Üdvösség. A másikén: Hazáért és Királyért. Az egyik menet: a jelen hálás hódolata az örökké élő

⁵⁸ EA 619 /37. Ennek megvan a kisközösségi variációja is: „Bárcsak jányokat is soroznának / A mi századunkhoz rukkolnának / Kipuculnám a risztungját kardját / Csokolnám az ici pici száját.” EA 584.; EA 200/94. Lásd még Kertész István: *Bakanóták*. Nyugat, 1914/24 Tábori posta.

⁵⁹ Itt nem arra gondolok, hogy az énekes nem a császár szobájába akar bemenni, mint az eredeti nótába, hanem a harctérre kimenni. (EA 2000/93), ami alapvetően *lapsus linguae*.

⁶⁰ EA 3590/VIII.

⁶¹ EA 1296/32 ; Tari: *Magyarország nagy vitézség*, 124. Meghallgatható: Tari Lujza: *A szabadságharc népzenei emlékei*. MTA Zenetudományi Intézet. Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest, 2000. CD kiadványon, Az elmehetsz már akár alá, akár fel dallamával.

⁶² EA 584/104.

⁶³ *A magyar népdal*. Budapest, 1975. II. 320.

⁶⁴ „Bárcsak anyám félvees koromba / Kötött volna követ a nyakamba, / S dobott volna bele a Dunába, / Hogy ne volnék császár katonája.” *A magyar népdal*, II. 320.

⁶⁵ Móricz Zsigmond: *Vérben, vasban kis képek a nagy háborúból*. 3. kiadás. Budapest, 1927. 135. Szervusz Rozikám, csak Moszkvába megyek című, 1914 szeptemberéből származó írás.

múlnak. A másik: az ezredéves múltért mindenkor halni kész jelen. Az egyik: imádkozó szívek, amelyek segínyt kérnek a hazára. A másik: túláradt szívek, melyek segínyt nyújtanak a hazára.

A bucsusok dala ugy melázott, mint a hárfa: »Boldogasszony Anyánk, kegyes nagy Patronánk«. A katonák dala ugy harsogott, mint a hegyormon zengő kürt: »Édesanyám, édesanyám, csak az a kérésem!«⁶⁶

Az adott szöveg nyilvánvalóan a háború valamiféle apoteózisát kívánja nyújtani, s ezzel a háborús erőfeszítést fenntartani, sőt fokozni, s erre kiváló alkalom, hogy bevonhatja a vallási hitet is, melynek papjai úgyszólván megáldották a katonák által használt fegyvereket, s szinte a vallási hit szintjére emeli az adott államhoz való aktív, harcoló ragaszkodást. Milyen dalokkal és azokhoz kapcsolódva milyen jelzőkkel próbálja ezt a korabeli közbeszéd elérni? Folytatja a már idézett dalt »Esztra ruhát, esztra ruhát csináltasson nékem!«⁶⁷ »Édesanyám, ha bejön Egerbe«⁶⁸ »a szép fényes katonák gyöngy-arany élete«⁶⁹, »Édes anyám, ne sirasson«⁷⁰, »Ha én téged birhatnálak, egy világért nem adnálak«⁷¹, »Ott várnak a göndörhajú budapesti lányok«⁷², »Megállj, megállj kutya Szerbia!«⁷³, »No, de van még félkarom, a muszkát megvakarom!«⁷⁴ Láthatjuk, hogy a felidézett dalok többsége a hagyományos férfias, a civil társadalomból kiemelkedő katona öntudatát tükrözi, s csak két olyan sort idéz, amely a hazához, a nemzethez, a szélesebb értelemben vett saját közösséghez való hűséget dokumentálja. Úgy látszik, a szerző is elégtelennek tartja az arányokat, s egy a sebesült katonáknál talált, feltételezhetően saját, verssel zárja írását, amelyben ilyen sorokat találunk „... Ne féj Árpád, mögsegít a Kárpát.”, „Mer’ ha fázunk, se’ hagyjuk a házunk!”, „Lölköm Juliskája/ Burulj a keblemre/ Forró szerelembel!”⁷⁵

Mindezek alapján próbál a szerző valamiféleképpen „nemzetépítő” funkciót adni a katonadalnak és a katonazenének, amelyet azzal azonosnak tekint. Állításának lényege, hogy itt valami új minőség van kialakulóban: „A magyar katona énekének el kellett oda jutnia, a hol eddig jóformán csak más nyelvet beszéltek, és nekünk örködnünk kell, hogy ez a dal mindig is ott zsongjon, éljen, tanítson a hazát szeretni, úgy a mint honszerelmét a magyar katona hulló vére megpecsételte a kárpáti bérczen.”⁷⁶

Találkozunk a háború éveiben egy másik – a katonadalokkal kapcsolatos – beszédmóddal, ez valamennyire reakció is az ilyen dalokra, verzetetekre való, már említett rácsodálkozásra.

⁶⁶ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. Az Ujság, 1915. szept. 14. 3.

⁶⁷ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 3.

⁶⁸ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 4.

⁶⁹ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 3.

⁷⁰ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 4. Ezt a nótát valamiféle hazagondolásnak tekinti.

⁷¹ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 4. Ezt meg olyan álomnak, amely megenyhítette a szenvedést az uzsoki szorosban.

⁷² Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 4. Ezt pedig olyan tréfának, melyek akkor is az ajkon fic-kándoznak, mikor a katona ugrásra készül, mint az oroszlán.

⁷³ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 4. A híres-hirhedt nótát mint szilaj, vad gúnykiáltást említi.

⁷⁴ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 4. Az egyébként általam másutt nem talált sort pedig mint szarkazmusba fojtott hősi önmegtagadást.

⁷⁵ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 5.

⁷⁶ Győry Loránd: *Euterpe nyári ruhában*. 4.

A háború utolsó évében, 1918 májusában Schöplin Aladár és az ő nyomán Babits Mihály foglalkozik a katonadalokkal.⁷⁷

Schöplin hangsúlyozza, hogy új helyzet állt elő, mert a hadsereg eddig nem igen figyelt oda a katonanótákra, de a háború idején fontosnak tartja azok hasznosítását. Jelzi – Gömöri alapján –, hogy kevés az új dal, inkább régi daloknak eredeti formában vagy részben új szöveggel való éneklése jelenik meg. Úgy találja, hogy az új háborúban keletkezett nóták teljesen az ismert motívumokból vannak összeállítva. Kevés az invenció, azok néha irodalomból, de sokkal inkább orfeumok, kabarék, operettszínpadok darabjaiból erednek.⁷⁸ A városi utcai költészet nyomja rájuk a bélyegét, amely egyébként egész népköltészetünket korrumpálja. Úgy látja, elkezdődött az átalakulás ősi népköltészetből félművelt költészetté.⁷⁹

Babits tulajdonképpen Schöplinre reagál, úgy értelmezve az előbbi, hogy „a népdal haldoklik. Az új népköltészet lényegében félművelt költészet, félművelt emberek költészete.”⁸⁰ Alapvetően elfogadja ezt az adott ítéletet, ugyanakkor nem erkölcsi alapon, nem a jó és rossz kategóriáiban reagál rá: „A városi ember sok kultúrát tanult, de sokat is veszített, sokat is felejtett, mikor fájának ősi hagyományos életét felejtette.

Az ősi élet és ősi szó e kulturáját őrizte meg a falusi ember. E kultúra az, amiből a népköltészet kinőtt ... Minden olyan esemény vagy állapot, mely a népet ősi, hagyományos életmódjából kiforgatja – s így a háború is –, minden, ami régi szokásokat tesz értéktelenné vagy lehetetlenné, a népköltésre nem előnyös, csak hátrányos lehet, mert a nép kultúráját bolygatja meg az ilyen változás: azt a kultúrát, amely nem könyvekben, hanem magában az élet formáiban öröklődött. Ezért az ilyen korszakok népköltésében is mindig csak az a jó, ami régi meg tudott benne maradni: a háborús népköltésben az a jó, ami még háború előtti.”⁸¹ Ezt a megjegyzést akár „háborúellenesnek” is tekinthetem, ami nem meglepő sem a szerzőt, sem az időpontot, 1918-at tekintve. Jellemző ugyanakkor hogy sem Schöplin, sem Babits nem utalnak a háborút valamiféleképpen támogató dalokra, sőt azokra sem, amelyek nem szomorúsággal fogadják az adott mindent felforgató eseményt.⁸²

Érdekes módon a népdallal „hivatásszerűen foglalkozó” annak funkcióiért lelkesedő Kodály éppen ellenkezőleg ítéli meg a helyzetet, szinte felháborodva a két „kritikán”. Már cikkének címe is jelzi, hogy egészen más a megközelítése: A népdal feltámadása⁸³ „Mióta a háború meg a háborús demokrácia megint ráterelte a figyelmet a népre s az utcákon visszhangzó katonanóták a népdalra, egyre többször halljuk, rendesen egy-egy új háborús népdalfüzettel kapcsolatban azt a véleményt, hogy a népdal már nem teremt újat, kimerült haldoklik. ... De gondoljuk meg, hogy az eddig napvilágot látott háborús dalfüzetek, kivétel nélkül alkalmi, dilettáns munkák, éppenséggel nem arra valók, hogy belőlük az egész nép-

⁷⁷ A kiváltó ok Gömöri Jenő katonadal gyűjteményének második, részben átírt 1918-as kiadása.; A kiadvány kapcsán kialakult vitáról Kodály Zoltán szempontjából beszámol: Szalay Olga: *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye*. Budapest, 2004. 69–71.

⁷⁸ Schöplin Aladár: *Katonanóták*. Esztendő, 1918. máj. 130.

⁷⁹ Schöplin Aladár: *Katonanóták*. 131.

⁸⁰ Babits Mihály: *Népköltészet*. Pesti Napló, 1918. máj. 25. 1.

⁸¹ Babits Mihály: *Népköltészet*. 3.

⁸² Egyetlen kivétel, hogy Schöplin idéz Gömöritől egy az ellenséget kigúnyoló strófát.

⁸³ Eredetileg a Pesti Napló 1918. október 22-i számának 5–6. oldalán jelent meg. Most a Kodály Zoltán: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások és nyilatkozatok I.* Sajtó alá rendezte és bibliográfia jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Budapest, 1964. 14–17. alapján idézek belőle. Az írást elemzi: Szalay: *Kodály, a népzene kutató*, 69–71.

költészet vagy akár csak a katonadal mai állapotára következtessünk. [...] Azonkívül a katonadal csak egyik ága a népköltészetnek, ha el is sorvad, még ép maradhat a törzs.”⁸⁴

Másutt, a Népdalterjesztő katonaság címmel írott fogalmazványában Kodály kimondottan a katonadalok pozitívumaira tér ki (kétségtelenül nem a háborúról s nem a dalok szövegeiről írva): „... dalai révén a magyar közös hadsereg a békés hódításnak, a népek közti megértésnek olyan eredményeit érte el, ami(t) semmi más eszközzel nem ért el semmiféle kormányzat. Ha az országunkkal szomszédos népek népdalgyjűteményeit lapozzuk, azokban magyar dallamok elképesztő mennyiségét találjuk. Mással nem magyarázható ez – [...] – mint hogy az ott állomásozó magyar ezredek dalolását hallva megszerették, ellesték, megtanulták e dallamokat. Morva(országban), Gallic(iában), Csehországban, lengyel, ukrán nyelv(területen).”⁸⁵

„Puska ropog a harctéren ...

Sej-haj ágyu tüze lobban,

Én Istenem, jó Istenem

Sej haj mikor leszek otthon.”⁸⁶

Ha azt vizsgáljuk, hogy az első benyomásokat meghatározó bevonulási szituáción kívül milyen szituációkban jelenik meg az éneklés, akkor mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a dal mítoszába, a katonadaloknak az első világháborúval való összekötésébe nálunk nem kerül be a „rohamdal”, amely például a német első világháborús mitológiának integráns részévé vált, majd beépült a náci ideológiába is. Langemarck, ahol önkéntesen katonának jelentkező német diákok gyilkoltattak le, miközben énekelve rohamozták meg az első yperni csatában az ellenséget.⁸⁷ Úgy tűnik, a német példánál kevésbé kerül sor Magyarországon az első világháborús önfeláldozásnak a nemzeti ideológiába való beépítésére. Azt hiszem, a világháború kétségtelenül nemzettudatot erősítő momentuma a gyász, a veszteség és nem a hősiesség mítosza. Gondolok itt mindenekelőtt az (egyébként jogszabály által kötelezővé tett) első világháborús emlékművekre, amelyeknek jelentős része összekötötte az egyéni veszteséget a helyi közösségből a háborúban elesettek felsorolásával a nemzeti (avagy országos) gyásszal, a területvesztéssel, röviden Trianonnal.⁸⁸

Érdekes módon nálunk még a nemzettudat szélesebb körű elterjedését az első világháborúnál sokkal jobban befolyásoló 1848 mítosznak sem lett igazán része. Történik ugyan

⁸⁴ Kodály: *A népdal feltámadása*, 14.

⁸⁵ Idézi Kodály Zoltán hátrahagyott írásainak 1993-ban Vargyas Lajos által kiadott második kötetéből Szalay: *Kodály, a népzene kutató*, 71.

⁸⁶ HTM Kézírtas Emlékanyag-gyűjtemény 2004. 138. 1/KE. Ruzsonyi Béla tartalékos hadnagy harctéri füzetkéjéből. A legtöbbet énekelt háborús dalok.

⁸⁷ Cowley, Robert: WWI: Massacre of the Innocents for *The Quarterly Journal of Military History*, in: <http://history1900s.about.com/library/prm/blmassacre1.htm>. A mítosz kialakulására lásd Ulrich, Bernd: *Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914–1933*, (= Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte; N. F. 8), Essen, 1997. 130.; Hüppauf, Bernd: *Schlachtenmythen und die Konstruktion des „Neuen Menschen“*. In: Hirschfeld, Gerhard – Krumeich, Gerd – Renz, Irina (Hrsg.): „Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...”. Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs, (= Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte; N. F. 1) Essen, 1993. 43–86.

⁸⁸ *Monumentumok az első háborúból* (kiállítási katalógus). Múcsarnok és a Népművelési Intézet kiadása, Budapest, 1985., ennek részben módosított könyv alakú kiadása: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest, 1991.

kísérlet ilyenre. Kemény Zsigmond a 3. és 9. zászlóaljról írja: „Szuronyt szegezve s forradalmi dalt énekelve mentek az ágyúk elébe.”⁸⁹ Jókai a lengyel vörössipkásokról ír hasonlókat: „És hangzott a riadozó dal, a lengyel katonaének.”⁹⁰ A rohamdal, amelyet a középkorban a faltörő kos használatánál szinte „munkadalként” alkalmaztak, úgy tűnik, a modern háborúknál teljesen elvesztette funkcióját.

Kétségtelen, hogy Molnár Ferenc haditudósító munkájában előfordul Langemarckhoz hasonlóan kétségbeesett roham énekelve való végrehajtása a Przemyslből való utolsó kitérési kísérletnél: „... azt mondja Lehmann kapitány [repülőtszít, aki fentről nézte az egészet]: 'sie sangen schöne ungarische Lieder', szép magyar dalokat énekeltek és elől vittek egy magyar nemzetiszínű zászlót, amit valami vasúti állomáson kaphattak, mikor augusztusban elindultak. Mentek előre a zászló után énekelve, de sokan kidőltek, az árokba ülték.”⁹¹ Érdekes módon azonban a Molnárnál többször előjövő toposz a visszaemlékezésekben és a egységtörténetekben nem jelenik meg.⁹²

Hol jelenik meg még a háborúval kapcsolatosan a dalolás a bevonuláson kívül. Egyértelműen feltűnik a fronton is, tulajdonképpen valamiféle pihenőben, amikor a katonának ideje van. „Szorosan kapcsolódik ez azon érzelemhez, amit Kodály így fogalmaz meg: »... megkönnyebbül az ember, ha tele tudóval kikiáltja panaszát. Innen a katonaélet szenvedéseit ecsetelő dalok meglepő nagy száma.«”⁹³ Ez a gondolat részben kiegészítve Schöplinnél így jelenik meg: „A gyerek füttyörész a sötét szobában, hogy ne kelljen félnie, – a katona dalol a kaszárnyában, mars közben, a vasúti kocsiban, a harctéren, hogy ne kelljen éreznie a háborús kényszerűség rettenetes terhét. Énekel jószántából, de énekel parancsra is, mert bizony a parancsnokok s az alsóbb tisztek forszírozzák is a katonák éneklését, mert tudják, hogy ez nagyon jó eszköz a »háborús katonai hangulat« fentartására.”⁹⁴

Lehet itt szó valamiféle vendéglőben való éneklésről, kimondottan pihenőről, de közvetlenül a félelem legyőzéséről is, például Molnár Ferenc irodalmi beszámolója így szól a röplő gránátoktól való félelem legyőzéséről: „Hát kiadtuk parancsba, hogy nem szabad odafigyelni. Nem volt szabad gibicelni a jajgató vasmadárnak. Tudjuk, hogy a magyarok szeretnek énekelni. Azt mondtuk: énekeljenek.”⁹⁵ Lehet aztán dalolni örömben, ha egy hosszú, veszélyes menetelésnek vége van, vagy ha az ágyútalpon szánkázhat a katonaember, vagy ha visszavonulás közben újra magyar területre érkezik az egység, valamiféleképpen „ideiglenesen kivonulva a háborúból”.⁹⁶

⁸⁹ Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In: uő.: *Változatok a történelemre*. Budapest, 1982. 307. Köszönöm Kovács Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az adatra.

⁹⁰ Jókai Mór: *Az elesett neje*. In: uő.: *Csataképek a magyar szabadságharcból*. H. n., 1988. 74.

⁹¹ Molnár: *Egy haditudósító emlékei*, 200.

⁹² Lásd például Réti Béla (összeállította): *A volt m. kir. Szegedi 5-ös honvédek világháborús emlékalbuma*. Szeged, 1933. 60–62., ahol Przemysl elestével foglalkozik; Szent Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Budapest, 1988.; Dombi Kiss Imre: *Pokoljárásom*. Budapest, 1983.

⁹³ Szalay: *Kodály, a népzene kutató*, 71.

⁹⁴ Schöplin: *Katonanóták*, 127.

⁹⁵ Molnár: *Egy haditudósító emlékei*, 121–123. A Molnár által idézett dalok mind nem aktualizált háború előtti kaszárnyanóták.

⁹⁶ Lásd az eddig idézettekén kívül: *Fényes László könyve a szerb harctérről*. (második kiadás) Budapest, 1916.; Székely Aurél: *A 38-as zászló alatt*. Budapest, é. n.; *A cs. és kir. 3. számú „Gróf Hadik – huszárezred története*. Készült az ezred emlékbizottságának megbízásából A M. kir. hadilevéltár hivatalos adatai alapján. Budapest, 1931.; Huszár Károly: *A magyar nép hősei. Jellemző történetek a világháborúból*. Budapest, A Szent István Társulat pártoló tagjainak 195. évi illetménye.

Logikus lenne, hogy ha más-más a szituáció, más-más a dal is. De ez nem teljesen igaz. Ha megvizsgáljuk a visszaemlékezéseket, úgy tűnik, a katonaság mint olyan, a „csapatszellem”, a férfitársaság hozza ki a nótát a katonákból, s nem okvetlenül kapcsolódik a nóta szövege a pillanatnyi helyzethez. Itt is jelezni kell, hogy a katonadalok egyik meghatározó momentuma a direkt, közvetlen szexualitás, a trágárság sokszor hiányzik a gyűjteményekből, van, aki kimondja, hogy az olyanokat nem írja le,⁹⁷ a publikációk el akarják kerülni a botrányt, s van, ahol a gyerek gyűjtő szégyenli az ilyenek lejegyzését, bár ez idősebbeknél is előfordulhat.⁹⁸

A katonadal szövegek elemzésénél, a mikor mit énekeltek kérdésnél felmerül a népdal – műdal szembeállítás, vagy másféleképpen a mit is énekeltek ténylegesen a katonák problémája, s hogy a lejegyző, a gyűjtő (és néha a publikáló) szűrője mekkora szerepet játszott.⁹⁹

A katonák békeidőben is gyakran találkoztak a „hivatalos” katonazenével, az egységek zenekarai ki- és bevonuláskor és hasonló alkalmakkor ezt játszották. Nyilvánvaló, hogy a háború kitörésekor, amikor a bandák járták a nagyobb városok utcáit, a helyzetnek megfelelően a „bátorítóval” feltöltelezett bevonulók ugyanezzel találkoztak. A háború kitörésének hírére, a himnuszok mellett ezt játszották a zenekarok mindenütt, kávéházakban, vendéglőkben stb. Még a háború alatt is előfordul, hogy, ha nem is az első vonalban, a katonák hallgatják, hallhatják a bandát. Egy 1915 nyaráról származó tiszti naplóbejegyzés utal a pihenők ilyen „szépségeire: „Arattunk, szántottunk, volt lóvisit. Reitschule, akár csak a kaszárnnyában, s hozzá a 23-asok ott állomásozó zenekara adta minden délelőtt a muzsikát.”¹⁰⁰ Maga a háború kitörése a katonadalokat lemezen is elkezdte terjeszteni. A tisztek számára adódott a lehetőség a lövészárkokban berendezett fedezékekben a gramofon hallgatására. A lemezeken alapvetően a „lelkesebb” katonadalokat terjesztették, azt illett venni, s lehet, hogy legalábbis otthon vagy kezdetben valóban azt keresték. Érdekes módon a visszaemlékezések, naplók utalva a víg valzerra és említést téve kattogó marsról is, inkább a békeidőket felidézői cigányzene és operahallgatásról szólnak.¹⁰¹

Maguk a háború alatt élő dalok nagy része a korábbi katonáskodásból vagy az azóta eltelt időből valók: „Tudok én civilkoromból annyi bakanótát, hogy egy pesti kávéház is lekedélyesedik nekem, ha elüldögélek magamban, és mert már másként nem megy, fog alatt kifütyürésem a szomorúságom” – írja a Nyugat kolumnistája, mikor Ignótus katonadalok publikálására szólítja fel.¹⁰² Nyilvánvaló, hogy míg a korábbi népszínművekből beszívárgott dalok már sajátta válhattak¹⁰³, addig a háborús szindarabok, kabarék számára készített va-

⁹⁷ Molnár: *Egy haditudósító*, 323.: „Körülbélül ez a nóta határ, ameddig a kinyomtatásban el lehet menni. Kár, hogy azt, ami a határon túl van, nem szokták a népköltési gyűjtemények fölvenni. Mert ezekben minden illetlenségük mellett rengeteg jókedv, elmésség, sőt némelyikben mély szomorúság és igazi költészet van.” Köszönöm Vörös Boldizsárnak, hogy Molnár megjegyzésére felhívta a figyelmemet.

⁹⁸ Lásd Csetényi Imre másodéves bölcsészhallgató gyűjtését: „A gyűjtemény teljességének útját állja, hogy nem közölhetők azok a darabok, amelyek durva-szövegűek, vagy amelyek menetelés közben jól hangzanak, ám leírni egy s más kifejezés miatt lehetetlen.” EA 619.

⁹⁹ Gömöri is többször megjegyzi egy-egy dal publikálásakor, hogy „nem népdal, de a katonák szeretik”, vagy azt, hogy jól lehet rá menetelni. Csetényi Imre is operett dalokat stb. fedez fel az énekelt dalok között, de ezeket nem közli. EA 619.

¹⁰⁰ Szent: *Vér és pezségő*, 249., 214., 240.

¹⁰¹ Szent: *Vér és pezségő*, 204., 208, 212.

¹⁰² Kertész István: *Bakanóták*. Nyugat 1914/24. sz. Tábori posta rovat. Internet.

¹⁰³ Lásd Kerényi *Népies dalok*,; Érdekes történetet ír le Benda Gyuláné Imrik Margit. 1914 nyarán, amikor a bevonuló katonák énekeltek, apja megmutatta neki azon dalnak a szövegét, amit ő írt

donatúj dalok elterjedése sokkal lassúbb, s nem pusztán csak azért, mert a frontkatona ritkán találkozik ezekkel.

Keveredik a népdal, a szövegében vagy dallamában népdallá vált műdal és a háború kiváltotta hazafias és üzleti érdekeket szolgáló műdal. Szóhasználatukban sokszor erősen eltérnek egymástól, sokszor pedig korábbi, már a katonák által elfogadott és régóta énekelt dalok kapnak új értelmet.

„Itt nyugszik a harminckettes gyalogezred”¹⁰⁴

Akár régi, akár új, akár népdal, akár műdal, a háború előrehaladtával egyre több a sebesülésről, a halálról, a hazatérés lehetetlenségéről szóló dal. Az utókor is szívesebben emlékszik ezekre, hiszen bennük nyoma sincs az általános erkölcsi elveknek ellentmondó vérszomjasságról, s mint említettem, az első világháború nemzettudatot létrehozó, vagy pontosabban elterjesztő momentuma a *veszteség*. Az iskola természetesen korábban is „dolgozott” a nemzettudat elterjesztésén a mindennapi tanításban és az ünnepélyekben is. Ha megvizsgálunk egy az általános iskolák számára kiadott ünnepélyügyi tanácsadót¹⁰⁵, azt látjuk, hogy az évváró, évnnyitó és a vallásos ünnepek mellett a „nemzetépítő” történelem adja a tanácsolt ünnepélyek többségét: márciusi forradalom, áprilisi törvények, aradi vértanúk, Kossuth Lajos, Rákóczi Ferenc, Szent István stb., s természetesen szerepel Petőfi csatadala is. Mégis úgy tűnik, hogy a háború a tanult helyett az őszintét hozza ki a katonákból. Egyre többet énekelnek a vérről, s már nem a háború első szakaszának győzelmi reményeivel.

„Ha bemegyek a hatosok görbe lövészárkába, / Belevágom bajnétem az árok oldalába, / Aki legény, gyűjjék ide, huzza onnét ki, / Még az éjjel muszka vérrel pingálom a nevem ki.”¹⁰⁶

„Elmehetsz már akár alá, akár fel, / A magyarnál jobb katonát nem lelsz fel. / Mert a magyar, ha térdig jár a vérbe, / A vérbe, de a vérbe / Még sem sóhajt fel a csillagos égre.”¹⁰⁷

„A magyarok nagy Istene majd megsegít minket / Diadalra vezet a tizes honvédek / Szomja lesz a föld is. Muszka piros vérét issza. / Ne félj, csárdás kis angyalom élve jövök vissza.”¹⁰⁸ – Így szóltak a háború eleji „véres nóták”.

„Ellőtték a jobb karomat folyik piros vérem / nincsen nékem édesanyám ki bekösse nékem / gyere kisangyalom kösd be sebeimet / s gyógyítsd meg a bánatos szívemet.”¹⁰⁹ „Én istenem hol fogok én meghalni / hol fog az én piros vérem kifolyni / itália közepébe lesz a sírom / édesanyám arra kérem ne sírjon”¹¹⁰ Így a későbbi „véresek”.

1878-ban, s aminek műdali eredetéről senki sem tudott. l. *Egy váradi úrilány, Benda Gyuláné Imrik Margit emlékezései*. H. n., 2006. 74.

¹⁰⁴ Nagy László: *Betűk gyászórsége*. In: *Monumentumok*, 153.

¹⁰⁵ Győrffy János igazgatótanító (szerk.): *Iskolai ünnepélyek*. Országos Katolikus Tanügyi Tanács kiadása, Budapest, 1911.

¹⁰⁶ Zilahy Lajos: *Dalolnak a katonák*. Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 4. sz. 236.

¹⁰⁷ Zilahy Lajos: *Dalolnak a katonák*. Magyar Figyelő, 6. évf. (1916) 1. sz. 314. Hangsúlyoznom kell, hogy a katonadalokban többször előjövő térdig vérben kifejezés nem a vérszomj kifejeződése, annak ellenére sem, hogy a győzelem motívumához kapcsolódik, eredetileg a Jézus holttesténél térdelő Szűz Máriára vonatkozott egy népi imádságban.

¹⁰⁸ EA 2160/140.

¹⁰⁹ EA 620/6. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy e dal ősei között szerepel a következő sor is: „*Elvágtam az ujjam, folyik piros vérem*.” Schöplín: *Katonanóták*, 129.

¹¹⁰ Az igen elterjedt *Kimegyek a doberdói harctérre* második versszaka is békenótából keletkezett, akkor a várható halál helye: A kassai közkórházban a vaságyon. Lásd: *Történeti énekek*, 768.

Azután itt vannak azok a dalok, amelyekben látszik, hogy a kisközösség (az ezred) még mindig erősebb, fontosabb, mint a nagyközösség (a nemzet), s hogy ez utóbbi jelentősége a közgondolkodásban inkább a háború utáni, mint a háború alatti eseményekből fakad: „Asztalos, csinálj koporsót / Egy egész századnak valót. / Nagy betűvel, nagy betűvel / Írd rá aztat / Itt nyugszik egy század baka / Megnyugodtak.”¹¹¹ Az adott katonanóta számtalan variációban maradt fenn, a koporsó nem pusztán egy századnak, de egy ezrednek is szólhat, az ezred nevét sokszor megadják. Nagy betű helyett szerepelhet „láng betű, vér betű” „muszka vér, magyar vér”. Kérheti a katona az asztalos helyett az anyját. Megjelenhet az adott dal koporsó helyett fejfával: „Szerbiában, Szerbiában van egy fejfa, / Nincsen arra, nincsen arra semmi írva. / Írjátok fel piros vérrel azt az egyet: / – Itt nyugszik a százegyedek gyalogezred.”¹¹² Érdekes módon Gömöri 1918-as munkájában ezt írja: „Ezt az őszinte, igaz- és búshangú, az egész háború tragikumát rövid pár szóval oly meghatóan festő nótát, nem igen dalolják.”¹¹³ Molnár Ferenc ugyanakkor huszároknál hallva a dalt, az 1914-es lovasrohamok idejére teszi az időt, amikor elkezdték azt énekelni.¹¹⁴

Témánk szempontjából a legfontosabbnak a variációkban az tűnik, hogy ki mindenki nyugodhat a koporsóban: az idézett egy század bakán kívül, nyugodhat gyalogezred, baka-ezred, huszárezred, magyar gyalogezred,¹¹⁵ és nyugodhat az egész magyar nemzet. Érdekes módon az általunk ismert első publikáció éppen ez utóbbi variációt tartalmazza: „Asztalos, készíts koporsót, / Egy egész nemzetnek valót: / Vér betűkkel, vér betűkkel / Írd rá eztet: / Itt nyugszik a, itt nyugszik a / Magyar nemzet.”¹¹⁶ Előfordul természetesen később is e változat, például Kodály 1923-as gyűjtésének egy 77 éves adatközlőjénél.¹¹⁷ Úgy vélem, hogy a Kálmány által műköltői eredetűnek tekintett dal és szöveg azonban sokkal inkább 1849-re reagált, s az első világháború alatt, mint említettem, nem valamiféle nagy, hanem a primer katonai közösség létét és tudatát tükrözte.¹¹⁸

¹¹¹ *A nagy háború katona nótái*, 81–82. (132)

¹¹² *Történeti énekek*, 385.

¹¹³ *A nagy háború katona nótái*, 81.

¹¹⁴ Molnár: *Egy haditudósító emlékei*, 230.

¹¹⁵ Öcsödi Hírek, 2002/4. sz. 11.

¹¹⁶ Bartalus 1873-ban a Magyar népdalok egyetemes gyűjteményében közölte. Lásd: *Történeti énekek*, 779.

¹¹⁷ Tari: *Magyarország nagy vitézség*, 71.

¹¹⁸ Általában megjegyezhetem, hogy azok a dalok, amelyek hangsúlyozzák a hazáért való harcot és/vagy a magyarságot, régebbi eredetűek vagy egyértelműen a világháborús propagandához tartozók. Ez persze csak a nóták eredetére és nem elterjedtségére utal, mivel sokat közülük a világháború idején is feltételezhetően széles körben énekeltek.

DÁNIEL SZABÓ

Soldiers' Songs and the First World War

One of the major experiences of those who survived the First World War was the experience: "The soldiers are singing!". This is especially (but not exclusively) true for the first days of the war and the enlistment period. Soldiers' songs were an integral part of the cultural traditions of 19th-century men. The war changes the conditions of life not only for the members of the army but also for the whole society by recruiting a major part of the male population. Former soldiers' songs may pick up additional meanings and new songs may be composed. Our study of soldiers' songs from the First World War (that is those that were sang or collected at the time) shows that beside hatred, the defense of the country and putting the blame on the enemy, the main topics are conceit, manliness and courage. We have to remember that the army was traditionally seen as the symbol of transition from boy to man, the former members of the armed forces were to become full – male – members of the local communities.

Despite the fact that the majority of the songs sung in the First World War was connected to past events, primarily to the War of Independence of 1848–49, it seems that, unlike in Germany, self-sacrifice in the war became a less organic part of the national ideology in Hungary. The main topics are parting, being far away and the relations to the mother and the lover. I believe that the momentum in the War that created a sense of national identity was mourning and loss and not the myth of heroism.

POLÁCSKA EDINA

Franciaország és a karlizmus

1868–1874

Miután a középszerű, kegyetlen és ennél fogva rendkívül népszerűtlen spanyol uralkodó, VII. Ferdinánd (1814–1833) harmadik feleségét is úgy temette el, hogy frigyükből utód nem született, 1829. december 11-én negyedszerre is megnősült: választása ezúttal Bourbon Mária Krisztinára, I. Ferenc szicíliai király és Bourbon Mária Izabella lányára esett, utódjának pedig saját öccsét, Carlos María Isidrot – népszerűbb nevén don Carlost – nevezte meg. 1830 márciusának végén azonban Mária Krisztina állapotos lett, ezért VII. Ferdinánd kihirdette a *Pragmatica Sanctiot* – amelyet ugyan az 1789. szeptember 30-i Cortes elfogadott, de az akkori külpolitikai helyzet miatt nem lépett hatályba. A *Pragmatica Sanctio* kimondja, hogy amennyiben a királynak nem fiú utóda születik, a trónt a leánygyermek örököli.¹ E törvénnyel don Carlos trónra lépéssel kapcsolatos aspirációi gyakorlatilag füstbe mentek, hisz a spanyol trón legitim örököse az 1830. október 10-én született és később II. Izabella néven királynővé koronázott leánygyermek lett. Ezzel kezdetét vette a don Carlos és hívei, valamint Izabella közötti, hosszú évtizedeken át tartó viszálykodás, amely három egymást követő háborúban (I. 1833–1839, II.: 1847–1849 és a III.: 1872–1876) csúcsosodott ki. A mozgalom vezéralakja természetesen don Carlos volt – ám ezen a néven három trónkövetelőt különböztetünk meg: az I. karlista háború vezére VII. Ferdinánd öccse, az említett don Carlos María Isidro (Molina grófja), a II. háborút fia, don Carlos Luis (Montemolín grófja), míg a III. háborút ez utóbbi fia, don Carlos María de los Dolores (Madrid hercege) vezette.

A karlizmus ideológiai háttere és társadalmi támogatottsága

A karlisták a korabeli spanyol társadalom ultrakonzervatív szárnyát képviselték, soraikban a radikálisabb eszméket valló abszolutisták, más néven „apostoli” csoportok (*los apostólicos*) és a tradicionalista katolikusok mellett a valamivel mérsékeltőbb antiliberalisoknak jutott a leghangsúlyosabb szerep.

A trónkövetelők közötti viszálykodás valójában nem volt más, mint két politikai szemléletmód küzdelme: az egyik oldalon az *ancien régime* védelmezői – az abszolutisták, a másik oldalon pedig az eladdig domináns spanyol agrártársadalmat idejétmúlttá tevő, a francia forradalom és az ipari forradalom nyomán beindult liberális reformok hívei álltak. Ilyenformán a karlizmus támogatói bázisát elsősorban a vidék adta.

A viszály másik frontvonala a vallás terén húzódott, eredete 1820-ig nyúlt vissza: a liberális és a vallásos tábor ekkor került ugyanis első ízben egymással szembe. A *Trienio Liberal* (Liberális három év, 1820–1823) alatt a liberális hatalom által hozott némely gazdasági

¹ Ezzel a nőket az örökösödés jogából kizáró ún. száli törvényt is hatályon kívül helyezte.

intézkedés – mint pl. az ún. *desamortización*, azaz az egyházi javak és birtokok átvétele, eladása vagy felosztása – közvetlen veszélybe sodorta az ezen egyházi birtokoktól függő vidéki parasztok és a nekik munkát adó kisgazdaságok egzisztenciáját, szegénységbe taszítva a vidéki gazdálkodó rétegeket, és iskolák, kórházak bezárását hozva magával. A liberális három év alatt az időközben szabadkőműves páholyokba szerveződő radikális liberálisok (*los progresistas*) egyházellenessége csak fokozódott, gyűlöletük elsődleges célpontjai az egyházi rendek voltak. Ennek következtében a többnyire mélyen katolikus vallású és elsősorban vidéki spanyol társadalom hamarosan teljesen elfordult tőlük, és átpártolt a katolikus karlisták táborába, melynek célja az volt, hogy a katolikus egyház továbbra is megőrizze privilégiumait és befolyását a társadalomban és az államapparátusban.

Don Carlos mozgalmának társadalmi táptalaját az előjogokat – értsd: a regionális autonómiát – egykor élvező tartományok – Aragónia, Valencia és Katalónia egyes vidékei –, valamint a kiváltságait továbbra is féltve őrző Baszkföld és Navarra tartományok lakossága adta (jóllehet ahogy Josep Clemente írja, a történészek között a mai napig nincs egyetértés abban, hogy a *fueros* védelmezése már a kezdetektől fogva vagy csupán az első háborút követően szerepelt-e a karlista mozgalom zászlaján²). Ez utóbbi tartományok egyre növekvő aggodalommal figyelték, amint a liberálisok keményvonalas, uniformizáló törekvései nyomán kiváltságaik veszélybe kerültek (amint erről a későbbiek folyamán szót ejtünk, ez az aggodalom nem volt alaptalan, hiszen a karlisták törekvései ellenére – és a mozgalom lendületvesztésének következményeként – a baszk *fueros* eltörléséről 1876-ban törvényben határozott a spanyol kormány).

A karlista ideológia ötvözte tehát a dinasztikus legitimitást, a katolikus integrációt, az abszolút monarchia iránti elkötelezettséget és a tradicionális kiváltságjogok védelmét. Mindezt jól tükrözi jelmondatuk: „*Dios, Patria, Rey y Fueros!*” („Isten, haza, király, kiváltságjogok!”).

A karlizmus hatása a nemzetközi diplomáciában

A karlista mozgalom a két, egymással szembenálló oldal nagyhatalmi támogatóinak köszönhetően hamarosan messze túlmutatott egy ország belügyén: egész Európa politikai viszonyrendszerét befolyásolta. A karlisták oldalán az abszolutista nagyhatalmak – Ausztria, Oroszország, Poroszország és természetesen a Szentszék³ – sorakoztak fel. Ezek az országok 1833 szeptemberében, azaz a müncheni egyezmény⁴ óta próbálták gátat vetni a liberalizmus európai előretörésének, és a háború kitörésétől fogva elsősorban erkölcsi támogatást nyújtottak a karlizmusnak.

Ezzel szemben – látván, hogy a karlista mozgalom a gerillaharcmodortól sem idegenkedő erős politikai és katonai mozgalomná nőtte ki magát – II. Izabella a korábban diszkriminált, most sietve amnesztiával kárpótolt liberális táborhoz volt kénytelen támogatását

² Clemente, Josep Carles: *La otra dinastía. Los reyes carlistas en la España contemporánea*. Papeles des tiempo, Número 10. Madrid, 2006. 24.

³ „A Szentszék is Károly mögé állt, hosszú évekre megszakítva kapcsolatait Madriddal. Ennek fő oka az Egyházi Államnak az egyházi földek állami kisajátítása miatti rosszallása volt, de közrejátszott benne a mélyen vallásos Károly előnyben részesítése is a laikusabb szemléletű liberális madridi kormányzatokkal szemben. A kapcsolatok teljesen csak 1851-ben álltak helyre a Spanyolország és a Vatikán közötti új konkordátum aláírásával.” Harsányi Iván: *A regionalizmus a spanyol történelemben*. Studia Carolinsia, 2005. V. évf. 4. sz. 151.

⁴ 1833-ban Müncheni Grätzben az osztrák, a porosz és az orosz uralkodó titkos egyezményben határozta el, hogy segítik egymást az országai területén kitörő forradalmakkal szemben.

fordulni, „anélkül, hogy szimpatizált volna saját szövetségeseivel”.⁵ A müncheni gräzi egyezményre Franciaország és Anglia az 1833. április 22-én Londonban megkötött Négyes Szövetséggel válaszolt, melyben e két ország paktumot kötött Mária Krisztina régenskirálynő kormányával és Portugáliával, Anglia pedig folyamatosan segélyekkel támogatta a spanyol és a portugál liberális tábor. E segélyek azonban minduntalan kevésnek bizonyultak Martínez de la Rosa⁶, Mendizábal⁷ és Calatrava⁸ kormányainak – úgy katonai, mint gazdasági értelemben. A leghatékonyabb segítséget Anglia részéről az embertelenségek és értelmetlen vérontás enyhítése terén végzett közvetítői tevékenység jelentette: a Tomás Zumalacárregui⁹ és a brit kormány küldöttei, Lord Eliot és Gurwood tábornok által 1835. május 27-én aláírt Lord Eliot-egyezmény előírta a hadifoglyok időszakos kicserélését, valamint rendelkezett a kórházi ápolásra szorult sebesültek és betegek jogairól.

A francia–spanyol szomszédi viszony alakulása

A hagyományosan a kontinentális hatalom szerepére áhítozó Franciaország sohasem volt közömbös a szomszéd országban zajló események iránt. E kontinentális szerephez azonban biztosítania kellett hátszínét, azaz délnyugati határvonalát. Egyes francia történészek, mint például Jean-Charles Jauffret szerint a spanyol örökösödési háború óta Párizs abban a szellemben irányította külpolitikáját és diplomáciáját, hogy „a madridi kormány nem jelenthet veszélyt Párizsra, és Franciaország azáltal biztosíthatja hátszínét, ha szövetségre lép egy elszigetelt és gyenge, regionális hatalom szintjére süllyesztett Spanyolországgal”.¹⁰

1830-ban Franciaországban az elődeinél liberálisabb, józan és az „arany középút” híveként ismert Lajos Fülöp lépett a trónra, s a spanyol menekültek azt érezhették, hogy az őket körülvevő politikai légkör békülékenyebb hangnemre váltott. Ezt az enyhülő légkört jól illusztrálják Lajos Fülöp 1836-ban elhangzott szavai: „Ha a jelenlegi helyzetben (ti. az ország a karlista háborúban forrong – E. P.) beavatkoznánk a spanyol belpolitikába, azzal koronánkat és az európai békét sodornánk veszélybe. Semmi áron nem kívánunk hát belesodródni!”¹¹

1836-ban Lajos Fülöp Adolphe Thiers-re bízta a külügyi politika irányítását, aki Talleyrand tanácsára az akkor mindössze hatéves Izabella és d'Aumale hercege (Lajos Fülöp fia) közötti dinasztikus házasság útján akarta „bebetonozni” a két ország kapcsolatát. Thiers ez-

⁵ Anderle Ádám: *Spanyolország története*. Budapest, 1999. 108.

⁶ Bourbon Mária Krisztina régensnő leánya, II. Izabella kiskorúsága idején a liberális párt támogatásával kívánta megerősíteni Izabella dinasztikus jogait. Martínez de la Rosa (1787–1862) ekkor nevezte ki a miniszterek tanácsának elnökévé és államminiszterré (1834–1835). Espartero hatalomra jutása után Párizsba menekül.

⁷ Juan Álvarez Mendizábal (1790–1853) pénzügyminiszter, kormányfő. Általános sorozást rendelt el, és eltörölte a férfitörvényt, valamint azok javainak elidegenítését, meghirdette az egyházi és a faluközösségi földek kisajátítását és kiadását az igénylők között. Espartero bukásakor emigrációba kényszerül.

⁸ José María Calatrava (1781–1846), liberális ideológiát valló politikus. Az alkotmányozó három év kezdetekor a legfelsőbb bíróság tagja, majd belügyminiszter, később igazságügyminiszter. Az alkotmányos rend bukása után Londonba menekül, ahonnan 1833-ban tér vissza. 1836-ban kormányfő.

⁹ Tomás de Zumalacárregui y de Imaz (1788–1835) az első karlista háború vezéralakja, karlista tábornok.

¹⁰ Jauffret, Jean-Charles: *La France et la question espagnole 1836*. Communication présentée au XIIème colloque de la Commission internationale d'histoire militaire. Athènes, 1987. 1.

¹¹ Lozère de la, Pelât: *Souvenirs du roi Louis-Philippe*. Revue universelle, juillet-septembre 1925. 12.

zel visszanyúlt a XIV. Lajos korabeli elképzeléshez, azaz a két korona egyesítésével létrehozandó birodalom gondolatához. A francia és a spanyol ház teljes egyesülését az utrechti szerződés ugyan lehetetlenné tette, de e nász arra jó lett volna, hogy szilárd alapokra helyezze a két ország barátságát, és konszolidálja Franciaország mediterrán politikáját. Az 1836 nyarán a régenskirálynő nyári rezidenciáján, San Ildefonsóban kirobbant felkelés (*Guerra de los Matiners*) azonban véget vetett e dinasztikus házassággal kapcsolatos elképzeléseknek. Lajos Fülöp mindazonáltal nem hagyott fel óvatos külpolitikájával, mivel ebben látta az Orléans-i dinasztia fennmaradásának kulcsát. Utódja, III. Napóleon (1852–1870) sem kívánt eltérni elődje spanyol politikájától: ő valóban spanyol grófnőt¹² vett feleségül. A császár azonban nem tudta igazán szorosra fűzni a két ország szövetségét, noha ebben az időben a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatok fellendültek, a spanyol csapatok pedig a franciák oldalán időnként részt vettek tengerentúli expedíciókban (az egykori Saigon, mai Ho Si Minh-városba vagy Mexikóba).¹³

Ezen a ponton talán érdemes egy kitekintést tenni, és megvizsgálni, hogy e „langyos” diplomáciai viszony időszakában milyen volt az 1868-as forradalom megítélése a francia hivatalos kormányzati sajtóban.

A II. Izabellát detronizáló 1868-as spanyol forradalom és a későbbi karlista háborúk idején Franciaországban a külpolitikához hasonlóan a kormányzati sajtó is óvatos hangnemre váltott, de nem rejtette véka alá, hogy szívesen látná, ha a spanyol kormány ismét ura lenne a helyzetnek, mert – a lapok szerint – a forradalmat a spanyol kormány könnyen a saját hasznára tudta volna fordítani. A bizonytalanság és a káosz első hónapjai után a francia sajtóban egyre-másra érdekes cikkek jelentek meg: az általános vélekedés szerint a francia közvélemény nagy rokonszenvvel viseltetett a spanyol nép iránt, „amely akkor tud nagyvá lenni, amikor a szabadságvágy által vezérelve fellázad elnyomói ellen ...” – mint tette azt 1808-ban.¹⁴ A sajtó által e múlttal vont párhuzamban új elemként jelenik meg az országot vezetőjének megítélése: először fordult elő, hogy a közvélemény magát az uralkodó dinasztíát kérdőjelezte meg – míg korábban a király személye érintetetlen volt. A másik érdekesség, hogy az egymással hagyományosan ellenséges viszonyt ápoló pártok egyazon zászló alatt egyesülve követelik az uralkodó leváltását. Ezek a forradalmi „újdonosságok” III. Napóleon híveit elbizonytalanították, míg a republikánusokat – akik bíztak abban, hogy a spanyolországi események nyomán várhatóan egész Európában átrendeződnek a viszonyok – reménnyel töltötték el.

E példaértékűség – amit a franciák a spanyol forradalomban láttak, és a spanyol népnek tulajdonítottak – értelmezése politikai szemlélettől függően más és más volt. A bonapartisták és a legitimisták számára a forradalom a mértékletesség és a nyugalom példája volt, szemükben a spanyol nép egyik legnagyobb érdeme a méltóságteljeség, míg a francia republikánusok a Napóleont legyőző Spanyolországot ábrázolták előszeretettel. A cikírók kiemelten foglalkoztak a spanyol néppel, annak dicsőséges múltjával, a rosszemlékű uralkodók alatt átélt szenvedéseivel, illetve a meg nem hallgatás érzéséből táplálkozó apátiájukkal.

¹² Eugenia Maria de Montijo de Guzman, Teba grófnője (1826–1920) a későbbi Eugénia császárné és Napoléon Eugène Louis Jean Joseph Bonaparte (1856. március 16. – 1879. június 1.) édesanyja.

¹³ A mexikói francia érdekek védelme érdekében 1861. december 31-én III. Napóleon szövetségre lép Angliával és Spanyolországgal, és közösen elindítják a később kudarcba fulladt mexikói katonai expedíciót (1861–1867). Jauffret: *La France et la question espagnole*, 5.

¹⁴ Kaiser, Jacques: *Histoire et la presse*. Revue historique t. 218. (1957) num. 2. 67. Érdekes, hogy ez a bizonyos elnyomó a franciák által félistenként tisztelt Bonaparte Napóleon volt...

Az 1868-as forradalom – amely előtt Juan Prim tábornok egyfajta zarándoklatba kezdett európai udvarról udvarra, hogy országának új uralkodót találjon – végül szabadjára engedte a francia–porosz ellentét kibontakozását.¹⁵ A *La France* 1868. október 10-i száma így ír erről: „Spanyolország egy olyan nemzet, amely noha évszázadok óta arra ítéltetett, hogy egy gigantikus hegyvonulat természetes határvonalként elválassza szomszédjaitól és Európa többi részétől, külföldön kedvező vagy éppen kedvezőtlen érzelmeket kiváltó belső forradalmi révén a nemzetközi eseményeket is jelentősen befolyásolja.”¹⁶

A francia katolikus és a legitimista lapok – mint a *Gazette de France* vagy a *L'Union* – a Spanyolország számára kínálgató egyetlen megoldást egy olyan monarchiában látták, amelynek trónján az a don Carlos ül, akit a legitimisták számára a *L'Union* hasábjain megjelent érvek – „fiatal, nagyvonalú, teli lelkesedéssel és patriotizmussal, büszke tekintetében ott csillog a jövő”¹⁷ – jellemeznek a legjobban. Don Carlos trónkövetelő igényeinek támogatói azt húzzák alá, milyen előnnyel járna a megosztott Spanyolország számára egy olyan személy hatalomra emelése, aki személyében több irányzatot is egyesít. A *Le Journal des débats* című lap, amely a trónkövetelőkkel szemben elfogulatlanabb álláspontot képviselő újságok közé tartozott, don Carlosban nem a legitimitás, hanem a legitimisták képviselőjét látja, akik mozgósítani tudnak ugyan egymástól addig elszigetelt területeket, de nem tudnának egy egész nemzetre kiterjedő mozgalmat gerjeszteni.¹⁸

A két ország tapogatózóan óvatos baráti viszonya azonban csak a nagypolitika színpadán mutatkozott meg: a francia tartományok (határ menti területek) lakói továbbra is a Spanyolország által száműzött karlista menekültek mozgalmának voltak lelkes hívei.

Ezen előzmények után figyelmünket egy konkrét határ menti régióra (Alsó-Pireneusok tartomány) irányítva érdemes megvizsgálni azt, hogy a nagypolitika vajon követőkre talált-e egy olyan régióban, ahol a franciaországi baszkokat és általában a francia határ menti lakosságot hagyományosan erős kötelékek fűzték a Pireneusok túloldalán élőkhöz. A madridi és a párizsi nemzeti levéltárban keresgélő kutató szinte megszedül attól a kimeríthetetlen dokumentációtól, amely az 1868–1874 között Spanyolországból Franciaországba emigrált karlistákról az utókorra maradt.

Dél-Franciaország mindig is az „ígéreték földje”, egyfajta logisztikai bázis volt, területén menedékre leltek a mindenkor spanyol rezsim ellenzői: VII. Ferdinánd idején a liberálisok, az alkotmányos három év alatt a királpártiak, II. Izabella trónfosztása után a bukott királynő hívei (*los isabelinos*) és az újabb és újabb felkelést előkészítő karlisták.¹⁹ A III. kar-

¹⁵ A spanyol kormány 1869-ben a trónt többek között Hohenzollern Lipót hercegnek, I. Vilmos porosz király távoli rokonának is felajánlotta. Franciaország, megrémülve attól, hogy délről és keletről ugyanazon birodalom államai fogják közre, felkérte I. Vilmost, hogy beszélje le Lipótot a spanyol trónról. I. Vilmos ennek eleget tett, de a további biztosítékokat követelő francia követet már nem fogadta, és erről táviratban (az emsi távirat) értesítette Bismarckot. A vaskancellár azonban a távirat szövegét manipulatív módon átfogalmazta, hogy abból úgy tűnjön: Vilmos e találkozás alkalmával elutasító és megalázó hangnemben beszélt Benedettivel, a francia követtel. A távirat másnap bejárta az európai sajtót, és azt Franciaország diplomáciai sértésékként értelmezve 1870. július 19-én hadat üzent Poroszországnak.

¹⁶ Alberola-Fioravanti, María Victoria: *La revolución de 1868 y la prensa francesa*. Madrid, 1973. 148.

¹⁷ Kaiser: *Histoire et la presse*, 69.

¹⁸ Alberola-Fioravanti: *La revolución de 1868 y la prensa francesa*, 141.

¹⁹ Zabalo: *Le carlisme: la contre-révolution en Espagne, 188–189*. „A helyi csendőrség nyilvántartása szerint [1870-ben] Bayonne, Biarritz, Anglet, Saint-Jean-de-Luz, Ciboure, Urrugne és Hendaye tartományokban 268 fő karlistát tartanak számon.”

lista háború menekültjei a *helyi* francia politika elnéző jóindulatától övezve folytatták tevékenységüket, ami talán érthető lehet egy a császárság intézményéből kiábrándult nemzet esetében. A karlizmus a helyi francia arisztokrácia és közélet soraiban lelkes szimpatizánsokra lelt: Laborde báró, Biarritz polgármestere, Eloi de Lalande márkí, a „francia karlistáknak” is nevezett bayonne-i legitimisták vezére, Joachim Dubrocq, Bayonne alpolgármestere, Dominique Ferrières, gazdag textilkereskedő és textilgyáros, vagy de Nadaillac márkí, meggyőződéses legitimista, Bayonne tartományfőnöke és társaik számtalanszor látták vendégül a Franciaországon inkognitóban átutazó trónkövetelőt. Egy „szinttel” feljebb, a nagypolitika színterén a Madriddal baráti viszonyt ápoló francia kormány azonban mindenképpen nem enyhített a kikötők és határátkelők szigorú ellenőrzésén, és mindent elkövetett, hogy megakadályozza a hadieszközök és felszerelések eljuttatását a lázadókhöz (a Francia Nemzeti Levéltárban több vámhivatali jegyzőkönyvet is találtunk a lefoglalt árucikkek-ről, és a bayonne-i sajtó is gyakran beszámolt e cikkek nyilvános árveréseiről, ahol gyakorlatilag minden kalapács alá került, amivel don Carlos seregeit támogatni lehetett volna²⁰). Hiába: Dél-Baszkföld lakói szinte kifogyhatatlan forrásokkal rendelkeztek Franciaországba menekült társaik ellátásához, s e szállítmányokat jobbra hegyi, illetve vízi úton juttatták el hozzájuk.

A Bayonne-ban bujkáló karlista menekültek sem tétlenkedtek. Vezetőik *juntába* tömörültek, és saját újságot adtak ki *La voz de la patria* címmel²¹, a bayonne-i karlista bizottmány feladata pedig az volt, hogy don Carlos és seregei számára összegyűjtse és eljuttassa az utánpótlásként érkező fegyvereket, lőszereket, hadászati felszereléseket, lovakat, mi több: ágyúkat.

II. Izabella leköszönése, azaz 1870. június 25. után érdekes módon a bukott királynő hívei is Bayonne-ba összpontosultak, oda, ahol a karlisták közben újabb lázadást készítettek elő, melynek logisztikai bázisát az adta, hogy a francia–porosz háború²² végével (1871. október) egyes tehetős francia magánszemélyek portáin jelentős fegyver- és egyéb hadieszköz-készlet halmozódott fel, amelyet a kereskedők – többnyire illegálisan, hegyi vagy vízi úton – könnyűszerrel továbbíthattak a karlistáknak. A titkos készülődés hamarosan kipattant: a *Le Courrier de Bayonne* 1872. április 21-i számában hírül adta, hogy a bayonne-i Junta don Carlos vezetésével cselekvésre szánta el magát.²³

A harmadik karlista háború tehát 1872 májusában tört ki. A forradalom kezdetétől Navarrából, az ezúttal regionális háború tűzfészkéből az ott lakók 1873 tavaszán és nyarán Baszkföld északi részére menekültek. A *Progrès du Sud-Ouest* című lap így számolt be erről 1873. július 26-i számában: „A határvidéktől egészen Bayonne-ig minden településen csak úgy hemzsegnek a spanyolok.” E menekültek között San Sebastián vagy Bilbao olyan tehetős családait találjuk, mint az Arana-Goiri család, melynek tagja, Sabino az ekkor szárnyát bontogató baszk nacionalizmus atyja.

E határ menti területet Madrid és Párizs egyaránt kiemelt figyelemmel kísérte, hiszen a térségbe küldött kémek és titkos ügynökök jelentéseiből egyértelműen kirajzolódott a kez-

²⁰ Zabalo: *Le carlisme: la contre-révolution en Espagne*, 72.

²¹ Lafoucarde, Maïté: *Les relations entre Bayonne et Guipúzcoa au XIXème siècle*. In: Passé, Présent, et Avenir du Port de Bayonne. Société Sciences Lettres et Arts, octobre 2001. 32.

²² Az 1871-es frankfurti békével záruló porosz–francia háborúban Németország megszerzi Elzászt és Lotharingiát, s megalakul a Német Császárság.

²³ 1870–1871 telén don Carlos a Bayonne közelében levő Bérens szigetén (Adour folyó) látta vendégül Marignan márkiját. Itt készítette elő az új felkelést.

detben a felszín alatt, később nyíltan készülődő újabb felkelés. Az egyik ilyen jelentés²⁴ szerzője egy Cailleret nevű titkos ügynök és az őt kísérő, csak „*Mi guía*” (vezető – sp.) néven emlegetett névtelen informátor, akit 1874 októberében Spanyolország párizsi nagykövete, de la Vega de Armijo márkí küldött a határ menti területekre azzal a feladattal, hogy térképezze fel a karlisták mozgólódásait, és adjon jelentést az őket támogató francia arisztokratakról és egyházfőkről. A kézzel írt jelentés hű képet fest arról az egyre növekvő aggodalomról, amelyet a madridi kormány érzett, látván, hogy addig kollaborálásának hitt szomszédja ahelyett, hogy az oda menekült spanyolok kiutasításában együttműködött volna, könnyen álcázott rokonszenvennel, sőt már-már túlzott engedékenységgel nézi, ahogy a menekültek egyre nagyobb csoportokban átlépik a határt. Cailleret és útítársa Bayonnetől Biarritzon, Hendaye-on és Béahobien keresztül Pau-ig bejárta az egész határ menti területet. Részletes beszámolót ad az egyes falvakban, városokban feltérképezett francia magánszemélyekről, akik kastélyaikban, otthonaikban adtak helyt a titkos karlista gyűléseknek, a *pretendiente* képmásával díszített bélyegeket értékesítettek, rendszeresen tájékoztatták az *El Cuartel Real*²⁵ című karlista lapot, a Bidassoa folyón zajló illegális fegyvercsempészettel támogatták a karlista ügyet. A kém jelentése kitér Pármai Margit hercegnő, don Carlos jegyesének mindennapjaira, aki látszólag visszahúzódó, szerény életmódja mögött kastélyában karlista sebesülteket ellátó kórházat hozott létre.

Rendkívül alapos és minden részletre kiterjedő jelentése végén Cailleret ügynök egy személyes megjegyzést is megenged magának. Véleménye szerint egy ilyen hosszú határszakaszon, mint ami Franciaország és Spanyolország között húzódik, szinte képtelenség teljes egészében megakadályozni a fegyvercsempészetet, mert a Pireneusok hágóin át mindig volt és lesz fegyvercsempészet. Nagyon nehéz ilyen „elszánt és rettenthetetlen” emberekkel felvenni a küzdelmet, amit csak tetézik az a tény, hogy a határ menti területek lakói könnyen kommunikálnak egymással, ha a közös érdekek összefonódnak a karlista ügy iránti rokonszenvennel, és ha a spanyolok, hitbéli meggyőződésüktől függetlenül, saját érdekük által vezérelve gyakran konspirálnak a karlistákkal. Eddig szól kémünk jelentése, és a levéltárban talált egyéb, kevésbé „kozmetikázott” jelentések is az ő személyes meggyőződését támasztják alá.

A madridi események – I. Savoyai Amadeo²⁶ lemondása a trónról és az első köztársaság kikiáltása (1873. február 11.) – nyomán a karlisták sikert sikerre halmoztak: Estella környékén még egy baszk–karlista miniállamot is kikiáltottak, amelynek hivatalos lapját, a *La cruzada Española* címűt Bayonne-ban nyomtatták.

A karlisták diadalmenete azonban nem volt tartós: a baszkok a háború vége felé fokozatosan eltávolodtak az egyre agresszívabb harcmodort mutató és egyre szélsőségesebb mozgalmától, és az ezáltal legfontosabb társadalmi bázisától megfosztott III. karlista háború a végéhez közeledett. 1874. december 29-én Saguntóban Martínez Campos tábornok Izabella fiát, Alfonzot kiáltotta ki királynak, és ezzel a karlisták szerencsecsillaga végleg ha-

²⁴ Archives Nationales de Paris (a továbbiakban: ANP) F712695, Réfugiés Carlistes (1869–1888)

²⁵ Az *El Cuartel Real* Carlos María Bourbon (VII. Károly) trónkövetelő árnyékkormányának hivatalos lapja volt, amelyet 1873 és 1876 között adtak ki Oñatében, Tolosában (Guipúzcoa), Durangóban (Vizcaya) és Estellában. Noha don Carlos hívei Észak-Spanyolorzágnak csak egy kis területét ellenorizték, az *El Cuartel Real* komoly törzsolvasói táborral rendelkezett.

²⁶ II. Izabella trónfosztása után, 1870. június 25-én a cortes Izabella fiát, Alfonzot nem ismerte el királynak, és a Savoyai ágból származó Amadeo herceget választotta királlyá. Ez robbantotta ki a négy évig tartó harmadik karlista háborút (1872. április 21.), mivel don Carlos a Bourbon-dinasztia restaurálását látta veszélyben.

nyatlni kezdett. Quesada tábornok 1875 júliusában diadalt aratott felettük, Carlos pedig, kit immár a francia legitimisták és a jezsuiták sem segítettek pénzzel, kénytelen volt zsoldoshadának nagyobb részét szélnek eresztetni. Erre Cabrera tábornok és mások is cserbenhagyták, és XII. Alfonzot ismerték el törvényes királynak. 1876 januárjában a királyi hadsereg kettős támadást intézett a baszk tartományok ellen, és február 19-én visszafoglalta a karlista gócpontnak számító Estellát, mire Alfonz király február 28-án bevonult Pamplónába. Ugyanezen a napon lépte át don Carlos megmaradt seregével a francia határt, és Paulból keltezett nyilatkozatában azzal biztatta híveit, hogy legközelebb visszatér (*iVolveré!*). Nyomában karlisták tömegei ...

Míg a III. francia köztársaság kikiáltásakor (1870) annak kormánya Bayonne-ban szigorú elfogatóparancsot adott ki a karlista junta tagjai ellen, addig XII. Alfonz trónra lépésekor a francia kormány sokkal engedékenyebben bánt a karlistákkal, akik – miután Alfonz seregei megszállottan üldözték őket – végül kapituláltak. Ekkor a menekültek újabb áradata indult meg Bayonne-ba: a *L'Indépendant* 1876. február 21-i száma szerint 3000–4000 fő, a *Le Courrier* szerint 4000 fő, míg más források szerint 10 000 karlista menekült érkezett a városba.

Jószomszédi viszonyból diplomáciai feszültség

XII. Alfonz trónra lépése után tehát a francia kormány ismét toleránsabb hangnemre váltott a karlistákkal kapcsolatban. A Bayonne-ba érkező újabb és újabb menekültcsoportok fogadtatása – a meggyőződéses legitimista tartományfőnököknek, Nadaillac márkinak köszönhetően – ezért viszonylag kedvező volt, ráadásul a márki emberei és a helyi hatóságok is egyre csak húzódoztak attól, hogy engedelmeskedjenek a Párizsból érkező és a menekültek esetleges internálásáról szóló parancsoknak. Ezt pedig hiába kérte számon a spanyol kormány párizsi kollégáitól, hiszen Bayonne hagyományosan a karlizmus politikai és logisztikai bázisa volt. A karlista menekültekre ugyan letartóztatás várt Franciaországban, de visszatoloncolás helyett új lakóhelyeiket a határtól távol eső településeken jelölték ki – emígyen „parkolópályára” téve őket. A francia helyi hatóságok tehát csak minimális diplomáciai kötelezettségüknek tettek eleget, és egyszerűen nem avatkoztak bele abba a mozgáslomba, amelynek keretében az észak-baszkföldi franciák déli bajtársaikat igyekeztek segíteni.

Diplomáciai téren 1874 elején azonban a francia–spanyol kapcsolatokban változás állt be: Spanyolország új párizsi nagykövete lett, a keményvonalas liberális politikus, de la Vega de Armijo márki lett,²⁷ aki a korábbiaknál sokkal élesebb hangnemben bírálta a francia kormányt megengedő politikája miatt. Mindenekelőtt kimondta az addig csak a diplomácia virágnyelvén megfogalmazott vádakát: azzal vádolta Párizst, hogy a közönyös és hallgatásba burkolózó francia hatóságok megengedhetetlenül elnézőek a karlistákkal szemben, és kizárólag a minimális diplomáciai kötelezettségeiknek tesznek eleget. Amint az a nagykövet leveleiben olvasható, don Carlos és hívei, kijátszva a francia csendőrség és rendőrség éberségét és kihasználva azok „tunyaságát”, több mint egy éven keresztül teljes titokban folytathatták a felkelés előkészítését. „Egyetlen francia hatóság sem tudja pontosan, hol van don Carlos franciaországi rejtékhelye, és úgy tűnik, Párizsnak – nyíltan vagy burkoltan –

²⁷ Antonio Aguilar y Correa (1824–1908), de la Vega de Armijo márkija, az 1868-as liberális forradalmat megelőzően a Liberális Unió képviselője, kormányzó. 1874 júniusától 1875 februárjáig Spanyolország párizsi nagykövete, később államminiszter, a kongresszus elnöke. XII. Alfonz megkoronázása után a miniszterek tanácsának elnöke.

nem áll szándékában az odaküldött spanyol küldöttek munkáját segíteni” – állapítja meg keserűen de la Vega de Armijo.²⁸

Ugyanez az üzenet olvasható a márki által a határ menti tartományok spanyol konzuljaihoz és a déli tartományok prefektusaihoz címzett leveleinek gyűjteményéből²⁹ is, amelyet ugyancsak a Párizsi Nemzeti Levéltár őriz. A beszámolók 1874 júniusától 1875 februárjáig időrendi sorrendben követik egymást. Bennük de la Vega de Armijo folyamatosan panaszkodik a francia hatóságok közönye és gyengekezűsége miatt, és azzal érvel, hogy a vendégszeretet és a cinkosság vállalása nem következik feltétlenül egymásból. A nagykövet keserűen állapítja meg, hogy azok a karlisták, akiknek a deportálását már hónapokkal azelőtt kérlemelte, kémei jelentése szerint továbbra is szabadon járnak-kelnek Bayonne utcáin, miközben a spanyol menekültek száma egyre csak növekszik. A lázadók bandái titkos szervezkedésbe fogtak Franciaországban, a fegyverek és egyéb hadifelszerelések akadálytalanul jutnak be az országba, a Bidassoa folyón is virágzik a csempészet. De la Vega de Armijo úgy véli, hogy a karlisták deportálására vonatkozó utasítások eredménytelennek és hiábavalónak bizonyultak, mivel szerinte folyamatos a karlisták visszaáramlása. „Olyan szomorú látnom, hogy egy hajdan baráti ország ily elnézően bánik a polgárháború felbujtóival szemben. Ismételen követelem tehát deportálásukat!” – válaszol levelében az alprefektus vádjaira.

1874. május 4-én kelt levelében de la Vega de Armijo magyarázatot követel az alprefektustól arra, hogyan sikerülhetett don Carlosnak Sara városától nem messze átlépnie a határt. Kérdőre vonja azzal kapcsolatban, hogyan fordulhatott elő, hogy a *Pretendiente* nemcsak hogy napokat töltött Bayonne környékén anélkül, hogy a francia hatóságok előállították volna, hanem négy nappal korábban még egy titkos gyűlésen is részt vett híveivel. Ugyanezen a napon az alprefektus így válaszolt: „Excellenciás Uram! Nagy megbecsüléssel tájékoztatom Méltóságodat arról, hogy a rendelkezésemre álló információk alapján don Carlos május 1-jén, hajnali 1 óra körül lépte át a francia határt. Bayonne-ba négy nappal később, szárazföldi úton érkezett, és ottani híveinek otthonában talált szállást. Az utolsó éjszakát értesüléseink szerint vagy egy bizonyos Michel Dirmsubère házában vagy Ascaïn tiszteletes otthonában töltötte Sarában, erről sajnos nem rendelkezem megbízható információkkal. A következő napon a *Pretendiente* négy francia barátjának kíséretében a határhoz utazott. Jómagam mindig is hangsúlyoztam jelentéseimben, hogy amint don Carlos tartományunk területére lép, rendkívül nehéz – hogy azt ne mondjam, lehetetlen – lesz rajtaütni. Itteni francia arisztokrata barátai fáklyával világítják meg előtte az utat, vigyáznak biztonságára, előkészítik utazását, és ebben az egyház tagjai is segítik [...] Sajnos számolnunk kell azzal, hogy don Carlos ügyével rokonszenvező franciák a herceg feltartóztatásában nem lesznek segítségünkre.”

A francia köztársaság elnökének parancsa ellenére – amelynek értelmében minden karlistát deportálni kell – Alsó-Pireneusok prefektusa, Nadaillac márki annyit „puhított” e parancson, hogy mindenki a város szívesen látott vendége, aki menedéket keresvén fegyvertelenül érkezik Bayonne-ba, egészen addig, ameddig fegyveres kapcsolatba nem lép a felkelést szító csoportokkal – ekkor sorsuk valóban a deportálás. Nadaillac márki azonban a lehető leghatározottabban megtiltotta embereinek, hogy személyes parancsa nélkül a bevándorlók otthonait átkutassák, és javaikat elkobozzák.

Miután de la Vega de Armijo panaszai helyi szinten nem találtak meghallgatásra, a spanyol kormány úgy döntött: a gyökerénél ragadja meg a kérdést, és a Bidassoa folyó problé-

²⁸ ANP, F712576: Relations avec l'Espagne (1870–1899), Párizs, 1874. október 4.

²⁹ Uo.

májának megoldásával rendezi a helyzetet. Itt ugyanis a III. Napóleon és II. Izabella által az 1856. december 2-án aláírt és többek között a két ország közötti határvonal kérdését tisztázní szándékozó bayonne-i szerződés³⁰ ellenére továbbra is virágzott a fegyverkereskedelem és a -csempészet, folyóparti települések egész sorának nyújtva ezáltal megélhetést. Madrid új politikát dolgozott ki, melynek lényege az volt, hogy nagy létszámú fegyveres csapatokat vezényelve a határvidékre fokozni kell a Bidassoa ellenőrzését, és Spanyolország határ menti tartományainak élére a madridi kormányhoz lojális új vezetőket kell kinevezni. E két feladat teljesítésétől Madrid azt remélte, hogy sikerül gátat vetni a háború átterjedésének, mivel – *all de la Vega de Armijo* nagykövet jelentésében – e kormányhú tisztviselők és intézkedések ellágnák az utat Bayonne, Pau, Oloron és Perpignan felé, s e városok többé már nem lehetnének az összeesküvések központjai.³¹

A francia kormány azonban sértve érezte magát azért, hogy Madrid új politikájával nyíltan a francia hatóságok munkáját bírálja. Párizs tehát felvette a kesztyűt, és viszontválaszában³² leszögezte: ha igaz, hogy a francia hatóságok karba tett kézzel nézték a karlista menekültek jövés-menését, akkor Madrid bizonyítsa be, hogy a Bidassoa nap mint nap közlekedő, csempészáruval megrakodott hajók francia zászlók alatt hajóztak, s mint ilyenek, a francia igazságszolgáltatás hatálya alá tartoztak. Márpedig Párizs szerint ennek bebizonyítása nem lesz könnyű, hiszen a francia hatóságok rendelkezésére álló számos dokumentum, hajónapló és rakodási jegyzőkönyv bizonyította, hogy e hajók javarészt spanyolok voltak, s szinte minden esetben, amikor a francia megbízottak az 1856-os szerződésre hivatkozva jegyzőkönyvet akartak felvenni, a lefűelt spanyolok egyszerűen nem voltak hajlandók elismerni a francia hivatalnokok illetékességét az ügyben. Azon kevés esetben, amikor franciákat kaptak csempészen, mindig jegyzőkönyveket vettek fel, s ezeket eljuttatták a területileg illetékes prefektúrához. A spanyol adminisztráció viszont egyetlen esetben sem járt el hasonlóképpen, és tétlenségük miatt a francia vámszervek munkája megsokszorozódott.

Párizs szerint különben is vitatható volt az a túlzott elővigyázatosság, amellyel Madrid meg akarta akadályozni a karlista csapatok hadieszköz- és élelmiszer-utánpótlását, s hogy e csapatok francia területen szerveződjének újjá. Egy „Bizalmas” megjelölésű beszámoló³³ szerzője – egy dátum híján nem azonosítható francia belügyminiszter – így ír erről: „Az a már-már leereszkedő hangnem, amellyel kormányunk [...] a spanyol kormány kegyeit ke-

³⁰ 1856. december 2-i egyezmény, „1. cikk: A folyón közlekedő valamennyi szállításra vagy közlekedésre szolgáló jármű kizárólag annak azon állam jogszabályainak hatálya alá tartozik, amelynek e jármű jogos tulajdonosa. E záradék alkalmazásából fakadó bármilyen visszaélés vagy nézeteltérés megelőzése érdekében a felek megállapodnak abban, hogy minden hajó, amely a folyó egyik vagy másik partjával kikötéskor érintkezett, illetve olyan közel került a parthoz, hogy onnan a ki- és beszállás lehetséges volt, úgy tekintendő, mint az adott partszakaszt ellenőrző ország területén tartózkodó hajó.” A fenti egyezményt kiegészítő 1868. július 11-i szerződés: „1. cikk: Minden hajónak vagy a víz felszínén fennmaradni képes építménynek, közlekedjen ott bármilyen célzattal, és tartozzon bármelyik állam fennhatósága alá, tilos a Bidassoa folyó Chapitelacourria-tól Figuerig terjedő szakaszán huzamosan állomásozni, kivéve, ha kényszerpihenőt tart, ha arra szabályos felhatalmazása van, illetve ha ott tartózkodását kellően indokolni tudja. 2. cikk: A fenti tilalom bármely formában történő megszegése a folyami rendőrség ellen elkövetett kihágásnak minősül, és az adott ország vonatkozó jogszabályai szerint, továbbá az 1856. december 2-án aláírt, határokról szóló rendelet 25. cikkében foglaltak szerint büntetendő.” (franciából fordítva – E. P.)

³¹ ANP, F⁷ 12576, De la Vega de Armijo levele Glücksberg francia külügyminiszternek, Párizs, 1874. október 4.

³² ANP, F⁷ 12577

³³ ANP, F⁷ 12576

reste [ti. a karlista ügyben – P. E.], nem segítette elő országunk spanyolországi befolyásának megszilárdítását. Nem a mi feladatunk annak mérlegelése, hogy a fenntartandó jószomszédi viszonyhoz hozzátartozik-e az, hogy országunk köteles a Spanyolországban zajló események utórezgéseit saját tartományainak egyikében elviselni. Ami bizonyos, az az, hogy a várt eredmény elmaradt: a karlisták továbbra is a határ menti területeken táboroznak. Mi több, a francia hatóságok állítólagos hanyagságára folyamatosan panaszkodó spanyol nagykövetség és konzulátusok valójában az élen jártak a menlevelek kibocsátásában.” A névtelen szerző ezután felteszi a kérdést: „Milyen intézkedéseket kellene hozni ahhoz, hogy a francia hatóságok ismét túlsúlyban legyenek az Alsó-Pireneusokban és a többi határ menti tartományban, s ezzel biztosítsák az országaink közötti jó viszonyt?” (Ezáltal tudniillik a spanyol kormány képviselői nem lépik át hatáskörüket, és ahelyett, hogy a francia rendőrség ügyeibe ártják magukat, saját honfitársaik érdekében cselekszenek.) A cél tehát világos volt: olyan védővonalat kell kiépíteni a határ menti vidéken, amelyen egyetlen felfegyverzett katona – legyen az karlista vagy a köztársasági reguláris hadsereg katonája – sem tud átlépni anélkül, hogy le ne tartóztatnák és vissza ne toloncolnák. A levelet jegyző francia belügyminiszter szerint (dátum híján a név is beazonosíthatatlan – P. E.) Párizs szerint csak ezzel az energikus intézkedéssel érhetné el, hogy a spanyol tisztségviselők az irreguláris karlista csapatok francia területen és francia felségvizeken elkövetett támadásai miatt ne a francia kormánynak címezzék vádaskodásaikat.

Ezen a ponton tehát találkozott a két kormány elképzelése – igaz, mindketten mást akartak orvosolni ugyanazzal a megoldással. Végül Párizs és Madrid azzal vetett véget a súrlódásnak, hogy – megfogadván de la Vega de Armijo javaslatát – 1875 elején közös francia–spanyol haderőt vezényeltek a Bidassoa folyó két partjára.

Belgium vagy Svájc?

A francia földre menekült karlisták sorsa azonban – központi intézkedés hiányában – további diplomáciai bonyodalmakat okozott. A Belga Királyság Franciaországba delegált minisztere, de Beyens báró 1874. július 29-én Glücksberg herceg³⁴ francia külügyminiszterhez intézett levelében a következőket írja: „Mélyen tisztelt Hercegi Fenség! Folyó hó 18-án a Nemzeti Állambiztonsági Minisztérium arról értesítette Önt, hogy a francia csendőrség hat karlista katonát kísért a francia–belga határra, akik mindenféle megélhetési forrás és papír nélkül lépték át országunk határát. Ezóta tizenegy újabb karlista érkezéséről van tudomásunk, akiket a francia csendőrség hasonló körülmények között toloncolt Belgiumba, minden előzetes értesítés nélkül. Mindebből olybá’ tűnik számomra, hogy e kitoloncolásokra egy általános érvényű intézkedés értelmében került sor, s minden jel arra utal, hogy előfordulásuk várhatóan megsokszorozódik a jövőben. Magam és kormányom nevében tisztelettel magyarázatra kérem Hercegi fenségedet e fenti eseményekkel kapcsolatban. Kérem egyúttal, hogy hozza meg a szükséges intézkedéseket, hogy a jövőben ilyen és hasonló incidensek ne fordulhassanak elő. Őszinte híve: Beyens báró”³⁵

Beyens báró fenti levele nem kis felbolydulást keltett a francia kabinet köreiben. Amint Glücksberg herceg három héttel később, 1874. augusztus 22-én Chabaud-Latour francia belügyminiszternek írt leveléből kitűnik, a francia kormánynak amúgy is komoly gondot

³⁴ Louis Decazes, Glücksberg hercege, 1873. november 29–1877. november 23. között francia külügyminiszter.

³⁵ ANP, F712689, Párizs, 1874. július 29. A brüsszeli kabinet reklamációi a Franciaországból kitoloncolt karlisták Belgiumba való továbbküldésével kapcsolatban.

okozott az egyre nagyobb létszámban bevándorló karlista menekülttömeg: „Tisztelt Belügyminiszter Úr, kedves Kollégám! Nagyrabecsüléssel tudattam Önnel a Belga Királyság Párizsba delegált miniszterének, de Beyens bárónak tiltakozásait a karlista menekültek belga határra való továbbutaztatásával kapcsolatban. Válaszában Ön azt írja nekem, hogy hivatala azért élt ezzel az intézkedéssel, mert azt könnyebb megoldásnak vélte, mint az országunkban jelen levő nagyszámú karlista tömegek internálását, amelyet megnehezítenek a spanyol kormány folyamatos panaszai. Anélkül, hogy vitatnám az Ön által felsorolt érveket, úgy vélem, fontolóra kellene vennünk de Beyens báró észrevételeit. Ezért kénytelen leszek utasításba adni, hogy a megélhetési forrásaiktól megfosztott, kitoloncolásra váró karlista menekülteket egy másik, a belga határtól eltérő határra utaztassuk tovább – például Svájcba.”³⁶ (kiemelés tőlem – P. E.)

Úgy tűnik, bármekkora diplomáciai bonyodalom volt is kialakulóban, a francia adminisztráció malmai meglehetősen lassan őröltek, hiszen a párizsi levéltárban fellelt dokumentumokból az tűnik ki, hogy 1874 júliusától kezdődően a karlista menekültek francia–belga határra való kitoloncolása változatlan intenzitással folytatódott, és a fenti diplomáciai levélváltás – akárcsak a vonzónak szánt (és a későbbiekben említett) kegyelmi rendelet és a menlevelek – semmilyen eredményre sem vezetett.

Miközben Párizs a karlisták sorsának lehetséges megoldásait kereste, a határmenti tartományokból folyamatosan érkeztek a jelentések a karlisták letartóztatásáról. 1874. szeptember 7-én Chabaud-Latour belügyminiszter a következőről értesülhetett az Alsó-Pireneusok tartományhoz tartozó Pau prefektusának leveléből³⁷: a prefektus tudósította a belügyminisztert a Navarrából Katalóniába utazó 15 lázadó – név szerint említett 1 ezredes, 1 alezredes, 6 hadnagy, 4 alhadnagy, 1 tiszthelyettes és 2 sorkatona – letartóztatásáról. A jelentés szerint valamennyiüknél volt karlista menlevél, és állításuk szerint az Alvarez tábornok vezette, Alsó-Aragóniában bevetendő hadosztály soraiban harcoltak volna. Szándékuk az volt, hogy Perpignanon keresztül visszatérnek Katalóniába. Menlevelükben feltüntetett rangjuk ellenére valamennyi tiszt a társadalom alsóbb osztályaiból származhatott. A prefektus azonban letartóztatta őket, és vasúton négy 4 lille-i illetőségű csendőr kíséretében a belga határra irányította a menekülteket.

Végül Sale (névének olvasata bizonytalan – P. E.) francia állambiztonsági miniszter 1874. november 19-én kelt körlevelében a következőket olvashatjuk: „Ezúton értesítem a Tisztelt Prefektusokat, hogy a folyó hó 9-én kiadott körlevél utasításainak megfelelően Felső-Pireneusok, Gironde, Ariège, Keleti-Pireneusok, Felső-Garonne és Landes tartományokból a jövőben egyetlen karlista menekültet sem irányíthatnak a francia–belga határra.”³⁸

Kitoloncolások menlevéllel ...

Az sajnos a fent idézett levélből nem tűnt ki, hogy minek köszönhetően szűnt meg a karlisták francia–belga határra való kitoloncolása, de valószínűleg arról lehetett szó, hogy a fenti, bonyodalmakat is kiváltó helyzetre Madridnak sürgősen intézményes megoldást kellett találnia. Ez volt az ún. menlevél, amelyet először Serrano tábornok³⁹ bocsátott ki rövid

³⁶ ANP, F⁷ 12689, Párizs, 1874. augusztus 22.

³⁷ ANP, F⁷ 12689

³⁸ ANP, F⁷ 12689.

³⁹ Francisco Serrano y Domínguez, de la Torre hercege (1810–1885), politikus, katona, a Liberális Unió elnöke, az 1868-as forradalom egyik vezéralakja. 1868–1869 között az ideiglenes kormány

miniszersége alatt – akkor azonban még korlátozott használatra, ezért hamarosan feledésbe merült. 1874 végére a helyzet azonban akuttá vált, így Madrid ismét élt a menlevelek kibocsátásának lehetőségével. E dokumentumot azok a karlista lázadók kaphatták meg, akik hajlandók voltak letenni a fegyvert. Ezzel a menlevéllel a zsebükben szabadon átléphettek a határt, s hazatérhettek. Mivel azonban bizonyosra volt vehető, hogy néhány, menlevéllel rendelkező egykori lázadó az országba belépve ismét csatlakozik a baszk tartományokban még gócekben létező lázadó csoportokhoz, az első látásra nagy mozgásszabadságot nyújtó menlevél hatályát szigorúan korlátozta a spanyol kormány.

Ez a megoldás a francia kormánynak is inyére volt, hiszen nem kellett komoly csendőri és titkosságügyi erőket mozgósítani a karlisták felkutatására és kitoloncolására, mostantól elég volt egy hivatalos okirat, és a karlisták máris elhagyhatták Franciaországot. A hír gyorsan terjedt: hamarosan minden határ menti hatóság értesült arról, hogy a menlevéllel rendelkező karlista menekültek választhatnak a francia városokba való internálás és a Spanyolországba való hazatérés között. A rendelkezés ugyanakkor hangsúlyozta: ha ezek az egyének élni kívánnak a menlevél nyújtotta kedvezményekkel, és visszatérnek Spanyolországba, személyes biztonságuk csak abban az esetben biztosított, ha nem titokban lépnek spanyol földre, és nem csatlakoznak ismét a karlista „bandákhoz”. Annak a néhány karlistának az esetében ugyanis, akik, miután részesültek az amorevietai egyezmény által nyújtott kedvezményekből, ismét csatlakoztak a lázadókhöz, a madridi kormány másodszorra már nem érvényesítette a fenti kedvezményt.

Az *indulto* (Kegyelmi rendelet)

A spanyol kormány a karlisták „hazaédesgetésére” a menlevelek mellett egy másik „eszköz” is bevetett. 1876. március 8-án a spanyol belügyminiszter, Romero y Robledo XII. Alfonz megbízásából körlevél formájában kegyelmi rendeletet adott ki, melyet eljuttatott minden érintett tartomány kormányzójának. Ebben szerepelt azon karlisták névsora, akik ellen a lázadást követően mindennemű eljárást és üldöztetést megszüntetnek. Az ezzel az amnesztiával járó kedvezményeket a spanyol hatóságok azonban nem terjesztették ki a fegyvert ragadó lázadókra: az ő sorsuk a kanári szigetekre száműzetés maradt.

A király bizalmatlansága nem volt indokolatlan: az 1872–1876-os karlista háború utolsó fázisában nem volt ritka, hogy egyes lázadók, belátván, hogy felkelésük célját veszített, letették a fegyvert, és akár egyénenként, akár csoportosan a törvényhozáshoz folyamodtak kegyelemért. Mások azonban makacsul kitartottak a lázadás zászlajára tűzött elvek és célok mellett, és a forradalom bukásának pillanatában, hátrahagyva mindent és mindenkit, hazájuk elhagyása mellett döntöttek. Ez a kettősség arra sarkallta a spanyol kormányt, hogy e két viselkedésmódot megkülönböztetve hozza meg kegyelmi rendeletét: rendre és rangra való tekintet nélkül kegyelemben részesítette és szabad hazatérést biztosított azon karlista lázadóknak, akik a forradalom végnapjaiban jobb belátásra tértek. Ugyanez volt a helyzet azokkal, akik a lázadó hadsereg soraiban harcolva záros határidőn belül kértek megbocsátást: őket a spanyol kormány úgy tekintette, mint akik megtévedtek, és kényszerből, parancsra cselekedtek. Ám a kabinet e nagylelkűsége nem illette meg azokat a tiszteteket és katonákat, akik semmilyen hajlandóságot nem mutattak arra, hogy fejet hajtsanak a lázadást elfojtó hatalom előtt. Ahogy a dekrétum fogalmaz: „... a haza kapui mindenkor nyitva állnak azok előtt, akik méltók a bocsánatra és múltban elkövetett bűneik elfeledésére.

elnöke. Az általa 1872-ben aláírt amorevietai egyezményt a Cortes azonban elutasította, ezért Seranonak távoznia kellett a kormányból.

Ugyanakkor a kormány feladata marad, hogy azokat a személyeket és cselekedeteiket szigorú figyelemmel kövesse, akik és amelyek a közbiztonságot és a közrendet komolyan veszélyeztethetik. Kemény kézzel és időben kell lesújtani azokra, akik újabb véres lázadások felbujtói lehetnek.”⁴⁰

A körlevél a következő pontokban foglalja össze a kegyelmi rendelet lényegét:

1. Azok a karlista erőkhöz tartozó, katonasorban levő személyek, akik 1876. február 1. után léptek Franciaországba, negyven napon belül szabadon visszatérhetnek Spanyolországba, ahol amnesztiában részesülnek, feltéve, hogy hazatértük után tizenöt nappal jelentkeznek egykori, vagy letelepedésük helyszínéül választott új lakóhelyük előljárójánál. Amennyiben nem jelentkeznek, úgy a tengerentúli hadseregek egyikének soraiba számúzik őket. Ez alól kivétel lehet, ha orvosi látellel tudják bizonyítani, hogy betegség vagy más megoldhatatlan ok akadályozta őket abban, hogy időben jelentkezzenek.

2. Ettől a naptól fogva egyetlen külhonban tartózkodó, magát karlista tisztnek mondó személy számára sem adható ki hazatérési útlevél, csak akkor, ha egy spanyol konzulátusi tisztviselő jelenlétében esküt tesz a királyra, és saját maga nem kérvényezi azt a spanyol kormánynál.

3. A karlista hadsereg minden tiszti rangban szolgált katonája a kegyelmi rendelet kihirdetése után hazatérhet Spanyolországba, de onnan lefokozva, egyszerű sorkatonaként a kubai hadtestbe irányítják tovább.

4. A Viscaya és Navarra tartományokban állomásozó lázadó hadtestek Spanyolországban maradt karlista tisztjei és vezérei kötelesek tizenöt napon belül megjelenni a letelepedésük helyszínéül megjelölt tartományok előljárói előtt. Letelepedési engedélyt csak azután kaphatnak, hogy hűséget esküdtek XII. Alfonz királynak. Végül pedig, hogy a múltban elkövetett tetteik miatt semmiféle sérelem ne érhesse őket, e karlisták az eskütételről tanúsítványt kérhettek, amit azonnali hatállyal ki kellett nekik adni.

5. A kegyelmi rendelet nem vonatkozott azokra, akik a karlista lázadó hadseregben szolgáltak, illetve akik a következő tisztségeket töltötték be: miniszter, *corregidor* (legfőbb városi bíró), háborús megbízott, bíró, adótáblabíró, jegyző, törvényszéki írnok, ügyészégi alkalmazott vagy jogi képviselő, közalkalmazotti állásban levő tanár; közjogi büntettek gyanúsítottjai, még ha e személyek múltbeli cselekedeteikre azt a magyarázatot is adják, hogy azokat megtorlás vagy bármi más indok folytán hajtották végre. Ez utóbbi kategóriába tartozó személyek esetében a törvény a lehető legszigorúbb büntetést írta elő. A feljebbvalónak való engedelmeskedés mentsége kizárólag a sorkatonákat illette meg.

A királyi dekrétum egy-egy másolatát eljuttatták a spanyol király külföldre delegált konzuljaihoz, illetve a katonai és igazságszolgáltatási szervekhez is. Az *indulto* fogadtatása azonban vegyes volt: egyes karlista menekült csoportokat korántsem győzött meg arról, hogy a rendelet feltételeinek eleget téve minden további nélkül hazatérhetnek Spanyolországba. Erről a szkepticizmusról értesülhetünk a francia külügyminiszter, Glücksberg herceg 1876. november 18-án Párizsban kelt és a prefektusokhoz intézett körleveléből⁴¹, amely szerint a kegyelemben részesülő és eleddig külhonban tartózkodó karlista menekültek nem hittek feltétel nélkül a hirtelen jött kegyelemnek, körükben nagy volt a gyanakodás és a bizonytalanság. Ezért tárgyalást kezdeményezett belügyminiszter kollégájával a karlisták félelmeiről és kételyeiről, és arra kérte Émile de Marcère-t, hogy megbeszélésükről tárgyalópartnere, Montebello gróf⁴² útján tájékoztassa a spanyol kormányt. A gróf sietett tol-

⁴⁰ ANP F712576, Versailles, 1876. március 14.

⁴¹ ANP F712576, Les relations avec l'Espagne (1870–1899)

⁴² A spanyol kormány franciaországi ügyekkel megbízott minisztere.

mácsolni kormánya válaszát. A hírek az állítólagos akadályokról, melyeket a spanyol kormány a karlisták békés hazatérésének útjába gördít, minden alapot nélkülöznek – mint Montebello állította –, és csak arra szolgálnak, hogy elbizonytalanítsák a királyra felkészülő karlista menekülteket. A spanyol kormány arra hivatkozott, hogy politikai múltja miatt egyetlen, hazájába már hazatért karlistát sem ért semmiféle sérelem. XII. Alfonz kormánya, bizonyítandó teljes megbocsátását az arra érdemesek számára, kész további kedvező intézkedésekkel megkönnyíteni azok hazatértét és azt, hogy e menekültek minél hamarabb nekiláthassanak a felkészelő életük újrakezdéséhez.⁴³

A spanyol kormány eme gesztusa – mint említettük – nem aratott osztatlan sikert a menekültek között, és természetesen voltak, akik megpróbálták kijátszani azt. Ez hamarosan a legfelsőbb szinteken is világossá vált: a *Gazette de Madrid* 1876. november 25-i számában megjelent, Primo de Rivera⁴⁴ hadügyminiszter által kiadott körlevél tanúsága szerint a spanyol kormány felfigyelt arra, hogy vannak olyan katonák, akik csak azért álltak át a karlista seregbe, hogy ezáltal részesedhessenek az *indult*ból, mi több, mentesüljenek a katonai szolgálat és mindazon büntetések alól, amelyekkel e szégyenteljes cselekedetet (ti. a dezertálást) szankcionálták. Ennek elkerülése érdekében XII. Alfonz a következőket rendelte el: a dezertőröket az 1874. május 30-i határozat értelmében nem távolítják el, hanem a dezertőrökre vonatkozó 1868. július 31-i királyi rendelet értelmében kivégezhetik őket. A dezertőrök családtagjait letartóztatják, és lázadó családtagjuktól messze helyezik el őket.⁴⁵

Segély a francia kormánytól

Akárcsak minden Franciaországban engedéllyel tartózkodó politikai menekült, a karlisták is részesültek a francia kormány támogatásából, melynek célja az volt, hogy átmeneti hazájukban fedezni tudják legszükségesebb kiadásait. A támogatás mértéke a száműzetésben töltött napok számának függvényében 3,75 franktól 30,75 frankig terjedhetett.

A korábbiakkal ellentétben – amikor is a támogatás összegét befolyásolta a spanyol menekültek egykori rangfokozata – az utolsó karlista háború idején emigráltak, tisztek és sorkatonák egyaránt napi 75 centime-os segélyre számíthattak, ami azonban nem lett volna elegendő a megélhetéshez, ha ezt az egyes tartományokban és körzetekben nem egészítették volna ki a helyi katolikus közösségek adományai.

Amikor 1876 elején XII. Alfonz kihirdette az *indult*ot, a francia kormány, bizonyítandó, hogy Spanyolország továbbra is szövetségesként számíthat rá, a hazatelepülés megkönnyítésére egészen az országhatárig ún. úti segélyt is folyósított a karlista menekülteknek, melynek összege míriaméterenként (kb. 10 km) 30 centime volt. Az emigránsok azonban – részben az *indult*oval szemben érzett, már említett szkepszis miatt – nem nagyon siettek élni e lehetőséggel, hiszen elégedettek voltak a napi 75 centime-os segéllyel és a vidéki lakosságtól, a katolikus jótékonyági egyletektől és a legitimistáktól kapott egyéb adományokkal.

A francia kormány terve az volt, hogy a vándorlás során érintett ún. stációvárosok által megelőlegezett összegeket a belügyminisztérium utólag fizi ki e városok önkormányzatainak. Ennek költsége azonban hamarosan hatalmas összegekre rúgott, aminek kifizetését

⁴³ ANP, F712560, Párizs, 1876. november 18. Circulaire du Sous-secrétaire d'Etat pour le Ministre de l'Intérieur

⁴⁴ Fernando Primo de Rivera y Sobremonte (1831–1921), Estella márkija, spanyol politikus és hadvezér, az utolsó karlista háború kiemelkedő alakja, a későbbi diktátor, Miguel Primo de Rivera nagybátyja.

⁴⁵ ANP, F712690, Circulaire général

sem a spanyol, sem a francia hatóságok nem akarták magukra vállalni. Mivel a francia belügyminisztérium költségvetésének 27. alcímében a politikai menekültek számára fenntartott keret teljesen kimerült, a kormánynak hitelt kellett felvennie. Végül – amint a közmunkákért felelős miniszternek de Marcère belügyminiszterhez 1876. május 19-én írott leveléből megtudjuk: a karlistákat utaztató közlekedési társaságokkal Párizs egy olyan megállapodást kötött, amely szerint amennyiben a karlistákat 50 fős csoportokban utaztatják, csak félárú menetdíjat számítanak fel – ezzel is jelentősen csökkentve a költségeket.⁴⁶ 1876 júniusában azonban a francia kormány költségvetésében olyan hiány támadt, hogy kénytelen volt megszüntetni a karlista menekülteknek juttatott napi segélyt. Azok azonban, akik orvosi látellellyel bizonyították, hogy olyan sebesüléseik, sérüléseik, maradandó háborús károsodásaik vannak, melyek mindennemű munkavégzésre alkalmatlanná teszik őket, továbbra is részesültek a segélyből.

A franciaországi közhangulat időközben lassan kezdett elpártolni a náluk bekvártélyolt karlistáktól, akikkel kapcsolatban úgy érezhette az egyszerű francia polgár, hogy országa kigyót melenget a keblén. A karlisták nemcsak hogy felemésztették az államkassza tartalékait, de helyenként agresszív magatartásukkal⁴⁷ és az *indulto* kijátszásával lassan, de biztosan kivívták a helyi lakosság ellenszenvét. Alsó-Pireneusok tartomány prefektusának de Marcère belügyminiszterhez írott, „Bizalmas és személyes” megjelöléssel ellátott levelében (1876. július 20.) egyebek mellett ezt olvashatjuk: „... ami pedig esetleg a spanyol kormány meglegedésére szolgálhat, az az, hogy a helyiek szemében a karlisták egyre inkább semmirekellőnek tűnnek, akiknek távozását sokan örömmel vennék. [...] Olyan hírek is keringenek, hogy a karlisták egy esetleges spanyolországi forradalom kiobbantása érdekében szövetségre lépnének a legállhatatosabb csoportokkal. Informátoraim szerint azonban a trónkövetelő úgynevezett katonái bárkivel szövetségre lépnek, aki a közrend megzavarására képes. A karlizmus számukra csak ürügy a bajkeveréshez és a fosztogatáshoz, nem egy ügyért harcoló katonák ezek, hanem kalandorok, akasztófavirágok.”⁴⁸

1876 második felétől a francia kormány gyökeresen változtatott külpolitikáján. Az új köztársasági elnök, Jules Grévy (akinek szállóigévé vált híres kijelentése: „A külügyminiszterem én magam vagyok.”) pontos utasításokat adott a helyi hatóságoknak arra vonatkozóan, hogy még szorosabbra kell fűzni a spanyol konzulokkal való együttműködést. Végül 1883 végén a bayonne-i spanyol konzul már arról tájékoztatta Madridot, hogy a városban nem tartózkodik több jelentős karlista menekült – mindenkit távolabbi településekre szállítottak.⁴⁹

A karlizmus vereséget szenved: a fuero-k eltörlése⁵⁰

A királytól kapott különjogokat az Ibériai-félszigeten *fuero*nak⁵¹ nevezték. Ezek a kiváltságok szokásjogként érvényesültek, s az adott területnek az állammal szemben teljesített kö-

⁴⁶ ANP, F7 12690–12691

⁴⁷ Ekkorra már számtalan esetben jelentették a francia polgárok, hogy a karlisták lopásokba, verekedésekbe keverednek. Tilos volt fegyvert viselniük. De például Sainte Junion-ból (Haute Vienne) panasz érkezett, hogy a spanyolok késekkel fenyegetőznek, és rémisztgetik a lakosságot. Éppen ezért óvatossági intézkedéseket vezettek be: a spanyolok este 8-ra haza kell, hogy térjenek; italozási tilalom vonatkozik rájuk; este 8 után a helybeliek nem fogadhatnak otthonukban spanyolt; továbbá mindenfajta vágószerszámot tilos maguknál tartaniuk.

⁴⁸ ANP, F7 12690

⁴⁹ Lafoucarde, Maïté: *Les relations entre Bayonne et Guipúzcoa au XIXème siècle*, 50.

⁵⁰ Erről bővebben lásd: Harsányi Iván: *A regionalizmus a spanyol történelemben*, 145–159.

telezettségei fejében autonómiát nyújtottak. E paktumokon keresztül kötelezte el magát a monarchia bizonyos szokások és privilégiumok tiszteletben tartására. A szokásjogok e fajtája általánosan jellemző volt az *ancien régime* időszakára, ezek megfelelői Európa más részein is megtalálhatók voltak. De míg e jogokat az abszolút monarchiák időszakában más-hol egymás után semlegesítették, addig Baszkföldön még évszázadokig meghatározták a jogi és politikai rendet. Egyes gyarmatok elvesztése a 19. század elején és Spanyolország francia megszállása az *ancien régime*-et mind politikailag, mind gazdaságilag dezintegráta. Ilyen előzmények mellett gyakran tört ki konfliktus a privilégiumok liberális ellenzői és konzervatív támogatói (kisnemesek, kisparasztok, klérus) között, amihez a karlista háborúk kedvező táptalajt adtak. A két tábornak a városi központok képviselői (anti-fuero) és a falusias vidék „karlista” védelmezői (pro-fuero) alkották.

1876. július 21-én azonban az alkotmányos egységet dicsőítő liberális spanyol kormány egy hirtelen hozott törvénnyel⁵² megszüntette a baszkok előjogait. A törvény 1. cikke így fogalmaz: „Azok a politikai alkotmányban előírt kötelezettségek, amelyek szerint a törvény hívó szavára minden spanyol köteles fegyvert ragadva a haza segítségére sietni és vagyoni helyzetének arányában az állam kiadásaihoz hozzájárulni, Vizcaya, Guipúzcoa és Álava baszk provinciák lakóira ugyanúgy érvényesek, mint a Nemzet többi tagjára.”⁵³

Ez nyilvánvalóan nem volt inyére a baszkoknak, akik továbbra is kitartottak amellett, hogy – még ha a cortes elfogadja is a *fuero*kat eltörlő törvényt – azok kitörölhetetlenül megmaradnak népük vérében és szívében.⁵⁴ Franciaország Bilbaóba delegált konzuljának a külügyminiszterhez írt levelében (1876. augusztus 1.) a következőket olvashatjuk: „A helyi hangulat rendkívül feszült. A közvélemény, amely a király Bilbaóban 1876 márciusában tett látogatásakor oly lelkesen fogadta az uralkodót, most rendkívül rosszul fogadta a *fuero*ok eltörléséről szóló törvényt, hiszen e tartomány a karlista háború alatt úgy emberben, mint pénzben komoly áldozatokat hozott. A liberális közvélemény szintén csalódottságának adott hangot [...], hisz a remélt radikális intézkedés helyett csalóka eredménnyel kecsegtető félmegoldást⁵⁵ fogadtak el.”⁵⁶ A beszámoló szerint Bilbao lakói nem rejtették véka alá csalódottságukat: hűvös kimértséggel és néma csendben fogadták a királyt és a kíséretében érkező minisztereket, amint azok zárt hintóban elhajtottak előttük, és az ilyenkor szokásos

⁵¹ Ezek a következők voltak: gyakorlatilag teljes adómentesség a Korona felé; mentesség a hadkötelezettség alól (egy baszk tartománynak csak akkor kellett a Korona oldalán hadba vonulnia, ha a harcok baszk földön zajlottak); különleges vámrendszer: Spanyolország vámfátára nem esett egybe a baszk tartományok határával, hanem az Ebro folyó déli partja alkotta, ezért Baszkföldön számtalan árucikk olcsóbb volt, mint az ország többi részén; a helyi junták élhettek azzal a joggal, mely szerint a *fuero*kat fenyegető valamennyi királyi rendelettel kapcsolatban engedetlenséget hirdethettek (*Pase foral*); a királyt egy magas rangú köztisztviselő (*corregidor*) képviselte a helyi gyűléseken; és a baszk tartományok saját küldöttekkel képviseltették magukat a törvényhozásban.

⁵² A törvény címe: *Törvény Vizcaya, Guipúzcoa és Álava tartományoknak – az alkotmánnyal összhangban – a nemzet költségeihez és a fegyveres szolgálatához való hozzájárulásáról.*

⁵³ 1876-os alkotmány, 1. cikk

⁵⁴ ANP, F7 12690, Alsó-Pireneusok prefektusának levele a belügyminiszterhez, Pau, 1876. július 19.

⁵⁵ Értsd: a törvény csak a baszkok kiváltságjogait törölte el. Bár az első karlista háborúban (1833–1840) Navarra elveszítette önálló királysági státuszát, az 1839. október 25-i törvény megerősítette Navarra kiváltságjogait „a monarchia alkotmányos egységének sérelme nélkül”, és felhatalmazta a kormányt, hogy a *fuero*ok módosítása során vegye figyelembe a tartomány szükségleteit. Ennek eredménye az 1841. augusztus 16-i Paktumtörvény (Ley Paccionada), melynek értelmében Navarra adózási és adminisztratív autonómia fejében lemondott önálló királysági státuszáról.

⁵⁶ ANP, F7 12690, Franciaország Bilbaóba delegált konzulja a külügyminiszternek, Párizs, 1876. augusztus 1.

önfeledt éljenzések is elmaradtak. Majd a levél így zárul: „de mi más várható egy olyan városban, ahol [...] a republikánus párt továbbra is több ezer hívővel rendelkezik.” Ugyanez a levél arról is beszámol, hogy a *fueros* részleges eltörlését szentesítő július 26-i királyi rendelet – amint az várható volt – mélységes megdöbbenést keltett Bilbaóban, ám jelenleg lázongásnak nyoma nincs. A baszkok azonban tudják, hogy az ellenállás minden formáját – bármily gyenge is – a kormány térségben állomásozó seregei azonnali ellenlépéssel torolnák meg. A konzul szerint azonnali konfliktusra nem kell számítani, és semmilyen jel sem utal arra, hogy a közeljövőben lázadás törne ki emiatt. Az előjogok eltörléséről szóló törvény kihirdetése óta az egyetlen figyelemreméltó incidens épp Bilbaóban történt, amikor a tartomány parancsnoka hivatalosan megtiltotta, hogy az *Irurac-Bat* című lap⁵⁷ továbbra is közölje Moraga és Villavaro képviselők, a spanyol törvényhozás két baszk tagjának felszólalásait. A baszk tartományi küldöttségek azzal a kéréssel fordultak a spanyol kormányhoz, hogy küldjön megbízottakat a helyszínre annak kivizsgálására, hogyan hajtják végre a *fueros* eltörléséről szóló törvényt. E tartományok – úgy tűnik – hajlandók voltak elfogadni a törvény V. cikkében előírt kedvezményt, amelynek értelmében a provinciák adminisztratív autonómiája nem sérült. Ezen intézkedés nyomán a konzul szerint várhatóan tovább mélyül a városi és a vidéki társadalom közötti szakadék – amelyet már eddig is mélyített vélemény- és érdeellentét –, mivel a városok, akárcsak a múltban, most is a vidékre hárítják át az újonnan felmerült terhek nagy részét – áll a konzul jelentésében.⁵⁸

Mint látható, a *fueros* eltörlésével a liberális tábornak sikerült megosztania a karlistákat addig oly egységesen támogató Baszkföld társadalmát, s ezzel a mozgalomnak megadták a végső kegyelemdőfést, mivel – amint a korábbiakban említettük – a karlista mozgalom legfontosabb társadalmi bázisát veszítette el.

A Pireneusokon túl: titkos spanyol–porosz megállapodás?

Tanulmányunk elején említést tettünk arról, hogy a karlista mozgalom – ha nem is közvetlenül – de egyfajta „élesztőként” hatott a kor európai diplomáciájára. Vessünk hát most egy pillantást az európai nagydiplomáciára, mivel 1876–1877 fordulóján épphogy lecsengett a karlista lázadás, a spanyol diplomácia máris rendkívül merész lépésre szánta el magát: az ország határain belül ugyanis egy nagypolitikai szövetség terve körvonalazódott. Az egyezmény célja Bismarck német kancellár fő céljával esett egybe. A vaskancellár legfőbb aggodalma ugyanis az volt, hogy az újjáéledt Franciaország – megkísérelendő Elzász-Lotharingia visszaszerzését – összefoghat Oroszországgal, és Németországot kétfrontos háborúba kényszeríti. E lehetőség ellen dolgozta ki Franciaországot elszigetelő szövetségi rendszerét, melyben igyekezett Oroszországot szövetségesként megnyerni magának (*Dreikaiserbund* – Három Császár [ti. az Osztrák–Magyar Monarchia, Poroszország és Oroszország] szövetsége). E szövetség azonban Ausztria–Magyarország és Oroszország balkáni kérdésben való szembenállása miatt nem bizonyult életképesnek. 1875-re Bismarck komolyan fontolóra vette egy Franciaország elleni háború lehetőségét, Nagy-Britannia és Oroszország kettős nyomása azonban eltántorította tervétől. Ekkor Bismarck defenzív ál-

⁵⁷ *Irurac-Bat*: 1851 és 1884 között Bilbaóban kiadott, nagy népszerűségnek örvendő liberális lap (A cím jelentése: „Három az egyben”).

⁵⁸ ANP, F⁷ 12690, Bilbao, 1876. július 30. Franciaország Bilbaóba delegált konzuljának levele a külügyminiszterhez.

láspontra helyezkedve a „pártatlan közvetítő”⁵⁹ szerepébe búj, és közvetve, a szomszédos Spanyolországot szövetségesként megnyerve próbálta meg Franciaországot elszigetelni.

Erre utal Alsó-Pireneusok tartomány prefektusának, Nadaillac márkinak a belügy-miniszterhez címzett, 1877. május 13-án kelt „bizalmas” megjelölésű levele is, mely szerint az Hendaye különleges megbízottját tájékoztató, névtelen spanyol kormányközeli informátor nemrégiben kapott kézhez egy levelet, melyben egy ugyancsak névtelen „jóakaró” tájékoztatta őt egy titkos egyezményről Poroszország és Spanyolország között. A levél a következőket tartalmazta: „Régen írtam Önnek utoljára, de ma azért ragadtam tollat, mert olyan táviratokat kapok, amelyek arról értesítenek, hogy Elzászban és Lotharingiában egyre több a helyőrség. Az a porosz–spanyol szövetség, amelyről már szóltam Önnek, most teljes egészében megerősítést nyert. A Franciaország által elveszített területekről jelentett sorozatos katonai készülődésre az 1875-ben Bismarck és Gorcsakov⁶⁰ között létrejött megállapodás a magyarázat, melynek értelmében Oroszország Törökországtól elvett területekkel gyarapodik,⁶¹ Németország pedig további francia területekre teszi rá a kezét. Belfort immár nem francia, hanem német felségterület lesz, Nizzát és Savoyát pedig visszakapja Olaszország. Franciaország pedig kénytelen lesz haderejét megosztani: 200 000 embert kell küldenie az Alpokba, és egy ugyanekkora sereget a Pireneusi határra, mert Spanyolország elkötelezte magát arra, hogy támogatja Bismarckot, amennyiben Poroszország kiáll Alfons és Cánovas kormánya mellett. Ha Franciaország hallgatott volna a lojális véleményekre, akkor ez a megállapodás könnyedén a poroszok kárára lehetett volna. A Cánovas-kormány támogatásának megakadályozásával ugyanis egy felettebb hasznos szövetségéstől fosztotta meg magát, s ez az egykor hűséges Spanyolország most Franciaország területi integritására nézve veszélyes szövetségést talált magának. De talán még mindez megelőzhető lehet, ha *Franciaország* nem akadályozza meg, és hagyja, hogy Spanyolország véghezvigye forradalmát. *Ha Spanyolország mással nem is, de semlegességével segíteni tudná Franciaországot, akkor Párizsnak nem kellene többé a Pireneusokra figyelnie, hanem hadseregeit Poroszország ellen vezényelhetné.*” (kiemelés tőlem – P. E.)⁶²

A Nadaillac jelentésében szereplő események utolsó előfordulása e jelentés volt. A későbbi fejleményekről egyetlen dokumentumot sem találtunk, ám tudvalévő, hogy Bismarck diplomáciai bravúrral elért sikere – ti. Franciaország elszigetelése – csak ideiglenes lehetett, Spanyolország figyelmét pedig egyre inkább belpolitikai problémái – a szociális kérdés, a kism nemzetek törekvései és a gyarmati háború – kötötték le.

Összefoglalás

A kezdetben Spanyolország belügyeként kiobbant karlista mozgalom a Pireneusokon át lépve eleinte csak a két szomszédos ország, később azonban egész Európa diplomáciai kapcsolatrendszerét befolyásolta. A karlista emigráción keresztül egy érdekes, kétarcú viszonyrendszer sejlik fel: a napóleoni megszállás utáni európai nagypolitika színpadán zajló ingatag, de jobbra a szolidáris együttműködés által fémjelzett spanyol–francia viszony csak

⁵⁹ Roberts, Martin: *Európa története 1789–1974. Az ipari forradalom és a liberalizmus kora*. Budapest, 1992. 194–197.

⁶⁰ Gorcsakov herceg, orosz kancellár, külügyminiszter

⁶¹ Utalás az 1875-ben kiobbant balkáni válságra.

⁶² ANP, F⁷ 12577. A *Voz Montanera* című lapban 1877. május 6-án megjelent cikk alátámasztja ezeket az információkat. Eszerint a franciaországi határvárás, Hendaye különleges megbízottja informátorai útján megtudta, hogy április 9-én két személy – köztük egy katona – érkezett Berlinből a madridi nagykövetségre, akik a spanyol külügyminiszter gyakori vendégei voltak.

a „hivatalos” verzió: regionális szinten nem talál követőkre, a karlisták francia szimpatizánsai minden alkalmat megragadtak, hogy megnehezítsék a nagypolitika által diktált intézkedések helyi szinten való végrehajtását, s ehhez olykor vezetőik is csatlakoztak (például Nadaillac márki)⁶³. E kétarcú politikát gazdasági és ideológiai megfontolások magyarázhatják. A nagypolitika szintjén Párizsnak – mivel nem akarta kivívni Madrid rosszállását – két okból sem fűződött érdeke a karlizmus támogatásához: egyrészt a madridi kormány komoly összegekkel támogatta a francia vállalkozásokat és cégeket, másrészt a francia uralkodók a „nép akaratából”, nem pedig „isteni akaratból” uralkodtak, ahogyan azt don Carlos és követői hirdették.

A helyi újságok által hangoztatott nagylelkű pénzbeli támogatások ellenére az élet meglehetősen nehézkes volt a karlista menekültek számára: állandó megfigyelés alatt álltak, kémek jelentéseinek szárai szóltak róluk, és minden lépésüket figyelték. (Érdekes megjegyezni a franciaországi spanyol menekültek rendkívül heterogén összetételét: volt közöttük a függetlenségi háborúban ejtett hadifogoly, *afrancesado*⁶⁴, VII. Ferdinánd abszolutista uralma elől menekülő liberális, karlista és *isabelino* egyaránt.)

Az Alsó-Pireneusok tartományban, Bayonne-ban menedékre lelt karlista menekültek tovább harcoltak a mozgalmuk zászlajára tűzött elvekért, s a határmenti területeken, francia szimpatizánsaik segítségével, a földrajzi adottságok maximális kihasználásával szervezték titkos összejöveteleiket, illetve a fegyverek és más, don Carlos hadseregének fenntartásához nélkülözhetetlen eszközök, valamint az élelmiszerek csempészését. Ez utóbbi tevékenységüket a meglehetősen átláthatatlan francia–spanyol vámszabályok kezdetben csak megkönnyítették, s a csempészet az egyik legvirágzóbb „iparággá” nőtte ki magát a határmenti területeken, szinte egyetlen megélhetési forrást biztosítva az ottani elszegényedett lakosságnak.

Az 1860-as évek végén azonban a megsokszorozódott kém- és nagyköveti jelentések, valamint a Baszkföldön újjáéledő, addig szunnyadó karlista mozgalomról érkező hírek a határmenti területekre irányították Párizs és Madrid figyelmét, megrengetve ezzel az addig is meglehetősen ingatag francia–spanyol viszonyrendszert. Ekkorra azonban az ideológiai táptalaját és társadalmi támogatottságát elvesztett karlista mozgalom már végnapjait élte, és 1877-ben az utolsó karlista háború elfojtásával mindkét állam ismét a „saját portáján söprögethetett”: Franciaország a Poroszországgal folytatott 1870–1871-es háború utórezgéseitől és a területi veszteségektől szenvedett, illetve a részben ezek nyomán fellépő Kommun eseményeivel volt elfoglalva, míg Spanyolország figyelmét a tengerentúli területein (Kubában) zajló, 1868 óta elhúzódó függetlenségi háború kötötte le, és a külpolitika terén igyekezett tartani magát az 1850-es évek végétől hirdetett semlegességhez.

⁶³ Ezen a ponton érdemes megjegyezni: Párizs sem volt mindig következetes, hiszen a francia költségvetésben külön alfejezetben csoportosították, és törvény írta elő a Franciaországban engedéllyel tartózkodó politikai menekültek támogatását – ennek értelmében Párizs „kénytelen” volt napi segélyt juttatni a karlista menekülteknek.

⁶⁴ „Elfranciásodottak” – ezzel a megnevezéssel illeti a történetírás azokat a spanyolokat, akik a Bonaparte József által 1808-ban proklamált alkotmányra felesküdték és a napóleoni megszállás idején a franciákkal együttműködtek – akár meggyőződésből, akár azért, mert hittek abban, hogy a dinasztiaaváltás Spanyolország modernizációját hozza magával. Soraikban jellemzően az értelmiség képviseltette magát, többen részt vettek az 1810-es alkotmány kidolgozásában, legbefolyásosabb csoportjaik pedig a bonapartista szabadkőműves páholyok tagjai voltak. VII. Ferdinánd 1814. május 30-án kelt rendelete nyomán közel tízezer *afrancesado* vándorolt ki Franciaországba. Az 1820. március 8. és szeptember 21-i cortes határozata alapján azonban visszatérhettek, és birtokaikat is visszakapták.

Noha a 19. század utolsó karlista háborújának ügyét a helyi elszigeteltség pecsételte meg, eszmeisége – amelyet napjainkban a *Partido carlista* ápol – a mai napig jelen van a spanyol belpolitikában.

FÜGGELÉK

Nem csupán Belgium volt az az ország, ahova a karlista menekülteket továbbirányították Franciaországból. A következő összefoglaló táblázatból nemcsak a vizsgált franciaországi területekre 1874 és 1876 között érkezett karlista menekültek létszáma, esetenként neve és rangja derül ki, hanem az is, hogy Belgiumon kívül még Kubába és Algériába is kiutasították őket.⁶⁵

Département de la Vienne (Midi)	223 internált (közülük néhányan nem akarnak visszatérni Spanyolországba), mások amnesztiára, illetve Kubába való száműzetésükre várnak. 87 fő részesül napi 25 centime-os segélyben, 25 fő szívesen menne Algériába.
Allier (Midi)	29 fő Itt figyelemreméltó a menekültek helyzete. Sokan közülük idősek a munkához, míg mások – mivel nem tudják magukat megéltetni a helyi-ekkel – nem találtak maguknak elfoglaltságot.
Alpes Maritimes	1 fő: Manuel Martinez de Larraga (25 év). Ellene egyetlen panasz sem érkezett, beleegyezne abba, hogy Algériába irányítsák tovább, de Spanyolországba is visszatérne, ha életbe lépne az amnesztia.
Aveyron (kerületenként)	Millau: 28 fő St. Afrique: 22 fő Rodez: 21 fő
Alsó Pireneusok	151 menekült, csupán 5 fő hajlandó asszimilálódni, a többiek az amnesztiára várnak. 4 fő beleegyezne abba, hogy Algériába utazzanak. A prefektus javaslata: legtöbbjüknek folyamatosan folyósított segély
Alsó Pireneusok	25 menekültet Agen (Lot és Garonne megye székhelye, Franciaország) felé irányítottak, majd ezek után a deportáltak megoszlása a következő volt: 1876. január 25.: 7 fő 1876. január 28.: 2 fő 1876. február 3.: 13 fő 1876. február 8.: 6 fő 1876. február 16.: 13 fő
Bordeaux 1876. április 19.	5 menekült tiszti rangban Ebből 1 fő kész visszamenni Spanyolországba, a többiek nem akarják magukat megadni. Semmilyen támogatást nem kapnak, és senki sem akar Algériába menni
Charente Inférieur (Délnyugat-Franciaország)	65 fő, ebből: 15 fő: kész megadni magát 50 fő: nem adja meg magát 17-üknek javasolt a segély folyósítása 4-en szívesen mennének Algériába
Cher (1876. május 15.)	18 fő (2 katona munkát kapott Nevers-ben, illetve St. Pierre-le-Moûlier-ben, egy harmadik családi okok miatt Céredbe ment. 7-en dolgoznak. 3-an idősek vagy rokkantak, ők a napi 75 centime-os segélyt kapják.

⁶⁵ ANP F7 12689

Tarn-et-Garonne (Montauban) (1876. július 31.)	90 fő
Dordogne	221 fő, közülük a legtöbben nem akarják magukat megadni. A prefektus javaslata: néhány menekült rossz egészségi állapotára való tekintettel nekik továbbra is folyósítanak a segélyt, azonban a legnagyobb gond továbbra is az elhelyezkedés. Algériába senki nem akar menni.
Gard (Nîmes) (Délkelet-Franciaország)	2 menekült tiszti rangban, ők azonban rokkantak, képtelenek dolgozni, Nîmes-ben nincs jövedelmük, a napi 75 centime-os segélyért folyamodnak. A királynak nem adják meg magukat, de a spanyol kormányra készek esküt tenni.
Haute Vienne (1876. május 10.)	223 fő mezőgazdasági munkás
Ile-et-Vilaine (1876. május 5-ig)	10 karlista tiszt kapott letelepedési engedélyt 1876. április 22-e előtt. Tudni kell, hogy e nappal megszűnt a karlista menekülteknek egységesen juttatott napi segély. E 10 tiszt számára azonban du Havre megye konzulátusi utasítása hiányában Spanyolország Saint Malo-i alkonzulja nem tudta még kiadni a szükséges útleveleket.
Indre	47 internált, az amnesztiára várnak, hogy visszatérhessenek Spanyolországba, 9 fő kész Algériába menni.
Indre-et-Loir	103 fő 8 fő folyamodott kegyelemért, senki nem akar Algériába menni, többségük kapja a segélyt.
La Corrèze	237 fő
La Gironde (Délnyugat-Franciaország)	1876. január 24-én 49 bejelentett fő, (Keleti-Pireneusok tartomány prefektusa szerint), 39 fő érkezett csak Bordeaux-ba. Az őket kísérő őrmesterek jelezték, hogy közülük 6 fő Narbonne környékén megszökött, a 39 fő megérkezett spanyolt Orléans pályaudvarára kísérték, ahol Angoulême és Le Mans felé indították őket.
Landes (Dél-nyugat Franciaország) (1876. május 19-ig)	25 fő (5 dezertőr a királyi seregből), akiknek nincs jövedelme, nem akarnak visszatérni Spanyolországba, közülük senki sem akar Algériába menni, 10-üknek javasolt a segély.
Alsó Loire vidéke	167 fő, ebből 160 fő várja az amnesztiát, 19 fő kész Algériába, különösen Oran városába menni.
Loiret (1876. májusáig)	40 fő. Ebből azok, akiknek semmilyen megélhetési forrásuk nem volt, készek voltak Bordeaux-ba, Algériába vagy Marseille-be menni abban a reményben, hogy ott munkát találnak. Egyesek egyenesen azt állították, hogy rokonaik élnek az említett területeken, városokban. Ám állításuk szerint nincsen pénzük saját költségen odautazni.
Lot-et-Garonne	140 fő (ebből 12 tiszt), 1876 áprilisa óta nem kaptak segélyt, legtöbbjük a földeken dolgozik, nincs fix otthonuk.
Maine et Loire (1876. június 3.)	67 fő
Nantes (Alsó Loire vidéke)	1876. február 19-én 4 menekült érkezik Bayonne-ból, mivel Alsó Pireneusok tartomány immár „telített”, nem képes több menekültet befogadni közbiztonságának sérülése nélkül. Az ide menekült spanyolokat vagy Agen vagy Montauban felé irányítják.
Périgueux (Dordogne, Délnyugat-Franciaország)	600 menekült, érkezésük felborította a közbiztonságot. Számos intézkedést kezdeményeztek a hatóságok, hogy a menekültek számát csökkenték.
Pomers	86 fő
Sarthe (Északnyugat-Franciaország)	123 internált. 114 fő nem akar esküt tenni a francia koronára, vagy nem akar visszatérni Spanyolországba attól való félelmükben, hogy onnan Kubába deportálják őket.

	115 fő részesül segélyben. A prefektus javaslata: mindaddig, amíg nem találunk maguknak munkát, részesüljenek segélyből. 9 fő kész Algériába menni.
Tarn (Midi-Pireneusok)	197 internált, közülük senki sem akar Algériába menni, mindannyian az általános amnesztiára várnak, hogy visszatérhessenek Spanyolországba. A prefektus javaslata: 20 fő számára meghatározatlan időtartamra továbbra is lehet folyósítani a segélyt.
Villefranche (Alpes Maritimes)	37 fő

EDINA POLACSKA

France and Carlism, 1868–1874

The 19th century was eventful in both Spain and France. Although the diplomatic relations of the two countries had less and less to do with the “good neighbourhood” principle, the bordering zone of the Pyrenees always offered an asylum and a logistic base for those who were prosecuted by the regime, whether liberals under Ferdinand VII, royalists during the Liberal Triennium (1820–1823) or Carlists during the three Carlist Wars. Moreover, during the last Carlist War (1872–1876) the French, disappointed by the Empire and frightened by the Commune, showed a kind of sympathy towards the exiled Monarch whom they regarded as legitimate, and despite the diplomatic pressure from Madrid for the prosecution and deportation of the Pretender’s supporters in the name of good neighbourhood, Paris and the French local authorities – including some notables, aristocrats and clergymen – received them with a kind of indulgence or even sympathy.

By evading the permanent and strict vigilance of the authorities and even the secret agents of Madrid, the Spanish political emigrants, supported by their French sympathizers, could continue in secret to organise their military activities, exchanging news with the Carlist newspaper *El Cuartel Real*, and smuggling weapons, munitions and war material through the Bidasoa river.

By 1876 this situation led to a kind of diplomatic tension between Paris and Madrid. But a radical change of attitude came with the new French president and its government which ordered the local authorities to collaborate more closely with their Spanish counterparts in handling the Carlist affair. The ambitious Spanish political trend that strove for the country’s constitutional unity and the abolishment of the *fueros* by the Cortes thus coincided with the decline of the Carlist movement, and the last Carlist Pretender left the country for good.

“Carlism as a political tendency ended by dying in the emigration, not on the battlefields”, says Gregorio Marañón.

VIDA ISTVÁN KORNÉL

Egy ágyban Abraham Lincolnnal, avagy homoszexuális volt-e az Egyesült Államok tizenhatodik elnöke?

Nemrégiben futótűzként járta be a világsajtót egy, az Egyesült Államokban kiadásra került könyv híre, amelynek szerzője nem kevesebbet állít, mint hogy Abraham Lincoln, a mitikus „Nagy Rabszolgafelszabadító” homoszexuális volt. C. A. Tripp *The Intimate World of Abraham Lincoln* című kötete a Bill Clinton és Monica Lewinsky fehér házi „románca” óta a politikusok szexbotrányaira különösen fogékony amerikai olvasók körében gyorsan eladási rekordokat döntött.¹ A történettársadalom már jóval nagyobb óvatossággal fogadta a kötetet, s a Lincoln-kutatók zöme egyetért abban, hogy az időközben elhunyt szerző munkája alig-alig megy túl a spekulációk szintjén.²

Kevésbé ismert, hogy maga a feltevés egyáltalán nem új keletű, hiszen az 1960-as évek meleg mozgalmaival kezdődően időről-időre akadtak olyanok, akik megkísérelték – inkább kevesebb, mint több sikerrel – bebizonyítani, hogy az Egyesült Államok tizenhatodik elnöke saját neméhez vonzódott.³

E tanulmány megírásakor különösen óvatos távolságtartás vezeti tollamat. Heteroszexuális történészek egész sora jár úgy manapság az Egyesült Államokban, ahogyan korunk talán legkiválóbb Lincoln-kutatója, David Herbert Donald, akit Larry Kramer, közismert AIDS-ellenes meleg aktivista egyszerűen a „harvardi vén heteroszexuális aszalt szilvának” titulált.⁴ Valódi háború egyik nagy csatamezeje lett Lincolnia,⁵ melyen meleg és nem meleg, hívatásos és önjelölt történészek vívják sokszor személyeskedéstől sem mentes szópárbajaikat nyomtatott és internetes cikkek egész sorában. Semmiképpen sem kíván ez a cikk

* A tanulmány megírásához szükséges forrásanyagot két ösztöndíj keretében gyűjtöttem össze. Köszönettel tartozom a berlini Freie Universität John F. Kennedy Intézetének egy hónapos kutatói ösztöndíjáért, illetve a Fulbright Bizottság hat hónapos washingtoni kutatói ösztöndíjáért.

¹ Tripp, C. A.: *The Intimate World of Abraham Lincoln*. New York, 2005.

² Tripp könyve befejezése után két héttel hunyt el. A kötet előszavát Michael Burlingame és Jean Harvey Baker írták.

³ Egyebek között Jim Kepner meleg aktivista Los Angelesből, a *ONE* című korai homoszexuális magazin szerkesztője, a University of Southern California ONE Nemzeti Homoszexuális és Lesbikus Archívum (<http://www.oneinstitute.org>) alapítója; Jonathan Ned Katz, a homoszexualitás amerikai történetének kutatója; illetve Charles Shively, a University of Massachusetts professzora.

⁴ Idézi: Donald, David Herbert: „We Are Lincoln Men”. *Abraham Lincoln and His Friends*. New York, 2003. 227n.

⁵ Lincolnia eredetileg annak az országnak a neve lett volna, ahová a felszabadított rabszolgákat le akarták telepíteni. A terv csődbe ment, manapság pedig a Lincoln-stúdiók összességére szokás e kifejezést használni.

tehát heteroszexuális tiltakozást megfogalmazni, sokkal inkább az ún. „hasznosítható” történetírás veszélyeire kívánom vele felhívni a figyelmet, aminek csupán egy példája a Lincoln-történet ilyen jellegű felülvizsgálata.

Egyáltalán nem túlzás párhuzamot vonni egy másik elnök múltjával kapcsolatos botrányal. Történészek tucatjai vettek részt az amerikai történelem másik ikonjának, Thomas Jeffersonnak a magánéletével kapcsolatos vitákban, amelyek során azt vizsgálták, volt-e viszonya egyik félvér rabszolgánőjével, Sally Hemingsszel. A nemrégiben elvégzett DNS vizsgálatok valószínűsítették, hogy Hemings gyermekeinek apja valóban Jefferson volt.⁶ Miért is érdekes ez a pikáns történet? A Tufts University Fletcher Jogi és Diplomáciai Iskolájának – egyébként meglehetősen professzora, W. Scott Thompson a Lincoln–Jefferson párhuzam létjogosultságát indokolva így írt a harmadik elnökről: „Ha a negyvenegy éves özvegy férfinak viszonya volt a tizenéves félvér lánnyal, akinek esetleg öt gyermeke is tőle született, illetve ha egy ilyen racionálisan gondolkodó s szimbolikusan semmitől sem félő ember ilyen módon élt vissza azzal a sötét hatalommal, amellyel a történelem felruházta, miközben egy felvilágosult jövőért fáradozott – mindez egyértelműen sötét árnyékot vet a nemzet alapításának korára.”⁷

Mi lehet azonban a hozzádoka Lincoln szexuális irányultsága ezen új megközelítésének, s vajon létezik-e olyan csoport, amelynek ez érdekében állhat?

A „hasznosítható” történetírás

Első hallásra furcsának tűnhet ez a kifejezés. A történetírást természetesen sokan sokféle módon hasznosíthatják, ezért az ezekben az esztendőkből kicsúcsosodó, Lincoln szexuális beállítottságát firtató – valljuk be, az esetek túlnyomó többségében áltudományos – történetírói munkákkal kapcsolatban is fel kell tenni a kérdést: Van-e valamiféle mozgatóerő mögöttük? Még csak Sherlock Holmeshez hasonló nyomozói adottságok sem kellenek ahhoz, hogy megfejtsek: a melegmozgalom tudományos életbe történő beszivárgásáról van szó, amely az 1960-as évek polgárjogi mozgalmainak részeként vagy azzal párhuzamosan jelent meg az ellenkultúrák sokszínű amerikai palettáján, ám az 1980-as évekre valamelyest kifulladásra látszott, különösen a Legfelsőbb Bíróság 1986-os döntése (Bowers vs. Hardwick) után, amely kimondta, hogy az Alkotmány nem védi még a felnőttek között közös megegyezéssel végrehajtott homoszexuális cselekményeket sem.⁸ 2004-ben rövid időre újból az újságok címlapján szerepelt a kérdés, amikor a kaliforniai San Francisco, illetve Új-Mexikó és New York állam néhány városának polgármestere saját hatáskörében engedélyezte az azonos neműek házasságát, amelyet azonban a frigyre lépett pároknak regisztráltatniuk már nem sikerült. A kérdés a politikai színtéren is jelen volt, illetve van, s a Republikánus Párton belül több csoport a mellett foglalt állást, hogy alkotmány-kiegészítésben kellene megtiltani az azonos neműek házasságkötését.

Ezen a ponton válik érthetővé a melegek különösen elkeseredett törekvése, hogy ügyüket elfogadtassák, s Lincoln szexuális orientációja is ebben a kontextusban válik különösen érdekessé. Larry Kramer a következőképpen méltatta Tripp könyvének jelentőségét: „Ez a könyv történelmet fog írni. [...] Forradalmi ez a kötet, mert az Egyesült Államok történeté-

⁶ Köszönettel tartozom Lévai Csabának, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete adjunktusának, amiért megosztotta velem a „Thomas Jefferson és Sally Hemmings: egy kétszáz esztendő történetírói vita újabb fejleményei” című cikkének kéziratát.

⁷ Thompson, W. Scott: „Was Lincoln Gay?” (<http://historynewsnetwork.org/articles/article.html?id=96>) 1.

⁸ Janda, K. – Berry, J. M. – Goldman, J.: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, 1996. 412.

nek legfontosabb elnöke meleg volt. Talán ezután már békén hagynak bennünket, mindannyian abban a pártban [ti. a Republikánus Párt – V. I. K.], amelyet ő [Lincoln] alapított.”⁹ Nem is különösebben rejtik tehát véka alá, hogy azt a stratégiát követik, hogy mind több történelmi személyiséget kívánnak csatasorba állítani, ezzel igyekezvén mérsékelni a társadalomban tapasztalható melegellenes tendenciákat. Kramer egy telefonbeszélgetésben valósággal megfenyegette Philip Nobile-t, Tripp korábbi munkatársát, könyvének egyik legfőbb kritikusrát: „Ha nem hagy fel azzal, hogy keresztbe igyekszik tenni Trippnek, világga kürtölöm, hogy homofóbia vezet. [...] Az ég szerelmére, a melegeknek egy szerepmoddellre [ti. Lincolnra – V. I. K.] van szükségük.”¹⁰ S ez az a pont, ahol az ilyen indítatásból született történetírói munkák különösen veszélyessé válnak. Az a tény, hogy történelmi személyiségek érdemeit egyedül annak tulajdonítják, hogy homoszexuálisok voltak, mindenféle komoly tudományos munkával összeegyeztethetetlen, s olyan szélsőséges következtetésekhez vezethet, amelyben pusztán az, hogy valaki saját neméhez vonzódik, elegendő lehet ahhoz, hogy a történelem Pantheonjába kerüljön. Jean Harvey Baker szerint egyenesen Lincoln „kivüállós státuszával magyarázható függetlensége s azon képessége, hogy szembehelyezkedjen a fennálló berendezkedéssel. [...] Homoszexuálisként a tradíciók peremére szorult.”¹¹

Az ilyen célból „hasznosított” történetírás – különösen a botrányra és szenzációra mindig éhes laikusok befolyásolásával – jóvátehetetlen károkat okozhat a történelmi tényekre támaszkodó történészek munkájában, legyenek akár hetero-, akár homoszexuálisok. Tanulmányomban az a cél vezérel tehát, hogy a rendelkezésre álló történelmi források felhasználásával a lehető leghitelesebb képet fesse az Egyesült Államok tizenhatodik elnökének magánéletéről.

A homoszexualitás lakmuspróbája – Lincoln „megpróbáltatásai”

Az alábbiakban azt a munkamódszert kívánom követni, hogy a Lincoln homoszexualitását valló két prominens történész munkáját veszem nagyítóüveg alá, és sorra megvizsgálom azokat az érveket, amelyek véleményük szerint minden kétséget kizáróan igazolják, hogy a rabszolgák mitikus felszabadítója férfiakhoz (is) vonzódott.

Az egyik mű természetesen C. A. Tripp botránykönyve, amely minden korábbinál jobban felkorbácsolta az indulatokat a kérdéssel kapcsolatban. Tripp az 1940-es és 1950-es években közeli munkatársa volt Alfred Kinsley neves szexológusnak, klinikai pszichológusnak, egyetemi professzornak, akinek 1975-ben megjelent *The Homosexual Matrix* című műve forradalmi áttörést hozott, túllépve a korábbi freudi közhelyek alkalmazásán, mivel az azonos neműek közötti érzelmi és szexuális viszonyt egészen új fényben tüntette fel. Tripp Lincolnról szóló könyvében is Kinsley hatfokozatú skáláját alkalmazza, amely az egyén homoszexuális hajlamát méri.¹² Véleménye szerint Lincoln ezen a skálán 5-ös minő-

⁹ Idézi: Névtelen szerző: *Was Lincoln Gay?* (<http://slantpoint.com/mt-arx/2004/12/waslincoln-gay.php>)

¹⁰ A telefonbeszélgetést idézi: Nobile, Philip: *„Plagiarism, Misused Evidence and the New Gay Lincoln Book Published by the Free Press”* (<http://hnn.us/articles/9514.html>), 8.

¹¹ Idézi: Névtelen szerző: *Was Lincoln Gay?* (<http://slantpoint.com/mt-arx/2004/12/waslincoln-gay.php>) Baker szerint Lincoln – főleg elnöksége idején – politikusként is szembehelyezkedett a korabeli közvéleménnyel a rabszolgaság kérdésében. Mindez szerinte azzal magyarázható, hogy magánemberként – szexuális orientációját tekintve – szintén „árral szemben úszott”.

¹² A skála 6-os minősítése kizárólagos homoszexuális irányultságot, az 1-es pedig kizárólagos heteroszexuális irányultságot jelez.

sítést kaphat, ami azt jelenti, hogy „elsősorban homoszexuális, esetenként heteroszexuális”.¹³ Tripp érdeklődését a kérdés iránt az *American Historical Association* 1990-es vita-fóruma keltette fel, amely a „Meleg amerikai elnökök? – Washington, Buchanan, Lincoln, Garfield” címet viselte. Az elmúlt évtizedet a kérdés vizsgálatának szentelte, s ennek során összeállított egy elektronikus adatbázist, a mintegy hatszáz, Lincolnnal foglalkozó szak-könyv útvésztojében való eligazodást megkönnyítő kutatási segédeszközt, amely az Illinois állambeli Lincoln Intézetben bárki számára hozzáférhető. Munkájában segítséget nyújtott a már említett Philip Nobile is, aki a könyv társszerzője volt, ám a kettejük közötti alkotói véleménykülönbségek miatt végül Nobile nem adta nevét a műhöz. Ennek okairól a következőképpen vall: „Tripp a [homoszexualitásra utaló] jeleket felerősítette, ám szigorúan hallgatott a negatív jelekről (pl. arról, hogy Lincolnt több nőhöz is fűzték gyengéd szálak), s amikor nem tudott valamit történelmi forrásokkal bizonyítani, nem rettent vissza attól sem, hogy elrugaskodjon a valóságtól.”¹⁴ Ugyanerre a következtetésre jutott David Herbert Donald is, aki figyelmeztette Trippet, hogy könyve írásakor „el látszik felejtetni azt az alapvető szabályt, hogy a történéseknek tényekre kell támaszkodnia”, arra intette, hogy „törekedjen sokkal szisztematikusabb és empirikusabb lenni”.¹⁵

Tripp munkájánál sokkal rendszerezettebbnek tűnik W. Scott Thompson már idézett hosszú cikke, amelyben szintén Lincoln homoszexualitásának lehetőségét vizsgálja, éppen ezért kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy logikáját követve egyenként vegyük szemügyre „bizonyítékait”, különös tekintettel azok történelmi forrásokkal való igazolhatóságára.

Thompson cikkében olyan általánosan használható öt kérdéses tesztet ajánl, amely minden kétséget kizáróan igazolja, hogy valaki homoszexuális-e, vagy sem. Amennyiben legalább három kérdésre igennel lehet válaszolni egy személlyel kapcsolatban, „nagy valószínűséggel meleg az illető, bármilyen életformát folytat is.”¹⁶ A kérdések a következők:

1. Volt-e hosszabb ideig tartó baráti kötődése más férfiakhoz?
2. Megfigyelhető-e, hogy nem vonzódott a nőkhez, illetve nem mutatott érdeklődést irántuk?
3. Volt-e balul sikerült házassága?
4. Voltak-e személyiségének olyan jegyei, amelyeket általában nőiesnek tart(ott) a társadalom?
5. Voltak-e olyan pletykák, amelyek azt szellőztették meg, hogy az illető saját neméhez vonzódik?¹⁷

Az alábbiakban ezeket a kérdéseket kívánom elemezni, s megvizsgálni, hogy egyetérthetünk-e Thompson professzorral, aki azzal a végkövetkeztetéssel zárja tanulmányát, hogy „kétség sem férhet hozzá, hogy Abe [az Abraham név népies becézett formája – V. I. K.] Lincoln meleg volt, s minél több bizonyíték gyűlik össze – vagy inkább szabadul meg a tagadás béklyójától –, ez egészen biztosan megerősítést nyer”.¹⁸

¹³ Ireland, Doug: „Was Abe Lincoln Gay? The Blockbuster Book that Will Change America's History” (<http://www.laweekly.com/ink/04/49/news-ireland.php>). 2.; Tripp: *Intimate World.*, XII–XIII.

¹⁴ Nobile: *New Gay Lincoln Book*, 2.

¹⁵ Nobile: *New Gay Lincoln Book*, 2.

¹⁶ Thompson: *Was Lincoln Gay?* 2–4.

¹⁷ Az egyszerűség kedvéért a kérdéseket itt csak a férfiakra vonatkoztatom, csak erre a nemre alkalmazva az egyébként nemileg semleges 'homoszexuális' kifejezést, így választva el a 'leszbikustól'.

¹⁸ Thompson: *Was Lincoln Gay?* 9.

1. *Lincoln férfi barátai*

Mind Tripp, mind pedig Thompson Abraham Lincoln és Joshua Fry Speed – szerintük nem pusztán – baráti kapcsolatában látják a „füstölgő pisztolyt” – a későbbi elnök homoszexualitásának elsődleges bizonyítékát. Feltétlenül érdemes ezért részleteiben megismerni kettejük viszonyával.¹⁹

Lincoln 28 esztendőskorában találkozott először Joshua F. Speeddel Illinois állam fővárosában, Springfieldben, ahová azért utazott, hogy ügyvédi praxist kezdjen frissen megszerzett ügyvédi engedélyével. A pénztelen, kölcsönként lovon érkező Lincoln abba a vegyeskereskedésbe tért be, ahol Speed – bár résztulajdonos volt – mint eladó dolgozott. A szálláslehetőségekről érdeklődő fiatal ügyvédet elkeserítette, hogy egy egyszerű szobát sem engedhet meg magának, s Speedtől kért kisebb kölcsönt. Ő azonban e helyett felajánlotta, hogy megoszthatja vele a bolt fölött lévő szobáját, amelyben azonban csak egy – igaz, hatalmas – franciaágy volt. Lincoln egy pillanatig sem habozott, s lecsapott a rendkívül kedvező ajánlatra. Ezzel vette kezdetét barátságuk, amely négyéves „együttélésük” során mindkettejük legbensőségesebb kapcsolatává fejlődött.²⁰

Tripp számára nem is kell több ennél a történetnél. Sietve megállapítja, hogy „ez a Speeddel folytatott heves és tartós homoszexuális kapcsolat vált Lincoln magánéletének legfontosabb eseményévé”. A bennfentesek leereszkedő stílusában jegyzi meg, hogy „bárki számára, aki érzékeny a homoszexuális ajánlattevésre, első pillanattól kezdve egyértelmű, miről is volt itt szó valójában, minthogy Speed túlon túl gyorsan jutott el odáig, hogy nagylelkűen egyenesen a szobájába és ágyába invitálja Lincolnt”.²¹

Talán mivel jómagam nem vagyok fogékony a homoszexuális ajánlattevésre, az én szememben korántsem olyan kristálytisztá ez a szituáció, mint Dr. Tripp számára. Ismerve a kor életkörülményeit az ún. határvidéken (Frontier), ahová ebben az időszakban Illinois is tartozott, egyáltalán nem volt semmi rendkívüli abban, hogy azonos neműek – akár ismeretlenül is – megosztották ágyukat másokkal. Lincoln élete több szakaszában kényszerült erre: apja cölöpházában testvéreivel és mostohaanyja gyermekeivel is meg kellett osztania fekhelyét, bolti segédként pedig nemcsak Speeddel, ám későbbi ügyvédtársával, az első komoly Lincoln biográfia szerzőjével, William H. Herndonnal is töltötte egy ágyban éjszakáit. Ügyvédként az államban évente kétszer teljesített bírósági körútja során ügyvédtársával, sőt bírák mellett is aludt a számtalan vendégfogadóban. Vajon mindez azt jelenti, hogy Illinois állam nyolcadik bírósági körzete egy korai homoszexuális kör lett volna? Aligha. A Lincoln–Speed kapcsolat különlegesen bensőséges volta mindenestre másoknak is szemet szúrt. Carl Sandburg Lincoln-életrajzában – amely annak ellenére, hogy a költő igen komoly kutatásokat végzett, sok fiktív elemet is tartalmaz – úgy fogalmazott kettejük kapcsolatáról, hogy „Speed szívében olyan gyengéd és szelíd érzelmek lakoztak, mint a májusi ibolyák.”²² Ezt a mondatot azóta sokan, sok helyen idézték, mint a legkorábbi utalást a kapcsolat homoerotikus jellegére vonatkozóan, bár véleményem szerint itt Sandburg pusztán

¹⁹ Lásd Tripp: *Intimate World*, 125–152.

²⁰ A történetet illetően lásd Speed, Joshua F.: *Reminiscences of Abraham Lincoln and Notes of a Visit to California: Two Lectures*. Louisville, Ky., 1884. 21–22.

²¹ Idézi: O’Hehir, Andrew: „*The Sexual Life of Abraham Lincoln*” (www.salon.com) 4.

²² Sandburg, Carl: *Abraham Lincoln*. Budapest, 1965. 87. Ez az egyetlen olyan Lincoln biográfia, amely magyar nyelven olvasható. Az eredeti kiadás: Sandburg, Carl: *Abraham Lincoln: The Prairie Years*. 2 kötet., New York, 1926. és Sandburg, Carl: *Abraham Lincoln: The War Years*. 4 kötet. New York, 1939.

azt az ellentmondást kívánta érzékeltetni, ami Speed férfias testalkata és érzékeny lelke között húzódott.

Tripp megfélemez arra, hogy – bár személyesen soha nem találkoztak – Speed halomából már jól ismerte Lincolnt, aki akkorra már két ciklust szolgált Illinois állam törvényhozásában, s egyértelműen ígéretes „ifjú titánnak” számított a Whig Párton belül, amelyet Speed maga is támogatott. Speed egészen biztosan hallotta politikai vitákon is szónokolni a fiatal ügyvédet. Így valójában mint kvázi-ismerőst köszönthette a nehéz anyagi helyzetben lévő Lincolnt.²³

A következő esztendőben Speed Lincoln legközelebb barátjává vált, amihez hasonló kötődése nem is alakult ki a későbbiekben. Mindez valamelyest meglepő lehet tekintve, hogy gyökeresen eltérő társadalmi rétegből érkeztek. A Lincolnnál öt évvel fiatalabb Speed egy vagyonos Kentucky állambeli ültetvényes fia volt, aki Louisville közelében, Farmingtonban, az állam egyik legrégebbi történelmi házában nőtt fel, a Nyugat legjobb iskoláiba járt, mielőtt úgy döntött, hogy a saját útját járja. 1835-ben lett résztulajdonosa a springfieldi vegyeskereskedésnek. A karcsú és jóképű férfi rendkívüli módon különbözött a vékony és ösztövé Lincolntól, aki nagyon durván festett mind külsejében, mind pedig öltözkézésében. A későbbi elnök tulajdonképpen semmiféle iskolázottsággal nem dicsekedhetett, modora sem volt pallérozott, amit csak a vele született jó érzés s a mások igényei iránti rendkívüli fogékonyság ellensúlyozhatott. Amiben viszont mindketten megegyeztek, az ambíció volt: Speed vagyonról és kényelmes életről, Lincoln pedig hírnévről álmodott.²⁴

A Lincoln homoszexualitását igazolni kívánók konkrét bizonyítékokat látnak abban a levelezésben is, amelyet Lincoln és Speed folytatott 1841 után, amikor Speed visszatért Kentuckyba, és hamarosan feleségül vette Fanny Henninget, míg Lincoln Springfieldben folytatta egyre sikeresebb ügyvédi praxisát, s nemsokára oltár elé vezette Mary Toddot. Ezekben a levelekben a barátok valóban lelkük legbelső titkairól számoltak be egymásnak, s a szerelem volt a leggyakoribb témájuk. Amit azonban sem Tripp, sem Thompson nem említ: nem az egymás iránt érzett szerelmükről írnak, hanem leendő feleségeik iránt érzett vonzalmukról! Trippnek mindössze annyira futja, hogy kőszá mondatokat emel ki szövegösszefüggésükből, amelyek szerinte a felszín alatt erotikus tartalommal bírnak. A levelek jó részét azzal a szándékkal írták a barátok, hogy meggyőzzék a vonakodó másikat arról, hogy ne féljen megtenni a döntő lépést, amitől mindketten tartottak, és vegyék feleségül menyasszonyukat. Ismereteink szerint mind Lincoln, mind pedig Speed szűz volt még ekkor, s féltek attól, hogy nem tudják boldoggá tenni a szeretett nőt. Emellett olyannyira a szerelem érzelmi részére koncentráltak, hogy magától a testi kapcsolattól idegenkedtek. Tripp – természetesen – átsiklik azon a mondaton is, amelyben Lincoln „Fanny mennyei fekete szeméről” ír, s igyekszik megnyugtatni a menyasszonya egészségi állapota miatt aggódó Speedet: „Teljesen biztos vagyok abban, hogy olyan szerelemmel szereted őt, amilyenre csak képes vagy.”²⁵

Thompson szintén egy kontextusából kiemelt levélrészletet tart a leginkább bizonyító erejűnek: „Ismét arról írsz, hogy annyira félsz attól, hogy az elíziumi²⁶ boldogságot, amely-

²³ Speed, Joshua F.: *Incidents of the Early Life of Abraham Lincoln*. (Kézirat) Illinois State Historical Library.

²⁴ Donald: *Lincoln Men*, 31–32.

²⁵ Basler, Roy P. et al. (ed.) *The Collected Works of Abraham Lincoln*. New Brunswick, N. J., 1953–1955., 1: 266. (a továbbiakban: CW.)

²⁶ Elízium az örök boldogság paradicsomi szigete a görög mitológiában, ahol az istenek által halhatatlansággal felruházott hősök éltek.

ről oly régen álmodozol, soha nem is érheted el. Nos, ha valóban nem [...], akkor *ez nem az ő hibája lesz*. Kétségem sincs a felől, hogy *mindkettőnk* szerencsétlensége az, hogy olyan álmokat álmodunk a Paradicsomról, amelyek jóval túlszárnyalják mindazt, ami a földön megvalósítható.”²⁷ [kiemelések tőlem – V. I. K.] Thompson olvasatában Lincoln a paradicsomi boldogságról írva arra az eksztatikus állapotra utalt, amit Speeddel együtt éltek át, amelynek „tíze olyan forró és hatalmas volt, hogy biztosan felperzselte volna kettejük minden más irányú próbálkozását – s tekintve az időt és a helyet, valószínűleg az egyéniségüket is”.²⁸

Ez a levél viszont napokkal Speed esküvője előtt született, válaszul arra a levélre, amelyben arra panaszkodott Lincolnnak, hogy „valami leírhatatlanul szörnyű és riasztó gondolat kísérti”, s attól fél, sohasem lehet igazán boldog.²⁹ A két – nőügyekben fölöttébb tapasztalatlan – barát pontosan azt élte át, amely jól ismert szinte mindenki előtt, aki a közeljövőben készül házasságot kötni. A természetes kérdések: „Vajon ő az igazi?”, „Boldog leszek-e vele?” az esetek elsöprő többségében nem abból erednek, hogy valamelyik fél saját neméhez vonzódik, s ezért van tele kétségekkel. Speed is alig egy hónappal esküvője után (1842. február) arról számolt be barátjának, hogy házassága sokkal nagyobb boldogságot okoz neki, mint azt valaha is képzelte.³⁰ Lincolnt ezekben a hónapokban kettős cél vezérelte: egyrészt természetesen igyekezett megvizsgálni jó barátját, másrészt viszont egyfajta „kísérleti nyúl” használta Speedet, neki magának is voltak kétségei a Mary Toddal kötendő házasságával kapcsolatban, s barátja tapasztalatából akart erőt meríteni.

Dr. Tripp még egy bizonyítékot mutat fel azt igazolandó, hogy Lincoln és Speed szeretőik voltak, ami érzésem szerint egyenesen nevetséges, s végképp megingathatja azokat is, akik legalább eddig a pontig hittek a munka tudományos jellegében. Szerinte ugyanis az a tény, hogy barátságuk későbbi szakaszában Lincoln és Speed rendszeresen informálták egymást lakóhelyük üzleti történéseiről, illetve az, hogy Lincoln olykor aprólékos részletességgel számolt be egy-egy érdekesebb peréről, pontosan „olyan érdektelen hírek személytelen felsorolását jelentette, amely gyakran jellemzi a szenvedő zaklatott szerelmeseket”.³¹

Véleményem szerint viszont a Dr. Tripp által alkalmazott módszer jellemzi azokat a történeteket, akik preconcepcióikhoz igyekeznek alakítani a rendelkezésre álló történelmi forrásokat, s – ha ez másként nem megy – olyan módon szelektálnak a rendelkezésre álló anyagból, hogy a feltevéseiket cáfolni látszó dokumentumokról tudomást sem vesznek.³²

2. Lincoln és a nők

Tripp viszonylag egyszerűen jut arra a határozott döntésre, hogy Lincoln nem mutatott érdeklődést a nők iránt. Ezt alátámasztandó, Lincoln nevelőanyját, Sarah Bush Lincolnt idézi, aki úgy nyilatkozott Herndonnak egy interjúban, hogy „számára úgy tűnt, [Lincoln] nem szerette különösebben a lányokat.”³³ Thompson szinte lecsap napjaink egyik leg-

²⁷ Idézi: Thompson: *Was Lincoln Gay?* 5.

²⁸ Idézi: Thompson: *Was Lincoln Gay?* 5.

²⁹ CW 1: 280.

³⁰ Donald: *Lincoln Men*, 50.

³¹ Idézi: O’Hehir, Andrew: „*The Sexual Life of Abraham Lincoln*” (www.salon.com), 5.

³² Larry Kramer állítása szerint birtokában van Speed naplója, amelyben az nyíltan ír homoszexuális kapcsolatáról Lincolnnal. Ezt azonban semmilyen módon nem hajlandó igazolni, így erősen valószínűsíthető, hogy egyszerűen nem mond igazat.

³³ Idézi: Smith, Dinitia: „*Was Lincoln Gay? New Controversy*” *The New York Times*, 2004. december 16.

nagyobb Lincoln kutatójának, Michael Burlingame-nek egy mondatára, amelyben az úgy fogalmazott, hogy „Lincoln nem szerette a nőket”.³⁴ Burlingame mondata valóban jelenthetné azt is, hogy Lincoln nem a női nemhez vonzódott, valójában azonban egy olyan tényről közöl, ami igen jellemző Lincoln nőkhöz fűződő kapcsolatára: Nem igazán tudta, hogyan viselkedjen velük; az a tény, hogy durva határvidéki környezetből érkezett, egész életére nyomot hagyott ebben a tekintetben.

Gyermek- és tinédzserkorában egyik határvidéki farmról a másikra költözve igencsak kevés lehetősége nyílt lányokkal való találkozásra. Mindössze tíz esztendő volt, amikor anyja, Nancy Hanks Lincoln meghalt a határvidékre abban a korban jellemző mérgezésben.³⁵ Mindez igen nagy hatással volt Lincoln további életére. Valószínűleg innen eredeztethetők későbbi depressziós időszakai, melankóliára hajlamos természete, ám a mindenféle erőszaktól való idegenkedése is. Az 1840-es években felkereste régi lakóhelyét, s gondolatait az alábbi versben foglalta össze:

*Gyermekkorom otthona, újra látlak,
S elszomorodom a látványtól;
Mégis, ahogy az emlékek agyamba tolnak,
Öröm is tölti el szívemet.*

*A mezőkön elmélázva bókászom,
Lépdelek át a kihalt szobákban,
S azt érzem (a halottak kísértője),
Magam is sírboltban élek.³⁶*

Meglehetősen szomorú gyermekkorában feltétlenül pozitív változást hozott, amikor apja elvette az özvegy Sarah Bush Johnstont, aki három gyermekével – két lánnyal és egy fiúval – költözött a bús Lincoln portára. A szeretetre szomjazó Abraham hálásan fogadta az asszonyt, aki saját gyermekeként gondoskodott róla. A fiú „anyának” hívta, s – mint egy ismerősük később fogalmazott – „senki sem szerethet jobban egy anyát, mint ahogyan ő szerette”.³⁷

Nem is igen volt lehetősége nőtársaságban megfordulni egészen addig, amíg saját lábára nem állt, s 1831-ben az Illinois állambeli New Salem nevű városkába költözött. Szinte rögtön „lecsaptak” rá az falu idősebb asszonyai, akik mind ki akarták házasítani az esetlen fiatalembert. Azonban Lincoln – aki durvának és faragatlannak érezte magát – nem tudott mit kezdeni női társaságban, így a helyi matrónák minden erőfeszítése kútba esett, hogy összehozzák egy bizonyos Short, majd egy Berry nevű kisasszonnyal.³⁸

Volt azonban egy lány, aki iránt igencsak érdeklődött a fiatal Lincoln. Ann Rutledge a falu egyik alapítójának s azon fogadó tulajdonosának a leánya volt, ahol ő is megszállt egy ideig. A fehér bőrű, kék szemű, gesztenyebarna hajú hölgyet később kissé kövéreknek jel-

³⁴ Burlingame, Michael: *The Inner Life of Abraham Lincoln*. Urbana, IL, 1995. 123.

³⁵ A mérgező anyagot a fehér kígyógyökér nevű növény termelte, amelyet a tehének lelegeltek, s a tejjüket fogyasztók ettől betegedtek meg. Szédülés, hányás, gyomorfájdalmak voltak az első tünetek, majd rendszertelen légzés és pulzus, amely fokozatos legyengüléssel járt, ami után a beteg kómába esett. A halál rendszerint egy héten belül bekövetkezett.

³⁶ CW 1: 378–379. Fordítás tőlem.

³⁷ Donald, David Herbert: *Lincoln*. New York, 1995. 28.

³⁸ Donald: *Lincoln*, 55.

lemezték, ami azonban Lincoln szemében korántsem volt hátrány: az életében szerepet játszott valamennyi nő molett volt. Egy másik falusi visszaemlékezése szerint „angyalian tisztá volt a szíve, tele szeretettel, kedvességgel, rokonszenvvel”.³⁹ Abraham és Ann kapcsolatából semmiféle levelezés nem maradt fenn, azt viszont bizonyos, hogy 1835-ben eljegyezték egymást. Az eseményt nem verték nagydobra, mivel Lincolnnak nem volt olyan jövedelme, amellyel eltarthatott volna egy feleséget, így végül úgy határoztak, hogy egy esztendő vár-nak a házassággal. Ez a nyár viszont újabb tragédiát hozott Lincoln életében, menyasszo-nya ugyanis megbetegedett – valószínűleg tifuszban –, s nemsokára meghalt.⁴⁰ Lincoln mély depresszióba esett, s hosszú idő telt el addig, amíg sikerült kilábalnia ebből. Sokan vallják úgy, hogy Ann Rutledge volt az egyetlen nő, akit Lincoln igazán szeretett életében. Ez vitatható, de régi barátjának, Isaac Cogdalknak 1860 körül így vallott érzelmeiről: „Mé-lyen és hően szerettem azt a nőt; nagyon csinos volt – igazán szerető feleség vált volna be-lőle. Őszintén és igazán szerettem azt a lányt, és gyakran, nagyon gyakran gondolkod rá most is.”⁴¹

Jó időnek kellett eltelnie, amíg Lincoln ismét komolyan közeledett volna egy nőhöz. Bár New Salem idősebb asszonyai sürgették, hogy nősüljön meg végre, a kis közösségben nem sok lehetséges jelölt akadt, ráadásul a fiatal férfi esetlensége sem javult szemernyi sem. Ha nem is New Salemben, mégis akadt egy nő, aki felkeltette Abraham érdeklődését. Mary Owens, egy tehetős család sarja Kentuckyból nővérét látogatta meg, s ekkor ismerkedett meg Lincolnnal is. A fekete hajú, sötét szemű, villogóan fehér fogú nő mindenkit elbűvölt, s távozása után Lincoln állítólag azt mondta, hogy „el fogja venni feleségül, ha valaha is visz-szatér a faluba.”⁴²

Mary valóban vissza is tért, s Lincoln udvarolni kezdett a csinos nőnek, aki kezdetben viszonozta is érdeklődését elismerve a férfi „jószívúságát”, ám úgy találta, hogy „háttére annyira eltért az övétől, hogy nem volt közöttük olyan rokonlelkűség, ami egyébként lehe-tett volna”. Lincolnt alkalmanként meglehetősen udvariatlannak találta. Egyszer például nem segített neki lovaglás közben egy sebes folyású patakon átkelni, amiből azt a követ-keztetést vonta le, hogy „Lincolnból hiányoztak azok a kicsiny szemek, amelyekből egy nő boldogságához vezető lánc összeállhat”.⁴³

Lincoln hamarosan tele lett kétségekkel. Megpróbált kifogásokat keresni Mary külsejé-ben, s a kapcsolatukról néhány hónappal később írt beszámolójában így figurázta ki: „Most, ahogy felidézem magam előtt, nem tudom nem anyámhoz hasonlítani, s nem a ráncok mi-att, mivel azokat teljesen kitöltötte bőre alatt a haj, hanem általában a fogai hiánya s vihar-vert ábrázata miatt.[...] S az jutott eszembe, hogy egyetlen újszülött sem nőhet ekkorára 35 vagy 40 esztendő korára.”⁴⁴ Lincolnra korántsem jellemző kegyetlen sorok ezek, amelye-ket valószínűleg nem bántó szándék vezérelt, hanem saját magát próbálta lebeszélni arról a nőről, akiről nem hitte, hogy a magafajta, alacsony származású és keresetű férfi boldoggá teheti.

³⁹ Henry McHenry William H. Herndonnak, dátum nélkül. Herndon-Weik Collection, Library of Congress, Washington, D.C.

⁴⁰ Donald: *Lincoln*, 57.

⁴¹ Isaac Cogdal William H. Herndonnak, dátum nélkül. Herndon-Weik Collection, Library of Congress, Washington, D. C.

⁴² Beveridge, Albert J.: *Abraham Lincoln*. 2 vol. Boston, 1928. 1:206–208.

⁴³ Herndon, William H. – Weik, Jesse W.: *Herndon's Life of Lincoln: The True Story of a Great Life*. New York, 1965. 146.

⁴⁴ CW 1:117–118.

Bár hivatalosan nem jegyezték el egymást, Lincoln kínosan igyekezett úgy kilépni ebből a kapcsolatból, hogy meg ne sértse Mary méltóságát és érzéseit, még akkor is, ha helyenként egészen a megalázkodásig kellett elmennie. Végül elérte célját, s miután Mary szakított vele, a következő sorokat írta Mrs. O. H. Browningnak: „Arra a döntésre jutottam, hogy soha nem adom a fejemet házasságkötésre, s teszem ezt azért, mert soha nem elégednék meg olyan valakivel, aki elég ostoba ahhoz, hogy engem akarjon.”⁴⁵

Ezen elhatározása azonban nem lehetett egészen őszinte, hiszen néhány héttel az után, hogy Springfieldbe költözött – miután képviselőként beválasztották Illinois állam törvényhozásába –, a következőképpen panaszkodott egy levelében: „Mióta itt vagyok, mindössze egyetlen nővel beszéltem, s ha rajta múltott volna, erre sem kerül sor.”⁴⁶ A tehetséges és mindenki szerint ígéretes jövő előtt álló fiatal ügyvédet és politikust viszont hamarosan befogadta a springfieldi társasági élet, amely a város legcsinosabb fiatal, eladósorban lévő hölgyeinek is gyülekezőhelye lett. Itt ismerkedett meg Lincoln Mary Toddal, a sikeres és gazdag lexingtoni kereskedő és bankár, Robert S. Todd lányával, aki a legjobb magániskolákba járt, akinek minden kívánságát személyes rabszolga leste, s hozzá volt szokva mindahhoz, amit a Dél a vagyonosoknak kínálhatott. William Herndon – aki később valósággal gyűlölte – úgy írta le, mint „fiatal, fess, csinos – humoros, művelt – választékos és méltóságteljes” hölgyet, aki „remek társalgó is, s hamarosan a város legnépszerűbb szépsége lett”.⁴⁷ Lincoln is gyorsan megkedvelte, s – rá jellemző módon – így kérte fel táncra: „Akarja a terem legügyetlenebb táncosával rogni?”⁴⁸

Mary, női kortársai többségétől eltérően, aktívan érdeklődött politikai kérdések iránt, s az a tény, hogy remekül lehetett vele beszélgetni, elfeledtette Lincolnnal vele született tartózkodását és visszafogottságát nőtársaságban. Mary természetesen Lincolnra is úgy gondolt, mint lehetséges férj-jelöltre, hiszen vérszenen közeledett ahhoz a korhoz, amikor már vénlánynak számított volna. Nem sok megfelelő férfi akadt a kisvárosi közösségben, Edwin B. Webb kétgyermekes özvegy ügyvédet például ezen „két édes ellenérv” [ti. a férfi két gyermeke – V. I. K.] miatt utasította el.⁴⁹

Abraham Lincoln pedig vonzónak tűnt Mary Todd számára. Alacsony származását és iskolázatlanságát becsületessége és előzékenysége kompenzálta. Emellett sok közös vonásuk volt: mindketten Kentuckyból származtak, szerették a költészetet, s kedvenc költőjük egyformán Robert Burns volt. Lincolnhoz hasonlóan Mary is a Whig pártot támogatta. Elégedett volt Lincoln ambícióival, s egyszer a hagyomány szerint azt is mondta, hogy „olyan férfhoz akar feleségül menni, aki egykor az Egyesült Államok elnöke lesz”.⁵⁰

1840 őszére olyan szoros lett kettejük kapcsolata, hogy karácsony körül eljegyezték egymást. S ekkor a Mary Owenshez fűződő kapcsolatához hasonlóan Lincolnban újból kétségek ébredtek. Kezdte úgy érezni, hogy Mary Todd befolyásos rokonai beugratták őt az eljegyzésbe – a fényes jövő előtt álló ügyvédet és politikust látva benne. Akkori keresetét is elégtelennek tartotta arra, hogy eltartsa feleségét. Ezek mellé társult még félelme a házasságtól, amely – barátjához, Speedhez hasonlóan – valószínűleg nagyrészt abban gyökere-

⁴⁵ CW 1:118–119.

⁴⁶ CW 1:78.

⁴⁷ Herndon, William H.: „Lincoln & Mary Todd”, in Herndon-Weik Collection, Library of Congress, Washington, D. C.

⁴⁸ Idézi: Donald: *Lincoln*, 85.

⁴⁹ Turner, Justin G. – Turner, Linda Levitt: *Mary Todd Lincoln: Her Life and Letters*. New York, 1972. 18.

⁵⁰ Donald: *Lincoln*, 85.

zett, hogy szexuálisan teljesen tapasztalatlan volt, s romantikus álmokat kergetve el sem tudta képzelni, hogy szerelme tárgyával testi kapcsolatot létesítsen – mintegy megszenteltségtenítve azt. Lincoln végül arra a következtetésre jutott, hogy fel kell bontania eljegyzését Mary Toddal. Az összetört nő elengedte Lincolnt, ám közölte vele, hogy érzései iránta mit sem változtak.⁵¹

Lincoln újból depresszióba zuhant, úgy tűnik, csak ekkor fogta föl igazán, mit is veszített, illetve dobott el magától. Barátai aggódtak, hogy esetleg öngyilkosságot fog elkövetni – naphosszat marcangolta az önvád, hogy boldogtalanná tette Maryt, s ez „megöli a lelkét”. Néhány hónap elteltével azonban – részben a springfieldi társasági élet szereplői közvetítésének is köszönhetően – a fiatalok újból egymásra találtak, megújították eljegyzésüket, s 1842. november 4-én – igencsak sietve – egybekeltek. James H. Matheny visszaemlékezése szerint a „vőlegény úgy festett és viselkedett, mint akit a vágóhídra visznek”.⁵²

Minden félelme alaptalannak bizonyult, hiszen alig egy héttel azután, hogy felhúzta felesége ujjára a gyűrűt, amelybe „A Szerelem Örök” feliratot vészték, így számolt be Speednek érzéseiről: „a házasságom maga a csoda”.⁵³

Lincoln és Mary Todd házasságának tárgyalását megelőzően azonban mindenképpen szükségesnek tartom két példán keresztül igazolni, hogy mennyi tévedéshez vezethet, ha nem szakértők nyúlnak egy-egy témához. Thompson két baklövést is elkövet Lincoln nőügyeivel kapcsolatban. Egyrészt felrója neki, hogy megalázta a nőt, amire a Mary Owensről írt levelet említi bizonyítékként. Herndon is idéz azonban egy olyan történetet, amely biznyságul szolgálhat arra, hogy Lincolnt igenis foglalkoztatta a nők méltósága. A fiatal Lincoln értesülve arról, hogy a szomszéd alkoholista cipész gyakran veri meg feleségét, figyelmzettette a férfit, hogy amennyiben még egyszer így tesz, hasonlóképpen fognak vele is elbánni. A cipész nem hallgatott a jó szóra, ám Lincoln és barátai elkapták a férfit, kikötözték egy oszlophoz, s szóltak feleségének, hogy megfizethet a kegyetlen férjnek. Herndon visszaemlékezése szerint a nő „nagy elánnal, derekasan” el is döngötte élete párját, aki nem is próbálkozott többet erőszakoskodni vele.⁵⁴

Egy következő mondatában Thompson – mintegy megcáfolva előző véleményét – Lincolnt mint a nőkre is kiterjedő általános választójog korai harcosát állítja be, arra hivatkozva, hogy már 1836-ban pozitívan nyilatkozott a kérdéstről.⁵⁵ Ez valóban igaz, hiszen Lincoln pontosan így fogalmazott: „minden fehérnek joga van a szavazásra, aki adót fizet és fegyvert visel, semmi esetre sem kizárva a nőket”.⁵⁶ Thompson azonban ismét megelégedzik arról, hogy utána nézzen a kontextusnak, hiszen akkor rájött volna, hogy Illinois törvényei alapján abban a korban a nők nem fizethettek adót (még akiknek volt birtokuk, azok helyett is férjeik vagy egy gondnok fizetett), s a milíciában sem szolgálhattak. Így világos, hogy Lincoln itt pusztán egy viccesnek szánt megjegyzést tett. A nők szavazati jogának kérdése egyetlen más alkalommal sem szerepelt beszédeiben és írásaiban.

⁵¹ Strozier, Charles B.: *Lincoln's Quest for Union: Public and Private Meanings*. New York, 1982. 47–48. Egyes források arra utalnak, hogy Mary úgy hitte, Lincoln beleszeretett Mathilda Edwardsba, bár a nő váltig tagadta mindezt, s később azt mondta, hogy „Lincoln egy futó bók erejéig sem törődött vele”.

⁵² Herndon interjúja James Matheny-vel in Herndon-Weik Collection, Library of Congress, Washington, D. C.

⁵³ CW 1: 305.

⁵⁴ Herndon: *Life of Lincoln*, 173.

⁵⁵ Thompson: *Was Lincoln Gay?* 6.

⁵⁶ CW 1: 48.

3. Mennyei vagy pokoli házasság? Lincoln és Mary Todd

Thompson – bevezetőmben említett – harmadik érve Lincoln homoszexualitására az, hogy házassága rosszul sikerült feleségével, Mary Toddal, amelynek „nyomorúságos voltáról már olyan sokan írtak, hogy nem is kíván a kérdéssel részletesen foglalkozni”.⁵⁷ Újból csak veszélyes egyetlen, hetykén papírra vetett sorral elintézni egy olyan kérdést, amellyel kapcsolatban a történészek zöme hosszú évtizedek során sem volt képes egységes álláspontot kialakítani.

A Lincoln-házaspár életére vonatkozó információk jó része a William H. Herndon által készített interjúkból származik, aki Lincoln-életrajzában is részletesen foglalkozott e kérdéssel. Mielőtt azonban bekukkantanánk az elnök házaspár ablakán, feltétlenül hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy Herndon és Mary Todd Lincoln nem szívték egymást. Bár az előbbi úgy fogalmazott könyvében, hogy „házasságuk vitás kérdéseinél mindig Mrs. Lincolnnal szimpatizált”, hiszen a „világ előtt nem ismert, mit kellett elviselnie, s mennyire kevéssé volt alkalmas arra, hogy mindezzel szembenézzen”.⁵⁸ Később mégis így írt: „Ez a nő rettegéssel töltött el; dölőfős, büszke, arisztokratikus, pökhendien gunyoros és keserű volt.”⁵⁹ Azért különösen fontos mindezt kiemelni, mert Herndon felelőssége igen nagy a Mary Toddról kialakult – igencsak negatív – kép elterjesztésében, amire kiváló példa, hogy Thompson professzor is csak annyit ír Lincoln feleségéről, hogy „nem vonzó, de jó családból származó, neurotikus és céltudatos volt”.⁶⁰ Ugyanakkor – ahogyan azt már korábban olvashattuk – Herndon elismerte, hogy Mary Todd fölényesebb vonzó volt: „átlagos magasságú, [...] körülbelül 130 fontot [60 kg] nyomhatott. Kissé zömök felépítésű volt, kerek arcú, sűrű sötétbarna hajjal, kékesszürke szemekkel. Tartása büszke volt, csinos és jó kedélyű hölgy volt.”⁶¹ Korántsem igaz tehát, hogy Mary Todd valamiféle rút kiskacsa lett volna, akinek egyetlen vonzereje jó származása vagy vagyonos családja volt. Herndon ellenséges érzelmei talán onnan eredhettek, hogy saját maga is próbálkozott közeledni Maryhez egy táncmulatságon, ám a nő – egy ironikus megjegyzés kíséretében – kikoszorázta.⁶² Mindezek ismeretében óvatosan kell értékelnünk Herndon Mary Toddra vonatkozó megjegyzéseit, s megpróbálnunk objektív képet festeni Abraham Lincoln és felesége házasságáról.

Mary Todd nem volt könnyű helyzetben, miután kimondta a holtomiglan-holtodiglant. A jómódhoz szokott fiatalasszony Springfield egyik fogadóházában kezdte meg életét férje mellett, akinek csupán annyi pénze volt, hogy egy kicsiny szobát béreljen. Lincoln ügyvédi praxisa csak lassan kezdett beindulni, így időbe telt, amíg megengedhették maguknak, hogy egy kicsiny házat béreljenek, amire szükségük is volt, hiszen alig kilenc hónappal az esküvő után, 1843. augusztus 1-jén megszületett első gyermekük, Robert (Bob). A házaspár nyilvánvalóan valamiféle születésszabályozási módszert alkalmazott, amit későbbi gyermekeik születése közötti szabályos két és fél éves periódus jelez. Valószínűleg ebben az a népi körökben elterjedt nézet is szerepet játszott, hogy az édesanyjának nem szabad addig újból teherbe esnie, amíg előző gyermekét dajkálja. Robertet három további fiú követte: Edward 1846-ban, William 1850-ben, Tad pedig már 1853-ban látta meg a napvilágot. Azonban a tragédiák nem kerültek el a Lincoln-portát: Eddie 1850-ben halt meg tuberkulózisban,

⁵⁷ Thompson: *Was Lincoln Gay?* 6.

⁵⁸ Herndon: *Life of Lincoln*, 344.

⁵⁹ William H. Herndon J. W. Weikhez írott levele, 1886. január 9. Herndon-Weik Collection, Library of Congress, Washington, D. C.

⁶⁰ Thompson: *Was Lincoln Gay?* 7.

⁶¹ Herndon: *Life of Lincoln*, 185.

⁶² Donald, David Herbert: *Lincoln's Herndon*. New York, 1948. 188–189.

míg Willie már apja elnöksége idején, 1862-ben hunyt el hastífuszban. Mindez még szorosabbra kovácsolta a szülők kapcsolatát, s különösen Eddie halála után Lincoln sokkal többet törődött gyermekeivel, jobban kivette a részét nevelésükből, amit természetesen egyre javuló vagyoni helyzete is lehetővé tett.

Férj és feleség talán nem is lehetne különbözőbb, mint Abraham és Mary voltak. Eltekintve társadalmi háttérüktől, személyiségük is igencsak eltérő volt: a lassú, melankolikus, hallgató Lincoln felesége élénk, beszédes nő volt, akinek folyamatos figyelemre és törődésre volt szüksége. Mary nem volt anyagi problémákhoz szokva, s férjének valószínűleg soha fel sem tűnt, hogy mennyit is szenvedett házasságuk első esztendeiben: a kicsiny háztartást egyedül vezetve szinte segítség nélkül nevelte gyermekeiket, ráadásul Lincolnt ügyvédi hivatása három hónapra minden esztendőben elszólította családjától. A túl sok munka és a kimerültség kikezdte Mary egészségét, emellett tavasszal folyamatos fejfájással küszködött (valószínűleg valamiféle allergia miatt), s gyakran voltak menstruációs görcsei is. Eddie halála után érzelmileg még labilisabbá vált, egyebek közt rettegett a villámlástól, a kutyáktól és a betörőktől. Ráadásul Lincoln férjként egyáltalán nem volt könnyű eset. Ha ott-hon volt is, inkább csendben ült és olvasott, hiszen fogalma sem volt, hogy a gyerekekkel egy kicsiny házba összezárt feleségének mennyire hiányzik a felnőtt társalgás és férje szerető törődése.⁶³

Springfieldben több pletyka is terjengett arról, hogy Lincolnék házassága korántsem ideális, azonban ezek ellenére – bár Herndon készséggel ad hitelt a mendemondáknak – a házastársak szerették egymást, Lincoln soha nem csalta meg feleségét, ő pedig roppant büszke volt férjére. A családi fészek is rendszerint békés volt, Abraham hallgatta Mary csevegését legújabb regényélményéről (ő maga szinte sohasem olvasott szépirodalmat), játszott gyermekeivel. Időről-időre viszont történt valami az asszonnyal, s ideggyengesége különös roamba taszította, amikor az is előfordult, hogy konyhakéssel (más források szerint seprűvel) kergette élete párját. Ezek a rohamok általában csupán rövid ideig tartottak, s Lincoln soha nem szidta meg feleségét, aki mélységesen szégyellte magát, s igyekezett még több időt az asszonnyal tölteni. Nem ritkán a gyermekfelügyeletbe is besegített, ami korántsem volt gyakori a korabeli férjek részéről; nem is kellett sokáig várni rá, hogy Springfieldben csak „papucsférjként” emlegessék. Sokszor vitte el gyermekeit babakocsiban sétálni, bár nem egyszer fordult elő, hogy a járókelők figyelmeztették a gondolataiba merült apát, hogy valamelyik gyermeke néhány méterrel korábban kipottyant a kocsiból.⁶⁴

A házasság későbbi éveiben Marynek sokkal kevesebb komoly idegkimerülése volt, kivéve Willie halálát a polgárháború alatt, amely mélyen megrázta az elnöki házaspárt. Az asszony spiritualistákkal konzultált, akik azzal hitegették, hogy halott gyermekével tud majd beszélni. Lincoln aggódott felesége állapotáért, ám maga is roskadozott az ország vezetésének gondjai alatt. Mrs. Lincoln valójában soha nem heverte ki Willie elvesztését, noha ösztönösen érezte, hogy férjének soha nem volt még akkora szüksége támogatására, mint ezekben az esztendőben. Kapcsolatuk talán legbensőségesebb időszaka volt ez, ezért is érthette különösen hatalmas sokként az asszonyt férje elvesztése 1865. április 14-én, amikor John Wilkes Booth fegyvere kioltotta életét.

Összességében megállapíthatjuk, hogy korántsem tűnik elfogadhatónak az a tétel, hogy Abraham Lincoln és Mary Todd házassága rendkívül rossz lett volna. Természetszerűleg adódtak problémáik, azonban mindketten hűséges és odaadó társnak bizonyultak, akik mélyen szerették egymást, és rajongtak gyermekeikért.

⁶³ Baker, Jean Harvey: *Mary Todd Lincoln: A Biography*. New York, 1987. 109–112.

⁶⁴ Donald: *Lincoln*, 107–108., 158–159.

4. Nőies volt-e Lincoln?

A negyedik tényező a homoszexualitás megállapításában Thompson szerint az, ha egy férfi nőies vonásokkal rendelkezik. Ő maga is érzi, hogy ez magyarázatra szorul, és sietve leszögezi: nem elsősorban külső jegyekre kell gondolni, hiszen rengeteg, Lincolnhoz hasonló, külseje alapján férfias megjelenésű meleg férfi van, akiről a társadalom nem is gondolná, hogy saját neméhez vonzódik. Egyébként is – teszi hozzá – ez az indikátor csak akkor érvényes, ha legalább kettő, már korábban említett másik jeggyel párosul.⁶⁵

A nőies vonások felsorolásánál azonban már igencsak bajban van. Utal arra, hogy Lincoln rendszeresen alkalmazta az elnöki kegyelem lehetőségét a dezertőröknél, s idézi Bruce Miroffot, aki ezt a „hatalom gyengéd oldalának” nevezte. Lincoln korának egy politikusa pedig úgy fogalmazott, hogy „Lincoln egyáltalán nem állta ki annak a próbáját, hogy egy férfi férfias kell, hogy legyen, egy nő pedig nőies”.⁶⁶ Thompson véleménye szerint primitív módon gyakran a nőies vonások jelenlétét tartják a homoszexualitás egyértelmű jelének, ám annál sokkal fontosabb az a fajta elszigetelődés, amit az eredményez. Ez pedig semmi-
ben sem mutatkozik meg jobban, mint a fájdalom elviselésében.⁶⁷

Lincolnra valóban egész életében zuhogtak a csapások: anyja, szerelme elvesztése, majd gyermekei halála, végül pedig szeretett országa véres testvérháborúja – ám arra, hogy mindez mennyiben jelezne homoerotikus érdeklődését, már nem tér ki Thompson. Ami pedig a dezertőrök kérdését illeti, egyszerűen arról van szó, hogy gyermekkorra – különösen anyja halála – óta gyűlölte a vérontást, s nem látta szükségét, hogy saját – harcokban megfáradt – katonáit is a kivégzőosztag elé küldje. Arra viszont különös gondja volt, hogy a nemi erőszakkal vádolt katonákat kivégezzék.

Véleményem szerint az öt ismérv közül – amelyből eddig hármat már remélhetőleg sikerült az olvasó számára is elfogadhatóan megcáfolnom – ez Thompson leggyengébb érve, s valószínűleg a legszomorúbb is: Lincoln személyiségének talán leginkább szerethető elemét próbálja meg kisajátítani, s azt szexuális orientációja eredményének feltüntetni. Lincoln jóérzésű férfi volt, ahogyan rengeteg más jóérzésű férfi volt az ő korában, és van napjainkban is – annak ellenére, hogy egy nő mellé fekszenek este az ágyba.

5. Lincoln és a pletykák

Thompson azzal érvel, hogy nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél, és azokban az alapvetően konzervatív társadalmakban, ahol a homoszexualitást nem (mint például a 19. századi Egyesült Államokban) vagy csak marginálisan (mint a mai Amerikában) tolerálják, nagy valószínűséggel a szárnyra kapó pletykák zöme igaz. Ugyanakkor egy homoszexuális hallgatóját is idézi, aki egy „totalitárius országból” jött, s azt mondta, hogy azért „vihette el szárazon” homoszexualitását, mert „senkinek nem volt fogalma sem arról, mit kellene észrevennie.”⁶⁸

A professzor a „Homoszexuális Lincoln Teória” másik sebezhető pontját igyekszik ezzel menteni, nevezetesen azt, hogyan lehetséges, hogy – egyetlen pletyka kivételével – senkinek, sem barátainak, sem pedig ellenségeinek nem tűnt fel, hogy Lincoln meleg volt. Lehetséges, hogy egy ekkora titok egyáltalán nem szivárgott ki? Herndon két esztendeig együtt lakott Speeddel és Lincolnnal – az egyébként figyelmes megfigyelő férfi mit sem vett volna észre abból, ami kettejük között folyt? Philip Nobile rá is kérdezett erre Trippnél, aki azzal

⁶⁵ Thompson: *Was Lincoln Gay?* 7.

⁶⁶ Miroff, Bruce: *Icons of Democracy*. New York, 1993. 84.

⁶⁷ Thompson: *Was Lincoln Gay?* 7.

⁶⁸ Thompson: *Was Lincoln Gay?* 7.

válaszolt, hogy Herndon úgynevezett „szuper-heteroszexuális” volt, ami egyértelműen megakadályozta abban, hogy érzékeny legyen arra, hogy másfajta „lehetőségek” is létezhetnek. S hozzáteszi: semmiképpen sem tekinthető normálisnak, hogy Herndon soha nem panaszkodott feleségéből és hat gyermekükből álló családja nyűgjei miatt, bírósági körútjáról is minden hétvégén hazautazott (hasonlóan más férjekhez), s halála előtt nem sokkal így nyilatkozott: „egész házasságom egy végtelen boldogság-folyam volt”.⁶⁹

A 19. század első felének Amerikájában a homoszexualitás nyelvi fogalma sem létezett, bár a jelenség természetesen nem volt ismeretlen. Az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatot éppúgy tiltotta a törvény (természetellenesség bűne), ahogyan az állatokkal folytatott aktust (szodómia) is. Jonathan Ned Katz végzett kutatásokat a kérdésben, és úgy találta, hogy huszonöt állam bíróságain a 19. században meglepően kevés, mindössze 105 ilyen jellegű pert folytattak, ebből csak kettőt Illinois-ban.⁷⁰

Híres példák is akadtak az azonos neműek közötti vonzalomra, gyakran testi kapcsolatra. A fiatal Ralph Waldo Emerson fülig szerelmes volt Martin Gaybe,⁷¹ bár túl félénk volt ahhoz, hogy ezt neki is megmondja. Daniel Webster⁷² intim viszonyt folytatott James Hervey Binghammel, még jóval a dartmouthi kollégiumi évek után is. Leveleik tele vannak utalásokkal az együtt töltött éjszakákra, csókokra.⁷³

Lincoln előtt semmiképpen sem volt ismeretlen, mi minden történhet helyenként azonos neműek között. Erre utal egy húszéves korában írt gúnyverse, amelyet az ihletett, hogy nem kapott meghívást Reuben Grigsby két fiának – ifj. Reuben és Charles – egy időben tartott esküvőjére, amelynek a végén barátaival valahogy mégis elintézte, hogy a vőlegényeket rossz szobába, rossz menyasszony ágyába vezessék. A csere természetesen azonnal kiderült, ám a történet nagy neveltség tárgya volt egész Dél-Indianában, különösen miután Abraham a „Reuben krónikája” című, komoly irodalmi értéket nem képviselő versikét is hozzáköltötte:

*Mesélek Jewelről és Maryről egy adomát,
Nem hallottatok ilyen viccet vagy mondat.
Mert Rubin és Charles két leányt vett el,
Egyedül Billy házasodott egy legénnyel.
A leánykáknál próbát tett mindenfelé,
De egyik sem hajlott ő felé.
Minden hiába, semmi sem lett itt,
Hazament hát, s elvette Nattyt.
Így Billy és Natty jól kijöttek egymással,
A mama is elégedett volt a választással.
A tojást lerakták, de Natty aggódik
A héja oly lágy, hogy sosem kel ki.
Ám Betsy azt mondta, ezzel a kopasz fejjel*

⁶⁹ Nobile: *New Gay Lincoln Book*, 8.

⁷⁰ Katz, Jonathan Ned: *Love Stories: Sex Between Men Before Homosexuality*. Chicago, 2001. 60–62., 402–406.

⁷¹ Érdekes, hogy az angol nyelvben a 'gay' szó jelentése – egyebek mellett –: homoszexuális.

⁷² Ralph Waldo Emerson (1803–1882) a 19. század egyik legnagyobb formátumú amerikai írója, költője és gondolkodója; Daniel Webster (1782–1852) kiemelkedő amerikai politikus, 1850–1852 között Filmore elnök kormányának külügyminisztere.

⁷³ Rotundo, E. Anthony: *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era*. New York, 1993. 78–79.

*Vőlegényem soha nem leszel.
Kis botod hirdeti, hogy fajánkó vagy,
S nekem akkor sem kellenél, ha fagy.
Emellett alakoddal igazi majmot formálhatsz,
Menyasszonyodként hát soha nem láthatsz.⁷⁴*

Tripp számára ez a versike egy újabb bűnjel, hiszen a 19. század legszabadosabban megfogalmazott kínverse ez a homoszexualitásról, ráadásul Lincoln fölöttébb jártasnak bizonyult a későbbi meleg-szlengben: 'low-crotch' [kis bot], illetve a 'lágý héjú tojás', amely egyértelműen a 'jelly baby' [kocsonya-poronty] néger kifejezésre utal, amit a primitív feketék a meleg szexuális kapcsolatból fogant magzatnak gondoltak. Valószínűleg azonban a népies történetekben olyannyira jártas Lincoln számos anekdotát ismert, amelyben meleg szerepeltek, s csak egyetérthetünk a már többször idézett Donald professzorral, aki úgy fogalmazott, hogy „aki viccelődik a »buzikkal« vagy a »leszbikkel«, rossz ízlésről tesz tanúbizonyságot, ám ez nem szükségszerűen jelent homoszexuális irányultságot”.⁷⁵ Sőt, éppen ellenkezőleg – tehetnének hozzá.

Az egyetlen igazi pletyka Lincoln homoszexualitásával kapcsolatban már elnöki időszakához kapcsolódik, amely szerint a személyes biztonságára felügyelő Százötvenedik Pennsylvániai Önkéntes Gyalogezred Bucktail dandárjának egyik századosával, David V. Dericksonnal volt viszonya. Gustavus Fox helyettes tengerészeti miniszter felesége a következőt írta naplójába: „Tish⁷⁶ azt mondja, hogy van egy Bucktail katona itt, aki az Elnök híve, vele kocsizik ki, s amikor Mrs. L[incoln] nincs otthon, vele is alszik. Micsoda dolog!”⁷⁷ Tripp szerint ez az utolsó megjegyzés arra utal, hogy a hölgy is elítélte az ilyen jellegű kapcsolatot, noha az éppúgy jelentheti már magának a hír felvetésének az elutasítását is. Ennek ellenére, mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy ismert volt ez a pletyka Washingtonban. Thompson talált egy másik utalást is a kapcsolatra, amely ráadásul igencsak megbízható forrásból, Derickson parancsnokának, Thomas Chamberlin alezredesnek a tollából származik: „Derickson százados különösen úgy az Elnök bizalmába férközött, s olyan megbecsülésre tett szert, hogy Mrs. Lincoln távollétében gyakran töltötte az éjszakát házában, egy ágyban aludt vele, s – úgy mondják – Őexcellenciájának a hálóingét is viselhette!”⁷⁸ A meglehetősen száraz ezredtörténeti munkában Chamberlin nem foglalkozott pletykákkal, s itt is jelzi, hogy nem feltétlenül hiteles értesülésről van szó („úgy mondják”, illetve felkiáltójellel jelzi a történet különös voltát).

Mary Todd Lincoln volt az, aki külön katonai egységet kért az Elnök védelmében, hiszen férje nem sokat törődött személyes biztonságával. Ekkor került a Washington közvetlen közelében lévő elnöki pihenőhelyre, a Soldier's Home-ra a 150. Pennsylvániai Gyalogezred egyik dandárja, amelynek tisztje, Derickson százados egy alkalommal hosszabb beszélgetést folytatott az elnökkkel. A prominens pennsylvániai családból származó, művelt és jó humorú fiatal tisztet Lincoln megkedvelte, s ettől kezdve állandó kísérete lett. Tad szín-

⁷⁴ Herndon: *Life of Lincoln*, 85. Fordítás tőlem.

⁷⁵ Nobile: *New Gay Lincoln Book*, 9.

⁷⁶ Letitia McKean, a washingtoni társasági élet egyik fontos szereplője, egy admirális lánya.

⁷⁷ Donald: *Lincoln Men*, 140.

⁷⁸ Chamberlin, Thomas: *History of the One Hundred and Fiftieth Regiment, Pennsylvania Volunteers, Second Regiment, Bucktail Brigade*. Philadelphia, 1905. 31.

tén megszerette ezt a katonai egységet, akik al-alhadnagyként befogadták a kisfiút, sőt még Mary Todd is örült a gyalogosok jelenlétének.⁷⁹

1862 ősze a polgárháború egyik legnehezebb időszaka volt Lincoln számára. Mary és Tad elutazott New Yorkba, az Elnök barátai közül senki sem volt a fővárosban, a hadi események pedig katasztrofális kudarcra fenyegettek: Lee a fővárost veszélyeztette, Fredericksburgnál az uniós seregek megsemmisítő vereséget szenvedtek, emellett pedig Lincoln ezekben a hónapokban dolgozta ki Előzetes Emancipációs Nyilatkozatát. Nem csoda hát, hogy egyedül a katonák társaságára számíthatott, s nem egyszer fordult elő, hogy valamelyik tiszt vele vacsorázott. Az álmatlanságban szenvedő Lincoln késő éjszakáig beszélgetett velük – köztük természetesen Dericksonnal is. Néha valóban előfordulhatott, hogy egymás mellett aludtak, ami abban a korban korántsem volt szokatlan vagy megbotránkoztató. Az a könnyedség pedig, amellyel 1863 áprilisában búcsút vettek, amikor a százados visszatért szülőállamába, arra utal, hogy kapcsolatuk valószínűleg nem bírt érzelmi és/vagy szexuális tartalommal. Tripp számára azonban mindez a tényanyag elegendő bizonyossággal szolgál arra, hogy „Lincoln és Derickson mindkét fél számára különösen kielégítő szexuális kapcsolatot folytatott”. Állítja ezt annak ellenére, hogy egyik férfi sem nevezhető heteroszexuálisan tapasztalatlanak: kettejük házasságaiból összesen 13 gyermek jött világra. (Derickson két házasságából kilenc gyermek született).⁸⁰

Összegzés

Határozott választ természetesen felelősséggel nem lehet adni a címben feltett kérdésre. Abraham Lincoln alig-alig hagyott hátra személyes jellegű írást, amelyekből esetleg könnyebb lenne életének olyan rejtett zugait is feltérképezni, mint szexuális irányultságát. Azokat a bizonyítékokat azonban, amelyeket a „Homoszexuális Lincoln Teória” hirdetői felsorakoztattak, feltétlenül elégtelennek tartom ahhoz, hogy meggyőzően igazolják, hogy az Elnök saját neméhez vonzódott szexuálisan. Jelzésértékkel bír, hogy a Lincoln életével foglalkozó komoly történészek egész sora – Stephen B. Oates, David Herbert Donald, Don E. Fehrenbacher, illetve a magyar származású Gabor S. Boritt – egyöntetűen elutasítják a téziseket, ami nem feltétlenül jelent valamiféle konzervatív heteroszexuális ellenállást, ahogyan azt akár Larry Kramer, akár a már idézett Thompson professzor sugalmazták. Fontosnak tartom, hogy a téma jövőbeni kutatói (hiszen kétség sem férhet hozzá, a Lincoln-stúdiumok újabb harcmezeje nyílik meg ezekben a hónapokban, s hamarosan elkészül Philip Nobile új, *Egy hárfa ezer húrja*⁸¹ címet viselő kötete is) megfogadják Boritt professzor tanácsát: „Lincoln erősen kötődött a férfiakhoz, de ami napjainkban homoszexualitást sugallna, korántsem ugyanazt jelentette saját kora embereinek. [...] A történelemben a kontextus mindennél fontosabb, s a történésznek az a feladata, hogy a múltat olyan szempontból értse meg, ahogyan azt az abban a korban élők is értékelték.”⁸² Az a tény pedig, hogy az új (vagy korántsem új?) tézis hirdetői nem Lincoln-kutatók, azzal jár, hogy gyakran éppen ebből a kontextusból emelnek ki egy-egy történelmi alakot, beszéd- vagy levélrészletet, ami igazolni látszik elméletük valamelyik aspektusát. Ez pedig a történelmi hűséggel aligha egyeztethető össze, s azt is kétlem, hogy a „felhasznált történelem” ezen példájának remélt

⁷⁹ Donald: *Lincoln Men*, 142.

⁸⁰ Donald: *Lincoln Men*, 143–146.

⁸¹ A könyv címe Lincoln megjegyzésére utal, mely szerint a testi kapcsolatban éppúgy ezer hűrt lehet megszólaltatni, mint a hárfa.

⁸² Boritt, Gabor S. (ed.): *The Lincoln Enigma: The Changing faces of an American Icon*. New York, 2001. XV–XVI.

kedvezményezettjei, a homoszexuálisok hosszú távon valamit is profitálhatnak abból, hogy néhányan Lincolnt „maguk közül valónak” állítják. Az Egyesült Államok tizenhatodik elnöke roppant összetett személyiség volt, élete keserűségei, családi tragédiái, a pusztító polgárháború mind-mind szerepet játszottak abban, hogy emberi kapcsolataiban néha talán különösen viselkedett – ám semmilyen komoly bizonyíték nem mutat arra, hogy saját neme iránt érdeklődött volna szexuálisan, s férfiak karjai közt találta volna meg a hőn áhított „paradicsomi boldogságot”.

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Tocqueville és Algéria

Az egyik legjelentősebb francia politikai gondolkodó, Alexis de Tocqueville munkássága a magyar olvasóközönség előtt is jól ismert, noha Tamás Gáspár Miklós nemrég ennek éppen az ellenkezőjére hívta föl a figyelmet.¹ Számos művét fordították le magyarra, de csak kevesen tudják, hogy Tocqueville az Egyesült Államok és az *Ancien Régime* politikai, társadalmi berendezkedése, valamint a francia forradalom mellett sokat foglalkozott Algériával és a francia gyarmatosítással is.² Élete jelentős részét szentelte ennek a problémának, nagy érdeklődést tanúsított iránta, és több esszét, tanulmányt írt róla. Érdeemes megismerkedni életműve ezen részével is, hogy még átfogóbb képünk legyen e nagy teoretikus, Raymond Aron által „a szociológiai gondolkodás ihletőjének” nevezett³ Tocqueville politikai gondolkodásáról. A tanulmány célja Tocqueville-nek általában a gyarmatosításról és különösen az algériai kérdéstről vallott nézeteinek bemutatása és elemzése.

Az 1805-ben arisztokrata családban született Tocqueville jogi tanulmányokat folytatott Párizsban, majd vizsgálóbíró lett Versailles-ban. Származása miatt egy ideig támogatta a Bourbonokat, később azonban eltávolodott tőlük. 1831–1832-ben körutat tett Kanadában és az Egyesült Államokban, ahol a börtönviszonyokat, a társadalmi berendezkedést és a politikai rendszert tanulmányozta. Mint közismert, tapasztalatait az 1835-ben kiadott *Az amerikai demokrácia* című művében foglalta össze.⁴ A későbbiekben Angliában, Írországbán és Svájcban is megfordult, majd 1839-ben a képviselőház tagjává választották. Baloldali liberális képviselőként három kérdés foglalkoztatta: a gyarmati rabszolgaság, a börtönreform és az algériai ügyek. Az 1840-es években az Algériával foglalkozó parlamenti küldönbizottság tagja volt, s kétszer is megfordult az észak-afrikai országban. Az 1848-as forradalom után tagja lett az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek, és részt vett az alkotmány megszövegezésében.⁵ Rövid németországi utazás után ért fel politikai karrierje csúcsára: 1849 júniusa és októbere között Franciaország külügyminisztereként tevékenykedett. 1851 decemberében elítélte Louis Bonaparte államcsínyét, amiért rövid ideig börtönbe is került. Élete utolsó éveiben eltávolodott a politikától, és az *Ancien Régime* kutatásával foglalkozott.⁶ 1859-ben hunyt el.

¹ Tamás Gáspár Miklós: *Pár Tocqueville-mondat*. Népszabadság, 2005. július 30.

² A 2005 októberében a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tartott Tocqueville-konferencia is az életmű egyéb aspektusait hangsúlyozta, például Tocqueville és a francia forradalom viszonyát, liberalizmusát vagy a politikai hatalomról kialakított elképzeléseit.

³ Aron, Raymond: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, 1976. 223.

⁴ Legfrissebb magyar kiadása: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, 1993.

⁵ Ez az alkotmány nevezte először Algériát Franciaország integráns részének, „három tengerentúli megyéjének”.

⁶ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994.

Látható, hogy Tocqueville Algéria iránti érdeklődése politikai és tudományos pályafutása közbeni időszakára esik. Az *amerikai demokrácia* című műve már megjelent, az *Ancien Régime*-mel és a forradalommal viszont még nem kezdett el foglalkozni. Algéria és a vele összefüggő problémák tehát egyáltalán nem elhanyagolható helyet foglalnak el Tocqueville életében és gondolkodásában. Ahhoz azonban, hogy az Algériával kapcsolatos elveit megérthessük, a rabszolgasággal és a gyarmatosítással összefüggő elméleteit is ismernünk kell.

Az *amerikai demokrácia* szerzője az Egyesült Államokban közvetlenül, „testközelből” tanulmányozhatta a rabszolgaság intézményét, s azt az Unió létét fenyegető legnagyobb veszélynek tartotta. Képviselőként később jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Franciaország gyarmatain, például az Antillákon eltörölték a rabszolgaságot (1848). Felszólalásaiban azokat az emberbaráti elveket kérte számon, amelyeket a felvilágosodás hagyott örököül.⁷ A rabszolgaságot a természetjog, jelen esetben az egyenlőség elve nevében utasította el, és meg volt győződve arról, hogy a feketék „civilizálhatók”, s nem „átmenetet képeznek az ember és a majom között”.⁸ Az emberi egyenlőség elve továbbá keresztény elv, amire a francia forradalom ráirányította a figyelmet. Ezért Franciaországnak mindenki másnál nagyobb szerepet kell játszania a rabszolgaság eltörlésében.⁹

Tocqueville azonban tisztában volt azzal, hogy a rabszolgaság nem pusztán erkölcsi-filozófiai, hanem társadalmi kérdés is, amelynek gazdasági és politikai következményei messzire nyúlnak. Ezért parlamenti felszólalóként államférfi maradt. Úgy gondolta, lehetőség van arra, hogy az általános morális elvek és az egyéni politikai érdekek összhangba kerüljenek, de a politikai szempontokat előbbre valónak tekintette az emberbaráti szempontoknál. A rabszolgaság eltörlését ezért csak akkor tartotta lehetségesnek, ha előbb megteszik a szükséges óvintézkedéseket. Ennek megfelelően elfogadta a törvény előtti egyenlőség elvének átmeneti megsértését. Ráadásul úgy vélte, hogy a volt rabszolgáknak juttatott új jogok nem korlátozhatják mások, például a telepések régen szerzett jogait („a négerek szabadsága nem teheti tönkre a telepéseket”¹⁰). Mivel azonban az emberi szabadság elidegeníthetetlen jog, és senkinek sincs joga mások felett tulajdonjoggal rendelkezni, felmerült a kérdés, hogy a rabszolgatartók gazdagsághoz való joga felülírhatja-e a „minden ember szabadnak születik” elvet. Tocqueville a telepések kártalanításában látta a megoldást, mondván, így mindkét fél joga tiszteletben lesz tartva.

Míndez azonban további problémákat vet fel. Tocqueville szerint a rabszolgaság eltörlése Franciaország számára káros következményekkel járhat (a termelés színvonalának visszaesése, a gyarmati gazdaság hanyatlása), amit Franciaország nem engedhet meg magának. A megoldás az, hogy az emberek szabadságának biztosítása mellett biztosítani kell az alávett gyarmati területek megtartását is. Vagyis Tzvetan Todorov szavaival „a gyarmatosításnak kell felváltania a rabszolgatartást”.¹¹

⁷ *A régi rend és a forradalom* előszavában Hahner Péter rámutat arra, hogy Tocqueville gondolkodására a legnagyobb hatást Pascal, Rousseau és Montesquieu gyakorolta. 13.

⁸ Tocqueville, Alexis de: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1. Paris, 1962. 122. Idézi: Todorov, Tzvetan: *Tocqueville et la doctrine coloniale*. In: Tocqueville, Alexis de: *De la colonie en Algérie*. Paris, 1988. 12.

⁹ Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 10–13.

¹⁰ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 105. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 14.

¹¹ Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 15.

Tocqueville ugyanúgy tett, mint Condorcet: a gyarmatosítást a civilizáció terjesztésének emberbaráti elvével igyekezett igazolni.¹² Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy egy-két általa megismert konkrét esetben (például az amerikai indiánok esetében) egyértelműen elutasította a civilizáció terjesztésének érvét. Előfordult, hogy az algériai francia hódítás során követett módszereket is elítélte: „A muzulmán társadalmat sokkal nyomorultabbá, zavarodottabbá, tudatlanabbá és barbárabbá tettük, mint valaha volt.”¹³ Ennek ellenére az algériai gyarmatosítás rendíthetetlen híve maradt, mégpedig hazája, Franciaország érdekei miatt. A gyarmatok megőrzésében látta Franciaország nagyhatalmi státuszának biztosítását. Így hát a hódítással járó erőszak szükséges rossz, járulékos kellemetlenség. Amennyiben ugyanis Franciaország elhagyná a gyarmatait, azt a többi hatalom azonnal hanyatlásként értékelné, és nem habozna azt kihasználni. A gyarmatok megtartása, számuk növelése viszont megnöveli Franciaország befolyását a világ ügyeinek intézésében.

A képviselőházban elhangzott egyik algériai beszámolójában Tocqueville mindössze egyetlen kérdést tett fel: „Vajon az egykori Algiri Régensségben gyakorolt fennhatóságunk hasznos-e Franciaország számára?”¹⁴ Fel sem merül az emberiség vagy az algériai lakosság érdeke, csak a nemzeti érdek számít. A szónok természetesen igenlő választ ad a saját, valójában költői kérdésére. De nem Algéria vagy a gyarmatok gazdasági jelentősége számít elsősorban, hanem az, hogy a győzelem automatikusan az erő jelét mutatja a világ számára. Az őslakosok helyzete, a jogaik ebben az összefüggésben csak másodlagos szerepet játszanak. Azt azonban nem fogadta el, hogy honfitársai Algériában csakis drasztikus módszerekkel próbálják letörni a bennszülöttek ellenállását. De nem az őslakosok miatt, hanem azért, mert ez szerinte szükségképpen általános felkeléshez fog vezetni, ami pedig a telepések vesztét, vagyis Franciaország érdekeinek csorbulását fogja okozni. Az algériaiakkal szemben folytatandó politika két szélsőségét (a kiirtásukat,¹⁵ illetve az önrendelkezési jogukat) Tocqueville nem fogadta el. Inkább valahol a kettő között a „nyugodt erő” pozícióját ajánlotta.¹⁶

Tisztán látta, hogy a franciák nem néhány rosszindulatú törzsi vezetővel, hanem egy egész néppel állnak szemben. Ám azt is gondolta, hogy a gyarmato(ko)n jobban, mint másutt, garantálni kell az egyéni jogokat, a magántulajdont, a személyes szabadságot. De hogyan biztosíthatók az egyéni szabadságjogok egy alávetett gyarmaton? Ez a látszólagos elmentmondás úgy oldható fel a tocqueville-i elmélet szerint, hogy az emberek szabadsága és egyenlősége sérthetetlen alapjog, ez azonban nem vonatkozik államokra vagy népekre. Ez vitathatatlanul a gondolatmenet gyenge pontja, hiszen a népeket egyének, emberek alkotják, ha pedig a népek egyenlősége sérül, sérül az emberek egyenlőségének alapjoga is.

Persze joggal merül fel a kérdés, hogy hibáztatható-e Tocqueville azért, mert a kollektív jogokat nem ismerte el. Liberális elkötelezettségű gondolkodó volt, márpedig a klasszikus liberalizmus legfőbb értéke az egyének szabadsága, ami egyenlőséget (jogegyenlőséget)

¹² Az európai civilizáció felsőbbrendűségéről meg volt győződve, ahogy kora minden gondolkodója. Vö. Coquery-Vidrovitch, Catherine: *Le postulat de la supériorité blanche et de l'infériorité noire*. In: Ferro, Marc (sous la direction de): *Le livre noir du colonialisme. XVIe–XXIe siècle: de l'extermination à la repentance*. Paris, 2003. 653–669.

¹³ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 323. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 16.

¹⁴ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 311. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 19.

¹⁵ Ezt egyesek „isteni akaratnak”, „gondviselészerű szükségnek” tartották.

¹⁶ Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 20.

eredményez, továbbá az igazságosság, ami azt jelenti, hogy az egyén tartózkodik mások jogainak megsértésétől.¹⁷ Mindezt Benjamin Constant, a liberalizmus legfőbb teoretikusa a francia restauráció idején így fogalmazta meg: „Negyven esztendeje ugyanazt az elvet védelmezem: a szabadságot mindenben, vallásban [...], iparban, politikában; szabadságon pedig azt értem, hogy az egyén ugyanúgy győzedelmeskedik a despotikus eszközökkel kormányozni szándékozó hatalom, mint a tömegek felett, melyek maguknak követelik a kisebbség többség általi leigázásának jogát.”¹⁸ Már a 18. századi liberálisok is úgy vélték, hogy kizárólag az egyénnek lehetnek legitim érdekei, a közérdek pedig nem más, mint a jól fel-fogott egyéni érdekek összessége. Ezért van az, hogy a liberálisok hosszú ideig nem fordítottak elég figyelmet a társadalmi problémákra. Abból indultak ki, hogy nem lehet megérteni a társadalmakat az egyéni cselekedetek értelmének megértése nélkül. Ez az individualizmus-felfogás minden jelentősebb liberális gondolkodó esetében tetten érhető, Tocqueville-t is beleértve. A közösségi jog vagy a népek önrendelkezési joga ebben a rendszerben nem jelenik meg, így aligha csodálkozhatunk azon, hogy Tocqueville ilyen jellegű jogokat nem kívánt biztosítani a közösségek, népek számára.

Az algériai muzulmánok számára ráadásul nem tartotta szükségesnek a francia jogrendszer bevezetését, mert nem hitte, hogy számukra a civilizáció áldásos következményekkel járhat. Ezt csak a francia telepesek számára javasolta.¹⁹ Felháborodott azon, hogy bizonyos helyeken a legjobb földeket nem adták európai kézbe, hanem az őslakosok tulajdonában hagyták. Vélekedését jól jellemzi az a megállapítása, hogy „a barbár népeket csak fegyverrel a kézben szabad tanulmányozni”.²⁰ Ugyancsak jellemző az, hogy mindig megbotránkozott, ha Algériában igazságtalansággal találkozott, ezek az igazságtalanságok azonban szerinte kizárólag csak a telepesekkel történtek meg.²¹

Az algériai kérdést egyébiránt szélesebb értelemben vizsgálta, elhelyezte azt a kor nemzetközi politikai viszonyai között, s messzebbre tekintett Európa határainál. Nem sokkal az után, hogy tagja lett a képviselőháznak, két nagyszabású beszédben is foglalkozott a keleti kérdéssel (1839. július, 1840. november), ami nem véletlen, hiszen ekkorra a térségben komoly nemzetközi válság alakult ki. Franciaországban erősen tartottak az orosz befolyás túlzott megerősödésétől (Konstantinápoly esetleges elfoglalása), ezért egyesek (például Adolphe Thiers) úgy vélték, hogy az egyensúly megőrzése érdekében hagyni kell megerősödni az angolokat, és meg kell kapniuk Egyiptomot. Tocqueville elvetette ezeket az ötleteket. Abból indult ki, hogy egy állam bel- és külpolitikája (gyarmatpolitikája) nem ugyanazokból az elvekből táplálkozik. A belpolitikában a liberalizmusnak kell a meghatározónak lennie, ami az ő értelmezésében azt jelentette, hogy az egyén jogai a közösség által szabott határokig terjednek. A külpolitikában, a nemzetközi kapcsolatokban ezzel szemben a nacionalizmus a meghatározó, mert itt az államok felett nem létezik egy „államközösség”, mely jogaiknak határt szabhatna. Vagyis csak az erő számít. A liberalizmus az államhatárokon belül a gazdagokat és az erőseket részesíti előnyben, a külügyekben pedig nacionalizmussá alakul át, mely szintén az erőseket pártfogolja. A liberalizmus mindenki számára biztosítja képességeinek gyakorlását, a gyarmatosítónak tehát joga van gyarmatosítani. Tocqueville

¹⁷ Székely Gábor: *A liberalizmus világa*. Múltunk, 43. évf. (1998) 3–4. sz. 12., 16., 21–22.

¹⁸ Flamant, Maurice: *Le libéralisme*. Paris, 1979. 13.

¹⁹ Számuk 1833-ban 7813 volt, 1848-ban azonban már 109 400-an voltak. Ferro, Marc: *La conquête de l'Algérie*. In: Ferro, Marc (sous la dir. de): *Le livre noir du colonialisme*, 495.

²⁰ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 309. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 23.

²¹ Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 23.

kolonializmusa ezek szerint nem más, mint liberalizmusának „nemzetközi meghosszabbítása”.²² Ezért számára az európai nagyhatalmi politika egyik legfőbb feladata a keleti terjeszkedés volt, amelyben Franciaországnak az elsők között kell lennie. Tisztán látta, hogy a Földközi-tenger – az ő szóhasználatában „napjaink politikai tengere” – jelentősége ismét növekedőben van, ezért a franciáknak ott jelen kell lenniük. Elutasította hát az angoloknak tett engedményeket, s megállapította, hogy Franciaországnak aktív politikát kell folytatnia a Kelet-Mediterráneumban, Észak-Afrikában pedig egyértelműen elsőnek kell maradnia.²³

Amint André Jardin francia történész megállapítja, Tocqueville-nek ezek az elképzelései közelebb álltak a III. Köztársaság imperialista gyarmatpolitikájához, mint Napóleon kontinentális hegemonia-törekvéseihez.²⁴ Meg kell mondani, e gondolatmenet logikus, összefüggő; a szabadság és a demokrácia győzelmébe vetett tocqueville-i hit nem ellentétes a gyarmatosítás támogatásával. Ez persze nem jelenti azt, hogy ez az elmélet ne volna támadható. Azt állítja például, hogy hadseregre egy államnak azért van szüksége, hogy az elrettentés erejével megakadályozza a háború kitörését, hogy megvédhesse magát. Ez az érv azonban már nem érvényes hódító háború esetében. Továbbá úgy véli, Franciaország Afrikában csak fegyverrel érhet el sikereket, ami szintén vitatható, ráadásul Tocqueville elfogadta mindazt az erőszakot, ami ezzel együtt jár.²⁵ A humanizmus itt pusztán pejoratív értelmű erkölcs, mely a politika számára értelmezhetetlen. Az erőszakos fellépést ellenzőekkel Tocqueville szembehelyezkedett, mondván, ezek a módszerek szükségesek ahhoz, „hogy az arabokat alávehessük”.²⁶ Emiatt az utókor bölcsességével felvértezve több 20. századi szerző is azt veti a szemére, hogy az emberiség ellen elkövetett bűntetteket a nemzet szolgálatában elkövetett dicséretes lépéseknek tekintette.

Tocqueville egy helyütt így ír: „Franciaországban gyakorta hallani olyan emberek szájából, akiket tisztellek, de akikkel nem értek egyet, hogy helytelen a termés felégetése, a gabonátörölők kiürítése, a fegyvertelen férfiak, nők és gyermekek foglyul ejtése. Véleményem szerint ezek sajnálatos szükségzerűségek, amivel minden olyan népnek, amely az arabokkal háborúzni szándékozik, tisztában kell lennie. [...] Bárhogy legyen is, általánosságban azt mondhatjuk, Algériában minden politikai szabadságjogot fel kell függeszteni.”²⁷ Amikor az 1840-es évek elején ezeket a sorokat leírta, a kortársai által kitűnő katonai vezetőnek tartott Christophe Juchault de Lamoricière tábornok drákói módszereket alkalmazott Észak-Afrikában a bennszülöttek ellenállásának letörésére. A lakosság körében végrehaj-

²² Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 26–27. Ugyanígy értelmezi a klasszikus liberalizmus külpolitika-felfogását Maurice Flamant, hozzátéve, hogy a liberalizmus az uralkodói legitimitást támadva (az államok nem az uralkodók tulajdonai) el akarta azt távolítani a nemzetközi politikai életből, aminek egyenes következménye az lett, hogy teret engedett a nacionalizmusnak. Ez eredményezte a pángermanizmus, pánszlávizmus stb. megjelenését, valamint azt a paradoxont, hogy a par excellence liberálisnak tartott 19. században jöttek létre a hatalmas gyarmatbirodalmak. Flamant: *Le libéralisme*, 18.

²³ Jardin, André: *Alexis de Tocqueville 1805–1859*. Paris, 1986. 302–303.

²⁴ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 303.

²⁵ Thomas Bugeaud tábornok vezette be azt a módszert, hogy felégette az algériaiak falvait és a termést, hogy megtörje az ellenállást, és végleg alávesse az őslakosokat. Vö. J. Nagy László: *A Maghreb-országok felszabadulása*. Szeged, 1995. 10–13. Tocqueville úgy vélte, Bugeaud ezzel nagy szolgálatot tett hazájának.

²⁶ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 226–227. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 30.

²⁷ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 226–227. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 30.

tott vérfürdők, tömeges deportálások, a termés és az állatállomány kisajátítása, rendszeres razziák szinte mindennaposnak számítottak. Tocqueville ezt a gyakorlatot helyeselte, sőt nyilvánosan védelmébe is vette.²⁸

Mínta nem is *Az amerikai demokrácia* szerzője írna Algériáról. Az Egyesült Államokban elkeserítőnek találta az indiánok sorsát, de fel sem merült benne, hogy hasonlóan kegyetlenül bánnak a franciák az algériaiakkal. Amerikában még úgy vélte, egy nép legfontosabb törekvése a függetlenség. Ehhez képest képviselőként más népek meghódításának védelmezője lett. Talán arról lehet szó, hogy az egyik esetben külföldiként a tudós és a filozófus magasztos elvek után kutatva vizsgálódott, a másik esetben viszont államférfiként és politikusként a francia államérdeket tartotta szem előtt. Hazája jóléte, nem pedig elvonatott motiválták, ami akkor is igaz, ha tudjuk, Tocqueville intellektuális tevékenysége nem választható el politikai cselekedeteitől.

Már amerikai utazása idején, amikor Kanadában is megfordult (1831), sajnálkozással emlékezett meg a 18. században elvesztett ottani francia gyarmatokról. Laurent Tessier francia kutató azt állítja, Tocqueville ekkor kezdett el érdeklődni Észak-Afrika gyarmatosítása iránt, s e figyelem egészen 1849-ig nem is lankadt.²⁹ Tessier ezen véleményével mások is egyetértének.³⁰ Az ifjú arisztokrata a témát alaposan tanulmányozta, eredetileg abból a célból, hogy India kapcsán összehasonlítsa a francia és az angol gyarmatosítási módszereket. 1833-ban egy kisebb értekezést szentelt annak, hogy Franciaország miért veszítette el a korábban megszerzett területeit (*Quelques idées sur les raisons qui s'opposent à ce que les Français aient de bonnes colonies* – Néhány gondolat azokról az okokról, amelyek megnehezítik, hogy Franciaországnak jó gyarmatai legyenek). 1840-ben pedig már egyenesen úgy látta, hogy a bécsi kongresszus után meggyengült hazája legfontosabb feladata nem más, mint az Algéria feletti fennhatóság biztosítása. Fel sem merült benne, hogy ez a hódítás törvénytelen, egyszerűen úgy vélte, a franciák esetleges távozását azonnal az angolok bevonulása követné, de ennél is fontosabb, hogy az Algéria meghódításáról való lemondás Franciaország gyengeségének tanúbizonysága lenne a világ szemében. Emiatt a hódítás minden szörnyűségét, erőszakos voltát is vállalta. Tocqueville a legalitás és a humánus megoldások híve volt, ebben a tekintetben azonban a „nacionalista egoizmus” felülkerekedett benne.³¹

Algériával először 1828 őszén foglalkozott, amikor is azt szorgalmazta, hogy az algériai híres-nevezetes „legyezőcsapását”³² katonai erővel torolják meg, s „zárják le végre ezt a nevetséges ügyet”. Jardin szerint Tocqueville ebbéli véleményét X. Károly ultraliberalista környezete hatására alakította ki.³³ Amerikai utazása során a fiatal arisztokrata sokat elmélkedett az elnyomó és az elnyomott népek, a különböző fajok egymáshoz való viszonyán, amit Algériában „vegytiszta” körülmények között vizsgálhatott volna. Több adat is arra utal,

²⁸ Le Cour Grandmaison, Olivier: *Alexis de Tocqueville et la conquête de l'Algérie*. La Mazarine, 2001. tél; <http://1libertaire.free.fr/OLCGrandmaison04.html>, letöltés: 2006. január 24.

²⁹ Tocqueville, Alexis de: *Seconde lettre sur l'Algérie (1837) suivie de Rapport sur l'Algérie (1847)*. Postface de Laurent Tessier. Paris, 2003. 67.

³⁰ Siedentop, Larry: *Tocqueville*. Oxford–New York, 1994. 96.

³¹ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 304.

³² Salgó László: *Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig*. Budapest, 1977. 20–21.

³³ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 304.

hogy Amerikából való hazatérése után fontolgatta az Észak-Afrikába való áttelepülést, ismeretlen okból azonban mégis Franciaországban maradt.³⁴

Néhány évvel később Tocqueville két írásával is bizonyította, hogy erőteljesen érdeklődik az algériai helyzet iránt: 1837. június 23-án és augusztus 22-én megírta *Levelek Algériáról* című műveit, amelyeket egy rövid életű lapban közölt.³⁵ Az első levél a francia hódítás előtti Algéria történetét foglalja össze, a második pedig, melyet ez alkalommal magyar fordításban közlünk, az észak-afrikai ország általános helyzetének elemzését nyújtja.

Az Algériával kapcsolatos ismereteit két forrásból szerezte: egyrészt kutatásaiból (alaposan tanulmányozta a Koránt és az iszlám erkölcsi hatását a társadalomra,³⁶ a francia behatolás előtti Algéria tulajdonviszonyait, mezőgazdaságát, kereskedelmét, adórendszerét, igazságszolgáltatását stb.), másrészt a későbbi utazásai során szerzett személyes tapasztalatokból.³⁷ A hivatalos dokumentumok tanulmányozása mellett kevesebb figyelmet szentelt a polemikus jellegű kiadványok olvasásának, ami ugyanakkor nem von le semmit megfigyeléseinek értékéből.³⁸ Elemzésében ugyanazt a módszert alkalmazta, mint az amerikai demokrácia esetében. Viszonylag könnyen megérthetjük, miért érdeklődött a kutató és tudós Tocqueville Algéria iránt, de az már nehezebb kérdés, hogy miért kötelezte el magát politikailag is a hódítás mellett. Elvégre az ő elméletében a háborúk összeegyeztethetetlenek a demokratikus társadalmakkal: az utóbbiak a háborút agresszióknak, kellemetlen közjátéknak tekintik, eszköznek a despoták kezében a demokratikus társadalmak alávetésére, hatalmuk megszilárdítására.³⁹ X. Károly éppen erre akarta felhasználni Algériát: a megrendült hazai tekintélyét akarta 1830-ban a hadjárattal helyreállítani.⁴⁰

³⁴ 1833-ban legjobb barátjával, Louis de Kergolay-vel tervbe vették, hogy birtokot vásárolnak Algériában, tervük azonban kútba esett. Jean-Louis Benoît francia történész szerint valójában nem gondolták komolyan az átköltözést. Benoît, Jean-Louis: *Moralité et justice chez Tocqueville: l'exemple de l'Algérie*. Séminaire préparatoire au colloque Cerisy 2006. Séance du 26 janvier 2005. http://centre-histoire.sciences-po.fr/centre/groupes/envoi_siegfried_4.html, letöltés: 2006. január 23.

³⁵ Ebben az időben döntött úgy, hogy képviselővé választatja magát, a leveleket kampánycélból írta: azt akarta bizonyítani, hogy rendelkezik államférfiúi képességekkel. Baloldali liberális-kénti megválasztására végül 1839 tavaszán került sor. A rövidéletű lap címe *La Presse de Seine-et-Oise* volt.

³⁶ Az iszlámot elítélte, a muzulmán világ „dekadenciája fő okának” tartotta, az iszlám erkölcsről pedig úgy vélekedett, hogy az materializmusa (!) és fatalizmusa révén elnyomja az egyént. Véleménye szerint a keresztény evangéliumnak az a tana, hogy szeresd felebarátodat, kevesebb lehetőséget ad a hívek ellenőrzésére, mint a Korán rendelkezései, melyek részletes utasításokat és tiltásokat tartalmaznak az emberek mindennapjaival kapcsolatban. A Korán átolvasása után így írt: „Ezeket a tanulmányaimat azzal az alapos meggyőződéssel fejeztem be, hogy kevés olyan vallás létezik, mely ennire veszélyes volna az emberek számára, mint Mohamedé. Meglátásom szerint ez a vallás a legfőbb oka ma a muzulmán világban tapasztalható dekadenciának, s habár nem nevezhető képtelenebbnek az ősi politeizmusnál, szociális és politikai irányzatai jóval kétségesebbek, amiért is én regresszív volta miatt inkább a pogányság, semmint a haladás eszközének tekintem.” Idézi: Sientop: *Tocqueville*, 130.

³⁷ Ez kedvelt módszere volt. J. P. Mayer angol történész úgy fogalmaz, hogy Tocqueville szociológusként és politológusként írt. Megfigyelte az eseményeket, az elméleteket és az embereket, majd saját magát, saját tetteit is megvizsgálta, és megkísérelte azokat Franciaország és az európai politika perspektívájából elemezni. Mayer, J. P.: *Introduction*. In: Tocqueville, Alexis de: *Recollections*. Garden City–New York, 1970. XIII.

³⁸ Coenen-Huther, Jacques: *Tocqueville*. Paris, 1997. 41.

³⁹ Tocqueville: *Seconde lettre sur l'Algérie*, 68.

⁴⁰ Tocqueville ezt világosan látta. Benoît: *Moralité et justice chez Tocqueville: l'exemple de l'Algérie*, id. mű

A második algériai levél, mely akkoriban nem váltott ki különösebb érdeklődést, több szempontból is érdekes. Megtalálható benne ugyanaz a módszertan és elmélet, amelyet a szerző az amerikai demokrácia kapcsán is követett. Hangsúlyozza annak szükségességét, hogy olyan helyzetet kell teremteni, amelyben kiküszöbölhető az anarchia, de az önkény is. Montesquieu-höz hasonlóan Tocqueville is a hatalmi ágak egyensúlyáról beszél Algériában, mert csak így lehet kiegyenlíteni a különböző csoportok politikai érdekeit. A kínai császár híres példájával arra mutat rá, hogy az ország adminisztratív átszervezése céljából fel kell használni az oszmánok által kiépített, már meglévő hatalmi és társadalmi struktúrákat, csak át kell alakítani azokat.

Tocqueville a nagy államok központosításával kapcsolatos elveit alkalmazza. Az Egyesült Államokban helyesnek tartotta a föderális szervezetet, s Franciaország esetében is a decentralizációt szorgalmazta, mert szerinte csak így lehet elkerülni azt, hogy a nagyon eltérő hagyományokkal rendelkező régiókra egyforma törvényeket kényszerítsenek. Ugyanilyen hibásnak tartja az algériai francia adminisztráció centralizáltságát és rugalmatlanságát.⁴¹ Mivel az volt a célja, hogy Franciaország ne kövesse el ugyanazokat a hibákat, amelyek miatt a 18. században elveszítette korábbi gyarmatait, a decentralizációt hirdette, ugyanis azt gondolta, a túlzott központosítás miatt vesztek el a szóban forgó területek.⁴² Bírálja a tradicionális francia szellemet, mely nem vet számot az algériai sajátosságokkal, s úgy akar gyarmatosítani, hogy figyelmen kívül hagyja a konkrét helyi problémákat, elidegeníti magától azokat, akik a régi török vagy arab intézmények képviselőiként a segítségére lehetnének. Úgy látta, a franciáknak ugyanúgy kellene eljárniuk, mint az angoloknak Indiában, s az olyan típusú hódítások tapasztalataira hivatkozik, melyek során kis létszámú hódítók nagy lakosságszámú területeket foglaltak el (mint például a normannok Szicília esetében). Mivel pedig a legyőzött népesség számban sokszorosan felülmúlja a hódítókat, ki kell egyezni velük, ami azt jelenti, hogy a franciáknak a tengerparti övezetben kell maradniuk (Algír és Mers el-Kebir között), a belső területeken és különösen Kabiliában pedig nem szabad katonai tevékenységet folytatni, hanem ellenkezőleg, ki kell várni, hogy meginduljon a kereskedelem ezzel a már erőteljesen iparosodott néppel.⁴³

A tocqueville-i módszer abban rejlik, hogy bemutatja az egymással kapcsolatban vagy konfliktusban álló csoportokat, hogy megmagyarázhassa az adott helyzet kialakulásának eredetét és okait. Algériában megkülönbözteti az arabokat, a kabilokat (berbereket), a kuglikat⁴⁴ és a törököket, de a hadsereget és a telepeseket is. Ehhez a szociológiai ábrázoláshoz történeti elemzést is hozzácsatol: bemutatja Algír városát, az olyan arab katonai és politika vezetők életrajzát, mint Abd el-Kader⁴⁵ és Ahmed.⁴⁶

⁴¹ Azt a közigazgatást tekintette Tocqueville decentralizálnak, ahol az elsődlegesen helyi vonatkozású ügyek helyi irányítás alatt állnak. Vö.: Pope, Whitney: *Alexis de Tocqueville. His Social and Political Theory*. Beverly Hills–London–New Delhi, 1986. 55. Székely Gábor szerint Tocqueville „azzal, hogy a centralizáció ellen érvelt, és az önkormányzati gondolatot Adam Smithnél is erősebben hangsúlyozta, maradandó nyomot hagyott mind a francia közigazgatásban, mind az európai liberalizmuson”. Székely: *A liberalizmus világa*, 22.

⁴² Siedentop: *Tocqueville*, 96.

⁴³ Később, az 1840-es évek második felében ez lesz a Bugeaud tábornokkal támadt ellentétei fő oka: a tábornok a totális katonai hódítás híve volt. Benoît: *Moralité et justice chez Tocqueville: l'exemple de l'Algérie*, id. mű

⁴⁴ Török apától és arab anyától született algériaiak.

⁴⁵ Életéről lásd J. Nagy László: *Abd el-Kader*. Világtörténet, új folyam, 1984. 2. sz. 102–116.

⁴⁶ Tocqueville keményen elítélte a nem sokkal korábban Bugeaud és Abd el-Kader által aláírt tafnai egyezményeket (1837. május), melyek az utóbbit „a hívek vezetőjének” nevezik. Ezzel Tocqueville

Tocqueville Algéria helyzetét ugyanúgy három tengely mentén vizsgálja, mint annak idején Amerikáét: a történelmi és földrajzi viszonyok, a törvények, valamint a szokások, értékek és vallások mentén.⁴⁷ Algéria esetében azonban nem a tudományos vizsgálat a fő motivációja. A második levélnek és végső soron az összes algériai tanulmányának az a legfőbb célja, hogy bemutassa, hogyan nyerheti meg Franciaország a háborút, és hogyan változtatható meg úgy az algériaiak magatartása, hogy a lehető leghosszabb ideig támogassák Franciaországot.

Amerika esetében arra törekedett, hogy láttassa, a törvények és rendeletek miként biztosítják a szabadságjogokat. Algéria esetében azonban – Tessier szavaival – Machiavelli módjára annak érdekében érvel és ad politikai tanácsokat (melyek közül az „oszd meg és uralkodj” az egyik legvilágosabb), hogy a francia államérdekek érvényesüljenek, miközben nem tesz fel etikai kérdéseket.

Ennek az ellentmondásnak a megértéséhez idézzük fel *Az amerikai demokrácia* egy részletét: „A kis nemzetek gyakorta nem azért nyomorultak, mert kicsik, hanem azért, mert gyengék; a nagyok nem azért prosperálnak, mert nagyok, hanem mert erősek. Az erő tehát a nemzetek számára gyakran a boldogság első feltétele, sőt a létezésüké is.”⁴⁸ A nemzetközi kapcsolatok e kíméletlen igazságából kiindulva Tocqueville az „erős” Franciaország mellett kardoskodik, amelynek szükségképpen terjeszkednie kell. Meg volt győződve arról, hogy hazája elveszítette társadalmi kohézióját, ezt az összetartozás-érzést pedig csak egy olyan vállalkozással lehet helyreállítani, amely visszaadja Franciaországnak a nemzeti büszkeséget és a nagyságot. Az egykor szomszédai felett uralkodó Franciaország akkoriban gyenge volt. Az igencsak kétséges kimenetelű európai háborúk helyett pedig adódott Algéria meghódítása. Ettől függetlenül Tocqueville parlamenti beszámolóiban elismerte, hogy illúzió az Algéria feletti békés uralom reménye, ott a hadsereg mindig fontos szerepet fog játszani. A gazdasági lehetőségek, de főleg a presztízis azonban döntő Franciaország számára. A második levél megírásakor úgy látta, „nem kétséges, hogy Afrika partján hazánk dicsőségére nagy művet hozhatunk létre”.⁴⁹

Az algériai hódítás törvényessége mint probléma tehát fel sem merült. Úgy tűnik, Tocqueville minden fenntartás nélkül támogatta Algéria megszerzését. Időnként mégis szembehelyezkedett az erőszakos katonai megoldást szorgalmazókkal,⁵⁰ és olyan stratégiai–politikai megoldásokkal állt elő, amelyek az erőszak alkalmazása nélkül teszik lehetővé az arabok csatlakoztatását és támogatásuk elnyerését. Szerinte meg kellene mutatni az őslakosoknak, hogy az ő érdekük is a francia fennhatóság, hiszen a modern társadalmak a jól felfogott érdekeikre épülnek (a kereskedelem mindenkinek hasznot hajt). Az algériaiakkal vívott konfliktus megoldása tehát a magántulajdon megóvása és az egyéni kezdeményezések bátorítása. S noha a második levél megírásának idején Tocqueville még optimistán viszonyult a francia gazdasági viszonyok átültetéséhez, lelkesedése a későbbiekben fokozatosan alábbhagyott. Ennek oka az volt, hogy a francia telepések és az arabok közötti kap-

szerint sajnálatos módon létrehozta egy olyan tisztséget, mely a törzsi keretek között élő algériai társadalomban korábban egyáltalán nem létezett.

⁴⁷ Aron: *Les étapes de la pensée sociologique*, 229.

⁴⁸ Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 235. Martonyi Éva fordítása.

⁴⁹ Tocqueville: *De la colonie en Algérie*, 53.

⁵⁰ Felháborodott hangon ítélte el például az 1830–1834 közötti francia adminisztrációt és az alkalmazott módszereket: „Felfoghatatlan, hogy egy olyan nemzet, mely magát liberálisnak tartja, hogyan képes Franciaország nevében ennyire rendezetlen, zsarnoki, gáncsoskodó, mélységesen antiliberális kormányzatot létrehozni [...], mely ennyire távol állna egy jó gyarmati rendszer alapelveitől.” Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 308.

csolatok elkerülhetetlenül megromlottak az után, hogy a francia kormány gyakran törvénytelenül és önkényesen kisajátította az utóbbiak földjeit, és az előbbieknak juttatta azokat.

1840-ben Tocqueville barátjával, Gustave de Beaumont-nal, akivel Amerikába is együtt utazott, elhatározta, hogy bejárja Algériát, azonban az ekkor Egyiptom kapcsán kibontakozó nemzetközi válság, valamint a kedvezőtlen algériai katonai helyzet miatt kénytelen volt elállni tervétől, azt végül 1841-ben és 1846-ban valósította meg.

Az első út (1841. május–június) során fogadta őt a nem sokkal azelőtt kinevezett új fő-kormányzó, Bugeaud tábornok, sőt Nyugat-Algériába el is kísérte. Az *amerikai demokrácia* szerzőjének Algírban Beaumont-nal együtt volt alkalma tanulmányozni az ország közigazgatását, tisztviselőkkel, egyházi vezetőkkel (például Antoine-Louis Dupuch algíri érsekkel), tengerészekkel, katonatisztekkel társalgott. Az utóbbiak „hőstetteikkel” hetvenkedve nem tettek rá kedvező benyomást. Egyes tisztségviselők a párizsi kormány önkényes, elhibázott döntései miatt panaszkodtak, és azon csodálkoztak, hogy a mostoha körülmények ellenére a telepések nem költöznek vissza az anyaországba.⁵¹ A kelet-algériai Constantine-ban Tocqueville vérhasfertőzést kapott, ami gyakori betegség volt akkoriban, ezért le kellett rövidítenie utazását, és haza kellett térnie. Az ország Amerikára emlékeztette abban az értelemben, hogy a városokban nagyszabású építkezések zajlottak, az utcákon pedig sokféle nemzetiségű és szokású emberrel találkozott. Hitte, hogy e szorgos tevékenység az európai civilizáció átültetésének következménye. („Csodás ország, olyan, mint Szicília Franciaország iparával kiegészítve.”⁵²) Teljesen elbűvölték a kabilok, akiket mindig megkülönböztetett az araboktól, szimpatizált nyers, férfias, szabad hegyvidéki életmódjukkal, ezért később – az arabokkal ellentétben – mindig elítélte a kabilok ellen indított hadjáratokat.

Ez után az út után készült el a *Travail sur l'Algérie* (Dolgozat Algériáról), melyet egészen a 20. század közepéig nem adtak ki.⁵³ Tocqueville ebben a művében fejtette ki azokat a politikai elveit, amelyek később javaslatok formájában köszöntek vissza egy figyelemreméltó parlamenti beszédében (1846) és két beszámolójában (1847. május 24. és június 2.).⁵⁴ Megállapítja, hogy Algéria meghódítása Franciaország legfontosabb feladata, és a kormány szemére veti, hogy az ügyet másodlagos kérdésként kezeli, ráadásul semmilyen politikai elképzelése sincs, mindent rábíz a hadseregére. A hódításnak és a háborúnak pedig nem az az értelme, hogy falvakat tesznek a földdel egyenlővé, és ültetvényeket égetnek fel, hanem az, hogy békét teremtenek, jobbá teszik az ország életét és szervezeti felépítését, ahol a két közösség a hódító uralma alatt békésen élheti a saját életét. Ekkor tehát már nincs szó a két nép 1837-ben még lehetségesnek tartott összeolvadásáról.⁵⁵

1842-től egyébként Tocqueville bizonyos reformok bevezetését szerette volna elérni. A kormány létre is hozott egy bizottságot az algériai gyarmatosítás kérdéseinek tanulmányozására, melyben Tocqueville és Beaumont nagy lelkesedéssel vettek részt (1842–1844), de hamarosan belátták, hogy a kormányzat nem veszi figyelembe a bizottság javaslatait. E kudarc után Tocqueville a parlamentben próbált tenni az ügy érdekében. 1846 júniusában az

⁵¹ Hourant, Georges-Pierre: *Tocqueville et l'Algérie*. L'Algérianiste, 1988. szeptember, 43. sz.; <http://www.mejlliss.com/showpost.php?p=1502191&postcount=6>, letöltés: 2006. január 24.

⁵² Uo.

⁵³ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1. *Écrits et discours politiques: écrits sur l'Algérie, les colonies, l'abolition de l'esclavage, l'Inde*. Paris, 1962.

⁵⁴ Tessier úgy véli, Tocqueville ezekkel a felszólalásaival döntő módon befolyásolta az algériai politikát. Tocqueville: *Seconde lettre sur l'Algérie*, 68.

⁵⁵ Tocqueville: *De la colonie en Algérie*, 57–149.

algériai hitelek tárgyában⁵⁶ megtartott – élete egyik legjobb – beszédében újfent felhívta a figyelmet arra, hogy ez az ország legfontosabb problémája. Javasolta külön algériai minisztérium létrehozását,⁵⁷ erre azonban csak halála előtt nem sokkal, 1858-ban került sor.⁵⁸

A második útra 1846 októbere és decembere között került sor. Az első utazás óta a helyzet megváltozott. Algériában a gyarmatosítók ellen régóta elszántan harcoló Abd el-Kader emír elszigetelődött (1844-ben marokkói területen, az Isly melletti csatában vereséget szenvedett), a francia csapatok az ország legnagyobb területét ellenőrzésük alá vonták. A kormány ezért úgy döntött, hogy a pacifikált területeken be lehet vezetni a polgári igazgatást. Ekkor indult meg a versengés a katonák és a civilek között az Algéria feletti hatalomért, ami 1870 után egyértelműen az utóbbiak győzelmével végződött.

Tocqueville ez alkalommal a feleségével utazott, és több jelenlévő parlamenti képviselő társaságában Bugeaud kalauzolásával körutat tett az ország nyugati részében. November végén tért vissza Algírba, majd a főváros környékén alaposan tanulmányozta a francia telepesek ültetvényeit, földbirtokait, gazdálkodását. Ez alapján arra a következtetésre jutott, hogy a telepesek nélkül Algéria jövője elveszik. Rövid kelet-algériai kitérő után december végén utazott haza.

Ez a második utazás felszínre hozta a Bugeaud tábornokkal való ideológiai ellentéteit. Az őslakosok felett a hódítók többé-kevésbé már diadalmaskodtak, Tocqueville szerint azonban a gyarmatosítás vesztesre állt. A tocqueville-i gyarmatosítás ugyanis nem a Bugeaud-nak kedves katonai telepes gyarmatosítást s nem is az utópisták közösségi elképzeléseit vagy fegyencek, száműzöttek, deportáltak behozatalát jelentette, hanem független telepesek beköltözését, akik képesek az általuk birtokolt föld megművelésére, továbbá elég jó módúak és vállalkozó szelleműek egy valóban civil társadalom megteremtéséhez. Ehhez az államnak el kell látnia a saját feladatait: biztosítani a sajtószabadságot, a népképviselést, a szabad igazságszolgáltatást és a közbiztonságot, melyek elengedhetetlenek a gazdasági fejlődéshez.⁵⁹

A második út alkalmával szerzett tapasztalatok komoly szerepet kaptak a már említett 1847-es parlamenti jelentések elkészítésében, amelyek jelentős visszhangot váltottak ki.⁶⁰ A kormány ez év februárjában két törvénytervezetet nyújtott be a képviselőházban. Az egyik az Algériának nyújtandó rendkívüli hitelről, a másik Bugeaud tábornok tervei alapján a gyarmatosítást elősegítő katonai táborok létesítéséről szólt. Beaumont javaslatára a törvényhozás úgy döntött, a két tervezet tanulmányozására különbizottságot hoz létre, melynek elnökévé Tocqueville-t választották meg. Az elnök a bizottság munkája befejeztével elkészítette a tervezetekkel kapcsolatos jelentéseit. Ezekben elutasított mindennemű hitelt a katonai gyarmatosításra, mire Bugeaud főkormányzó azonnal benyújtotta lemondását. A jelentéstevő rámutatott a szabadságjogok teljes hiányára is, aminek hatására a kormány

⁵⁶ Állami hitelekkel segítették az Algériába költöző európai telepesek földvásárlásait, az összeg nagyságát a képviselőház határozta meg.

⁵⁷ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 312.

⁵⁸ Ferwagner Péter Ákos: III. Napóleon Algéria-politikája. In: Kövér Lajos (szerk.): *Bonaparte Napóleon koronája és üzenete*. Szeged, 2007. (megjelenés előtt)

⁵⁹ Benoît: *Moralité et justice chez Tocqueville: l'exemple de l'Algérie*.

⁶⁰ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 317.

ígéretet tett arra, hogy a polgári fennhatóság alatt lévő területeken bevezeti a választásokon alapuló önkormányzati rendszert.⁶¹

Két esztendővel később, 1849-ben a polgári törvények algériai bevezetésének tárgyában Tocqueville ismét hallatta a hangját, és utolsó alkalommal bírálta az addig érvényben lévő szabályozást, amely szerinte összefüggéstelen, instabil rendszert eredményezett: „Ha nincsenek törvények, nem lesznek lakosok, sem telepesek, nem lesz civil társadalom, csak katonai táborok és hadsereg.”⁶² Ezt követően már sem a parlamentben, sem másutt nem beszélt, nem írt Algériáról, noha Franciaország bel- és külpolitikáját egészen haláláig bírálta.

Tocqueville 1837 és 1849 közötti, Algériával kapcsolatos beszédeiben és írsaiban világos és összefüggő gondolatmenetet követ. Láttuk, hogy számára Algéria Franciaország pozícióinak megerősítését jelentette, mely lehetővé teszi hazájának a Földközi-tenger nyugati medencéje feletti ellenőrzés megszerzését. Mindez diplomáciai szükségzerűség: ha Franciaország nem lépne, a térségben Anglia kiegészítené gibraltári és máltai birtokait. Ennek megfelelően, ha olykor bírálta is az észak-afrikai francia adminisztráció módszereit és politikáját, a területről való kivonulás sohasem merült fel benne.

1837-ben kortársait megelőzve ismerte fel azt, hogy Algéria részleges, korlátozott meg szállása nem hozhat végleges és kielégítő megoldást, ezért le kell győzni a franciák ellen harcoló Abd el-Kadert, továbbá mezőgazdasággal foglalkozó európai lakosságot kell betelepíteni a termékeny vidékekre, mert csak így biztosítható a tartós francia jelenlét. Ily módon az ország feletti fennhatóság és a gyarmatosítás párhuzamosan futó folyamatok, melyek kiegészítik és segítik egymást, megakadályozva, hogy bárkinek (a bennszülötteknek vagy más nagyhatalmaknak) eszébe jusson a franciák kiűzése.

Mindezek miatt igen ambivalens volt Tocqueville hozzáállása az Algériában vívott háborúhoz. Elvileg a háborút – mint láttuk – elutasította, s bizonyos esetekben Észak-Afrikában el is ítélte a felesleges erőszakot. Ugyanakkor úgy látta, hogy vannak helyzetek, amelyekben a háború elkerülhetetlen, s Algériára mindez érvényes. Emiatt támogatta a francia katonaság brutális fellépését az algériai lakossággal szemben, a termés elpusztítását, a nyájak elkobzását, mert így az éhező törzsek kénytelenek voltak megvonni a támogatásukat Abd el-Kader emírtől.⁶³

A győzelem, a térség pacifikálása után ellenben lehetségesnek tartotta az arab lakosság asszimilálását: „Semmi okunk azt hinni, hogy nem jön majd el az idő, amikor a két faj keveredik egymással. Ez Istennek sincs ellenére [...]”.⁶⁴ Az 1840-es években viszont ez az álláspontja módosult. Ekkoriban már azt hangoztatta, hogy az araboknak tudatában kell lenniük és maradniuk a vereségüknek. 1847-es jelentésében rosszalotta a franciák nagylelkűségét, bírálta azt a gyakorlatot, hogy az állam átvállalja a mekkai zarándokok útiköltségét Egyiptomig, a mecsetépítéseket, a bennszülötteknek adományozott kitüntetések. Feleslegesnek tartotta azt a képzetet kelteni a muzulmán alattvalókban, hogy fontosak és „velünk egyenlők” lennének: a politikai hatalmat teljes egészében a franciák kezében kell megtartani.⁶⁵

⁶¹ Szavazati joggal csak a francia állampolgárok rendelkeztek. Az őslakosok is kérhették az állampolgárságot, ezt azonban csak nagyon kevesen tették meg: ebben az esetben ugyanis le kellett mondaniuk muzulmán jogállásukról, ami szembeállította őket a vallásukkal.

⁶² Hourant: *Tocqueville et l'Algérie*, id. mű

⁶³ Le Cour Grandmaison, Olivier: *Tocqueville, apôtre de la colonisation*. Manière de voir, 2005. augusztus–szeptember, 82. sz.

⁶⁴ Tocqueville: *De la colonie en Algérie*, 55–56.

⁶⁵ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 318–320.

A pacifikálás befejeződése után az algériai társadalom két részre szakadt: az európai telepesekre egyfelől, valamint a muzulmán bennszülöttekre másfelől, az utóbbiak az iszlám törvények és jog szerint éltek. Vagyis a gyarmati állam (és társadalom) egyfajta rendkívüli állapotban leledzett az anyaországhoz képest: két, különböző természetű politikai–jogi rendszeren nyugodott, melyek faji, kulturális és vallási alapon szerveződtek. A rendszer csak a telepeseknek tette lehetővé a szabad mozgást vagy az egyéni tulajdonlást, viszont a politikai szabadságjogok nem vonatkoztak rájuk, mert azok Algériában egységesen fel voltak függesztve. Éppen ezért Tocqueville kettős jogrendszert javasolt, mert nehezményezte, hogy a francia telepesek jogfosztottságban élnek.⁶⁶ Ez persze súlyos egyenlőtlenséget jelentett, ami éles ellentmondásban áll Tocqueville-nak *Az amerikai demokráciában* az egyenlőségről kifejtett eszméjével.⁶⁷ Ráadásul az alacsonyabb rendű muzulmán társadalomnak vagy elitjének még a felemelkedés lehetőségét, kilátását sem akarta megadni, hiszen azt is ellenezte, hogy az arab fiatalok francia iskolákba járhassanak. Azt persze nem hitte, hogy ez az arab társadalom mozdulatlanságra van ítélve, de nem fejtette ki egyértelműen, milyen irányba kellene fejlődnie (az mindenesetre világos, hogy ez az irány más, mint a szabad, önálló intézményekkel rendelkező kabilok fejlődési iránya). Jóllehet határozott fellépést javasolt a bennszülött muzulmánokkal szemben, úgy vélte, a jólétükkel törődni kell.⁶⁸

Az európai gyarmatosítókkal, a földművelő–gazdálkodó telepesekkel kapcsolatban jóval egyértelműbb véleményt képviselt. A francia társadalom Földközi-tengeren túli meghosszabbításának tekintette őket, akiknek – amennyire csak lehet – ugyanolyan jogrendszerben kell élniük, mint anyaországi honfitársaiknak. Mivel ők jelentik a gyarmatosítás és a francia jelenlét alapját, támogatni kell őket, mégpedig úgy, hogy az állam segít a földvásárlásokban, a takarmánybeszerzésben, utak, öntözőművek létesítésében. Egy tiszt vezetésével fegyveres milíciákat kellene alakítaniuk minden faluban, ezzel biztosítanák a védelmüket, ezeknek a falvaknak a hálózata pedig hatékonyan járulna hozzá ahhoz, hogy az egész régiót ellenőrzés alatt lehessen tartani. Abban a kérdésben viszont már nem foglalt egyértelműen állást, hogy a kistelepes vagy a nagyfokú gyarmatosítást kellene erőteljesebben támogatni.⁶⁹ Úgy képzelte, a kettő együtt valósul meg, minek következtében a franciaországihoz hasonló falusi népesség⁷⁰ fog majd kialakulni. A telepes gyarmatosítás esetében az ókori Róma példájára hivatkozott, ahol a „hódító faj” elűzte a legyőzötteket, s nagyszámú római telepített az elfoglalt földekre. A tartós francia jelenlétet biztosító betelepülést pedig csak a földek tömeges kisajátításával gondolta elérhetőnek.

Tocqueville ennél is fontosabbnak tartotta a közigazgatás kérdésének rendezését. Történt már rá utalás, hogy megindult a hadsereg és a civilek közötti küzdelem Algéria irányításáért. A liberális Tocqueville nem értett egyet a katonai közigazgatással, de a túlcentrali-

⁶⁶ Le Cour Grandmaison: *Tocqueville, apôtre de la colonisation*.

⁶⁷ Paul Laurent és Gilles Pacquet kanadai társadalomtudósok mutattak rá, hogy a tocqueville-i elméletben az egyenlőség érzete a modernitás és a demokrácia alapját jelenti. Az egyenlőségre való törekvés etnikumokra és kulturális csoportokra is jellemző, ami feszültségekhez vezethet a nemzetközi kapcsolatokban, de akár a multikulturális államokon (pl. Kanada) belül is. Laurent, Paul–Pacquet, Gilles: *Intercultural Relations: A Myrdal – Tocqueville – Girard Interpretative Scheme*. In: *International Political Science Review*, 1991., 12. köt., 3. sz., 171–183.

⁶⁸ Aron: *Les étapes de la pensée sociologique*, 264.

⁶⁹ Ez a vita később erősödött fel igazán, és különösen a Második Császárság idején éleződött ki. Ferwagner Péter Ákos: *III. Napóleon Algéria-politikája*, id. mű.

⁷⁰ Ezt a társadalmat Tocqueville jól ismerte, és hagyományos erkölceit, szokásait tiszteletben tartotta, mert ebben a társadalomban politikai szempontból mindenki engedelmeskedett valakinek, így nem keletkezhetett anarchia. Vö. Coenen-Huther: *Tocqueville*, 19–20., 71–74.

zált civil adminisztrációval sem, melyet nehézkesnek és lassúnak tartott. Hasonlóképp bírálta az Algériában működő bíróságok tevékenységét, mondván, túl nagy hatalom van a főügyész kezében, ami az igazságszolgáltatás függetlenségét veszélyezteti. Sajtócenzúra van érvényben,⁷¹ nincs meg a tanulás szabadsága, és teljes a választójog hiánya. Mindez pedig azzal párosul, hogy az amúgy is korrupt tisztviselők nem alkotnak egységes adminisztrációt, ami anarchiára emlékeztető körülményekhez vezet. A megoldás Tocqueville szerint nem más, minthogy Algériát jelentőségének megfelelően ki kell venni az egyéb feladatokkal teljes mértékben leterhelt Hadügyminisztérium irányítása alól, Párizsban külön Algériai Minisztériumot kell létrehozni, melynek munkáját egy Algírban székelő, korlátozott jogkörrel ellátott főkormányzó segítené, az európai telepek számára pedig szabad választáson alapuló önkormányzatokat kell létesíteni,⁷² ami a kor liberális felfogása szerint az egyéni szabadságjogok biztosítója. Tocqueville tehát koherens, világos programot dolgozott ki Algéria közigazgatására, kormányzására és irányítására.

A demokrácia teoretikusa a gyarmati hódítás egyik legelszántabb híveként jelent meg, a terjeszkedés kezdeti időszakában elméletbe foglalva azt. Minden tudását, páratlan elméjét, erejét, ismertségét a modern gyarmatosítás szolgálatába állította, melynek így az egyik meghatározó figurájává, valóságos „apostolává” válhatott. Igazat adhatunk Le Cour Grandmaisonnak, aki szerint Tocqueville algériai írásai arra szolgálnak bizonyítékot, hogy a jogállam nem feltétlenül összeférhetetlen az öldökléssel és az emberiség elleni bűntettekkel, a kettő időnként nagyon is jól megfér egymással.⁷³ Ez pedig azt jelenti, hogy politikai értékítéleteink felülvizsgálatra szorulnak.

Alexis de Tocqueville: Második algériai levél*

(1837)

Tegyük fel, uram, hogy a kínai császár egyszer csak hatalmas serege élén partra száll Franciaországban, és nagyvárosainkat, valamint fővárosunkat hatalmába keríti. Miután megsemmisítette az összes nyilvántartást – mielőtt még vette volna a fáradságot, hogy elolvassa őket –, felszámolt vagy feloszlatozott minden hivatalt – mielőtt még tudakozódott volna kiterjedt hatásköreik felől –, végül fogságba ejti az összes hivatalnokot a kormányfőtől kezdve a paíreken, a képviselőkön és általában véve az egész uralkodó osztályon át egészen a mezőőrökig. Ezután mindegyiküket deportálja valamilyen távoli vidékre. Nem gondolja, hogy ez a nagy uralkodó hatalmas hadserege, erődtítményei és kincstára ellenére a meghódított ország irányítását illetően rövidesen komoly problémákkal fogja szembetalálni magát? Hogy újdonsült alattvalói megfosztva mindazoktól, akik intézték vagy intézhették az ügyeiket, képtelenek lesznek önmagukat kormányozni, miközben ő, aki a Föld túlsó oldaláról érkezett, nem ismeri az ország vallását, nyelvét, törvényeit, szokásait, közigazgatási gyakorlatát, ráadásul gondja volt arra, hogy eltávolítsa mindenkit, aki mindezt megtaníthatta volna neki, képtelen lesz alattvalói kormányzására? Nem nehéz hát belátnia, uram,

⁷¹ Tocqueville nemcsak gyakorlati, hanem elméleti szempontból is elutasította a cenzúrát, mert összeegyeztethetetlennek tartotta azt a lelkiismereti és politikai szabadsággal. A sajtószabadságról vallott nézeteiről bővebben lásd Hahner Péter: *Tocqueville a sajtószabadságról*. Kritika, 1994. 3. sz.

⁷² Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 322–323.

⁷³ Le Cour Grandmaison: *Alexis de Tocqueville et la conquête de l'Algérie*, id. mű

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Tocqueville, Alexis de: *Seconde lettre sur l'Algérie (1837) suivie de Rapport sur l'Algérie (1847)*. Postface de Laurent Tessier. Paris, 2003.

hogy ha Franciaország azon részei, melyeket a hódító ténylegesen elfoglalt, be is hódolnak, attól még az ország többi része hamarosan mérhetetlen anarchiába fog sülyedni.

Mindjárt meg fogja látni, uram, hogy pontosan ugyanazt tettük Algériában, amit feltételezésem szerint a kínai császár tenne Franciaországban.

Habár az afrikai part csak mintegy 160 tengeri mérföld távolságra van Provence-tól, és Európában évről évre több ezer útirajzot adnak ki a világ minden részéről, habár szorgalmasan tanuljuk a ma már sehol sem beszélt antik nyelveket, továbbá olyan nyelveket, amelyeket sosincs alkalmunk beszélni, aközben el sem tudjuk képzelni, hogy Franciaországban hét év óta mekkora a tudatlanság Algériával kapcsolatban. Fogalmunk sincs az ott élő különböző törzsekről, szokásaikról, egy szót sem értünk az általuk beszélt nyelvből, nem ismerjük magát az országot, erőforrásait, folyóit, városait, éghajlatát. Azt is mondhatnánk, egy világ választ el bennünket tőle. Ugyancsak nagyon keveset tudunk arról a háborúról, mely pedig napjaink nagy vállalkozása, s amelyről tábornokaink azt képzelték, ugyanúgy lovon kell majd megívni, mint az egyiptomi mamelukok ellen, holott legfőbb ellenségeink, az algíri törökök mindig is csak gyalogosan hadakoztak. Minderről tehát semmit sem tudunk, ami persze nem akadályozta meg győzelmünket, hiszen a csatatéren a bátrabb és az erősebb győz, nem pedig a tanultabb.

Csakhogy a harc után hamar be kellett látnunk, hogy a katonai győzelem még nem elég egy nemzet kormányzásához.

Bizonyára emlékszik arra, uram, amit előzőleg mondtam, hogy a régensség polgári és katonai kormányzása a törökök kezében volt. Alighogy Algír urai lettünk, sietve összereltük az összes törököt a dejtől hadserege utolsó szál katonájáig, és mindannyiukat Ázsiába szállítottuk. Annak érdekében, hogy az ellenség uralmának még az emlékét is eltöröljük, gondosan darabokra téptünk vagy felgyújtottunk minden kézzel írt dokumentumot, hivatali nyilvántartást, hiteles iratot vagy minden egyebet, ami arra emlékeztethetett volna, hogy mi volt előttünk. A hódítás új korszakot jelentett, és abból a félelemből, hogy értelmetlen módon összekeverik a múltat a jellel, még Algír utcáinak nagy részét is leromboltuk azért, hogy később a mi ízlésünknek megfelelően építsük újjá azokat, és francia neveket adtunk mindennek, aminek a fennmaradását jóváhagytuk. Azt hiszem, uram, hogy ezt a fent említett kínaiak sem csinálhatták volna jobban.

Mi következik mindebből? Könnyen kitalálhatja.

A török kormánynak Algírban sok-sok háza, a síkságon pedig nagy kiterjedésű birtokai voltak, ezek a tulajdonlevelek azonban a régi rend gyökeres felbolygatásakor elvesztek. Ezért aztán a francia adminisztráció nem tudván, mi az övé, és mi a legyőzöttek tulajdona, híján volt mindennek, így kénytelen volt véletlenszerűen kisajátítani magának azt, amire szüksége volt, semmibe véve a jogot és a törvényeket.

A török kormány kíméletesen gyűjtött be bizonyos adókat, melyeket mi tudatlanságból helyben nem tudtunk beszédni, ezért a szükséges pénzt Franciaországból kellett behoznunk vagy szerencsétlen alattvalóinktól kellett kicsikarnunk a törökökre leginkább jellemző módszerekkel, amelyekkel maguk a törökök sem éltek soha.

A tudatlanságunk a francia kormányzatot Algírban kíméletlenné és elnyomóvá tette, másutt pedig minden kormányt ellehetetlenített volna.

A franciák visszaküldték Ázsiába az utatok kaidjait. Egyáltalán semmit sem tudtak ennek az arab haderőnek a nevééről, összetételéről, tevékenységéről, mely mellékesen rendőri feladatokat is ellátott, továbbá a török uralom idején beszédte az adókat, a neve pedig – mint említettem – Marzem lovassága volt. Fogalmuk sem volt a törzsek megosztottságáról, valamint a közöttük érvényes rangsorról. Nem tudták, mi az a szpáhi katonai arisztokrácia,

ami pedig a marabutokat illeti, meg voltak róla győződve, hogy egy sírról* vagy egy emberről van szó.

A franciák ezekről a dolgokról semmit sem tudtak, és az igazat megvallva, alig törődtek azzal, hogy tanuljanak.

A katonailag megszállt területeken az általuk gyökerestül kiirtott közigazgatás helyébe azt képzelték, francia adminisztrációt állítanak.

Kérem, uram, próbálja meg elképzelni a sivatag ezen fürge és megzabolázhatatlan gyermekeit bürokráciánk ezernyi formalitása fojtogatásában, rákényszerítve őket a központosított közigazgatásunk lassúságának, szabályozottságának, írásbeliségének és aprólékoságának való alávetettségre. Az ország egykorvolt kormányzatából csak a jatagán és a farkósbót mint rendteremtő eszköz használatát tartották meg. Minden más francia lett.

Ezt alkalmazták a városokban és a körülöttük élő törzseknel is. Ami a régensség többi lakóját illeti, a kormányzásukat még csak meg sem kísérelték. Lerombolták kormányzatukat, de nem állítottak másikat a helyébe.

Mondandóm ezen részét azzal fejezném be, hogy megpróbálom elmondani, mi történt hét év alatt Afrikában. Csupán azt szeretném, hogy az olvasó megértse a dolgokat.

Háromszáz éve, mióta az Algériában élő arabok a törököknek alávetve éltek, teljes mértékben lemondtak arról, hogy saját magukat kormányozzák. Előkelőiket a hódítók féltékenysége folytán kirekesztették a főbb ügyek intézéséből; a marabut leszállt a csatalováról, és átült a szamarára. A török kormányzat gyűlöletes kormányzat volt, végeredményben azonban fenntartott bizonyos rendet, s jöllehet hallgatólagosan eltúrte a törzsek egymás közötti háborúit, megtorolta a lopást, és biztonságot teremtett az utakon. Továbbá ő jelentette az egyetlen köteléket a különböző néptörzsek között, a központot, ahol minden összefut.

A török kormányzatot anélkül számolták fel, hogy bármit a helyébe állítottak volna, az ország pedig, mely még nem tudta önmagát kormányozni, rettenetes anarchiába süllyedt. A törzsek egymást taposva rohantak a hatalmas zúrzavarba, a zsványság mindenütt felütötte a fejét. A jognak még az árnyéka is eltűnt, mindenki erőszakhoz folyamodott.

Mindez az arabokra volt érvényes.

Ami a kabilokat illeti, mivel ők többnyire függetlenek voltak a törököktől, azok bukása csak csekély hatást gyakorolt rájuk. Az új urakkal nagyjából ugyanolyan kapcsolatban maradtak, mint a régiekkel. Mindössze még megközelíthetlenebbek lettek, az a természetes ellenszenv, amit az idegenek iránt éreztek, vallási gyűlölettel párosult a keresztényekkel szemben, akiknek a nyelve, törvényei és erkölcei ismeretlenek voltak számukra.

Az emberek időnként szégyenkeznek, zsarnokságnak vetik alá magukat, hódítást szenvednek el, ám az anarchiát hosszú távon nem bírják ki. Egyik nép sem annyira barbár, hogy ez alól az általános emberi törvényszerűség alól kibújjon.

Amikor az arabok, akiket mi gyakran akarunk legyőzni és alávetni, de kormányozni sohasem, egy időre átadják magukat a vadság mámorának, melyet az egyéni függetlenség vált ki bennük, rövid idő múlva ösztönösen elkezdik újjáteremteni mindazt, amit a franciák leromboltak. Egymás után merész és ambiciózus emberek tűnnek fel közöttük. Egyik-másik vezetőjükről kiderül, hogy nagyon tehetséges, a tömeg pedig kötődni kezd bizonyos, a rendet jelképező nevekhez.

A törökök az arabok vallásos arisztokráciáját távol tartották a fegyverhasználatától és a közügyek vitelétől. A törökök elűzése után szinte azonnal újjáteremtődött ez a harcós és

* *Tocqueville jegyzete.* A marabutok legfőbb ősi sírja közelében mutatták ki vendégszeretetüket, a hely pedig annak a nevével viselte, aki ott el volt temetve. Ebből származott a tévedés.

uralkodó arisztokrácia. Hódításunk leggyorsabb és legnyilvánvalóbb következménye az volt, hogy a marabutok visszakapták politikai létüket, amelyet korábban elveszítettek. Újra kezükbe vették Mohamed szabályját a hitetlenek elleni harc céljából, és nem haboztak használni azt honfitársaik kormányzása érdekében is: ez fontos dolog, amivel mindenkinek tisztában kell lennie, aki Algériával foglalkozik.

Hagytuk, hogy az arabok nemzeti arisztokráciája újjászülessen, így most nincs más hátra, a szolgálatunkba kell állítanunk őket.

Algír tartománytól nyugatra, a marokkói határ közelében élt régóta egy nagyon híres marabut családja. Magától Mohamedtől származtatta magát, nevét az egész régensségben tisztelték. Amikor a franciák meghódították az országot, ennek a családnak a feje egy idős ember volt, akit Mahiddinnek hívtak. Előkelő származását Mahiddin még azzal is megtoldotta, hogy elzarándokolt Mekkába, és hosszan és energikusan állt ellen a törökök túlzó követeléseinek. Szent mivolta nagy tiszteletnek örvendett, ügyességét jól ismerték. Mikor a környező törzsek érezni kezdték azt az elviselhetetlen kellemetlenséget, amit az embereknek a hatalom hiánya jelent, felkeresték Mahiddint, és felkérték, vezesse ügyeiket. Az agastyán a törzseket egy nagy síkságon hívta össze, ahol közölte velük, az ő korában már az égi, nem pedig a földi dolgokkal kell foglalkozni, ezért visszautasítja kérésüket, de arra buzdítja őket, hogy vezetőjükül válasszák egyik fiát, akit be is mutatott nekik. Hosszasan sorolta a honfitársai kormányzására őt alkalmassá tevő jegeit: vallásosságát, a szent helyeken tett zarándoklatát, a Próféától való származását. Több olyan feltűnő tulajdonságát is ismertette, amellyel az ég áldotta meg azért, hogy testvérei közül kiemelkedjen, és bebizonyította, hogy azok a régi próféciák, amelyek az arabok felszabadítójának eljövételét hirdették, nyilvánvalóan rá vonatkoznak. A törzsek egyként választották meg Mahiddin fiát emír al-muminínnek, azaz a hívők vezetőjének.

Ezt a külsőleg vézna, alig huszonöt éves fiatalembert Abd el-Kadernek hívták.

Ilyen volt hát ennek a különleges vezetőnek a származása: hatalma az anarchiából született, szüntelenül abból táplálkozott, és – miután megkapta Orán és Titteri tartományokat – Isten és a mi segedelmünkkel megkaparintotta Constantine-t, ami hatalmasabbá tette, mint amilyen az általa felváltott török kormányzat valaha is volt.

Miközben a régensség nyugati részén ezek a dolgok zajlottak, keleten más volt a helyzet.

Akkoriban, amikor a franciák elfoglalták Algírt, Constantine tartományt egy Ahmed nevű bej kormányozta. Ez a bej a szokásokkal ellentétben kulugli volt, azaz török apától és arab anyától született. Számára érdekes módon ez előnyt jelentett, mert lehetővé tette, hogy Algír bevétele után előbb Constantine-ban szilárdítsa meg a hatalmát apja honfitársainak támogatásával, később pedig kiterjessze befolyását a környező törzsekre is anyja rokonságának segítségével.

Míg a régensség törökök által elhagyott és franciák által el nem foglalt egyéb részei a legnagyobb fokú zűrzavarba sülyedtek, Constantine tartományban egyfajta kormány jött létre, és Ahmed bátorságának, kegyetlenségének és energiájának köszönhetően elég szilárd birodalmat hozott ott létre ahhoz, hogy mi mostanában a visszaszorítását vagy a megdöntését fontolóra vegyük.

Így hát jelenleg három hatalom van jelen Algéria földjén:

Algírban és a partvonal bizonyos pontjain ott vannak a franciák; nyugaton és délen arab lakosság él, mely három évszázad után felébredt, és egy nemzeti vezető alatt gyülekezik; keleten az Ahmed által képviselt kormány a törökök hagyatéka, olyan patakocská, melyben még a forrása kiapadása után is van víz, és amely hamarosan maga is ki fog száradni vagy elveszni az arab nemzet hatalmas folyamában. E három hatalom között, általuk körbezárva

található a kabilok kis csoportja, mely mindhármuk befolyása alól kibújik, és az összes kormányt kijátssza.

Felesleges lenne hosszasan értekezni arról, mit kellett volna a franciáknak tenniük a hódításkor.

Röviden csak annyit, mindenekelőtt egyszerűen – amennyire csak civilizációnk lehetővé teszi – a legyőzöttek helyére kellett volna lépni. Egyáltalán nem arra kellett volna törekedni, hogy a mi hivatali gyakorlatunkkal váltsuk fel az övékét, hanem egy idő után a mi módszereinket az övékéhez kellett volna idomítani, megőrizni a politikai különállást, szolgálatunkba fogadni a lehanyatlott kormányzat embereit, elfogadni hagyományait és megőrizni szokásait. Ahelyett, hogy a törököket Ázsiába szállítottuk volna, nyilvánvalóan minél többet meg kellett volna tartanunk közülük. Vezetőiktől megfosztva képtelenek lettek volna önmaguk kormányzására, tartottak volna egykori alattvalóik haragjától, így hamarosan leghasznosabb közvetítőinkké és legodaadóbb barátainkká váltak volna, mint például a kulglik, akik pedig sokkal jobban ragaszkodtak az arabokhoz, mint a törökökhöz, s most mégis szinte minden alkalommal jobban szeretik a mi karjainkba vetni magukat, mint az övékébe. Ha egyszer majd megtanuljuk az arabok nyelvét, előítéleteiket és szokásaikat, ha majd megkapjuk azt a tiszteletet, amit az emberek egy szilárd kormányzatnak mindig megadnak, lehetővé válik számunkra, hogy fokozatosan visszatérjünk saját szokásjogunkhoz, és franciásítsuk körülöttünk az országot.

De most, hogy visszavonhatatlanul hibákat követtünk el, mit tegyünk? És miféle egyszerű reményeink lehetnek még?

Mindenekelőtt válasszuk szét az imént említett két nagy nemzetet, a kabil és az arabot!

Ami a kabilokat illeti, nyilvánvaló, hogy szóba sem jöhet országuk elfoglalása vagy gyarmatosítása: hegyeik jelenleg áthatolhatatlan akadályt jelentenek hadseregünk számára, a lakosság barátságtalan magatartása pedig nem sok jót ígér annak az elszigetelt európainak, aki békében szeretne ott otthont teremteni magának.

A kabilok földje tehát zárva van előttünk, de lelkük nyitva áll, és nem lehetetlen oda beférkőznünk.

Korábban már említettem, hogy a kabil ember együttműködőbb, kevésbé vakbuzgó és jóval kevésbé elkötelezett, mint az arabok. A kabiloknál az egyén szinte minden, a társadalom szinte semmi, és ugyanúgy nem hajlandók alávetni magukat egységesen a saját kormányuk törvényeinek, ahogy a miénket sem fogadják el.

A kabilok nagy szenvedélye az anyagi élvezetek hajszolása, ezért ezen keresztül lehet és kell őket megragadni.

Habár a kabilok az araboknál kevesebb esélyt nyújtanak számunkra a közéjük való behatolásra, mégis sokkal kevésbé hajlamosak ellenünk háborút indítani, mint ők. S ha egyesek közülük mégis fegyvert ragadnának ellenünk, a többiek attól még továbbra is látogatnák piacainkat, nyújtanák nekünk szolgálataikat. Ennek pedig az az oka, hogy már ráébredtek arra az anyagi haszonra, amit a szomszédságunkból húzhatnak. Roppant előnyösnek tartják árucikkeik nekünk való eladását és az ő civilizációs szintjüknek megfelelő áruink megvásárlását. És jöllehet még nincsenek abban a helyzetben, hogy elérjék a mi jólétünk fokát, már észrevehető, hogy csodálják és nagyon szeretnék megszerezni azt.

Egyértelmű, hogy művészetünkkel, nem pedig fegyvereinkkel kell az ilyen embereket megszelídíteni.

Ha folytatjuk a kabilok és a közöttünk lévő gyakori és békés kapcsolatok építését, ha törekvéseink nem keltenek félelmet bennük, és egyszerű, világos és biztonságos törvénykezést tapasztalnak nálunk, mely megvédi őket, akkor bizonyos, hogy hamarabb fognak tartani a háborútól, mint tőlünk, és hogy az a szinte leküzdhetetlen vonzalom, mely a vadakat

a civilizált ember felé vonzza attól a pillanattól kezdve, hogy már nem féltik szabadságukat, érződni fog. A kabilok erkölcsi és gondolatai anélkül fognak megváltozni, hogy észrevennék, és azok a falak, melyek elzárják előlünk az országot, maguktól le fognak omlani.

Az a szerep viszont, amit az arabokkal szemben kell eljátszanunk, bonyolultabb és nehezebb:

Az arabok nem kötődnek szorosan a földjükhöz, lelkük pedig még lakhelyüknél is ingatagabb. Bármilyen szenvedélyesen is ragaszkodjanak szabadságukhoz, erős kormányzatot hoznak létre, és szeretnek nagy nemzetet alkotni. Továbbá akármennyire érzékinek mutatkoznak is, a nem anyagi élvezetek nagyon fontosak a számukra, a képzelet pedig minduntalan valamilyen általa kitalált eszménykép felé röpíti őket.

A kabilok esetében a polgári és kereskedői igazságosság, az arabok esetében a politika és a vallás kérdéseivel kell foglalkozni.

Van egy bizonyos számú arab törzs, amelyre már mostantól kiterjeszthetjük és ki is kell terjesztenünk közvetlen fennhatóságunkat, és sokan vannak olyanok, amelyekre jelenleg csak közvetett befolyást kell gyakorolnunk.

Háromszáz esztendő alatt a törökök fennhatósága csak nagyon tökéletlenül épült ki a városoktól távol élő törzsek felett. Eközben a törökök ugyanúgy mohamedánok voltak, mint az arabok, ugyanolyan szokásaik voltak, és sikerült nekik a vallásos arisztokráciát az ügyektől távol tartani. Könnyű belátni, hogy mivel nekünk nincsenek ilyen előnyeink, és a legnagyobb nehézségeknek vagyunk kitéve, nem remélhetjük, hogy ugyanakkora vagy megközelítőleg ugyanakkora hatalmat tudunk gyakorolni ezek felett a törzsek felett, mint a törökök. Hatalmas katonai fölényünk itt mit sem ér. Győzhetünk ugyan általa, de nem hajthatjuk törvényeink jogára alá a szükség esetén a sivatagokba menekülő nomád lakosságot, ahová nem követhetjük őket, mert magunkra hagyva a sivatagban nem tudnánk fennmaradni.

A jelenlegi legfőbb feladatunk tehát az, hogy békében éljünk ezekkel az arabokkal, akik felett hatalmat gyakorolni pillanatnyilag úgyszíves esélyünk, ezért a jövőnkre legkisebb veszélyt jelentő módon kell megszerveznünk őket.

Az arabok között dúló anarchia, mely oly gyászos következményekkel jár számukra, számunkra is igen ártalmas, tudniillik nem lévén sem akaratunk, sem hatalmunk, hogy fegyvereinkkel egy csapásra behódoltassuk őket, csak abban reménykedhetünk, hogy hosszútávon eszméink és művészetünk erejével hathatunk rájuk, ami pedig csak akkor valósulhat meg, ha bizonyos fokú béke és rend uralkodik közöttük. A törzseket egymás ellen uszító anarchia amúgy is szüntelenül ellenünk fordítja őket, veszélybe sodorva határainkat.

Komoly érdekünk fűződik tehát ahhoz, hogy újjáteremtsük a kormányzatot ezeknél a népeknél, az pedig egyáltalán nem lehetetlen, hogy ez a kormány részben tőlünk függjön.

Most, hogy a hatalom kihullott azoknak a kezéből, akik azt három évszázadig birtokolták, senkinek sincs elvitathatatlan joga a kormányzáshoz, sem valós esélye arra, hogy itt hosszú távra szilárd hatalmat hozzon létre. Minden Afrikában létrejövő hatalom tehát ingatag lesz, s ha mi határozottan, igazságosan és tartósan nyújtunk annak támogatást, akkor az új uralkodók azt állandóan igényelni is fogják. Vagyis részben tőlünk fognak függeni.

Mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy ezek a független arabok megszokják a belső ügyeikbe való beavatkozásunkat, hogy bizalmas viszonyba kerüljenek velünk. Hiszen nyilvánvaló, hogy egy olyan hatalmas és civilizált nép, mint a mienk, csupán szelleme felsőbbrendűsége révén szinte ellenállhatatlan befolyást gyakorol a többé-kevésbé barbár kis népekre; ahhoz pedig, hogy magunkba olvasszuk őket, elég pusztán tartós kapcsolatokat kiépíteni velük.

Ha az az érdekünk, hogy a régensség arabjai körében kormányt hozzunk létre, akkor még inkább érdekünkben áll az, hogy ne egyetlen politikai vezető emelkedjen ki. Merthogy ebben az esetben a veszély még nagyobb is lehet. Számunkra kétségtelenül nagyon fontos, hogy ne engedjük az arabokat anarchiába süllyedni, de ennél is fontosabb, hogy ne engedjük őket mind ellenünk felsorakozni.

Az Abd el-Kaderrel megkötött legutóbbi szerződés* és a Constantine ellen tervezett hadjárat emiatt kelt bizonyos aggodalmakat.

Semmi sem volna kívánatosabb, mint az új emír hatalmát Orán tartományban megalapozni és megszilárdítani, ahol hatalma már amúgy is érvényesült. Csakhogy az egyezmény ezen kívül átadja neki Titteri bejlik kormányzását is, én pedig csak arra tudok gondolni, hogy a készülő hadjárat végeredménye az lesz, hogy Constantine tartomány nagy részét is át fogják engedni neki.

Előfordulhat, hogy Abd el-Kader hatalma annyira megerősödik, hogy a vezetővel nem rendelkező egész arab lakosság saját jószántából köréje gyűlik. Meggondolatlan dolog tehát lerombolni, sőt akár megingatni az Abd el-Kadertől független arab vezetők hatalmát; éppen ellenkezőleg, nagyobb hatalmat kell a kezükbe adni, mint valaha. Másfelől, ha constantine-i hadjáratunk sikerrel végződik, amiben mindannyian hiszünk, akkor annak nem szabad Ahmed eltávolításához vezetnie úgy, hogy közben nem állítunk senkit a helyébe. El fogjuk űzni a kuluglit, és nem fogunk tudni a helyére arab utódot állítani. Győzelmünk tehát fel fogja szabadítani az Ahmed fennhatósága alatt álló törzseket, erről az önállóságról pedig ők hamar le fognak mondani, s azt a velük határos emír kezébe fogják adni. Anarchiát teremtünk, az anarchia pedig megteremti Abd el-Kader hatalmát.

Íme, ide vezethet tudatlanságunk.

Jelenleg a legnagyobb bizonyossággal jelenthetjük ki, nem fogadhatjuk el azt, hogy a régensség összes arab törzse valaha is egy vezető mögött sorakozzon fel. Még kettő is túl kevés. Biztonságunk és jövőnk azt követeli, hogy legalább hárman vagy négyen legyenek.

Függetlenül azoktól a törzsektől, amelyek felett jelenleg nem áll érdekünkben közvetlen fennhatóságot gyakorolni, biztonságunk és becsületünk azt követeli, hogy az ország tekintélyes részét közvetlen ellenőrzésünk alatt tartsuk, és közvetítő nélkül kormányozzuk.

Ezekre a területeken a francia és arab lakosság békében él egymás mellett. A nehézségek persze nagyok. Ám távol álljon tőlem, hogy leküzdhetetlennek tartsam őket.

Nem áll szándékomban, uram, belemenni annak részletezésébe, hogy milyen eszközökkel érhetnénk el ezt a célt. Elég mindössze általánosságban jelezni, szerintem melyek a siker legfőbb feltételei.

Számomra teljesen egyértelmű, hogy sohasem járhatunk sikerrel, ha nem próbáljuk meg új algériai alattvalóinkat a francia közigazgatás ellenőrzése alá kényszeríteni.

Valójában nem lehet büntetlenül új politikai szokásokat bevezetni. Felvilágosultabbak és erősebbek vagyunk az araboknál, így hát nekünk kell először bizonyos fokig a szokásaikhoz és előítéleteikhez alkalmazkodnunk. Algériában – és másutt – nem az jelenti egy új kormány legfőbb tétét, hogy létrehoz valamit, ami addig nem létezett, hanem hogy felhasználja azt, ami már megvolt. Kétezer évvel ezelőtt az arabok törzsekben éltek Jemenben; törzsi szervezetben vágtak keresztül Afrikán és foglalták el Spanyolországot, és még napjainkban is ugyanígy élnek. A törzsi szervezetet, mely az emberi intézmények legtartósabbika, nem forgathatjuk fel anélkül, hogy közben fel ne forgatnánk érzelmeiket és min-

* Az 1837 májusában aláírt tafnai egyezményről van szó, mely Abd el-Kadert „a hívek vezetőjének” nevezte, és elismerte uralmát Algéria nyugati és középső része felett. Tocqueville emiatt ellenezte a szerződés aláírását.

den gondolatukat. Az arabok saját maguk választják meg a vezetőiket, meg kell nekik hagyni ezt a kiváltságot. Van katonai és vallási arisztokráciájuk, amit nem megsemmisíteni, hanem hatalmunkba keríteni és részben a szolgálatunkba állítani kell, ahogy azt a törökök is csinálták. Megéri hasznot húzni az arabok politikai szokásaiból, és csak lassacskán szabad megváltoztatni polgárjoguk szabályait. Hiszen, uram, mint tudja, ezeknek a szabályoknak a többsége a Koránban úgy van lefektetve, hogy a muzulmánoknál a polgárjog és a vallási törvények állandóan összekeverednek egymással.

Attól pedig főképpen tartózkodnunk kell, hogy Algériában is hagyjuk érvényre jutni a bennünket gyötrő, egyformaságra irányuló törekvéseinket, és gondolnunk kell arra, hogy az ennyire különböző emberek esetében veszélyes és abszurd ugyanazt a törvénykezést alkalmazni. A Római Birodalom bukásakor azok a barbár törvények, amelyeknek a barbárok alávetették magukat, és azok a római törvények, amelyeknek a rómaiak engedelmeskedtek, egyszerre érvényesültek. Ezt a példát jó lenne követnünk, mert csak így remélhetjük, hogy gond nélkül vészeli át az átmeneti időszakot, amely még azelőtt véget fog érni, hogy a két különböző civilizációjú nép összeolvad.

Azokban a kerületekben, amelyekben a franciák és az arabok egymás mellett élnek, mindegyikükre azt a jogszabályozást kell alkalmazni, melyet megértenek, és amelyet korábban megtanultak elfogadni. A két faj politikai vezetőjének közösnek kell lennie, de hosszú ideig minden másnak különböznie kell, így az összeolvadás később magától végbemegy.

Az is felettébb szükséges, hogy azok a törvények, melyek az afrikai franciák életét szabályozzák, ne pontosan ugyanazok legyenek, melyek Franciaországban hatályosak. Egy születő nemzet nem képes elviselni ugyanazokat az adminisztratív nehézségeket, mint egy régi nemzet, azok a lassú és bonyolult formalitások pedig, melyek időnként az utóbbi biztonságát garantálják, megakadályozzák az előbbi fejlődését, sőt létrejöttét.

Afrikában legalább annyira, sőt jobban, mint Franciaországban szükségünk van alapvető garanciákra a társadalomban élő ember számára; nincs a világon olyan ország, ahol a gyarmatoknál nagyobb szükség volna az egyéni szabadságjogok biztosítására, a tulajdonhoz való jog tiszteletben tartására és minden más jog garantálására. Másfelől azonban egy gyarmatnak egyszerűbb, gyorsabb és a központi hatalomtól függetlenebb közigazgatásra van szüksége azoknál, amelyek a birodalom kontinentális tartományaiban érvényben vannak.

Algériában tehát gondosan fenn kell tartani politikai helyzetünket, de nem kell babonásan ragaszkodni a formájához, valamint több tiszteletet kell tanúsítani a szelleme, mint a betűje iránt. Az Algériába látogatók állítják, az ellenkezője történik. Azt mondják, aggályos gonddal ügyelnek az anyaország legapróbb adminisztratív módszereinek a követésére, és a legtöbbször megfélemeznek azokról a nagy elvekről, melyek törvényeink alapjául szolgálnak. Ily módon remélhetjük ugyan a hivatali alkalmazottak számának növekedését, de a telepesekét aligha.

Azt hiszem, uram, most, hogy e túl hosszadalmas levél végére érek, megfogalmazódik önben a kérdés, ezek után miben bízom én új gyarmatunk jövőjét illetően.

Számomra úgy tűnik, ez a jövő a mi kezünkben van, és őszintén megmondom, nem kétséges, hogyha kitartóan, ügyesen és igazságosan lépünk fel, akkor idővel Afrika partján hazánk dicsőségére nagy művet hozhatunk létre.

Az elején említettem, uram, hogy az arabok egyszerre pásztorok és földművesek, és hogy hiába birtokolják az egész területet, annak mindig csak egy töredékét művelik meg. A népsűrűség igen ritka, az arab lakosságnak pedig sokkal több földje van, mint amennyit egy évben bevet. Ennek az a következménye, hogy az arabok könnyen s alacsony áron adják el

a földjüket, az idegen lakosság pedig minden különösebb nehézség nélkül betelepülhet közejük, anélkül, hogy ez nekik kárt okozna.

Ezek alapján megértheti, uram, hogy az araboknál gazdagabb és leleményesebb franciáknak milyen könnyű erőszak nélkül elfoglalniuk a földterület legnagyobb részét és nagy számban békésen odaköltözniük egészen az őket körülvevő törzsek küszöbéig. Könnyű belátni, hogy a közeljövőben a két faj ily módon a régensség számos pontján keveredni fog egymással.

A franciák azonban nem elégszenek meg azzal, hogy az arabok mellé települjenek, ha ez nem vezet el a velük létesített tartós kapcsolatokhoz, ami végül is a két nép összeolvadását fogja eredményezni.

Minden, amit Algériáról tanultam, arról győz meg, ez nem annyira valószínűtlen, mint ahogy azt többek gondolják.

Az arabok zöme máig megőrizte erős hitét Mohamed vallásában; ugyanakkor az iszlám világnak ezen a részén, ahogy másutt is, megfigyelhető, hogy a vallásos hit folyamatosan veszít erejéből, s válik egyre alkalmatlanabbá arra, hogy e világ érdekeit megvédje. Jóllehet a vallás nagy szerepet játszott az ellenünk vívott afrikai háborúkban, és ürügyet szolgáltatott a marabutoknak arra, hogy ismét fegyvert fogjanak, azt lehet mondani, csak másodlagos oka volt ezeknek a konfliktusoknak. Sokkal inkább mint idegeneket és mint hódítókat támadtak bennünket, nem pedig mint keresztényeket, a törzsfők ambíciója pedig nagyobb szerepet játszott a hitnél abban, hogy ezek a népek ellenünk fordultak. Minden olyan esetben, amikor a patriotizmus vagy az ambíció nem fordította az arabokat ellenünk, a tapasztalatok szerint a vallás nem akadályozta meg azt, hogy legodaadóbb segítőinkké váljanak, és hogy lobogóink alatt ugyanolyan kíméletlen harcot folytassanak hitsorsosaik ellen, mint ahogy ezek a hitsorsosaik ellenünk harcolnak.

Azt hihetjük tehát, hogy ha mind egyértelműbb bizonyosságát adjuk annak, hogy a mi fennhatóságunk alatt vagy a szomszédságunkban az iszlám nincs veszélyben, akkor a vallásos szenvedélyek alábbhagynak, majd kihunynak, Afrikában pedig csak politikai ellenfeleink maradnak.

Ugyancsak hibás az az elképzelés, hogy az arabok kulturális hagyományai képtelenné teszik őket a velünk való közös életre.

Spanyolországban az arabok letelepedett életmódot folytattak, és földet műveltek; az algériai városok környékén sokan építettek maguknak házat, és fogtak komoly mezőgazdasági tevékenységbe. Az arabok tehát nem természetesen és szükségképpen pásztorok. Igaz, ahogy a sivatagba egyre mélyebben behatolunk, eltűnnek a házak, és sátrak bukkannak fel. Ez azonban annak köszönhető, hogy a tengerparttól távolodóban csökken a tulajdon- és létbiztonság, annak a népnek pedig, amely félti létét és szabadságát, a nomád életmódnál nincs megfelelőbb. Tudom jól, hogy az arabok jobban szeretnek a szabad ég alatt kóborolni, mint egy úr zsarnoksága alatt élni, ám minden arra utal, hogy nem késlekednek letelepedni, amennyiben szabadon élhetnek, és tiszteletben tartják őket. Biztos vagyok abban, hogy hamarosan átveszik életmódunkat, ha ebben tartósan érdekeltté tesszük őket.

Végül az ismert tények egyike sem utal arra, hogy az arabok természete ne egyezzen a miénkkel. Én éppen ellenkezőleg azt tapasztalom, hogy békés időszakban a két faj gond nélkül keveredik egymással, ahogy pedig egyre jobban megismerik egymást, egyre közelebb is kerülnek egymáshoz.

A franciák napról napra egyértelműbb és helyesebb fogalmakat alkotnak maguknak Algéria lakóiról. Megtanulják nyelvüket, hozzászoknak szokásaikhoz, sőt még valami öntudatlan lelkesedést is éreznek irántuk. A másik részről Algír fiatal arab nemzedéke a mi nyelvünket beszéli, és részben már átvette szokásainkat is.

Amikor legutóbb Algír külvárosában a lakóknak meg kellett védeniük magukat az ellenséges törzsek rablóbandáitól, arabokból és franciákból álló nemzeti gárda alakult, amelyben együtt álltak őrséget, és megosztották egymással a harc veszélyeit és fáradságait.

Semmi okunk azt hinni, hogy nem jön majd el az idő, amikor a két faj keveredik egymással. Ez Istennek sincs ellenére; egyedül az emberi vétkek jelenthetnek akadályt.

Ne mondjunk hát le, uram, a jövőről; ne torpanjunk meg múlandó áldozatok miatt, amikor hatalmas művünk feltárul, kitartó erőfeszítéseink pedig elérik céljaikat!

Fordította: FERWAGNER PÉTER ÁKOS

FENYŐ ISTVÁN

Eötvös és Tocqueville

A reformkorban a legismertebb külföldi politikai író idehaza Alexis de Tocqueville volt. Egykori hatásáról a magyar szellemi fejlődésre már eddig is beszámolt a kutatás, így – többek között – Ferenczi Zoltán, Bényei Miklós, Bódy Pál, Vikol Katalin, legutóbb pedig Gángó Gábor. Tocqueville műveit Eötvös József is ismerte már kora ifjúságában, az 1830-as évek elején vagy a közepén. Szellemi fejlődésére természetesen nemcsak ő, hanem más európai gondolkodók is hatottak, így Constant, Bentham, Guizot, Hegel, Lamartine stb. De Tocqueville volt az, aki gondolkodói karakterben, erkölcsi formátumban, politikai célok és törekvések tekintetében a legközelebb állt Eötvöshöz.

Első könyve, a barátjával, Gustave de Beaumont-nal készített amerikai börtönügyi beszámoló (*Système pénitentiaire aux États-Unis et de son application en France*) 1833-ban jelent meg Párizsban. Már a következő évben ismertette azt Toldy Ferenc a Tudománytár lapjain.¹ Tocqueville-ék célzata – a jogbiztonság kialakítása és a büntetőrendszer korszerűsítése – pontosan beleillett a hazai antifeudális erők programjába, amelynek ez úgyszintén egyik legfontosabb célja volt. Toldy éppenséggel az amerikai rendszer áthasonítására szólít fel cikkének végén: „...Vajha azoknak [!] kikben nemesebb szív dobog [...] bővebben megismerkednének e rendszerrel, s iparkodnának e hazában is állítani példát, melyet az óvilágnak az új adott.”² Látni fogjuk: felhívása visszhangra talált.

A hazai közgondolkodás nemcsak erre a munkára reagált gyorsan, hanem Tocqueville főművére, az 1835 januárjában Párizsban megjelent *De la démocratie en Amérique* első kötetére is. Az 1837-ben indult *Figyelmező* június 27-i számában N. K., azaz Nagy Károly csillagász számolt be a könyvről, igen nagy elismeréssel. „... új utat nyit nemcsak a gondolatnak, hanem a tettnek is” – állapította meg. Ennek nyomán kezdett foglalkozni Fábíán Gábor, Vörösmarty barátja a mű fordításával, amelynek egyes részleteit az Athenaeum 1838–1839-es évfolyamaiban tizenegy folytatásban közölte. (Utóbb 1841–1844 között könyv alakban is – négy kötetben – megjelent Pesten.)

A centralisták 1836–1837. évi nyugat-európai utazásuk alkalmával személyesen is tanúi lehettek a mű sikerének: 1836-ban már hatodik kiadása jelent meg, s bizonyára ők is hallottak Párizsban Royer-Collard megállapításáról: „Montesquieu óta nem jelent meg ilyen politikai munka a világgondolkodásban.” Szalay Lászlót jogtudósi példaképének, Eduard Gansnak 1835. évi párizsi látogatásáról szóló beszámolója is figyelmeztethette az Amerika-

¹ Toldy Ferenc: *A bűnhesztő rendszer az Egyesült Országokban*. Tudománytár, 1834. IV. k. 105–119.

² Toldy: *A bűnhesztő rendszer*, 119.

könyv jelentőségére – *Jury* című tanulmányában a magyar tudós „montesquieu-i lélekkel írt”-nak minősíti a művet, s idézi az esküdszékre vonatkozó állásfoglalását.³

A harmincas évek második, a negyvenes évek első felében nemcsak ő, de centralista társai is erősen hatása alá kerültek a francia gondolkodó nézeteinek, szellemi habitusának. Tocqueville-ről mondott emlékbeszédében Trefort Ágoston ugyan csak a saját nevében szól, de amit megállapít, az társaira is érvényes: „... talán senki sincs önök közt, aki Tocqueville-nek annyi hálával tartoznék, mint én, kinek politikai képzésére és nézetmódjára az ő munkái tanulmányozása döntő hatással volt, s éppen ezért talán senki, aki több kegyelettel s rokonszenvvvel viseltetnék a nemes férfiú kedélye és állambölcsélete iránt.”⁴

2

Eötvösnek már publicisztikai pályakezdésében erőteljesen közrejátszott a Beaumont-Tocqueville-féle börtönügyi beszámoló. Első röpiratában – a *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* címűben – a „Système pénitentiaire” a legtöbbet konzultált forrás. Öt alkalommal hivatkozik e könyvre. Először akkor, amikor arról szól, hogy Amerikában milyen nagy a különbség halálozási tekintetben a régi és az új börtönrendszer között. Rá hivatkozik akkor is, amikor azt említi, hogy a börtönben a javulás bizonytalan, de ha a rabok társaloghatnak, a romlás bizonyos. Tőlük veszi át azt az adatot, miszerint az idő tájt kilenc amerikai börtön volt javítóház. Utóbb megjegyzi, hogy Beaumont és Tocqueville nagy „rúgást”, azaz lökést adtak az európai börtönök megjavításához. Végül azt javasolja, hogy aki a tömlöcök belső rendtartásáról bővebb felvilágosítást kíván, olvassa el a francia szerzőpáros munkájának második kötetében a connecticuti tömlőc rendszabályait. (Eötvös röpirata végén közli is e szabályokat.) Következő, *Szegénység Irlandban* című röpiratában pedig művüket „Tocqueville dicső barátjával” együtt írott-nak nevezi. De nemcsak a megjelölt helyeken, hanem a röpirat egészén is érződik a francia szerzőpáros filantróp-humanista szellemisége (például a börtönben végzett munka fontosságának kiemelése, bánásmód, napirend, fegyelmező eszközök, pénzügyek, ne legyen a börtön „véteknek oskolája” stb.).

Eötvös párizsi látogatásának időszakában nemcsak a „Système pénitentiaire”-t és az Amerika-könyvet ismerhette (meg), hanem épp akkortájt, 1836. április 1-jén jelent meg a *London and Westminster Review* hasábjain Tocqueville-nek *L'État social et politique de la France avant et après 1789* című nagy tanulmánya, melyet John Stuart Mill fordított angol nyelvre. Tocqueville szintén arisztokrata volt, amellet katolikus is – már e tények is érdeklődést kelthettek Eötvösben. Ő, kinek dédapját, Malesherbes-t kivégezte a forradalom, szüleit pedig csupán Robespierre bukása mentette meg a nyaktilótól, nem tartotta jogosulatlannak a forradalmi változásokat. Azzal érvelt, hogy már több évszázad óta Európa régi nemzetei azon dolgoztak, hogy lerombolják az egyenlőtlenséget. Ennek francia földön két akadálya volt: az Egyház és a nemesség. A klérus beleavatkozott az államügyekbe, a nemesség pedig kasztot formált. Már régóta nem vett részt a kormányzás részleteiben, semmi része nem volt a közigazgatásban. Be volt zárva kastélyába, idegen volt a környező nép számára. Adómentessége miatt kifejezetten gyűlölték.

³ Gans, Eduard: *Paris im Jahre 1835*. In uő.: Rückblicke auf Personen und Zustände. Berlin, 1936. 133–134.; Szalay László: *Jury*. Themis, 1838. 66–68.

⁴ Trefort Ágoston: *Tocqueville emlékezete*. In: Emlékbeszédek és tanulmányok. Budapest, 1881. 4.

Azzal arányosan, hogy a nemesség elveszítette hatalmát, Tocqueville szerint egy másik osztály, a *tiers état* emelkedett fel. A „tiers” és a nemesség két különböző nemzetet formált. A jogok és az állapotok egyenlőtlenek voltak, a királyi hatalom pedig nem ismert határokat.

Tocqueville szerint a szabadságnak az az igazi ismérve, hogy minden ember, akiről feltelezhető, hogy magát irányítani képes, születésekor egyenlő és elvülhetetlen jogot kapott a független életre. Arra, hogy megértse és szabályozza sorsát. Mindenkinék abszolút joga van önmagához, így a szuverén akarata nem képes felülmúlni mindenki akarategységét.

Sohasem volt hatalmasabb, gyorsabb, rombolóbb és teremtbő forradalom, mint a francia. Megnövelte az állapotok egyenlőségét, és bevezette a törvényekbe az egyenlőség doktrínáját. A franciák világosan meggyőződtek általa a szabadság demokratikus hatalmáról.

Tocqueville-nek e fejtegetéssora időszerű, alkalmazható programot jelentett idehaza is.

3

Hogyan lehet a modern korban megvédeni az egyéni szabadságot? Megteremteni egyén és társadalom, egyén és állam konszenzusát? Megelőzni az egyenlőség, a demokrácia okozta veszélyeket? Elkerülni a forradalmat, az erőszakos felforgatást, a zsarnokságot, a többség diktatúráját? Az államot erősítsük-e vagy az önkormányzatokat, milyen legyen a kettő viszonya? Szabadság vagy szolgaság, felvilágosultság vagy barbárság, jólét vagy nyomor vár-e ránk? E kérdésekre keresett választ Tocqueville Amerikában, s feleletei eligazítóak voltak. „Az egészen új világban új politikatudományra van szükség” – írta könyvének bevezetőjében, s válaszaival meg is teremtette azt.

Tocqueville szerint a társadalmi egyenlőség kibontakozása a gondviselés műve. Az elmúlt hétszáz évben egyetlen olyan eseménnyel sem találkozunk, amely ne vált volna az egyenlőség javára. Van egy ország, ahol a demokratikus forradalom eredményei úgy érvényesültek, hogy maga a forradalom nem zajlott le: Amerika. A szabadság elvét sehol nem alkalmazták tökéletesebben, mint az amerikai Új-Angliában. E szabadságnak alapelve és éltető eleme a községi függetlenség, az önkormányzat. A szabad népek ereje a községben rejlik. „A községi intézmények ugyanazt jelentik a szabadság számára, mint az elemi iskola a tudomány számára, a nép általuk fér a szabadsághoz, s tanulja meg, hogyan élhet vele békésen és szokhat hozzá alkalmazásához.”⁵

A társadalom alapelve legyen, hogy az egyén az egyedüli és legjobb bírása annak, ami saját érdekeire vonatkozik. A hatalmat fel kell osztani, hogy a közügyekben a lehető legtöbb embert érdekeltté tegyék. Valamely állam nem élhet és főként nem virágozhat, ha kormányzatának centralizációja nem elég erős. De a közigazgatás centralizációja megfosztja erejétől a népet, mert szüntelenül gyengíti benne a közösségi szellemet. Az állampolgárok kollektív ereje mindig sokkal inkább előmozdítja a társadalmi jólétet, mint a kormányhatalom. A központ nem képes átfogni egy nagy nép életének összes részleteit. Amerika az az ország, ahol a leginkább élnek az egyesüléssel. Napjainkban az egyesülés szabadsága a többség zsarnoksága elleni harc biztosítékává vált. A leghatékonyabb eszközünk, amellyel érdekeltté tehetjük az embereket hazájuk sorsában, ha bevonjuk őket a kormányzásba. Tocqueville utálatosnak és istentelennek tartja azt a tételt, mely szerint a kormányzás dolgában egy nép többsége mindent megtehet. Egy igazságtalan törvény ellen a népfelség elvétől az egész emberiség felségéhez kell fellebbezni. Amikor Tocqueville azt látja, hogy valamely hatalomnak megadják a korlátlan cselekvés jogát és lehetőségét, hívhatják azt nép-

⁵ Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter stb. Budapest, 1993. 96.

nek vagy királynak, akkor ő így szól: itt a zsarnokság csírája. A községi testületek és a megyei közigazgatási szervek megannyi zátonyt alkotnak, melyek feltartóztathatják a népakarat áradását.

Az esküdtszéket Tocqueville mindenekelőtt politikai intézménynek tartja, mely a népet ilteti a bírói székbe. Minden embert arra tanít, hogy vállalja a felelősséget. Hihetetlen módon elősegíti a nép ítéletalkotásának formálását. „... Olyan, mint egy ingyenes, mindig nyitva álló népiskola, ahol minden esküdt megtanulja jogait, naponta kapcsolatba kerül a felsőbb osztályok legműveltebb és legfelvilágosultabb tagjaival.”⁶

A vallás tekintetében nincs igazuk azoknak, akik a katolikus vallást a demokrácia természetes ellenségének tartják. Az Egyesült Államokban a lakosság vallásos, s ez szorosan összefonódott itt a szabadság szellemével. A papok semmiféle közhivatalt nem töltenek be, minden párttól távol tartják magukat. Ha a vallás szövetségre lép egy politikai hatalommal, növeli ugyan hatalmát egyesek fölött, de elveszíti a reményt, hogy mindenkin uralkodjék. Amikor a vallás az evilági érdekekre akar támaszkodni, majdnem olyan törekennyé válik, mint minden földi hatalom. Az államvallások néha szolgálhatják a politikai hatalom pillanatnyi érdekeit, de előbb-utóbb biztosan végzetessé válnak az egyházra nézve.

Az az egyén vagy nép, amelyik olyan társadalmi rendet tud létrehozni, melyben mindenkinek van egy kevés óvnivalója, és senki sem kíván túl sokat a máséból, az sokat tesz a világ békéjéért. A demokráciák népei természetűtől fogva nem kívánják a forradalmakat, sőt félnek tőlük. Nincs ugyanis forradalom, amelyik kisebb-nagyobb mértékben ne fenyegetné a megszerzett tulajdont. Amerikában az emberek szenvedélyei és eszméi demokratikusak, Európában forradalmiak.

A politikai hatalom túlzott központosítása a társadalom elsatnyulásához vezet. Az egyének mindinkább hajlanak arra, hogy nyugalmaik érdekében feláldozzák jogaikat. Mindenütt egyre inkább az állam irányítja még a legjelentéktelenebb állampolgárokat is, és maga igazgatja azok legjelentéktelenebb ügyeit is. Meg kell tehát akadályozni azt, hogy az emberek egyéni arca teljesen belemosódjon a köz arculatába.

4

Az Amerika-könyv bevezetőjében Tocqueville felvázolja a maga ideális társadalomképét. Érdemes felidézünk, mert a benne megjelölt célok és törekvések mozgatták Eötvöst is egész politikai pályafutása alatt. „... én olyan társadalmat képzelek el – szögezi le Tocqueville –, amelyben ki-ki saját művének tekinti, szereti a jogot, és ellenérzés nélkül aláveti magát neki; amelyben a kormányzat tekintélyét a szükségszerűség és nem az isteni eredet adja meg, az államfő iránti szeretetet pedig nem a szenvedély, hanem a megfontolt és nyugodt érzélem. Minthogy mindenki élhet a jogaival, és biztosítva is van e jogok megtartása felől, az egyes osztályok között férfias bizalom alakul ki és olyan kölcsönös közeledés, amely egyformán távol van a gögtől és az alantas indulatoktól.”⁷

Tocqueville liberális krédójának egyes elemei jelen vannak már a pályakezdő, a *Szegénység Irlandban* című Eötvös röpiratban. Így az a gondolat is, hogy Isten egyenlőknek alkotta az embereket. S egy másik: Isten nem akarta, hogy népei szolgáljanak a földön. A *zsidók emancipációja* című Eötvös-műben pedig már jóval több Tocqueville-gondolat visszhangzik. Főképp a francia politológus szabadságkultuszában osztozik magyar híve – egyik szabadság-szentencia követi a másikat. Íme: A szabadság minden embernek vele

⁶ Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 393.

⁷ Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 31.

született joga, melytől vétek nélkül senki által meg nem fosztathatik; Isten szabadságra teremte az embert; A haza azon hely, melyen magunkat szabadoknak érezhetjük, melyben csak hasonlókat találunk; Honszeretet soha szolgák erénye nem vala; Az embernek első szüksége a szabadság, mely ha elvétetett, a haza neve elveszti bájerejét; Csak ha mindenkit, ki a hon határai között él, az alkotmány áldásaiban részesítünk, gerjeszthetünk honszeretetet; Az országnak polgárai vallására befolyása csak annyiban lehet, amennyiben elvei a közállományra nézve veszedelmeknek találtnak; Nem kiváltságok, hanem szabadság kell századunkban.

Eötvös következő röpiratában, a Széchenyivel vitázó *Kelet népe* és *Pesti Hírlap* lapjain a politikai szemhatár már kiszélesül. Most már a haladás, a demokrácia, a kereszténység, a nevelés és a politikai participáció egyes kérdéseiben is jórészt Tocqueville lesz a mérce. Őrá vezethető vissza az a szempont, hogy minden okszerinti haladás alapköve a nevelés. Nagy haszna van oly nemzetnél, mely szabadság után vágyódik. A nevelés minden haladásnak első, egyedül biztos alapja, előfeltétele annak, hogy az ország minden rendű lakosát politikai jogokban részesítsük. Lamennais mellett Tocqueville-ből merít Eötvös, amikor azt állítja, hogy csak a keresztény szeretet, mely milliókat egy nagy családdá fűz, tarthat és emelhet országokat. Akkor is, amikor szerinte természeti joga szerint senki a birtokszerzés lehetőségéből kizárva nem lehet, továbbá azzal a gondolatával, hogy csak ami a népből fejlődik, aminek az eszközlésében az egész nemzet részt vett, emelhetik létét állandóan.

Tocqueville legsajátosabb eszméje az önkormányzat, a lakosság részvétele a község ügyeiben volt, s Eötvös ebben volt követője leginkább. A *Pesti Hírlapban* írott vezércikkjeiben – melyeket *Reform* című kötetében gyűjtött együvé – idézi is őt a kormányzati központosítással kapcsolatosan. Érvelésében pedig sűrűn hasznosítja az Amerika-könyvben olvasottakat. Így azt az ideát, hogy az alkotmányos élet legszebb eszméje, hogy senki azon ügyek elrendezéséből, melyek őt érintik, kizárva ne legyen. S Tocqueville-t követi Eötvös akkor is, amikor oda nyilatkozik, hogy az egyes alkotmányok becsét a *self-government* nagyobb vagy kisebb kiterjedésbeni valósítása után ítélni meg legjózanabban. Az önkormányzat eszméjének szerinte két következménye van: azoknak, akiket valamely tárgy érdekel, annak intézésében részük legyen, s azokon kívül, kiket e tárgy érdekel, senki az intézkedésbe be ne folyhasson. Az oly alkotmány, melyben a valóságos municipális életnek teret nem engednek, nem szabad alkotmány. A népképviselertet csak a választási cenzussal együtt lehet behozni, s ennek a cenzusnak a nemesekre is ki kell terjednie. Minden kifejlődés és haladás első feltétele a központosítás és az erős kormány. Enélkül a helyi önkormányzatok sem képesek eredményesen működni.

5

1848-ban és azután Tocqueville tekintélye tovább növekedett. Abban az esztendőben az Amerika-könyvnek már a tizenkettedik kiadása jelent meg, az év kezdetén a politikus-író megjósolta a forradalom közeledtét. A parlament alkotmánybizottságának tagjaként megakarta oldani az osztályharc problémáját, 1849 júniusa és októbere között külügyminiszter volt, 1851. december 2., Bonaparte Lajos államcsínyé után pedig teljesen visszavonult az aktív politikálástól. A bonapartizmusnak, diktatúrának, a szellemi terrornak az 1850-es években nemigen volt nála erőteljesebb ellenfele.

1848–1849 után általában megváltoztak a politika hangsúlyai. A forradalomellenesség felerősödött, az állam szerepe sok tekintetben megkérdőjeleződött, a szabadság értékének növekedésével arányosan csökkent az egyenlőség jelentősége. Előtérbe került a hatalom, az abszolutizmusnak (a nép abszolutizmusának is) a korlátozása, az egyensúlyteremtés, az

egyeztetés, a kompromisszumok keresése. Ajánlatossá lett a mérték, az óvatosság, a türelem, a tapasztalat, az elméleti konstrukciók kerülése. Vagyis az európai liberalizmus konzervatívabbá vált. Közép- és Kelet-Európában emellett megoldásra várt a soknemzetiségű birodalmak népeinek egymáshoz való viszonya, a nemzeti és nemzetiségi kérdés. Önállóság vagy autonómia, esetleg összbírodalom, kooperáció vagy függőség, egyenjogúság vagy nagyhatalmi állás – e kérdésfeltevésekre is választ kellett adni. Nem csoda, hogy Tocqueville írásai még inkább konzultált források lettek idehaza is, mint 1848 előtt.

Emigrációjában írt első röpiratában, az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* (1850) („Gleichberechtigung”) címűben Eötvös is gyakran fordul a francia gondolkodó útmutatásaihoz. A hivatalos osztrák politikával vitatkozva hangsúlyozza, hogy a nép számára általában a politikai életnek az a területe a legfontosabb, amelyben részt vehet, s éppen ezt – a municipális élet területét – nem kell megsérteni. Eötvös szerint csak akkor lesz Ausztriában nyugalom, ha a közelet mindazon ágát, melyek meghatározzák az állam egységét, a koronára ruházzák, míg minden egyebet a tartományi élet körébe utalnak. Ha megvédi az egyén személyes szabadságát, ha a törvény előtti egyenlőséget megadják, ha az élénk tartományi és municipális élet mindenki számára biztosítja az önkormányzat áldását, kevés kívánnivalója marad az egyénnek. Vannak olyan ügyek viszont, amelyek csak az összállamra tartoznak, mint például minden, ami az uralkodót és családját, a szárazföldi és a tengeri hatalmat, a kereskedelmet és a külügyet illeti. De minél több embert kell bevonni az ügyek intézésébe, mert egy alkotmány annál szabadabb, mennél több egyén kormányoz. Ezzel szemben mennél inkább kiterjesztik az államhatalom körét, annál szűkebbre kell vonni az egyéni szabadság határait. Ha a szabadság az emberiség legfőbb java, úgy azt az uralkodó többség despotikus hatalmával szemben éppen úgy meg kell védeni, mint az egyén despotizmusával szemben, s ez csak úgy lehetséges, ha megfelelő intézményekről gondoskodnak.

Tocqueville Amerika-könyve lebegett példaként Eötvös lelki szemei előtt akkor, amikor nagyszabású vállalkozásának, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* két kötetének tervét elgondolta. „Az egészen új világban új politikatudományra van szükség” – írta Tocqueville, s e felszólításnak engedett Eötvös. Könyvének bevezetőjében azt a fenyegető aggodalmat szólaltatja meg, amelynek francia példaképe 1848. január 27-én a követkamara ülésén adott hangot. Tocqueville ekkor azóta elhíresült szavakat mondott: „Uraim, Önök tévednek: vulkánon alszunk. Nem érzik, hogy a talaj rázkódik Európában? Nem érzik a levegőben a forradalmi vihart? A tulajdon veszélyben van, mert a munkásosztályt arra tanítják, hogy a tulajdon igazságtalanságon alapul. Hamarosan politikai harc fog kitörni a birtokosok és birtoknélküliek között.”⁸ Eötvös pedig azzal kezdi fejtegetéseit, hogy régebben a társadalmat felbontani senki sem akarta. Most azonban nem a polgári társadalom bizonyos formáját, hanem magát a polgári társadalom fennállását támadják. Ma elégtelennek hirdetik a politikai forradalmat, s társadalmi forradalmat akarnak. Az utcákban legyőzték a lázadást, de a kedélyekben forr az még most is. A nyugtalanság valamennyi lelket megszállott.

Az „Uralkodó Eszmék” szerzője az állami hatalom korlátozásában látja a szabadság lényegét. Abban, ha az állam uralma és az egyén szabadsága kölcsönösen korlátozzák egymást. Ha az államnak mint atyának mindenkiről kell gondoskodnia, szükséges, hogy előbb mindnyájan gyermekek legyünk. A nép szabadságát, kiküzdése után, nem annyira korábbi elleneitől kell oltalmazni, mint inkább a nép korlátlan hatalmától. Az állam szervezésénél

⁸ Tocqueville, Alexis de: *Discours prononcé à la Chambre des Députés*. 27. Janvier 1848. In: *Oeuvres complètes d'Alexis de Tocqueville*. Par Beaumont. Paris, 1864–1866. Vol. IX. 521–526.

nem szabad a közérdekek miatt az egyének érdekeiről megfeledkeznünk. A többség abszolútizmusa ugyanazokat a bajokat idézi elő, mint minden abszolútizmus. A fejlődés iránya jelenleg az, hogy egészen abszolúttá tegyék az államot. Harc törhet ki a vagyonosak és a vagyontalanok között, mely csak a szabadság bukásával végződhet. Eötvös ezúttal is idézi Tocqueville Amerika-könyvét: azt a megállapítását, hogy a despotizmus új vonásokban akkor jelenhetne meg, ha számtalan egyenlő ember élne gyámi hatalom alatt.

A magyar szerző éppúgy hangsúlyozza, mint a francia azt az elvet, hogy az egyén közakarattal való alávetésének arányban kell lennie részvételével a közakarat meghatározásában. Ahol az állam az egyes községekre hagyta a legtöbb embert érdeklő ügyek intézését, ott az emberek többnyire a község által remélik elérhetni vágyaik kielégítését. Tér nyílik az emberek számára. S meggondolandó az is, hogy ha az állam egyes részeinek megadták az autonómiát, akkor e téren törvényes formák közt fog nyilatkozni az ellenállási törekvés a központi hatalom ellen. Kis közösségeket kell alkotni. Minden szabadság alapja, melyet az egyén az államban élvez, az a szabadság, mellyel saját községe körében bír. Ha az egyes községekben elég teret nyitunk ezer meg ezer embernek a szereplésre, csak akkor várhatjuk, hogy mindenki derekasan megfeleljen szerepének. Ez az a csatornarendszer, melyben „a demokrácia fenyegető árja eloszlik”.

Eötvös szerint az egyéni szabadságra törekvés szükségképpen egyesületek alkotásához vezet, ellensúlyként a községek túlterjeszkedése ellen. A szabad községrendszer és a szabad egyesületi jog a legjobb biztosítéka az államhatalom működésének s a legjobb iskola, hol a polgár gyakorolhatja magát. Az államhatalom és az állam egyes részei közt fennforgó kérdések eldöntésére Eötvös szerint is alkotmánybíróságokra van szükség, mint ahogyan azt Tocqueville javasolja.

Mindketten megegyeznek abban a nézetben is, hogy egy állam sem állhat fönn tartósan vallás nélkül. A vallást pedig a liberális katolicizmus lamennais-i értelmezése szerint fogják fel. Az „Uralkodó Eszmék” is arra tanít, hogy az olyan vallás, mely az állam oltalmára szorult, sohasem szolgálhat annak támaszául. A helyzet, melyet az államban adtak eddig az egyháznak, éppen ellentétes a kereszténység alapelveivel. Eötvös is erősen meg van győződve arról, hogy a vallásnak minden olyan támogatása az állam részéről, mely a vallás elveinek tiszteletén túl terjed, csak gyöngítheti a hit befolyását. Minél inkább magáévá teszi az állam a vallás ügyét, annál inkább kizárólag az állam ügyeinek tekintik azokat. Épp ezért az egyedüli, mit az államtól követel a kereszténység – a teljes szabadság.

Eötvös Tocqueville-nek 1856-ban megjelent *L'Ancien Régime et la Révolution* című könyvével annyira azonosult, hogy a következő évben részben kivonatolta, részben le is fordította a Budapesti Szemle hasábjain.⁹ Ez a folyóirat-indulás tekinthető a centralisták, egyáltalán a hazai politikai élet tevékenysége újrakezdésének. Eötvös mellett ugyanis Szalay László, Csengery Antal, a hozzájuk közel álló Kemény Zsigmond, illetve utóbb Lukács Mór is megszólalt a folyóirat induló számaiban. Fordítója azzal ajánlja olvasóinak Tocqueville művét, hogy annál jobbat a francia forradalomról nem tud javasolni. Tocqueville kiemeli, hogy a központosítás nem a forradalom szerzeménye volt, hanem a kormány figyelme már jóval régebben mindenre kiterjedt. Minden francia a közigazgatás gyámsága alatt állott, önkormányzatról szó sem lehetett. A nemesség az ország kormányától egészen visszavonult, s az Egyháznak sem volt többé jelentős szerepe. Az állam mindenhatósága és a keresztény szabadság nem állhatnak meg egymás mellett. A fennálló elvek csak cézárizmushoz vezethetnek, mely mindig új forradalmakat von maga után.

⁹ Budapesti Szemle, 1857. 323–373.

E gondolatok abszolutizmusellenes tendenciája a Habsburg Birodalomra is könnyen értelmezhető volt. Még erőteljesebben érvényesült ez Eötvösnek 1859 elején publikált, *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* („Garantien”) című röpiratában. Itt már kezdettől fogva Tocqueville-re hivatkozik: a túlzott centralizáció Franciaországban forradalomhoz vezetett. S amit Eötvös az ország számára kibontakozási programként ajánl, az is a francia író elgondolásaival harmonizál. Eszerint az olyan államberendezkedés, melynek következtében a nép minden osztályát az államügyekben való bárminő részvételtől kizárják, Magyarország lakosságának egyetlen részét sem elégítheti ki. Egy olyan államnak pedig, mint Ausztria, valamennyi népének közös tevékenységére van szüksége. Semmi sincs, ami a férfiakat és nőket közelebb hozná egymáshoz, mint a közös cselekvés.

Eötvös szerint mindazt, ami az állam egészét illeti, egyetlen közös középpontból kell irányítani. A közigazgatás egysége és egyformasága viszont hamis alapelv, az egyes tartományok közigazgatási autonómiája szükséges része az osztrák állam alkotmányának. Az egyes koronaországok közigazgatási formáinak igen különbözőknek kell lenniök. Az autonómia, melyet a tartománynak saját ügyei kormányzása végett adományoztak, szükségképpen a grófság vagy a község, általában a tartomány kisebb közösségeinek autonómiájához kell hogy vezessen. A centralizáció rendszerét csak a legszükségesebbre kell korlátozni. A kormányzati költségeket az csökkenti leginkább, ha a kormányzásról való gondoskodást átadják azoknak, akiket ez a legközelebről érint. A kormánynak nem az aktív ellenállás jelent nehézséget, hanem a passzivitás, az állampolgárok *vis inertiae*-je.

Államjogilag hasonló elveket szögez le Eötvös *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából* („Sonderstellung”, 1860) című röpiratában is. Itt is azt a célt szeretné elérni, hogy azt, ami az egész állammal közös, egy közös törvényhozásra és kormányra bizzák, míg minden egyes országnak a maga belügyei tekintetében a legteljesebb autonómiát nyújtják.

A helyhatósági szervezet azután Eötvös utolsó nagyobb művében is fontos szerepet játszik. A *nemzetiségi kérdést* (1865) úgy kívánta megoldani, hogy a megyei és községi szervezetben a nemzetiségek maguknak kört találjanak, melynek határai közt magukat szabadon kifejezhessék.

6

1858 nyarán Eötvös levelet kapott Tocqueville-től. Válasz volt ez az „Uralkodó Eszmék” német nyelvű kiadásának megküldésére. Arról szólt, hogy a könyv olvasása nagyon érdekelte és igénybe vette: „... nem fogok szép műve részleteibe bocsátkozni [...] Arra kell szorítkoznom, hogy ama nemes érzelmekről szóljak Önhöz, melyek az egész munkát élénkítik: a valódi s törvényes szabadság szeretete, az ember egyéni méltóságának tisztelete, s amaz óhaj, hogy megtarthassuk a keresztény polgárosodásnak apáinkról ránk szállt örökségét. E kérdésekre nézve szívem mélyében rokonszenvet érzek Ön iránt, s Önnel egyazon politikai valláshoz tartozom.”¹⁰ Tocqueville óhajta megismerkedni Eötvössel. Kéri, ne tekintse a meghívást egyszerű bóknak, hanem legőszintébb óhajtasának.

Alighanem Tocqueville-nek ez az 1858. július 1-én kelt levele volt az Eötvösnek legjobban eső elismerés, amelyet a magyar író-politikus pályája folyamán kapott. Ez a személyes találkozó azonban, sajnos, sohasem jöhetett létre. Tocqueville a következő év tavaszán meghalt.

¹⁰ Trefort: *Tocqueville emlékezete*, 59–60.

SZÉLPÁL LÍVIA

A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (*unconventional history*) elméletébe

„Amikor én diák voltam, egész egyszerűen arra tanítottak minket, hogy objektív történész-ként lehámozzuk történeti dokumentumaink fiktív komponenseit, hogy ezáltal elérhessük a valódi tényeket. [...] Én más utat szeretnék járni.”¹ Ezekkel a sorokkal kezdi Natalie Zemon Davis az Új Történelem (*New History*) egyik jelentős képviselője úttörő fontosságú tanulmányát, az 1987-ben megjelent *Fiction in the Archives*, melyben kiemeli, hogy folytatni szeretné a Hayden White által fémjelzett narratológiai forradalmat. Davis e munkájának jelentőségét mutatja, hogy több szempontból is átértelmezte a történelem narratív paradigmáját, sőt utat tört újabb tendenciáknak is a modern történetírásban, mint például a feminista történetírásnak, az *oral history*-nek vagy éppen a mikrotörténelemnek. A jelen tanulmány is ezt az utat szeretné követni, vagyis megmutatni és bevezetni az olvasót egy „nem hagyományos történetírás” (*unconventional history*) világába, mely mind választott és kutatót témáiban, mind pedig formájában különbözik a hagyományos – nevezzük most úgy – akadémikus történetírástól, s melyet a jövő történelmének, vagyis a posztmodern történetírás kezdetének tartanak.

Ez a „nem hagyományos történetírás” az Egyesült Államokban jelent meg – jobban mondva inkább ott alkották meg – az 1990-es években, s teret adott minden olyan új és alternatív történelemfelfogásnak és módszernek a *Journal of Unconventional History* című folyóiratban, amit az akadémikus történettudomány nem fogadott be. Az *unconventional history* fogalom magyarázatának kísérlete és egy átfogó tanulmányosorozat a témában először a *History and Theory* történelemfilozófiai folyóirat 2002. decemberi számában tűnt fel.² Magyarországon, tudomásom szerint, elsőként 2004-ben egy nemzetközi történész konferencián – melyen több neves történész mellett Hayden White is részt vett – tartott előadást erről a témáról Ewa Domanska *Sincerity and the Discourse about the Past* címmel.³ Ahogy Majtényi György találóan megjegyzi, a „régí” történetírói iskolák megújítása

¹ Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford, 1987. 3.

² *Unconventional History*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 1–144.

³ *Historical Studies: Disciplines and Discourses*. An International Conference on the History and Theory of Historical Studies. Budapest, Central European University. 2004. október 21–24. A konferenciát a Közép-európai Egyetem (CEU) és a Pasts, Inc. Center for Historical Studies rendezte. A konferencia anyaga jelenleg még szerkesztés alatt és kiadás előtt áll.

rendszerint valamely reprezentatív eseményhez kapcsolódik:⁴ jelen esetben egy konferenciához és a *History and Theory* tematikus számához. Felvetődik a kérdés, hogyan is tudnánk meghatározni ennek a „nem hagyományos történetírásnak” (*unconventional history*) a fogalmát.

Ewa Domanska a fent nevezett előadásában az akadémikus és hagyományos történetírással szembenálló, ellen-történetírásként (*counter-history*) határozza meg azt a fajta történetírást, amely az áldozatok, kisebbségek, a másság és az elnyomottak történeteinek ad hangot, s amely szerint Michel Foucault diskurzuselméletén alapul. Domanska a „nem hagyományos történetírás” kutatási területéhez sorolja a képregényeket, a fényképeket, a filmeket, az internetes honlapokat, művészeti alkotásokat mint történelmi forrásokat; műfaját tekintve pedig megemlíti, hogy a különböző stílusokkal való kísérletezés, ha tetszik, interdiszciplinaritás jellemzi, s ebbe a kategóriába sorolja a szemtanú irodalmat (*witness literature*), az *oral history*-t, illetve az alternatív történetírást is.⁵ Ebből a szempontból nézve nagyon is pragmatista módon határozza meg a nem hagyományos történetírás fogalmát; egy használható, de véleményem szerint egyben nagyon is kihasználható múltat definiál.

Domanska előadása és fogalommeghatározása a *History and Theory* 2002-es „*Unconventional History*” című tematikus számára épül. Ennek a számnak a bevezetőjében Brian Fay fejtegeti a fogalom definiálásának problémáját, annak relatív voltát, és nem tud mást tenni, mint körülírni és szembeállítani azt „valami hagyományossal,” melyet más, pontosabb terminus hiányában „akadémikus történelemként” (*academic history*) határoz meg. Az akadémikus történelem definíció alatt olyan leíró történetírást ért, melyet hivatásos akadémikus történészek írnak, s amelyet ironikusan ahhoz az elhíresült amerikai legfelsőbb bírósági döntéshez hasonlít, amely a pornográfiát úgy definiálta, mint amelyet az ember valószínűleg akkor ismer fel, amikor nézi.⁶ A jelen tanulmánynak nem célja a történetírás „válságáról” elmélkedni, mégis Fay eme kijelentése elgondolkoztatja az olvasót: akkor mégis miért is érdemes ezt a nem hagyományos történetírást vizsgálni és kutatni? Fay véleménye szerint azért, mert új utakat nyit számunkra a múlt megértése felé, kibővíti a történettudomány kutatási területét, és feszegeti a történeti reprezentáció korlátait, valamint rávilágít a hagyományos történetírás gyengeségeire, de egyben erősségeire is.⁷ Mindez azt feltételezi, hogy a múlt nem valami rajtunk kívül álló abszolút jelentéssel bíró valami, melyhez csak empirikus kutatási módszerekkel juthatunk el, hanem történetek sokasága, melyek személyes tapasztalatokon alapulnak a nyilvános történelem (*public history*) keretein belül. Ennek alapján úgy tűnhet, hogy az *unconventional history* terminus egyfajta újrafogalmazása az „objektivitásról,” a „történelmi hitelességről,” a „valóságról,” a „fikcióról” vagy a „tudomány” és „történeti narratíva” viszonyáról folyó, történészeket megosztó vitának, melyet az ún. „nyelvi fordulat” (*linguistic turn*) idézett elő, s amely először az amerikai

⁴ Majtényi György: Az „új kultúrtörténet”-ről. *Nyelvi fordulat – kritikai fordulat – kulturális fordulat*. Aetas, 20. évf. (2005) 3. sz. 165. „Az új irányzatok megteremtésének emellett fontos momentuma még az új elnevezés megalkotása, létrehozásuk verbális gesztusa” érvel Majtényi, valamint a demonstratív esemény (konferencia) jellemző mozzanata lehet egy emblematikus személyiség felvonultatása, így Hayden White személyes megjelenése az említett konferencián mintegy „szentesítette” az új irányzat megszületését.

⁵ Domanska, Ewa: *Sincerity and Discourse about the Past* című előadása a CEU által szervezett fent említett konferencián.

⁶ Fay, Brian: *Unconventional History*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 1.

⁷ Fay: *Unconventional History*, 6.

eszmétörténet (*intellectual history*) berkeiben, Hayden White⁸ 1973-ben megjelent *Meta-history* című művében nyert megfogalmazást. A „nyelvi fordulat” kifejezés a történészek szóhasználatában először az 1980-as évek elején bukkant fel, de csak az évtized vége felé kezdtek vitázni róla.⁹ Ennél azonban mégis többről van itt szó; ennek a „nem hagyományos történetírásnak” a megjelenését egy olyan paradigmaváltás feltételezte a történettudományban, melyet Új Történelemnek, angolszász terminussal élve *New History*-nek neveznek. Az 1980-as évektől kezdődően jelentős hatással volt az amerikai történetírásra a francia *Annales* kör történelemfelfogása. Az *Annales* szerkesztői 1988-ban, majd 1989-ben szerkesztőségi jegyzetben fordultak a történészvilághoz, és új módszerek alkalmazását, az interdiszciplináris módszertan megteremtését tűzték ki céljuknak a történettudományon belül. Ezen felhívás címe nyomán szokás kritikai fordulatról (*critical turn*) beszélni a történetírásban.¹⁰

Az Új Történelem mozgalma már nem ismeretlen téma a magyar szakirodalomban, hiszen a Thomka Beáta szerkesztésében és válogatásában 2000-ben megjelent Narratívák tanulmányosorozat 4. kötete *A történelem poétikája* címmel¹¹ közöl magyarra fordított esszéket olyan jeles szerzőktől, mint Peter Burke vagy Frank R. Ankersmit, akik az Új Történelem táborába tartoznak. Mégis érdemes kitérőt tenni és alapvető fogalmi különbségeket tisztázni az Új Történelem elméletével kapcsolatban, és megvilágítani a különbséget az Új Történelem (*New History*) és az újhistorizmus (*New Historicism*) között, amely különbségtétel még mindig hiányzik, és ezért gyakran összemosódik e két irányzat a magyar szakirodalomban.

I.

Az Új Történelem (*New History*) nem volt és nem is lesz soha azonos az újhistorizmussal (*New Historicism*). Habár a posztmodern és az újhistorizmus összefonódása Jürgen Pieters szerint felveti a kérdést, hogy vajon az újhistorizmus a posztmodern történelemelmélet irodalmi-kritikai változata-e,¹² Judith Newton szerint mégis inkább irodalomkritikaként értelmezhetjük, amely megújult érdeklődéssel fordult a történettudomány felé.¹³ Az újhistorizmus gyakorlata visszahelyezi az irodalmi műalkotást a történeti kontextusba, de nem a pozitivistá forráskutatás céljából, hanem azért, hogy megvilágítsa, „minden irodalmi szöveg elválaszthatatlanul összekapcsolódik más szövegek, diskurzív gyakorlatok előállítá-

⁸ Hayden White műveinek fordítását lásd az Aetasban: White, Hayden: *A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában*. (Ford.: Deák Ágnes) Aetas, 11. évf. (1996) 1. sz. 98–118. és White, Hayden: *A történelem poétikája*. (Ford.: Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor) Aetas, 16. évf. (2001) 1. sz. 134–164. Hayden White-tal készített interjút az Aetas számára Kisantal Tamás és Krommer Balázs: „... humanista vagyok, és szerintem a humaniőrak lényegében az olvasásról szólnak.” *Beszélgetés Hayden White történésszel*. Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 259–269.

⁹ Noiriél, Gérard: *A történetírás „válsága.” Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. (Ford.: Czoch Gábor et. al.) Budapest, 1996. 151.

¹⁰ Majtényi: *Az „új kultúrtörténet”-ről*, 164.

¹¹ Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000.

¹² Pieters, Jürgen: *Új Historizmus: posztmodern történetírás a narratológia és a heterológia között*. (Ford.: Lábadi Zsombor–Bereck Annamária) Aetas, 18. évf. (2003) 3–4. sz. 219.

¹³ Newton, Judith: *Family Fortunes: „New History” and „New Historicism.”* *Radical History Review*, No. 43. (1989) 5.

sával és áramlásával”.¹⁴ Ezt Stephen Greenblatt *rezonanciának* nevezi, ami feltételezi, hogy az irodalmi művek nem önálló, ideális entitások, amelyek magukban hordozzák jelentésüket, hanem kultúraspecifikusak. Az adott kultúrába a szöveg beágyazódik, míg maga a kultúra is szövegszerűvé válik az olvasó számára.¹⁵ Így az újhistorizmus gyakorlata túlmegy az Új Kritika (*New Criticism*) ahistorikus formalista szövegkritikáján. Az Új Kritika a szöveget autonóm és önmagában álló entitásnak tekintette, mely azt feltételezte, hogy az irodalmi alkotás univerzális jelentésekkel és inherens értékkel bír, s így a kritikus feladata az, hogy szövegközeli olvasattal (*close reading*) helyesen interpretálja azt.

Ezzel szemben az újhistorizmus gyakorlata, a reneszánsz tanulmányokból kinőve, azt feltételezi, hogy az irodalmi és nem irodalmi szövegek egymástól elválaszthatatlanul áramlanak, beágyazódva a társadalmi kapcsolatok és anyagi tevékenységek hálózatába.¹⁶ Így a szövegértelmezés a szerző, az olvasó, a társadalmi intézmények, konvenciók, ideológiák és gyakorlatok közti dialógus terméke, vagyis az irodalmi alkotásokat történeti kontextusukban kell vizsgálni. Mindemellett az újhistorista szövegértelmezés módszertanának lényeges részét alkotja az ön-reflexív *metaperspektíva*, amellyel az újhistoristák önnön befolyásoltságukra és motivációikra kívánnak rávilágítani.¹⁷ Az újhistorizmus a *kultúra poétikájaként* a kulturális tudományok (*cultural studies*) területén belül átjárhatóságot biztosít a különböző tudományok és gyakorlatok között, így Claire Colebrook szerint elmosza a határokat a hagyományos történetírás és az irodalomkritika között is.¹⁸ Ennél fogva az újhistorizmus az irodalmi szövegeket nem tekinti autonóm, a társadalmi és történeti kontextusuktól különálló entitásoknak, s ellenzi a hagyományos történetírás nagy narratíváit és annak pozitivistá objektivitásra és igazságtartalomra törekvő módszertanát. Így az újhistorista gyakorlat Louis Montrose szerint a történelmet textuálisnak, míg a szövegeket történetnek tekinti.¹⁹

A különböző meghatározások közül Hayden White definíciója tűnik leginkább helytállóknak, mely az újhistorizmus gyakorlatát egy olyan kísérletként írja le, amely megpróbálja összekapcsolni azt, „amit *néhány* történész a történelem tanulmányozásában a »formalista« tévedésnek tart (kulturalizmus és textualizmus), azzal, amit *néhány* formalista irodalomelmélet-író az irodalomtudományok »historista« tévedésének tart (genetizmus és referencialitás)”.²⁰ Összességében elmondhatjuk, hogy az újhistoristák a történelemhez fordultak, leginkább nem az érdeklődésük középpontjában lévő irodalomról szerezhető információkért, hanem azért a módszertani tudásért és gyakorlatok sokaságáért, melyet a történelmi megközelítés adhat.²¹

Ezzel párhuzamosan az Új Történelem a történettudomány berkein belül a „nyelvi fordulattal” átértelmezte a történetírást, és a korábbi pozitivistá történelemszemlélettel el-

¹⁴ Kiss Attila Atila: *Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban*. Helikon, 9. évf. (1998) 1–2. sz. 5.

¹⁵ Greenblatt, Stephen: *A reneszánsz költészet rezonanciája*. (Ford.: Matuska Ágnes) Aetas, 14. évf. (1999) 1–2. sz. 302.

¹⁶ Veesser, Aram H. (ed.): *The New Historicism Reader*. New York, 1994. 2.

¹⁷ Kiss: *Hatalom, szubjektum, genealógia*, 6.

¹⁸ Colebrook, Claire: *New Literary Histories. New Historicism and Contemporary Criticism*. Oxford, 1997. 2.

¹⁹ Montrose, Louis A.: *Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture*. In: Veesser, Aram H.: *The New Historicism Reader*, 23.

²⁰ White, Hayden: *Megjegyzés az újhistorizmushoz*. (Ford.: Nemes Péter) Helikon, 9. évf. (1998) 1–2. sz. 35.

²¹ White: *Megjegyzés az újhistorizmushoz*, 42–43.

lentében újra felszínre hozta a történelem poétikáját, vagyis tudatosította a történelmi narratíva irodalmi természetét, mely a felvilágosodáskor levált a történetírásról, s annak tudatalattijává vált. A történetírás lényegében az irodalmi reprezentáció alfaja volt szaktudománnyá válásáig.²² A történelmi valóság és fikció elválasztása végett a szaktudomány „az írott történelmet a szép kategóriájának rendelte alá, a fenséges kategóriáját pedig elnyomta”²³ a történelmi gondolkodás retorikamentesítésével. Hayden White *Metahistory* című munkájában *tropológiájával* visszatért Vico történelemfelfogásának poétikus logikájához, amikor is a történelmi szöveget olyan narratív diskurzusként definiálta, melynek mély strukturális tartalma általában poétikus és alapvetően nyelvi természetű, s amely paradigma metahistorikus elemként funkcionál történeti munkában.²⁴ A *Metahistory* tipológiájában White három lehetséges interpretációs stratégiát különböztet meg, melyek a szöveg mély struktúrájában gyökereznek. A cselekményesítéssel vagy narrativizálással a történész szubjektív módon egy történetbe helyezi el a történeti tényeket, melyeket a „történelmi mezőből” önkényesen választ ki. A formális érveléssel való magyarázat a cselekményesítés után következik, mely azt takarja, hogy a történész egy cselekménysémát alkalmaz, ami által jelentéssel ruházza fel az elbeszélést.²⁵ Majd az ideológiai implikációkkal a történész az elbeszélést kontextusba helyezi, vagyis az általa elmondottaknak a jelenre vonatkozó morális, ideológiai és politikai relevanciáját fejezi ki.²⁶ Ennél fogva a történész lényegében poétikus cselekedet hajt végre, amelyben előre körülhatárolja azt a történelmi mezőt, mely alapján létrehozza a történelmi szöveget, s amely által megpróbálja interpretálni a múltat,²⁷ és kísérletet tesz megfelelni a Ranke-i doktrínának, vagyis rekonstruálni azt, ahogy a történeti esemény valójában a múltban történt (*wie es eigentlich gewesen*). Így a narrativista történetfilozófia meg kívánja tartani azt, ami helyénvaló a történelem természettudományos és irodalmi megközelítésében, és távol tartja magát mindkét szélsőségtől.²⁸

Mind az Új Történelem, mind pedig az újhistorizmus megegyezik abban, hogy azt valja, a nyelv, illetve a jelentések rendszerei nem *a priori* kategóriák, hanem mesterségesen megkonstruáltak, történelemspecifikusak, és így a nyelven keresztül nem juthatunk el egy abszolút igaz, ideológiától mentes értelmezéshez.²⁹ Ezáltal mindkét kritikai irányzat szembehelyezkedik a historizmus univerzális történelemfelfogásával, mely feltételezte a nyelv esszencialista, általános igazságokat közlő természetét. A historizmus mint szellemi mozgalom a 18. század vége felé alakult ki a felvilágosodás természetjogi felfogásával szemben, és alapja az a feltevés, hogy a természet és a történelem jelenségei gyökeresen különbözők, így ez a társadalom- és kulturális tudományok számára teljesen más kutatási

²² Gossman, Lionel: *Between History and Literature*. Cambridge, 1990. 227.

²³ White, Hayden: *A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása*. In: uő.: *A történelem terhe*. (Szerk. Braun Róbert) Budapest, 1997. 222.

²⁴ White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 1973. IX.

²⁵ White: *Metahistory*, 5–7.

²⁶ Marnó Dávid: *A reprezentáció politikája: Hayden White utópikus realizmusa*. Café Babel, 12. évf. (2003) 1–2. sz. 25–26.

²⁷ White: *Metahistory*, 30–31.

²⁸ Ankersmit, Frank R.: *Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról*. (Ford.: Leiszer Attila és Mester Tibor) In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 111–112.

²⁹ Newton: *Family Fortunes*, 5.

módszert követel, mint a természettudományok esetében.³⁰ Ezt a módszertant a Ranke által megfogalmazott doktrína képviseli, amely azt tanítja, hogy a történész feladata nem a prédikáció vagy a történelem feldíszítése, hanem a tényeket objektívan, szigorúan követve elmondani a történeti igazságot, úgy elbeszélni, ahogy az valójában történt, ezt azonban Iggers szerint a történettudományban félreértelmezték.³¹ Így Ankersmit a narrativizmus a historizmus modern örökösének tartja – mely utóbbi nem keverhető össze Popper historizmusával –, hiszen mindkettő elismeri, hogy a történész feladata lényegében interpretatív, viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a narrativizmus a múlt narratív interpretációira irányul, nem pedig arra, hogy milyen is lehetett a múlt maga. Ennél fogva a történeti narratíváknak kettős funkciója van: egyrészt megkísérlik leírni a múltat, másrészt meghatározzák a múlt egy specifikus narratív interpretációját.³²

Ennek értelmében Ankersmit megkülönböztet egy régi, hagyományos és egy új tendenciát a második világháború utáni történetírásban. A hagyományos régi történetírást (*old historiography*) az ún. kettős transzparencia elve (*double transparency postulate*) határozza meg; vagyis a tradicionális historizmus feltevése szerint a szövegek áttetszők, amennyiben egyrészt közvetlen hozzáférést biztosítanak a történeti valósághoz, másrészt pedig nem viselik magukon az őket létrehozó történész szándékainak és értelmezési kritikájának lenyomatát.³³ Ezzel szemben az Új Történetírás, a pszichoanalitikus irodalomkritikához hasonlóan, azt kívánja felfedni, ami a szöveg látszólagos nyitott önprezentációja mögött van, ennél fogva pontosan a szöveg válik a hagyományos történetírás tudatalattijává.³⁴ Ankersmit szerint a pszichoanalitikus irodalomkritika módszereinek és elméleteinek használata gyakori az Új Történetírásban. Ebben az értelemben talán nem meglepő, amikor White a tropológiát a történeti szöveg tudatalattijához hasonlítja a *Figural Realism* című könyvében.³⁵ Összefoglalva, az Új Történetírás a szöveget állítja a középpontba, vagyis a történelmi szöveg áttetszés nélküliségét, különböző értelmezési lehetőségeit és kétértelműségét világítja meg. Ankersmit értelmezése szerint a szöveg már nem olyan réteg, amin keresztül rálátás nyílik akár a múltra, akár a történész alkotói szándékára, hanem olyasmi, amit a történésznek önmagában kell vizsgálnia.³⁶

A textuális történelem White értelmezésében sarkalatos pont a posztmodern és a hagyományos történetírás közötti vitában, olyan értelmezési lehetőséget biztosít, amely ellenszegül az objektivitás ideológiájának, és rá kíván mutatni a fikcionalitás problémájára. Ez az oka annak, állítja White, hogy a nem hagyományos történetírás gyakorlatát ritkán köve-

³⁰ Iggers, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* (Ford.: Telegdy Bernát–Gunst Péter) Budapest, 1988. 13. Itt meg kell jegyezni a historizmus terminus ambivalenciáját is. Az angol nyelvben két ellentétes gyakorlat leírására szolgál: egyrészt a *historicism* fogalmán a spekulatív, Hegel, Spengler és Toynbee által kidolgozott és alkalmazott történelemfilozófiát értjük (Lásd: Popper, Karl: *A Historizmus nyomorúsága* című könyvét), másrészt a *historism* fogalma a Ranke és követői által megfogalmazott objektivista és rekonstruktív történész módszertant takarja. Lásd: Pieters: *Új Historizmus*, 216. Pieters Frank Ankersmitet idézi. Lásd: Ankersmit, Frank: *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value.* Stanford, 1996. 375–376.

³¹ Iggers: *A német historizmus*, 102–103.

³² Ankersmit: *Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról*, 113–117.

³³ Ankersmit, Frank R.: *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor.* Berkeley, 1994. 126. Lásd még: Pieters: *Új Historizmus*, 217.

³⁴ Ankersmit: *History and Tropology*, 129.

³⁵ White, Hayden: *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect.* Baltimore, 2000. 155.

³⁶ Ankersmit: *History and Tropology*, 128–129.

tik „hivatásos” történészek, mivel foglyai a szaktudomány szövegmerevségének és az igazság keresésének. Mindemellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy bármennyire is kritizálja a posztmodern történetírás az objektivitás ideológiáját, ez nem jelenti szükségszerűen, hogy ellenszegül az igazságnak, és a fikció és a hazugság ábrázolása mellett kötelezi el magát. Inkább azt jelenti, hogy a posztmodern történetírást sokkal inkább érdekli a valóság és a hiteles ábrázolás, mint az igazság; valamint felismerte a valóság megkonstruált voltát a történeti diskurzusban és annak tárgyában, a szövegben. Ez az oka annak, hogy a posztmodern később jelentkezett a történettudományban, és sok tekintetben más jelentéssel bír, mint az irodalomtudományban. Ezt a „fáziskésést” talán az a tény is magyarázhatja, hogy a történettudományban eddig elsősorban elméleti jellegű posztmodern munkák születtek, melyektől mint a történészi gyakorlattól látszólag messze álló absztrakt problémától a történész szakma távol tarthatta magát.³⁷ White értelmezésében a posztmodern történetírás „szövetségre” lépett az irodalomtudománnyal, még pontosabban, annak modernista formájával, mivel annak kísérlete a valóság korlátainak feszegetésére meghaladott sok olyan distinkciót, amelyek később dogmává váltak, valamint megerősítették az objektivizmus illúzióját a modern társadalomtudományokban.³⁸ White hét pontban foglalja össze azokat a distinkciókat, melyeket a posztmodern történetírás meghaladott:

1. A különbségtételt az események és azok reprezentációi között a diskurzusban. A posztmodern történészek hisznek abban, hogy az események léteznek és léteztek a valóságos világban, de azáltal, hogy meg kívánjuk azokat jeleníteni, szükségszerűen az alkotói torzítás csapdájába esünk.

2. A különbségtételt a történeti dokumentumok és a(z irodalmi) szövegek között. A posztmodern történészek hisznek abban, hogy minden (írott) dokumentum szöveg, illetve akként kezelendő, s ezáltal megnyitja a történeti dokumentumot „szépirodalmi” fikcionális aspektusának kritikája felé, illetve felfedi referenseinek szisztematikus torzítását.

3. A különbségtételt a(z irodalmi) szövegek és azok társadalmi kontextusa között. A posztmodern történészek úgy gondolják, hogy a társadalmi kontextus is szöveg, illetve csak szövegeken keresztül érthető meg, vagyis megkérdőjelezi azt az objektivistá állítást, hogy míg a szövegeket a lehető legszigorúbb hermeneutikus technikákon keresztül lehet csak értelmezni, addig a kontextus közvetlenül hozzáférhető.

4. A különbségtételt a prózai és a figuratív nyelv között. A posztmodern történészek szerint minden olyan kísérlet, ami arra irányul, hogy leírjuk vagy ábrázoljuk a valóságot a nyelvben, abba a ténybe ütközik, hogy nincs prózai nyelv, tehát minden nyelv lényegében figuratív. Mindezek alapján a textualisták úgy hiszik, hogy a szöveg mindig többet mond, mint amit elmondani látszik; vagyis az igazság tartalmát csak az értelmezés után állapíthatjuk meg. Így az igazság vagy a tények nem interpretálhatják a szöveget, mivel az igazság bármely verziója csak egy másik szöveg lenne.

5. A különbségtételt a diskurzus tárgya és alanya között. A posztmodern történészek szerint a diskurzus alanyát mindig helyettesíti annak látható referense. Az objektivizmus összekeveri ezt a megkonstruált alanyt a referenssel. Valójában nem az események vannak megkonstruálva, hanem először is a tények, és azután a diskurzus alanya. A történeti rep-

³⁷ Deák Ágnes: *A történelem, mint veszélyeztetett faj? Viték a posztmodern történetírásról*. Aetas, 9. évf. (1994) 3. sz. 155.

³⁸ White, Hayden: *Postmodernism and Textual Anxieties*. In: *Approaching the Humanities*. Course Reader. Budapest, Central European University, Fall Semester 2004., A kézirat megjelent: White, Hayden: *Postmodernism and Textual Anxieties*. In: Witoszek, Nina – Bo Strath (ed.): *The Postmodern Challenge: Perspectives East and West*. London, 1999. 27–45.

rezentációban ennek a kettős konstrukciónak a folyamata viszi egyre távolabb és távolabb a történetstől a referenstől. A posztmodern objektívizmus tudatában van saját megkonstruált voltának, és ezt a megkonstruált világot diskurzusának alanyává teszi.

6. A különbségtételt a tény és a fikció között. Mivel a tények önmaguk is nyelvi konstrukciók, „leírás általi események”, a tényeknek nincs valósága a nyelven kívül, így míg az események megtörténhettek, tényként való reprezentációjuk felruházza őket a textualitás minden attribútumával.

7. A különbségtételt a történelem és az irodalom között. A posztmodernizmus előfeltételezi, hogy mivel a történetírás elsősorban narratív diskurzus, nincs lényeges különbség a történelmi valóság *reprezentációi* és a képzelt események *reprezentációi* között.³⁹

Összességében elmondhatjuk, hogy az Új Történelem feltételezi azt, hogy a nyelv átjárhatatlansága miatt a történészek nem képesek a ranke-i értelemben rekonstruálni a múltat, ahogy az valójában történt, még akkor sem, ha a forrásait abszolút jelentéssel ruházzák fel. Így a történészek munkái nem a valóban megtörtént dolgokat reprodukálják, hanem inkább valamilyen kitüntetett és torzított nézőpontból ábrázolják azokat. Az Új Történetírás újfajta elbeszélésformát és stílus kísérleteket is feltételez. Arra a kérdésre, hogy a történeti narratíva milyen fajta elbeszélés legyen, a filmtörténész Siegfried Kracauer felveti – még előbb, mint Hayden White –, hogy a modern regényben, főként Joyce-nál, Proustnál és Virginia Woolfnál megfigyelhető írói technika, a „temporális egység” megbontása egyszerre nyújt lehetőséget és intéz kihívást a történészek számára.⁴⁰ Így a történeti elbeszélés új formája inkább alkalmasabb olyan alternatív nézőpontú és témájú események ábrázolására, melyeket a hagyományos történetírás elhanyagolt. Peter Burke találóan megjegyzi, hogy az olyan filmes és/vagy irodalmi technikák, mint a *flashback*ek, vágások, a színhely és a történet változtatásának helyes használata segíthetik a történészek munkáját az események és struktúrák közti kapcsolatok felfedésében és az összetett nézőpont megjelenítésében.⁴¹

A narrativista történetfilozófiával párhuzamosan – Peter Burke szerint azzal rivalizálva – tűnt fel egy másik új tendencia, név szerint a francia *la nouvelle histoire* az *Annales* iskola berkeiben, hogy aláássa a hagyományos történetírás paradigmáját totális történelem (*l'histoire totale*) koncepciójával. Peter Burke szerint az angolszász Új Történelemre a francia *Annales* iskola történelemfelfogása volt a legnagyobb hatással. Az Új Történelem jellemzőit Burke a hagyományos történetírással szembeállítva határozza meg, amely megkülönböztetést érdemes röviden áttekinteni. Míg a hagyományos történelem lényegében politikátörténet, és sok más történetet, úgymint a művészettörténetet vagy a tudománytörténetet marginalizált, addig az Új Történelem minden emberi tevékenységgel foglalkozik. Így az Új Történelem az *Annales* iskola totális történelemszemléletéhez igazodik, amely magában foglalja például a gyermekkor, a halál, az örület, a gesztusok, a test, a nők vagy éppen az olvasás történetét. Ez a fajta kulturális relativizmus azt feltételezi, hogy a valóság társadalmilag és kulturálisan megkonstruált, és a kutatás középpontba emeli a korábban perifériára szorult témákat és módszereket. Mindemellert az Új Történelem, szemben a hagyományos elbeszélő történetírás specifikus, rövid időt átölő, kiemelt eseményeket és egyéneket feldolgozó történelemszemléletével, a múlt hosszú távú folyamataira, változá-

³⁹ White: *Postmodernism and Textual Anxieties*, 13–15.

⁴⁰ Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*. (Ford.: Kisantal Tamás) In: Thomka: *Narratívák* 4. 42.

⁴¹ Burke: *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*, 51–52.

saira (*la longue durée*) és struktúraanalízisére koncentrálni. Míg a hagyományos történetírás felülről nézi a múltat, és a „nagy emberek nagy tetteire” koncentrálni, addig az Új Történelem, vizsgálódási tárgyát tekintve a hétköznapi emberek magán történeteit (*personal history*) vagy éppen a populáris kultúrát helyezi a középpontba. Az Új Történelem forrásait tekintve is különbözik a hagyományos történetírástól. Míg az utóbbi leginkább az írott történeti emlékek és dokumentumok vizsgálatán alapul, addig az új történelem beemeli kutatásának tárgyai közé az „emberi tevékenységek dokumentumait,” a vizuális és szóbeli kultúrát is. A hagyományos analitikus történeti magyarázatokkal szemben az Új Történelem a részletekre és újabb kérdésfelvetésekre koncentrálni. Végezetül az Új Történelem szembe helyezkedik azzal a hagyományos paradigmával, hogy a nagy betűs Történelem objektív lenne.⁴² Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy az Új Történelem áthágja a hagyományos történelemszemlélet alaptételét, hogy létezik egy valóságos, objektív empirikus módon megismerhető történelem, illetve nem hisz abban, hogy a történelem szerepe a prófécia, az örökkévaló értékek és kulturális tradíciók átörökítése lenne. Az Új Történelem kutatási témáiban, módszereiben, elbeszélésformáiban és interpretációs technikáiban különbözik a hagyományos történelemszemlélettől.

Az Új Történelemben gyökerező „nem hagyományos történetírás” (*unconventional history*) a populáris kultúra módszerei felé fordulva vizsgálja a korábban perifériára szorult régi/új tendenciákat, a történelmi reprezentáció problémáit, mint például az „alternatív történetírást” vagy a „filmés történetírást.” A nem hagyományos történetírás, szemben a pozitivistá történetírás igazságigényével, inkább a hitelesség (*authenticity*) elvére kíván hagyatkozni, ezért szándékosan megszegi és felrúgja a történetírás konvencióit és hagyományos bizonyítási eljárásait (filológiai ellenőrizhetőség, tudományos stílus stb.). Gavriel Rosenfeld tanulmányában egy kitűnő példáját hozza a nem hagyományos történetírásnak Robert Sobel *For Want of a Nail: If Burgoyne Had Won at Saratoga* című alternatív történeti monográfiájának említésével.⁴³ Sobel munkája abban különbözik a többi alternatív történeti elbeszéléstől, hogy szerzője történeti monográfiaként alkotta meg, amely bővelkedik kitalált lábjegyzetekben és bibliográfiai adatokban. Ahogy Robert A. Rosenstone találoán megjegyzi: míg a posztmodern történetírás elméletéről szóló tanulmányok burjánznak, addig a gyakorlatban igen kevés történeti munkát nevezhetünk posztmodernnek.⁴⁴ A „nem hagyományos történetírást” a posztmodern történetírás gyakorlati megvalósulásának tekinthetjük, amely elmosza a határokat a ténytudomány és a fikció között, és az irodalmi műveket, illetve a filmeket már nemcsak történeti kontextusuk kedvéért vizsgálja, mint például az újhistorizmus, hanem történelmi dokumentumokként tekint rájuk. Ezért, habár az Új Történelem segítette elő a „nem hagyományos történetírás” megszületését, mégsem tekinthetjük annak alágazatának, inkább egy újabb paradigmaváltásnak, amely áthágja még az Új Történelem határait is. Az *unconventional history* abban a tekintetben hasonló az újhistorizmushoz, hogy forrásainak tárgya gyakran nem történeti dokumentum, hanem irodalmi műalkotás, mint például a vizsgált irodalmi művek Madhumalati Adhikari és Marjorie Becker tanulmányaiban, melyek a *History and Theory* tárgyalt tematikus számá-

⁴² Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge, 1991. 2–6.

⁴³ Rosenfeld, Gavriel: *Why Do We Ask „What If?” Reflections on the Function of Alternate History*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 90–102. Lásd: Sobel, Robert: *For Want of a Nail: If Burgoyne Had Won at Saratoga*. London, 1997.

⁴⁴ Rosenstone, Robert A.: *The Future of the Past. Film and the Beginnings of Postmodern Historiography*. In: Sobchack, Vivien (ed.): *The Persistence of History*. Cinema, Television and the Modern Event. New York, 1996. 201–202.

ban jelentek meg. A „nem hagyományos történetírás” az ön-reflexív, többszólamú diskurzusra törekszik, amely a narratíva műfaján keresztül, az olvasó befogadási érzékeire hatva, gyakran a vizuális kultúra közreműködésével közelíti meg a múltat, illetve alternatív nézőpontból vizsgálja azt, ezért nem interpretálja, hanem használja a múltat. Pontosan ezt a kérdést kelti fel az olvasóban a *History and Theory* tárgyalt tematikus száma: vajon létezik-e autentikus, vagyis hiteles történetírás a reprezentáció keretein belül anélkül, hogy átírnánk a történelmet?

II.

Frank R. Ankersmit történelmi tapasztalatként fogalmazta meg azt a fajta közvetlen érzékszervi tapasztalatot, melyet a vizuális reprezentáció tesz lehetővé azáltal, hogy közvetlen és autentikus kapcsolatba lép a néző a múlttal, amikor szemünkkel mintegy letapogatjuk a múltat képviselő tárgyat, és az önmegtapasztalás mozzanatában a múlt egy vonatkozása tükröződhet.⁴⁵ Hayden White ezt történeti képiségnek, *historiophoty*ként definiálta,⁴⁶ amely által bizonyos szubjektív kvázi/tényként kezelt érzetek, fogalmak megjeleníthetők a vizuális reprezentáció által, mint például a történelmi események tájképe, a színek, illetve a filmes ábrázolásban a tér-, időtömörítés a bahtyini *kronotóp* által. Ennek érzékeltetésére Ankersmit Francesco Guardi (1712–1793) Árkád lámpással című festményére hivatkozva kifejti, hogy a műalkotások vagy a történetírás formája és tartalma között folytonosság áll fenn, melyet White a forma tartalmának nevezett.⁴⁷ Így Gaurdi festményénél – csakúgy, mint a fényképeknél vagy a filmeknél – a vizuális ingerek szolgálnak az ott tárgyalt történelmi tapasztalat tárgyául, aminek legfontosabb aspektusa az, hogy közvetlen és egyidejűség képzetét keltő érintkezést tesz lehetővé a múlttal. Ennél fogva a képek, fényképek által kiváltott történelmi tapasztalatot tapogatózó látásként határozhatnánk meg, melynek során a néző megszűnik bizonyos távolságra helyezkedő nézőnek lenni. Ankersmit hivatkozik Merleau-Pontyra, akinek a tapogatózó látásra vonatkozó elképzelése megfeleltethető lehet a történelmi tapasztalat modelljének, melyben a látás jellemzői (távolság, individualitás, objektivitás, metafora) helyébe a tapintásérzék jellemzői (közvetlenség, önmegtapasztalás útján szerzett tapasztalat, az alany és a tárgy kontinuitása) lépnek.⁴⁸ A történelmi tapasztalatban közelelről érint bennünket a múlt, mintegy szemtanúi lehetünk a múltnak (*eyewitnessing the past*) a vizuális médiumon keresztül, viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy ez a közvetlen kapcsolat a múlttal csupán illúzió,⁴⁹ de talán éppen erre van szükségünk.

A *History and Theory* tárgyalt tematikus számában mindenesetre az egyik legszembeötlőbb tény az, hogy a vizuális kultúrát már nem a történetírás „függelékeként” vagy pedagógiai kiegészítéseként vizsgálják, hanem újfajta történeti reprezentációként tekintenek rá. Mind Stephan Bann könyvrecenziója Philip Rosen *Change Mummified: Cinema, Historicity, Theory* című könyvéről,⁵⁰ mind pedig Robert A. Rosenstone esszéje⁵¹ Natalie Zemon

⁴⁵ Ankersmit, Frank R.: *A történelmi tapasztalat*. (Ford. Balogh Tamás) Budapest, 2004. 67.

⁴⁶ White, Hayden: *Historiography and Historiophoty*. The American Historical Review, Vol. 93. (1988) No. 5. 1193.

⁴⁷ Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*, 31–35.

⁴⁸ Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*, 82–84.

⁴⁹ Burke, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidences*. London, 2001. 159.

⁵⁰ Bann, Stephen: *Review Essay on Philip Rosen, Change Mummified: Cinema, Historicity, Theory*. History and Theory, 41. (December 2002) 124–133.

Davis *Slaves on Screen* című munkájáról a film és a történelem kapcsolatát vizsgálja, és a filmes történetírás problematikáját boncolgatja. Több kérdés nyitva marad a két szerző tanulmányaiban, mint például az a pragmatikus kérdés, hogy beszélhetünk-e tényleges paradigmaváltásról a képi fordulat után, amely a (történelmi) filmeket nem csak történeti kontextusuk kedvéért vizsgálja, hanem mint tényleges történeti forrásokat. Az viszont teljesen egyértelművé válik, hogy a jelenkori reprezentációs és narratív technológiák a film és televízió műfaján keresztül elmosták az időbeli távolságot a jelen, a múlt és a jövő között, és átfogalmazták felfogásunkat a múltról, vagyis egyre inkább eltörlék a történelem fogalmát a tapasztalás felé. A hagyományos történetírás alapján a történeti esemény valamikor a múltban történt, amit aztán később rekonstruálnak, ezzel szemben a multimédia korában a történelem, úgy tűnik, most, a jelenben történik, közvetítik, ha tetszik, „előrecsomagolják” számunkra, vagyis nemcsak nézői, résztvevői vagyunk a múltnak, hanem (ki)használjuk is; a történelem árucikké vált.⁵²

A *History and Theory* tematikus száma a „használható múlt” (*usable past*) kérdéskörét is feszegeti, és ennek alapján gondolja újra a történelem szaktudományát. Thomas V. Cohen tanulmányában egy reneszánszkori gyilkosság több szempontból történő elbeszéléssel mutatja be a narrativista történelemfilozófia kísérletező oldalát, s teszi mindezt pedagógiai célzattal, hogy egyetemista diákjai „fejébe verje” a történelem narratív paradigmáját.⁵³ Madhumalati Adhikari és Marjorie Becker tanulmányai az irodalom és történelem kapcsolatára, illetve annak kényes egyensúlyára világítanak rá. Adhikari esszéjében a történelmi regényekben rejlő lehetőséget vizsgálja a múlt alternatív nézőpontból történő tanulmányozására. Többek között Michael Ondaatje *Az angol beteg* című regényén keresztül kívánja bemutatni, hogy az általa „fikcionális történelem”-ként definiált nem hagyományos történetírás mellett, hogy a fikciót eszközként használja a múlt újragondolására, figyelembe veszi az emberi tényezőt (*human factor*), amit a hagyományos történetírás elhanyagol. Beckerhez hasonlóan egyfajta empatikus történelemről (*emphatic history*) beszél, amely bevonja az olvasót a múltba, közvetlen befogadási érzékeire hatva jeleníti meg a háborús trauma emberi tényezőit: a reményt, a bátorságot, a szerelmet, az önzést vagy éppen a megbocsátást.⁵⁴ Marjorie Becker tanulmányában egy hibrid történeti elbeszélésformának bemutatására tesz kísérletet, mely egyszerre posztkoloniális történelem, *oral history*, újságírás, fikció és önéletrajz. A *Talking Back to Frida* című ön-reflexív módon íródott esszé három nő történetének *ad hangot*, az eltérő és váltakozó narratológiai nézőpontokon keresztül kívánja bevonni az olvasót Frida Kahlo mexikói festőnő, Maria Enríquez (egy mexikói nő, akit szexuálisan zaklattak 1924-ben) és saját magán történetébe.⁵⁵

Az „alternatív történelem” műfaját mint a „nem hagyományos történetírás” egyik aláágzatát mutatja be két tanulmány David J. Staley és Gavriel Rosenfeld tollából. A történeti tényeknek ellenszegülő (*counterfactual*) történelmi spekuláció műfaja a „mi lett volna, ha ...”

⁵¹ Rosenstone, Robert A.: *Review Essay on Natalie Zemon Davis, Slaves on Screen: Film and Historical Vision*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 134–144.

⁵² Sobchack, Vivian: *History Happens. Introduction*. In: uő.: *The Persistence of History*, 4–7.

⁵³ Cohen, Thomas V.: *Reflections on Retelling a Renaissance Murder*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 7–16.

⁵⁴ Adhikari, Madhumalati: *History and Story: Unconventional History in Michael Ondaatje's The English Patient and James A. Michener's Tales of the South Pacific*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 47.

⁵⁵ Becker, Marjorie: *Talking Back to Frida: Houses of Emotional Mestizaje*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 56–57.

kérdéskörét boncolgatja, a jövő történelméről beszél,⁵⁶ vagyis olyan szcenáriókat mesél el, melyek azt vitatják például, hogy mi lett volna, ha a náciak megnyerik a második világháborút, ha az amerikai függetlenségi háború nem történik meg, vagy ha az atombombát nem dobják le Japánra. Az „alternatív történelem” terminus használata – mutatnak rá a szerzők – igen sokszínű, eredete az angol nyelvű *allohistory* megnevezésből ered, de más elnevezés is használatos: *counterfactualism*, *virtual history* vagy *uchronia*, de a legáltalánosabban elterjedt mégis az *alternative history*, illetve az Egyesült Államokban az *alternate history*. Az „alternatív történelem” által használt források sokfélék, így lehetnek regények, novellák, filmek, televíziós műsorok, képregények, történeti monográfiák és esszék vagy éppen internetes honlapok.⁵⁷ Az „alternatív történelem” a múltat a jelen szemszögéből nézve használja fel olyan alternatív fiktív jövőképek megalkotására, mely a jelen társadalmi és politikai problémáiban gyökereznek.⁵⁸ Gavriel Rosenfeld divergáló pontoknak (*points of divergence*) nevezi azokat a sarkalatos világtörténeti jelentőségű eseményeket, melyek minden alternatív történeti munkában megtalálhatók, és ahonnan a múlt elfordul a valós történelemtől a fiktív jövőképekbe. Rosenfeld ezért az alternatív történetek két csoportját különbözteti meg: a fantasztikus és a rémálom szcenáriókat, melyek az Egyesült Államok hidegháború alatti történelméhez igazodva váltakoztak. Rosenfeld alternatív történetírásról szóló tanulmánya hiányt tölt be a jelenkori történetírásban, mivel átfogó módon mutatja be annak formáit, tulajdonságait és funkcióit, ami eddig talán csak az alternatív történelem rajongóinak szűk csoportja előtt volt ismeretes.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a jelenkorban a hagyományos történetírás minduntalan szembekerül a történelmi reprezentáció korlátaival, ami újfajta történelemszemlélet kibontakozását segíti elő, és a metaforikus gondolkodás felé fog elmozdulni.⁵⁹ Egy olyan használható múlt (*usable past*) felé tartunk, Vivian Sobchack idézve, amely egyaránt szól a jelenhez és a jövőhöz.⁶⁰ Ennél fogva, a „nem hagyományos történetírás” és ezen belül is az „alternatív történelem” ez ideig kiaknázatlan területek, melyek lehetőséget nyújtanak a múlt többszámú és alternatív nézőpontból történő megközelítésére, így a „nem hagyományos történetírás” a posztmodern történetírás gyakorlatban megvalósult alapja lehet. S hogy mi a történelem jövője? Talán az ön-reflexív, több nézőpontú, használható, magán és nem hagyományos történelem, amely feszegeti a reprezentáció korlátait. Mindenesetre a kérdés nyitott marad, Ankersmit hasonlatával élve: „Ha a történelmet mint egy fát képzeljük el, a modernista történész a figyelmét a fa törzsére irányozza, még akkor is, ha történetesen a leveleket vizsgálja, a törzsre vonatkozóan akar következtetéseket levonni. A posztmodern történész figyelme ezzel szemben kizárólag a levelekre irányul, a levelek azonban csak viszonylag lazán kapcsolódnak ehhez a fához, ha jön az őszi szél, szétfújja őket. A nyugati történetírásban pedig már beköszöntött az ős, egyetlen lehetőség az, ha összegyűjtjük a messzire sodort leveleket, és eredetüktől függetlenül tanulmányozzuk őket [...]”.⁶¹

⁵⁶ Staley, David. J.: *A History of the Future*. History and Theory, 41. (December 2002) 72–89.

⁵⁷ Az alternatív történetek reprezentatív vizsgálatával foglalkozó internetes honlap az Uchronia (elérhetőség: www.uchronia.net, hozzáférés: 2006. május 3.).

⁵⁸ Rosenfeld, Gavriel: *Why Do We Ask „What If?” Reflections on the Function of Alternate History*. History and Theory, 41. (December 2002) 90–103.

⁵⁹ Deák: *A történelem, mint veszélyeztetett faj?*, 159.

⁶⁰ Sobchack: *The Persistence of History*, 11–12.

⁶¹ Idézi Ankersmitet Deák: *A történelem, mint veszélyeztetett faj?*, 158.

GAVRIEL ROSENFELD

Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha ...?”

*Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről**

Az alternatív történelem

A történeti tényeknek ellenszegülő, kontrafaktuális (*conterfactual*) történelmi spekuláció műfaja, amely „alternatív történetírásként” ismert, szinte a semmiből tűnt fel a legfiatalabb történész generáció körében, leginkább az elmúlt évtizedben, hogy a történeti vizsgálódás legtermékenyebb területévé váljon. Az alternatív történelem számtalan meséje, elegánsabb megnevezéssel élve „alternatív történeti narratívák” (*allohistorical narratives*) az utóbbi években jelentek meg igen széles témakörben: a nácik megnyerték a II. világháborút, nem került sor az amerikai függetlenségi háborúra, Jézust nem feszítették keresztre, a Dél megnyerte a polgárháborút, az atombombát nem dobták le Japánra, Hitler megszökött és bujkál a háború után, és még több ezekhez hasonló téma. Ezek a narratívák rengeteg fajta kulturális reprezentáció formáját magukra ölthetik, így lehetnek regények, novellák, filmek, televíziós műsorok, képregények, történeti monográfiák és esszék vagy internetes honlapok.¹ Olyan drámai volt az alternatív történet megjelenése, hogy azt a tömegkommunikáció is nyomon követte, s még a legellenségesebb kritikusainak táborában a történész társadalom is – nehézkesen bár, de – elfogadta létezését, sőt néhány tagja lelkesen igyekszik megalapozni az egykor hivatásuk fattyú sarjadékának tartott alternatív történetírás legitimitását, történeti esszék, ihletett monografikus védőbeszédék és tudományos elemzések segítségével.² Összegezve, mint ahogy azt viharos karrierje mutatja, az alternatív történetírás a korabeli nyugati kultúra meghatározó jelenségévé vált.

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Rosenfeld, Gavriel: *Why Do We Ask „What If?” Reflections on the Function of Alternate History*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 90–103. Az Aetas ezúton mond köszönetet a Blackwell Publishing kiadónak a fordítás engedélyezéséért. A fordító megjegyzése: Az angolszász *allohistory* terminus mellett más elnevezés is használatos: *counterfactualism*, *virtual history* vagy *uchronia*, de a legáltalánosabban elterjedt szóhasználat mégis az „alternatív történelem,” vagyis *alternative history*, illetve az Egyesült Államokban az *alternate history*. Az *allo-* előképző a görög *allos-*ból eredeztethető, melynek jelentése különböző vagy más-milyen. Lásd: <http://www.worldwidewords.org/turnsofphrase/tp-all1.htm>. Hozzáférés: 2006. április 3.

¹ A meglepő mennyiségű és formájú alternatív történetek reprezentatív vizsgálatával foglalkozó internetes honlap az Uchronia (elérhetőség: www.uchronia.net, hozzáférés: 2002. augusztus 30.), amely hatalmas mennyiségű bibliográfiai adatot közöl minden fajta témáról.

² Lásd például: *Historians Warming to Games of ‘What if.’* *New York Times*, 7. January, 1998. B7; Arnold, Martin: *The ‘What Ifs’ That Fascinate*. *New York Times*, 21. December, 2000., E3, valamint az American Heritage nevű újság is számos cikket szentelt a témának 1999. szeptemberi számában, például Patton, Phil: *Lee Defeats Grant*. *American Heritage*, 50. 1999. szeptember, 39–45. és Smoler, Frederic: *Past Tense*, uo. 45–49. A német média is felfedezte az irányzatot; lásd

Mi magyarázza ezt az újdonsült lelkesedést az alternatív történeti spekulációk iránt? Egészen mostanáig a tudósok és újságírók kötelességtudóan ecsetelték az alternatív történetírás jelentőségét, viszont keveset tettek azért, hogy megmagyarázzák vagy kutassák annak történetét. Bizton állíthatom, hogy az alternatív történetírás megjelenésének alapvető kronológiája tisztán kivehető. Annak eredete, hogy tényeknek ellenszegülő történelmi kérdéseket vessenek fel, egészen a nyugati történetírás megjelenéséig, az ókorig vezethető vissza, amikor is olyan történészek, mint Thuküdidész és Livius elmerengtek azon, hogy vajon korabeli társadalmuk mennyivel lett volna másabb, ha a perzsák megverték volna a görögöket, vagy ha Nagy Sándor hadat viselt volna Róma ellen.³ Azonban az alternatív történetírás mint modern irodalmi műfaj sokkal közelebbi múltban gyökerezik; eredete a tizenkilencedik század közepéig vezethető vissza, amikor is az első alternatív történelmi regények napvilágra kerültek a Napóleon utáni Franciaországban.⁴ A huszadik századig azonban az effajta munkák ritkák voltak. Az elszótan megjelenő időutazásos novellákon kívül,

Kellerhoff, Sven Felix: *Was wäre, wenn...Ein neuer Trend in der Geschichtswissenschaft: Historiker spekulieren. Was wäre geschehen, wenn Ereignisse gar nicht oder anders stattgefunden hätten?* Berliner Illustrierte Zeitung, 30. Január 2000., elérhetőség: <http://www.stauff.de/grundkursdeutsch/dateien/histkonj.htm>. Hozzáférés: 2002. szeptember 6. Hatalmas média nyilvánosság övezte három jelentős tömegpiacra készült könyv megjelenését, melyek a következők: Ferguson, Niall (ed.): *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. New York, 1999. és Cowley, Robert (ed.): *What If? The World's Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been*. New York, 1999. és uő.: *What If? 2: Eminent Historians Imagine What Might Have Been*. New York, 2001. Más történészek által írt tanulmányokhoz sorolhatjuk Alexander Demandt úttörő könyvét, amely eredetileg Németországban jelent meg 1984-ben az alábbi címen: *History that Never Happened: A Treatise on the Question, What Would Have Happened If...*? Jefferson, N.C., 1993, valamint Tetlock, Philip–Lebow, Richard Ned–Parker, Geoffrey: *Unmaking the West: Counterfactual Thought Experiments in History*. Cambridge, Eng., 2003. című munkáját. Fontos megjegyezni, hogy az irodalomtudósok is éppolyan tevékenyek a téma tanulmányozásában, mint a történészek. Az irodalomtörténészek úttörő munkái között említhetjük, Helbig, Jörg: *Der parahistorische Roman: Ein literarhistorischer und gattungstypologischer Beitrag zur Allotopieforschung*. Frankfurt am Main–New York, 1987.; Rodiek, Christoph: *Erfundene Vergangenheit: Kontrafaktische Geschichtsdarstellung (Uchronie) in der Literatur*. Frankfurt, 1997.; Hellekson, Karen: *The Alternate History: Refiguring Historical Time*. Kent, Ohio, 2001.; Collins, William Joseph: *Paths Not Taken: The Development, Structure, and Aesthetics of Alternative History*. Ph.D. Dissertation, University of California, Davis, 1990.; McKnight Jr., Edgar V.: *Alternative History: The Development of a Literary Genre*. Ph.D. Dissertation, University of North Carolina, Chapel Hill, 1994.; Chamberlain, Gordon: *Afterword: Allohistory in Science Fiction*. In: Waugh, Charles G. - Greenberg, Martin H. (eds.): *Alternative Histories: Eleven Stories of the World as It Might Have Been*. New York, 1986. 281–300.; valamint Bulhof, Johannes: *What If? Modality and History.. History and Theory*, 38. (1999), 145–168 című munkáit. A saját tanulmányom, amelynek a befejezésén dolgozom, s amelynek címe *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism*, tudomásom szerint az első olyan mű, amely egyetlen téma alternatív történeti elképzelését vizsgálja. [A fordító megjegyzése: A szerző könyve 2005-ben jelent meg. Lásd: Rosenfeld, Gavriel: *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism*. Cambridge, 2005.]

³ Demandt: *History that Never Happened*, 70., 122.; Chamberlain: *Afterword: Allohistory in Science Fiction*, 284.; McKnight: *Alternative History*, 10.

⁴ Az első elismert alternatív történeti regényt 1836-ban publikálták: Geoffroy-Chateau, Louis-Napoleon: *Napoleon et la conquete du monde 1812–1832, Histoire de la monarchie universelle*. Paris, 1983, majd Renouvier, Charles: *Uchronie (l'utopie dans l'histoire): esquisse historique apocryphe du développement de la civilisation européenne tel qu'il n'a pas été, tel qu'il aurait pu être*. Paris, 1876. Lásd: Collins: *Paths Not Taken*, 159–174. és Rodiek: *Erfundene Vergangenheit*, 68–70.

melyek sci-fi ponyva magazinokban jelentek meg, és a tudományos esszéeken kívül, melyeket nagyobb antológiákban publikáltak, kevés alternatív történet jelent meg egészen az 1960-as évekig.⁵ Ettől fogva azonban a sci-fi irodalom legalizálása mint a kreatív kifejezési mód széles körben elfogadott műfaja segítette fellendíteni a kevésbé ismert alternatív történeti műfaj sikerét.⁶ A későbbiekben egyéb kulturális és politikai áramlatok is hozzájárultak ahhoz, hogy az alternatív történelem marginális helyzetéből a főáram felé mozdulhasson el. A posztmodernizmus megjelenése azáltal, hogy elmosta a határokat a tény és fikció között, valamint előtérbe helyezte a „más” („other”), illetve alternatív véleményeket, és az elfogadott történelmi igazságokat játékosan ironikus módon revideálta, segítette az alternatív történetírás felívelését.⁷ A világháború utáni politikai ideológiák fokozatos kétségbevonása, mely folyamatot a szocializmus halála és a hidegháború vége tetőzte be, elmosta a determinista világképek hatalmát, és tovább növelte az alternatív történelem központi princípiumának sikerét, mely szerint minden másként is történhetett volna.⁸ A legújabb trendek a tudományos világban, mint például a kaoszelmélet is arra törekszik, hogy csökkentse a determinista gondolkodás hatalmát, és így lendítse előre az alternatív történelmet.⁹ Végül pedig az információs forradalom elegendő biztonságot adott nekünk ahhoz, hogy felszabaduljunk a valódi történelem kötelékei alól, azáltal, hogy megszabadított minket a valós tér és idő korlátaitól a kibertér és a virtuális valóság segítségével.¹⁰

Mindezen trendek hozzájárulnak annak magyarázatához, hogyan alakult ki az alternatív történeti spekulációk számára kedvező környezet, viszont arról keveset mondanak, hogy bizonyos szerzők miért éreztek inspirációt arra, hogy éppen alternatív történeteket írjanak. Emberi természetünknek persze szerves részét alkotja az, hogy a „mi lett volna, ha?” kérdésen merengjünk. Ha az egyéni szinten nézzük a dolgokat, amikor arról spekulálunk, hogy mi történhetett volna, ha bizonyos események megtörténtek vagy meg nem történtek volna a múltban, akkor valójában a jelennel kapcsolatos érzéseinket fejezzük ki. Ebben az esetben vagy hálásak vagyunk azért, hogy a dolgok úgy alakultak, ahogy, vagy sajnálkozunk, hogy az események nem történtek másként. Ugyanilyen érzések érhetők tetten az alternatív történelem szélesebb értelmezésében is. Az alternatív történetírás eredendően a jelenben él (*presentist*). A múltat kevésbé a maga kedvéért kutatja, inkább eszközként használja arra, hogy a jelent értelmezze. Mivel sejtésen alapul, az alternatív történetírás szükségszerűen

⁵ Drámai alternatív történetek jelentek meg önálló irányzatként a sci-fi irodalom berkein belül az 1930-as években. Ezek a történetek leginkább időutazásos mesékként láttak napvilágot olyan magazinokban, mint például az *Amazing Stories*. Lásd: Chamberlain: *Afterword: Allohistory in Science Fiction*, 285–286.; Hellekson: *The Alternate History*, 18. A tudományos alternatív történetek közül a legnagyobb hatású korai munka: Squire, J. C.: *If It Had Happened Otherwise: Lapses into Imaginary History*. London, 1931.

⁶ David Pringe megjegyzi, hogy a sci-fi irodalom és az alternatív történetírás körülbelül egy időben, az 1950-es években fejlődött ki. Lásd: Pringle, David: *The Ultimate Guide to Science Fiction: An A-Z of Science Fiction Books*. London, 1990. IX–X.

⁷ Lásd többek között: Hutcheon, Linda: *A Poetics of Postmodernism*. New York, 1988.; Jencks, Charles: *The Language of Postmodern Architecture*. New York, 1984. A téma még részletesebb tárgyalásához lásd: Jenkins, Keith: *Rethinking History*. New York, 1991.

⁸ Általánosságban lásd: Niethammer, Lutz: *Posthistoire: Has History Come to an End?* London, 1994.; Fukuyama, Francis: *The End of History?* *The National Interest*, 4. (Summer 1989) 3–18.

⁹ Ferguson: *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, 75–76.; Gleick, James: *Chaos: Making a New Science*. New York, 1987.

¹⁰ Slouka, Mark: *War of the Worlds: Cyberspace and High-Tech Assault on Reality*. New York, 1995.

tükrözi íróinak reményeit és félelmeit.¹¹ Ezért nem véletlen, hogy az alternatív történeteknek leginkább két formája van: a fantasztikus (*fantasy scenarios*) vagy a rémálom jellegű szcenáriók (*nightmare scenarios*).¹² A fantasztikus történetek úgy képzelik el a múltat, hogy az felsőbbrendű a jelennél, és ezáltal egyfajta elégedetlenséget fejeznek ki arról, ahogy a dolgok mostanában folynak. A rémálom szcenáriók ezzel ellentétben a múltat mint a jelennél alsóbbrendűt festik le, s ebből kifolyólag egyfajta megalégedést sugallnak a *status quo*-val. A fantasztikus és rémálom történeteknek ráadásul eltérő politikai célzatuk van. A fantasztikus szcenáriók inkább a liberális pozícióhoz közelítenek azáltal, hogy egy jobb múltat képzelnek el, és a jelent hiányosnak látják, így magától értetődően támogatják annak megváltoztatását. Ezzel szemben a rémálom szcenáriók hajlanak a konzervativizmus felé, mivel a múltat negatív módon látják; ratifikálják a jelent, s ezáltal elutasítják a változás szükségességét. Ezek a politikai implikációk azonban átjárhatók. A rémálom szcenáriókat felhasználhatják liberális kritika céljából, míg a fantasztikus történetek elmozdulhatnak a konzervatív légvárépítés felé. Összegezve azonban mégis elmondhatjuk, hogy szinte mindegyik alternatív történet a múltat eszközként használja fel arra, hogy figyelmét a m nap-ság játszódó nagyobb eseményeknek szentelje.

Most, hogy világossá vált az alternatív történelem alapvetően prezentista vonása, lehetőségessé válik számunkra az egyik legfontosabb, de legkevésbé elismert erényének, vagyis annak a képességének az értékelése, hogy megvilágítsa a történelmi emlékezet evolúcióját. A dolog ironiáját az adja, hogy az alternatív történetek nagyon jól tanulmányozhatók az emlékezet dokumentumaiként, míg pontosan ezért, nevezetesen alapvető szubjektivitásukért a történészek elutasítják őket, mivel szerintük haszontalanok a történelem tanulmányozására.¹³ A múltról szóló spekulatív beszámolókat sok olyan pszichológiai erő motiválja, melyek meghatározzák, hogy a történelem milyen formát vesz fel az emlékezésben. Előítéletek, félelmek és vágyak, vágy a bűntudat elhárítására, érdekérvényesítés keresése; ezek és más ehhez kapcsolódó érzések azok, melyek hatással vannak arra, hogy az alternatív történetírás mi módon ábrázolja azt, ahogyan a múlt megtörténhetett volna, miképpen azt is meghatározzák, hogy az emberek miként emlékeznek arra, ahogy a múlt „valójában” történt. Az ilyen erők szerepe a múlt alternatív leírásainak megformálásában világosan mutatja, hogy azok alapján véve a szubjektív spekulációban gyökereznek. Mégis, bár szubjektív jellegűek, az alternatív történetek távol állnak attól, hogy ne reprezentálják a múltat. 1945 óta a számos témát felölelő alternatív történetek ritkán jelentek meg elszigetelt módon, inkább hullámokban tűntek fel bizonyos időszakokban. Egyszerűen olyan *kollektív* spekulatív irányzatokat képviselnek, melyek a társadalom tágabb múltértelmezésének visszatükröződését fedik fel. Természetesen nem elegendő csupán az alternatív történetírás munkáin keresztül tanulmányozni a múlt reprezentációját, hanem azok szélesebb körű re-

¹¹ Demandt azt írja, hogy az alternatív történetírás „személyes sejtésen alapul, amely többet fed fel a spekuláló személyiségről, mint (egy másmilyen történeti forráskönyv) valószínű következményeiről.” Lásd: Demandt: *History that Never Happened*, 5.

¹² Ez egy olyan tulajdonsága az alternatív történeteknek, melyben sok tudós egyetért. Lásd például: Rodiek: *Erfundene Vergangenheit*, 30.

¹³ Figyelemreméltó, hogy még azok a történészek is, akik kísérletet tettek az alternatív történelem legitimálására, a történelmi vizsgálódás egy fajta területként elutasították annak szubjektív dimenzióit, ahelyett, hogy kiaknázták volna azokat mint eszközöket az emlékezet tanulmányozására. Így utasítja el Niall Ferguson J. C. Squire *If It Happened Otherwise* művének tanulmányait azzal az indokkal, hogy azok leginkább a szerző jelenlegi politikai és vallási előítéleteinek a produktumai. Lásd: Ferguson: *Virtual History*, 11.

cepcióit is vizsgálni kell.¹⁴ Egy adott narratíva fogadtatásának szélesebb körű megítéléséhez hozzájárul annak megállapítása, hogy vajon kritikusok által dicsért munka volt-e, vagy éppen megbukott, vajon bestseller volt-e, vagy üzleti bukás, vajon figyelemre se méltatták, vagy éppen megosztotta a közvéleményt. A vizsgálódás ezen útjain keresztül az alternatív történetek különösen éles fényt vethetnek az emlékezés működési folyamataira.

Néhány olyan jelentős téma vizsgálata, melyet az alternatív történetírás fedezett fel, módot nyújt arra, hogy még inkább hangsúlyozzuk annak alapvetően prezentista jellegét. Nem meglepő, hogy az alternatív történetírás legkedveltebb scenáriói olyan eseményeket festenek le, melyek nyomot hagytak a mai világon, és még most, a jelenben is kifejtik hatását. Ezek leggyakrabban világtörténelmi jelentőségű sarkalatos események, melyeket gyakran „divergáló pontoknak” (*points of divergence*) neveznek. Ezen események közé soroljuk királyok és politikusok halálát, döntő jelentőségű katonai győzelmeket és vereségeket, nagy kulturális és vallási mozgalmak megjelenését vagy éppen olyan demográfiai jelenségeket, mint például a migrációk vagy a pestis járványok. Bizonyos témák népszerűsége természetesen nemzeti határoktól és időszakoktól függően változik. Mivel azonban túlnyomórészt amerikai szerzők alkották meg az alternatív történetírás műfaját, talán nem meglepő, hogy a három legnépszerűbb téma a következő: a náciuk győznek a második világháborúban, a déliek megnyerik az amerikai polgárháborút, és az amerikai függetlenségi háborúra nem kerül sor.¹⁵ Ha megvizsgáljuk, hogy e témák közül néhányat hogyan ábrázoltak különböző időszakokban, világossá válik, hogyan járul hozzá az alternatív történetírás konzisztens eszközként az alternatív múltakon keresztül a jelen erőnyeinek és hibáinak megvilágításához.

Ha a náciuk megnyerik a második világháborút

Az a forráskönyv, amely szerint a náciuk megnyerték a második világháborút, az egyik legnépszerűbb téma az alternatív történetírás műfajában.¹⁶ A második világháború kitörésétől fogva egészen a jelenig az amerikai írók munkáikban azon rémisztő alternatíván tűnődnek, hogy mi lett volna, ha a náciuk kerülnek ki győztesen a küzdelemből. Fontos megjegyezni, hogy ezek az alternatív történeti narratívák élesen különböznek egymástól abban, ahogyan

¹⁴ Ahogy azt már számos tudós megjegyezte, a náciizmus reprezentációjának kutatása nem azonos az arról való emlékezés tanulmányozásával. Csak a reprezentáció és a recepció együttes vizsgálata ad tiszta képet a narratíva által kiváltott szélesebb társadalmi rezonanciáról. Alon Confino egyik vezető pártolója annak, hogy a kulturális produktumok társadalmi recepcióját mint az emlékezet indexeit bevonjuk a produktumok jelentőségének kutatásába. Lásd: Confino, Alon: *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method*, *American Historical Review*, 102. (December 1997). 1386–1403.

¹⁵ Mígözben a franciák voltak azok, akik kétségkívül feltalálták az alternatív történetírást a tizenkilencedik században, az amerikai és angol írók úgy szereztek maguknak hírnevet a huszadik században, mint a műfaj elsődleges továbbfejlesztői. Néhányuk azzal érvelt, hogy ennek a jelentős angol–amerikai hozzájárulásnak köszönhető a modern sci-fi irodalom megteremtése. Neil Barron így ír erről: „még mindig él az az elképzelés, hogy a sci-fi irodalmat elsődlegesen angol–amerikai jelenségnek tartsák.” Lásd: Barron, Neil: *Anatomy of Wonder: A Critical Guide to Science Fiction*. New York, 1981.

¹⁶ Lásd például: Chamberlain: *Afterword: Allohistory in Science Fiction*, 288. Az nyilvánvaló, hogy a náci háborús győzelem a legnépszerűbb a náciizmussal foglalkozó alternatív történeti témák között. Elég csak egy pillantást vetnünk az *Uchronia* honlapjára, hogy feltűnjön, sokkal több alternatív történeti munkát szenteltek a náciizmusnak és a második világháborúnak, mint bármely más témának.

a náci győzelem következményeit lefestetik. A háború utáni első három évtizedben, egészen az 1970-es évek elejéig, a legtöbb alternatív történeti narratíva a náci háborús győzelmet következetesen morális fogalmakkal ábrázolta, azt állítva, hogy az egy disztópikus poklot hozott volna a földre. Az 1970-es évektől kezdve azonban az elbeszélések tompították a horror érzetét, és sokkal normalizáltabb stílusban, egy viszonylag tolerálható eseményként ábrázolták ezt az alternatívát. Ez a váltás, mint ahogy azt majd látni fogjuk, a háború utáni Egyesült Államok nyugtalan eseményekkel teli történelmének tulajdonítható. Ahogy az Egyesült Államok az 1970-es években egy önmaga által leírt hanyatlási periódusba lépett, az alternatív történelem funkciója átfordult az önelégültségből az önkritikába. Így, míg a háború utáni korai narratívák disztópikus jellege azt a győzelemittas funkciót szolgálta, hogy igazolja az Egyesült Államok döntését a háborúba lépésről és a náci Németország teljes legyőzésében való részvételéről, addig a fiktív náci győzelemnek az 1970-es évek utáni egyre normalizáltabb ábrázolása az amerikai háborús magatartás újragondolásának hajnalát jelezte. Fontos megjegyezni, hogy a nemzeti öntudat visszatéréseivel az 1980-as években, de leginkább a hidegháború vége után 1989-ben az alternatív történetek funkciója az önkritika helyett újra az öntömjénezés lett, mivel a narratívák még egyszer visszatértek a náci háborús győzelem reprezentációjának korábbi mintáihoz.

A náci háborús győzelem alternatív történeti leírásai eredetileg azt a célt szolgálták, hogy rávegyék az amerikai olvasókat a második világháborúba történő amerikai belépés támogatására. Az olyan regények, mint Hendrik Willem van Loon *Invasion* (1940), Fred Allhoff *Lightning in the Night* (1940) és Marion White *If We Should Fail* (1942) című művei, csakúgy, mint olyan egyéb sci-fi novellák, mint például Alfred Bester *The Probable Man* (1941) című munkája megerősítette azt az érzést, hogy szükség van Amerikára a nácik legyőzéséhez. Mindezt oly módon tették ezek a munkák, hogy sötét jövőképet festettek annak a következményeiről, ha Amerika nem avatkozott volna be.¹⁷ Világosan hangsúlyozták a náciizmus bűneit, és megerősítették annak szükségességét, hogy legyőzzék Hitlert, mielőtt ő győzhetne. A náci Németországot kegyetlen ellenségként ábrázolták, amely olyan amerikai városokat bombázott le regényeikben, mint Rochester, Cleveland és Indianapolis, valamint úgy festették le a nácikat, mint akik szörnyű háborús bűnöket követnek el a civil lakosság ellen olyan jellegzetesen amerikai városokban, mint Salem vagy Massachusetts. Egy jövőbeli náci világalom disztópikus képét álmodták meg.

1945 után azonban, amikor is a szövetségesek legyőzték a Harmadik Birodalmat, a náci győzelemről szóló alternatív történeti munkák elvesztették létjogosultságukat, és ideiglenesen eltűntek. A hidegháborús időszak első tizenöt évében az amerikaiak jobban féltek az oroszoktól, mint a németektől, akik megszűntek a kollektív félelem forrásának lenni.¹⁸ Az 1950-es évek végére és az 1960-as évek elejére viszont a nemzetközi események újra életre keltették a Harmadik Birodalom emlékeit. A neo-náci huliganizmus 1959-es nyugat-né-

¹⁷ Loon, Hendrik Willem van: *Invasion: Being an Eyewitness Account of the Nazi Invasion of America*. New York, 1940.; Allhoff, Fred: *Lightening in the Night*. Englewood Cliffs, N. J., 1979.; White, Marion: *If We Should Fail*. New York, 1942.; Bester, Alfred: *The Probable Man*. Astounding Science Fiction, 24. (July 1941) 75–104.

¹⁸ Az alternatív történetírás általánosságban leginkább egy képzelt amerikai–szovjet konfliktusra koncentrált, és a nukleáris pusztítás hidegháborús félelmeit fejezte ki. Lásd például: Engel, Leonard–Piller, Emmanuel S.: *The World Aflame: The Russian–American War of 1950*. New York, 1947.; Kornbluth, Cyril M.: *Not This August*. New York, 1955. Az utóbbi könyv az USA Kína és a Szovjetunió általi okkupációjának történetét írja le; valamint Frank, Pat: *Alas Babylon*. Philadelphia, 1959. Ezek az írások leginkább egy katasztrófába torkoló harmadik világháborút vetítettek elő.

metországi megjelenése, a bujkáló Adolf Eichmann SS tiszt elfogása és bíróság elé állítása 1960–1961-ben, valamint a berlini válság 1958–1961-ben újra felkeltette a Harmadik Birodalom iránti populáris érdeklődést az egész Nyugaton, és megfelelő közeget nyújtott az alternatív történelem új munkáinak megjelenéséhez. Ezek a narratívák felélesztették a háború idején a nácizmusra jellemző képet, mely szerint az a gonosz megtestesülése, viszont már teljesen más célból tették ezt. Ahelyett, hogy az amerikaiakat a németek elleni harcra buzdították volna, inkább azt a didaktikus funkciót szolgálták, hogy emlékezetünkbe véssek a németek háborús bűneit, és diadalittasan igazolják Amerika történelmi döntését, hogy belépett a háborúba ellenük. Így az olyan munkák, mint az ismert sci-fi író, C. M. Kornbluth novellája *Two Dooms* (1958) címmel, az újságíró William L. Shirer a *Look Magazine*-ban megjelent esszéje *If Hitler Had Won World War II.* (1961) címen és a legendás sci-fi író, Philip K. Dick klasszikus munkája: *The Man in the High Castle* (1962), mind az Egyesült Államok fiktív náci megszállásának erősen disztópikus portréját állították elének.¹⁹ Ezekben a szövegekben bizonyos értelemben újjáéled a németekkel szembeni félelem, viszont a fő feladatuk inkább az volt, hogy a náci háborús győzelem sötét képének megrajzolásával igazolják azt a múltat, ami valójában megtörtént. Ennél fogva például a *The Man in the High Castle* című munka azáltal, hogy az elszigetelődés politikáját hibáztatja Amerika háborús vereségeért (a műben Franklin Delano Rooseveltet orvul meggyilkolják, és az utóda elhanyagolja az USA felkészítését a közelgő konfliktusra), legitimálja a valódi történelmi emléktanyát. Pontosan ez történik a *Two Dooms* című műben is, ahol a szerző leírja, hogyan vesztette volna el az USA a háborút, ha nem fejlesztette volna ki az atombombát, és nem dobta volna le Japánra. Mindez azt a célt szolgálta, hogy igazolja a hidegháborús társadalom létjogosultságát mint a lehetséges világok közül a legkevésbé rosszat.²⁰ Ennek a diadalittas nézetnek egy mozzanata jelenik meg a híres *Star Trek* sorozat 1967-es epizódjában (melyet Harlan Ellison írt) *The City on the Edge of Forever* címmel. Ebben a részben az *Enterprise* nevű űrhajó legénységének vissza kell mennie az időben, hogy gondoskodjanak egy amerikai pacifista haláláról (akit Joan Collins játszik), aki egyébként távol tartaná az USA-t a háborútól, s ezzel – Mr. Spock megfogalmazásában – megengedné Németországnak, hogy „uralma alá hajtsa [...] a világot”.²¹ Összegezve, egészen az 1960-as évek végéig a náci háborús győzelem amerikai alternatív történelmi leírásai disztópiaként festették le a múltat, hogy a jelen legitimálják.

Az 1970-es évek hajnalán azonban lényeges változás történt a náci világuralom alternatív történelmi leírásában. Míg az 1950-es és 1960-as évekbeli narratívák egységesen disztópikus módon ábrázolták a náci háborús győzelmet, azok a munkák, amelyek az 1970-es években és az 1980-as évek elején jelentek meg, a náci diadalt kevésbé félelmetesnek láttatták, sőt néhány esetben még kedvezőnek is értékelték. Összegezve, a kiindulópont többé nem a rémálom szcenárió volt, sokkal inkább egyfajta fantasztikus történet jegyeit kezdte az

¹⁹ Kornbluth, Cyril M.: *Two Dooms* című munkája reprintben megtalálható Benford, Gregory–Greenberg, Martin H.: *Hitler Victorious*. New York, 1986. 11–52. című könyvében. Lásd még: Shirer, William L.: *If Hitler Had Won World War II*. Look, 25 (December 19. 1961) 28–43.; Dick, Philip K.: *The Man in the High Castle*. New York, 1992.

* [A fordító megjegyzése: A mű magyar fordítását lásd: Dick, Philip K.: *Az ember a Felleghárban*. (Ford.: Gerevich T. András) Budapest, 2003.]

²⁰ Atombomba hiányában a *Two Dooms* című műben az USA rákényszerül a Japán szigetek tengeri inváziójára, amely az amerikai csapatok megtizedeléséhez vezet, s időt ad a németeknek, hogy újra szervezzék a csapataikat, és végül leigázzák Európát és Amerikát.

²¹ Az eredeti forgatókönyvet lásd: Ellison, Harlan: *The City on the Edge of Forever: An Original Teleplay*. In: Ellwood, Roger: *Six Science Fiction Plays*. New York, 1976. 5–138.

mutatni. Ez a változás a náci háborús győzelem alternatív történeti leírásában jelezte, hogy a náci múlt megítélése fokozatos normalizálódáson ment keresztül az amerikai emlékezetben. A nácizmustól való félelem, mely túlélte a második világháborút, s újjáéledt az 1950-es és 1960-as években, az 1970-es évekre halványodni kezdett. Ezért a változásért leginkább azok az újonnan jelentkező aggodalmak voltak felelősek, melyek felváltották a múlt félelmeit. Köszönhetően a vietnami háború traumáinak, a polgárjogi mozgalmaknak, a *Watergate* botránynak, a gazdasági válság kitörésének, annak, hogy a hidegháborús feszültségek eskalálódtak az USA és a Szovjetunió közötti viszonyban, valamint a nemzeti hanyatlás érzetének következtében az országon pesszimista hangulat uralkodott el, amely átformálta az alternatív történetek funkcióját: a diadalittas öntömjénezés helyett az önkritika vált uralkodóvá.

Ez a tendencia változatos formában öltött testet. Néhány író az izolacionizmus pozíciója mellett érvelt, vagyis hogy az USA-nak az oldalon kellett volna maradnia, és kockázatot vállalva hagynia kellett volna a németeket, hogy legyőzzék az oroszokat, és megnyerjék a háborút. Nem meglepő, hogy ezt a nézőpontot a konzervatív vonalat képviselő történészek tették magukévá. Így például a történész John Lukacs, aki 1978-ban íródott *What If Hitler Had Won the Second World War?* című esszéjében a második világháborúbeli amerikai semlegesség mellett érvelt. Szerinte ez biztosította volna a nácik győzelmét, amely viszont megakadályozta volna a hidegháború kialakulását, és olyan üdvös eredménnyel járt volna, mint Európa egyesülése olyan pragmatikus náci vezetők, mint például Albert Speer vezetése alatt.²² A liberális író, Brad Linaweaver 1982-es *Moon of Ice* című novellája hasonlóan optimistán írja le az amerikai semlegességet a második világháborúban, mint amely a pragmatisták győzelméhez vezetett volna az ideológusok felett, és a náci rezsim teljes reformját eredményezte volna.²³ Még baloldali írók is hasonló következtetésekre jutottak. Bruce Russett politológus 1972-es revizionista tanulmányában, *No Clear and Present Danger: A Skeptical View of The U.S. Entry into World War II.* címmel amellett érvel, hogy ha az USA az izolacionizmus politikáját követi a második világháborúban, semlegesíteni tudta volna a kommunizmus fenyegetését, melyet ő sokkal veszélyesebbnek lát, mint a nácizmust, és elkerülhetővé váltak volna a vietnami bonyodalmak.²⁴ Az olyan alternatív történetábrázolásban, ahol a végeredmény kívánatosabb a valódi történelemnél, a scenárió a jelennel szembeni elégedetlenség érzetét fejezi ki. Ennél sokkal fontosabb megjegyezni, hogy ezek a történetek egyben a nácizmus bűnének elhalványulását tükrözték az amerikai emlékezetben. Végül is ez a tény mutatkozik meg abban, hogy a náci háborús győzelem scenáriója a horrorszerűből a humorosba fordult, ahogy azt az 1979-es év január 27-én játszódó *Saturday Night Live* paródiában láttuk „*What If: Überman*” címmel. A műsorban a német születésű *Superman* (Dan Aykroyd játssza) segíti Hitlert a háború megnyerésé-

²² Lukacs, John: *What If Hitler Had Won the Second World War?* In: Wallechinsky, David (ed.): *The People's Almanac*, #2. New York, 1978. 396–398.

²³ A *Moon of Ice* eredetileg hosszú novellaként jelent meg 1982-ben, és 1988-ra bővült ki teljes regénnyé. Minden szövegbeli idézet a regényből származik. Linaweaver, Brad: *Moon of Ice*. New York, 1988. A novella a következő szerzők szerkesztésében jelent meg: Turtledove, Harry–Greenberg, Martin H. (eds.): *The Best Alternate History Stories of the 20th Century*. New York, 2001. 356–415.

²⁴ Russett, Bruce M.: *No Clear and Present Danger: A Skeptical View of the U.S. Entry into World War II*. New York, 1972. 42.

hez.²⁵ Ez a paródia, akármilyen kifordított módon is, de mindennél jobban érzékelteti, hogy a fiktív náci győzelem szcenáriója mennyire elvesztette félelemkeltő hatalmát.

Az utóbbi években a második világháborús amerikai beavatkozásról szóló vita tovább folytatódott, és helyet kapott az alternatív történelem munkáiban is. Newt Gingrich és William Forstchen 1995-ben publikált *1945* című regénye az intervencionizmus mellett foglalt állást, felélesztve „a gonosz nácik bombázzák az amerikai hazát” háborús sztereotípiát (jelen esetben az Oak Ridge-i atomerőműről van szó), és gyávának írta le az izoláció támogatóit, akik feláldozzák a nemzet jövőjét.²⁶ Az elszigetelődés politikájának hasonló kritikája jelent meg Robert Harris bestseller regényének, a *Fatherland*-nak az HBO számára készült 1995-ös televíziós adaptációjában, amelyben – éles ellentétben az eredeti brit verzióval – az amerikai újságírónak sikerül meggyőznie az Egyesült Államok elnökét, Joseph Kennedy-t, hogy 1962-ben szakítsa meg a kapcsolatok tervezett normalizálását az idős diktátorral, Adolf Hitlerrel, felfedve a *Holocaust*-ot bizonyító tényeket.²⁷ Ugyanez igaz a kevésbé ismert munkákra, mint például Leo Rutman 1990-ben írt *Clash of Eagles* és Arthur Rhodes 2001-es *The Last Reich* című regényére, mindkettő a semleges US-t érő náci inváziót írja le.²⁸ Mindezen művek a diadalittasság érzetének újjáéledését tükrözik, amit a hidegháború befejeződése keltett életre, és egyben megújította a hitet a jelenben. Ezzel ellentétben a konzervatív izoláció hívei továbbra is a valóságos történelmi események felett siránkoztak. Így például Pat Buchanan 1999-ben megjelent *A Republic, Not an Empire* című könyve amellel érvelt, hogy a második világháborús amerikai intervenció egyetlen eredménye az, hogy megmentette a világot a kommunizmus számára.²⁹ Ilyen pesszimista könyv ugyanakkor csak kevés született a „kellemes” 1990-es években.

Összegezve, a náci háborús győzelem amerikai alternatív történetei ugyanannyit árulnak el az amerikaiak jelenről vallott nézetéről, mint a múltból alkotott véleményükről. A nácizmusról alkotott amerikai vélemény együtt változott az ország háború utáni sorsával. A stabilitás és prosperitás felszálló periódusaiban a náci győzelem foratókönyvét a jelen igazolására használták fel, míg a hanyatló válságidőszakban olyan fantáziaképeket vetítettek elének, melyek szerint minden másképpen történhetett volna. Lényegében ugyanez a minta érhető tetten az amerikai alternatív történetek egyéb elbeszélte témáiban is.

Ha a Dél megnyeri a polgárháborút

Az a kérdés, hogy mi történt volna, ha a déliek megnyerik a polgárháborút, szintén egymással versengő narratívákat inspirált, és egyben tükrözte a múltból és a jelenről kialakuló amerikai nézeteket. Az erről a témáról szóló munkák közül a leghíresebb Ward Moore sci-fi író 1955-ben íródott *Bring the Jubilee* című regénye, amely kifordította a történelmi való-

²⁵ Hálás vagyok Harold Forsythe-nak, hogy felhívta a figyelmemet erre az epizódra. Az epizód leírását lásd: <http://snltranscripts.jt.org/78/78jwhatif.phtml>, (hozzáférés: 2002. szeptember 6.).

²⁶ Gingrich, Newt – Forstchen, William: *1945*. Riverdale, 1995.

²⁷ Robert Harris eredeti regénye nemzetközi bestseller volt, s körülbelül hárommillió példányt adott el belőle világszerte. A *Fatherland*-ot is 25 nyelvre lefordították. Az HBO filmről lásd: Campbell, Christy: *The Shrinking of Fatherland*. Sunday Telegraph, 26. June 1992. C17. [A fordító megjegyzése: A mű magyar fordítását lásd: Harris, Robert: *Führer-nap*. (Ford.: Balázs György) Budapest, 1993.]

²⁸ Rutman, Leo: *Clash of Eagles*. New York, 1990.; Rhodes, Arthur: *The Last Reich*. Danbury, Conn., 2001.

²⁹ Buchanan, Patrick J.: *A Republic Not an Empire: Reclaiming America's Destiny*. Washington, 1999.

ságot, a déli államokat a háború győzteseiként, felvilágosult, gazdag régióként ábrázolta, ahol megtörténik a rabszolgafelszabadítás. Ezzel szemben az északi államok régiója iparilag fejletlen marad, forrong a rasszista gyűlölet a feketék ellen, akiket – az abolícionizmussal együtt – az Észak vereségért hibáztatnak.³⁰ Az egyik központi értelmezési kérdés, melyet a regény kelt fel az olvasóban, az, hogy vajon a déli győzelmet rémálom vagy fantasztikus szcenárióként kellene-e látni. A regényben ugyanis nem egyértelmű, hogy a déli győzelem végül is az ország fejlődését szolgálja-e vagy nem. Az mindenesetre egyértelmű, hogy a Délnek fejlődést hoz, de az Északnak nem. Az amerikai feketék számára a történet ugyanúgy kétértelmű. A rabszolgák felszabadítása nem pusztán jóindulatból történik, hanem súlyos feltételekkel, hasonlóan az Oroszországban valóban megtörtént jobbágyfelszabadításhoz. Ezalatt Északon a feketéket egységesen gyűlölik. Moore mégis ironikusan megjegyzi, hogy ez a helyzet semmivel sem rosszabb annál, mint ami valóban létrejött. A regény vége felé a főszereplő, Hodge Backmacker visszamegy az időben, és véletlenül segít az északiaknak, hogy megnyerjék a háborút. Az 1877-es esztendőben járva Hodge leírja csodálatát az újonnan felszabadított afro-amerikai politikai szabadsága és aktivitása iránt, és üdvözli a rasszizmus hiányát. Ugyanakkor célzásokat is tesz egy, a Kongresszusban formálódó meg egyezésről, amely véget vetne a rekonstrukciónak, és eladná a feketéket, hogy visszaállítsák Délen a fehér dominanciát.³¹ Mindazonáltal az első és második világháború jövőbeli borzalmainak tudatában – melyekre Hodge alternatív világában nem kerül sor, mivel a Dél semleges marad 1914–1916-ban az úgynevezett „Császár Háborújában,” s így biztosítja a német győzelmet – az olvasó hajlamos arra az álláspontra helyezkedni, hogy végül is a déliek győzelme a polgárháborúban talán mégsem tűnik az „elveszett ügy” nosztalgikus pártolójának. Habár valódi indítékait nem ismerjük, munkásosztálybeli, baloldali, új-angliai háttere valószínűvé teszi, hogy pesszimista alternatív történeti vízióját az 1950-es évekbeli amerikai társadalom igazságtalan valósága iránt érzett frusztrációja ihlette.³² A mű abban az időszakban született, amikor a polgárjogi mozgalmak erőt gyűjtöttek, és tevékenységük nyomán rég elfedett hasadások kerültek napvilágra az amerikai társadalomban, így talán a jellel való elégedetlensége vitte Moore-t arra, hogy egy olyan alternatív múltat álmódjon meg, amelyben mindezen események elkerülhetők.

Moore homályos meséjénél még nagyobb sikert aratott a regényíró, MacKinlay Kantor 1960-ban íródott *If the South Had Won the Civil War* című novellája (később regény lett).³³ Kantor fő tézise ebben a műben az, hogy a déli győzelem megadta volna a Délnek az önbizalmat ahhoz a tethez, amit nem vállalt az északi abolícionista nyomás alatt, tudniillik hogy saját maga szabadítsa fel a rabszolgákat. Az Európában zajló nemzetközi tendenciákra és az otthoni technológiai változásokra (leginkább a gazdálkodás gépesítésére) adott válaszként a Dél viszonylag könnyen felszabadítja a rabszolgákat 1885-ben. Az ehhez a fantasztikus szcenárióhoz tartozó, világosan kivehető mögöttes jelentés nyíltan kifejeződést nyer a novella azon pontján, amikor is a déli elnököt, James Longstreetet idézve a következő kontrafaktuális megállapítás hangzik el: „Sikert arattunk [...] azzal, hogy ezt a refor-

³⁰ Moore, Ward. *Bring the Jubilee*, reprint in: Turtledove–Greenberg: *The Best Alternate History Stories of the 20th Century*, 151–250.

³¹ Moore: *Bring the Jubilee*, 247.

³² Moore Maine-ben született. Lásd életrajzát in: *Contemporary Authors*. Vol. 29–32. Detroit, 1984., *Dictionary of Literary Biography*. Vol. 8. Detroit, 1984.

³³ Kantor, MacKinlay: *If the South Had Won the Civil War*. Look Magazine, 24. (22. November 1960) 30–62.

mot szabad akaratunkból és nem büntetés gyanánt valósítottuk meg, amelyért [...] neheztelnünk kellene. Ha [...] legyőztek volna bennünket, a kieroszakolt egyesülés időszaka következtethetett volna be, mely bővelkedne minden elképzelhető belső szörnyűségben.”³⁴ Összegezve, Kantor esszéje a valódi amerikai jelennel való elégedetlenséget fejezte ki, utalva arra, hogy az Észak valós történelmi győzelme, melyet Délen a Jim Crow szegregációs törvényhozás követett a rekonstrukció végén, okolható saját világának polgárjogi válságáért. Kantor nézete szerint a déli győzelem végül *happy end*hez vezetett volna. Az elbeszélés úgy végződik, hogy a két konföderáció újraegyesül Woodrow Wilson első világháborút lezáró látomásának, a két világháború nemzetközi konfliktusainak és a hidegháború mindkét országrészt érintő kommunista fenyegetettségének köszönhetően. Habár a feketék déli társadalomba való integrációja nyomasztó probléma marad, a narratíva megkíméli a Dél társadalmát a hanyatlástól, és végül az országot egy sokkal kedvezőbb helyzetben hagyja ahhoz, hogy képes legyen megbirkózni a kor problémaival.

Ha Moore és Kantor fantasztikus elbeszélései az 1950-es és 1960-as évek elégedetlenségét fejezték ki az amerikai valósággal kapcsolatban, akkor az újabb történetek rémálom szcenáriókat mutattak be, melyek igazolták a múltat, ahogy az valójában történt. Tom Wicker újságíró 2002-ben íródott *If Lincoln Had Not Freed the Slaves* című esszéje Abraham Lincoln azon történelmi döntésének fontosságát hangsúlyozza, mely elrendelte a rabszolgasorban élő afro-amerikaiak felszabadítását, mely döntés nélkül a Dél talán megnyerte volna a háborút.³⁵ Wicker arra figyelmezteti az olvasót, hogy a felszabadítás nem igen volt elkerülhető, s mivel Lincoln el akarta hárítani azt a vélekedést, hogy ezt a lépését a kétségbeesés szülte, azt csak az északi katonai győzelem után hirdették ki. Ha az Észak nem nyerte volna meg a kulcsfontosságú antietami csatát 1862 szeptemberében, akkor Anglia talán a Dél támogatása mellett döntött volna, és arra kényszeríthette volna az északiakat, hogy fogadjanak el egy általa közvetített megegyezést, mely fenntartotta volna a rabszolgaság intézményét, és az elhalasztott harcot a polgári jogokért még erőszakosabbá tette volna. Wicker szerint a rabszolgák felszabadítása felborította az egyensúlyt az északiak javára, s ezáltal meggátolta, hogy az angolok támogatást adjanak a déliek számára, 180 000 fekete katonát állított az Unió oldalára és a társadalmi rendet szétziláló rabszolga-zavargásokat eredményezett Délen. Nem nehéz kitalálni Wicker pozitív kicsengésű következtetéseinek motívumait. Wicker munkája negyven évvel a polgárjogi mozgalmak zavargásai után született, egy olyan világban, amely fontos, bár még mindig nem elegendő lépéseket tett a feketék és a fehérek közötti faji megbékélés jegyében. Wicker világa, összehasonlítva azzal a nyugtalan periódussal, melyben Moore és Kantor alkotott, sokkal optimistább; ratifikálta a történelmet, ahogy az valójában történt, azzal szemben, ami történhetett volna.

Ha az amerikai függetlenségi háborúra nem kerül sor

Végül, annak a történetnek az elbeszélése, hogy mi lett volna, ha az amerikai függetlenségi háborúra nem kerül sor, szintén az Egyesült Államok jelenéről és jövőjéről vallott nézetek változását tükrözi. Kitűnő példa Robert Sobel klasszikus munkája 1973-ból, *For Want of a Nail: If Burgoyne Had Won at Saratoga* címmel, amely egy rémálomszerű múltat képzel

³⁴ MacKinlay: *If the South Had Won the Civil War*, 58.

* [A fordító megjegyzése: A Jim Crow szó a rekonstrukció utáni Egyesült Államokban élő afro-amerikaiakkal szembeni diszkriminációra és szegregációs rendszerre, illetve törvényhozásra utal. A szó eredeti jelentése valószínűleg vándorkomédiás dalokból származik, melyekben a feketéket pejoratív értelemben Jim Crow-nak nevezték el.]

³⁵ Wicker, Tom: *If Lincoln Had Not Freed the Slaves*. In: Cowley: *What If?* 2, 152–164.

el, hogy igazolja a jelent.³⁶ Sobel munkája abban különbözik a többi alternatív történeti elbeszéléstől, hogy szerzője történeti monográfiaként alkotta meg, amely bővelkedik kitalált lábjegyzetekben és bibliográfiai adatokban, s elbeszéli azt a két évszázadot átívelő történelmet, amely John Burgoyne ezredesnek a felkelők csapatai felett aratott 1777-es saratogai győzelmével kezdődik. Sobel elbeszélése szerint a történelem folyamata drámaian megváltozott Burgoyne győzelme után. Pontot téve „az észak-amerikai forradalomra,” a győzelem meggátolja az egyesített országot, vagyis az Egyesült Államok létrejöttét, és arra kényszeríti a gyarmatokat, hogy két különálló országgá váljanak. Az Észak-Amerikai Konföderációt (CNA) angol királyhű lojalisták alkotják, míg Jefferson néven az új szakadár államot a menekült rebellesek hozzák létre. Ez a két nemzet gyorsan olyan irányba fejlődik, hogy az a történelmet veszélyes mederbe tereli. Míg a CNA egy viszonylag békés ipari hatalommá válik, addig Jefferson egy terjeszkedő nemzetté, amely annektálja a mexikói területeket egészen a Csendes-óceánig, és 1819-ben átkereszteli magát Mexikói Egyesült Államoknak (USM). Mindeközben állandó feszültség jellemzi a két ország kapcsolatát, ami időnként nyílt ellenségeskedésbe csap át, mint amikor a CNA és az USM harcot vív egymással a Rocky Mountain Háborúban (1845–1853) a két ország hosszú határa mentén húzódó ásványkincsek feletti rendelkezés jogáért, mely harcnak több százezer sebesültje van. A két állam politikai és társadalomtörténete is messze áll attól, hogy pozitívnak minősíthessük. Az USM lényegében egy kvázi-diktatori rendszert tart fenn, amely egészen 1920-ig nem törli el a rabszolgaságot, (és a genocídium terminust használja addig annak védelmére), míg a CNA is súlyos rasszista feszültségektől szenved.³⁷ Végeredményben az ingatag USM hozzájárul a romboló „Globális Háború” (1939–1948) kitöréséhez, mely 200 millió áldozattal jár, és kivívja magának a kétes hírnevű elnevezést: „a világtörténelem legnagyobb tragédiája”.³⁸ Mire az elbeszélés elér a jelenbe, az összes világhatalom rendelkezik nukleáris fegyverekkel. Sobel már csak azzal a hasonlattal zárhatja történetét, hogy a CNA és az USM közötti viszony „két üvegbe zárt skorpió viszonyához hasonlít, [...] és ha az egyik vagy másik támadni kezd, nem csak a skorpiók fognak meghalni, de talán a világ is elpusztul.”³⁹

Azzal, hogy Sobel a világtörténelem ilyen fajta rémálomszerű szcenárióját hozta létre arra az esetre, amennyiben az amerikai függetlenségi háború elbukik, egyértelműen igazolni kívánta a valós történelmet mint a lehetséges világok egyik legjobbját. Sobel motivációi, az, hogy miképpen jutott alternatív történeti következtetéseire, nem világos. Termékeny vállaltörténészként (*business historian*) kifejezte ezzel vonzalmát a modern kapitalizmus hatékonysága iránt, és talán megpróbálta támogatni azt, felfedve egy olyan alternatív amerikai történelem veszélyeit, amely nem ragaszkodik a kapitalista gazdasági elvekhez.⁴⁰ Az a tény például, hogy a tekintélyelvű USM ragaszkodik a rabszolgasághoz, még azután is, hogy annak irracionalitására fény derül, vagy ahogy a monopol helyzetű óriás vállalat, a Kramer Társaság globális feszültségeket teremt fegyverkereskedelmével (legfőképpen hogy létrehozza az első atombombát), utalhat arra, hogy Sobel a szabad piacgazdaságot támogatta. Sőt könyvére hatással lehetett az Egyesült Államok 1976-ban ünnepeelt kétszáz éves évfordulóját megelőző öntömjénező légkör, amely ha mást nem is tett, de legitimálta az amerikai függetlenségi háborút, mondván, az a lehetséges világok egyik legjobbját hozta

³⁶ Sobel, Robert: *For Want of a Nail: If Burgoyne Had Won at Saratoga*. London, 1997.

³⁷ Sobel: *For Want of a Nail*, 37.

³⁸ Sobel: *For Want of a Nail*, 362.

³⁹ Sobel: *For Want of a Nail*, 401.

⁴⁰ Robert Sobel, a vállaltörténet Lawrence Stessin Professzora volt a Hofstra Universityn. Lásd nekrológiáját: *Rober Sobel, 68, a Historian of Business, Dies*. New York Times, 4. June 1999. C18.

létre. Mégis Sobel jelenről alkotott pesszimista véleménye is nyomot hagyott könyvében, ahogy azt a „Globális Háborút” (1939–1948) követő „háború nélküli háború” időszaka mutatja, és tükrözi a hidegháború hatását. Összességében nézve viszont egy olyan világ negatív ábrázolása, melyben az amerikai függetlenségi háborúra nem került sor, egyértelműen azt a célt szolgálja, hogy kíváncsabb alternatívaként legitimálja a jelent.

Fontos megjegyezni, hogy éppen az ellenkezője igaz Richard Dreyfuss és Harry Turtledove regényére, amely közel húsz évvel később, 1996-ban jelent meg *The Two Georges* címmel.⁴¹ Sobel alternatív történeti monográfiájával ellentétben, Dreyfuss és Turtledove regénye a jelent azáltal kritizálta, hogy az amerikai függetlenségi háború hiányát úgy festette le, mint ami sokkal jobb helyé teszi az Egyesült Államokat. A narratíva szerint George Washington az 1760-as években beleegyezik abba, hogy az Amerikai Királyi Államtanács elnöke legyen, ami lehetővé teszi, hogy a gyarmatok feloldják nézeteltéréseiket az angol koronával, és ne szakadjanak el. Ennek eredményeként Amerika az Észak-Amerikai Unió, vagyis NAU néven Anglia tulajdona marad, mely helyzetből számtalan módon profitál. A brit uralom alatt a kisebbségek helyzete széles körben javul. A rabszolgaságot 1834-ben eltörlik, megátolva a polgárháború kitörését, biztosítva a feketék integrálását az amerikai társadalom középosztályába. Mindeközben az indiánok saját autonóm államot kapnak a NAU határain belül. A brit uralom civilizációs hatása érvényesül a NAU alacsony bűnözési statisztikájában is: például öt gyilkosság történik hat hónap leforgása alatt New Liverpoolban, Los Angeles alternatív megfelelőjében, valamint a lőfegyverek szinte ismeretlenek, hiszen a rendőrök sem viselnek fegyvert. Ez az amerikai társadalom erősen megosztott a társadalmi osztályok mentén, az írek például az előítéletes poénok céltáblái, de ez az alternatív világ még így is felsőbbrendű a sajátunknál, sőt igaz ez az egész világtörténelmére is. Az amerikai függetlenségi háború hiányában Franciaországnak nem kell beavatkoznia, és megőrizheti pénzügyi egyensúlyát, mely által elkerülhetővé válik a nagy francia forradalom és Napóleon hódításai. Ezáltal gátat lehet szabni az Európán végigsöprő nacionalista hullámnak, megakadályozni a német egységet, s megátolni a világháborúkat, a *Holocaustot*, az atombomba ledobását és a hidegháborút, lényegében a huszadik század összes tragédiáját.

Az ilyen fantasztikus történet megalkotásával Dreyfuss és Turtledove egyértelműen a mai amerikai társadalommal kapcsolatos elégedetlenségüket fejezték ki. Mivel a regény cselekményét a 1990-es évek eleji Los Angelesbe helyezték, a két író több, erre az időszakra jellemző frusztrációjának adott finoman hangot. A mű szerint a leginkább említésre méltó negatívum a pozitív faji kapcsolatok hiánya – ami élesen nyilvánvalóvá vált az 1992-es Los Angeles-i lázongásokban –, valamint a jobboldali katonai mozgalom megjelenése, melynek alig rejtett verziója tűnik fel a regényben egy fanatikus rasszista pártcsoport, a „Szabadság Fiai” (*Sons of Liberty*) nevű szervezet képében, amely sürgeti az elszakadást az angol koronától. Nagyobb mértékben, mint korábban bárki más, Dreyfuss és Turtledove reakciós erővé írják át a politikai felkelés megszentelt amerikai fogalmát, amivel kifejezésre juttatják a jelennel kapcsolatos pesszimizmusukat. A *Two Georges* című regényük végül igazolja az alternatív történetek azon tendenciáját is, hogy azok az észlelt hanyatlás időzakaiban önkritikussá válnak.

⁴¹ Dreyfuss, Richard – Turtledove, Harry: *The Two Georges*. New York, 1996.

Az alternatív történetek funkciói

Sok más egyéb alternatív történeti munkát megvitathatnánk az említettek mellett, hogy tovább bizonyítsuk az alternatív történetek elsődleges funkcióját, a központi kérdésnek azonban mostanra már egyértelművé kellett válnia az olvasó számára. Az alternatív történelem fő funkciója, vagyis a válasz a kérdésre, hogy „miért a kérdés, hogy mi lett volna, ha?”, azt a célt szolgálja, hogy kifejezzük vele változó véleményünket a jelenről. Az alternatív történetek különböző formákban jelennek meg, hogy a jelenkori világról alkotott eltérő véleményeknek adjanak helyet. Az úgynevezett rémálom scenáriókat leginkább a jelen igazolására használják fel, míg a fantasztikus scenáriókat eszközként alkalmazzák a jelen bírálata. Annak nyomon követésével, hogy egy bizonyos témát mi módon ábrázoltak időről időre, sokat megtudhatunk egy társadalom múlthoz való hozzáállásáról.

Így tehát, habár Frederic Smoler legutóbbi kijelentése, hogy a fő „különbség az amerikai és más alternatív történetek között az, hogy a más országbeliek inkább utópikus scenáriókat írnak le, míg az amerikaiak inkább disztópikusakat,” kétségkívül gondolatébresztő, de végül is hibás megállapítás.⁴² Ahogy ezt tanulmányomban megpróbáltam bemutatni, igen nehéz általánosításokat levonni az alternatív történetekben megjelenő nemzeti különbségekről anélkül, hogy nemzeti kontextusukban és időbeli változásukban meg ne vizsgálnánk az elmozdulásokat. Így maradván az amerikai kontextusnál, az alternatív történetek a kor hangulatának megfelelően változtak egy bizonyos történelmi téma ábrázolását illetően. A prosperáló időszakok olyan alternatív történeteket teremtettek, melyek igazolták a jelent egy rosszabb múlt elképzelésével szemben, míg a hanyatló periódusokban olyan alternatív történetek születtek, melyek bírálták a jelent egy sok tekintetben jobb világ képzeletbeli megteremtésével. Az továbbra is kérdéses, hogy ez vajon egyedülállóan amerikai hagyomány-e, de a más nemzetekről rendelkezésre álló bizonyítékok azt sugallják, hogy inkább általános tendencia ez.⁴³ Az idő és a további kutatások minden kétséget kizáróan választ fognak adni erre a fontos kérdésre. Remélem, hogy szerény hozzájárulásom – inkább szuggesztív, mint alapos módon – az alternatív történelem funkciójának kérdéséhez talán felkelti más tudósok érdeklődését is, hogy bele vessék magukat ebbe a témába, mely a történelemben való bepillantás csodálatos lehetőségeinek széles tárházát nyújtja.

Fordította: SZÉLPÁL LÍVIA

⁴² Smoler: *Past Tense*, 46.

⁴³ Ez az egyik állításom a legújabb könyvem kéziratában, a *The World Hitler Never Made*-ben.

„...a mi generációnk is egy kényszerpályára került...”

Interjú Kiss Andrással

Mindenki úgy ismeri Önt, hogy Andris bácsi. Kérem, engedje meg nekem, hogy én is így szólítsam. Hogyan vezetett az út a bánsági Facsádról Kolozsvárra, Andris bácsi?

Ezen az említett járási székhelyen töltött gyermekkorom, valamint a diákkori évek meghatározó szakaszai voltak életemnek, mivel az itt átélt élmények segítségével minden fontosat innen hoztam magammal úti poggyászként. Ez az útravaló nagy hatást gyakorolt későbbi éveimre. Édesapám Facsádon volt jegyző, aki büszke volt arra, hogy ő volt az utolsó a pályáján, akit a magyar közigazgatás szabályai szerint még választottak erre a tisztségre. A példaképem is volt édesapám, mindenütt helytállt, mindenütt nagyon igazságos volt. De már pályakezdésekor az ő életében is bekövetkezett egy nagy törés. Egyetemre szeretett volna menni, hogy aztán a közigazgatásban tudjon annak megfelelően elhelyezkedni, azonban a család tragédiája, nagyapám halála megakadályozta ebbéli tervében, így csak a két-éves jegyzői tanfolyamot végezhetette el. Már sokszor és sok helyen elmondtam, hogy a mi generációnk is egy kényszerpályára került annak idején, ahol a túlélés volt a legfontosabb. Én úgy kerültem Kolozsvárra, hogy az 1940-es bécsi döntést követően a magyar köztisztviselőket áthelyezték Észak-Erdélybe. Ennek következtében édesapám Csíkszenttamásra került. Az ottani jegyzői munkaköre azonban a helyi szokások miatt nem kimondottan közigazgatási hivatalnak számított, mint előbbi munkahelyén, a Monarchia egyik legfejlettebb vidékének nagyközségében. Én ez idő tájt voltam hetedik gimnazista (ez a mai tizenegyedik osztálynak felel meg) Temesváron. A harmincas évektől a köztisztviselőknek a román kormány belső utasításai szerint állami középiskolákban kellett taníttatniuk gyermekeiket. Az első törést életemben így már első gimnazista koromban az okozta, hogy tudomásul kellett vennem, középiskolai tanulmányaimat nem a családi hagyományokat követve a nagyenyedi Református Kollégiumban, hanem Lugoson, a megyeszékhely állami líceumában kell folytatnom. Itt végeztem az első három évet, amit az tett emlékezetessé, hogy a lugosi görög katolikus püspökség által fenntartott, francia szerzetesek vezette internátus bennlakója voltam. Tanulságos évek voltak ezek és hasznosak is, mert a missziós atyák különböző büntetésekkel, ebből a fizikaiak sem hiányoztak, rákényszerítettek arra, hogy egymás közt is kizárólag franciául beszéljünk. 1940-ben édesapám Sepsiszentgyörgyre akart középiskolába adni, de közben a sógoromat mint tanárt áthelyezték Kolozsvárra. Azt megelőzően Temesváron is náluk laktam, így kézenfekvőnek tűnt, hogy kövessem nővéremüket. Hát így kerültem Kolozsvárra, ahol a Farkas utcai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumába iratkoztam be. Igazgatója, idősebb Kántor Lajos a kisebbségi években az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkára is volt. Szólnom kell azonban arról a céltudatos, komoly iskolaépítő munkájáról is, amibe belekezdett. Hivatalból és érdemeikért odakerült idősebb tanárok mellett sikerült az iskolába kineveztetnie olyan fiatal és jól képzett tanárokat, mint Mikecs László (akit 1944-ben az oroszok elhurcoltak a városból, és valahol az Ural vidékén halt meg), Balogh László, Balogh Antal, Ulrich Ferenc és a szintén tragikus véget ért Skrabatovics (Saj-

kás) Ede. A meglevő tantestületet pedig évről évre minőségileg kiegészítette. Azért említettem ezt a néhány fiatal tanárt, mert hosszú távon hatottak rám. Akkoriban az irodalom volt a mindenem. Olvasótípus voltam és vagyok. Emlékszem, mindent elolvastam, ami a kezembe került. Valahogy mindig ki tudtam gazdálkodni, hogy előfizessek vagy megvegyek sajtótermékeket is. Már középiskolás diákként előfizetője lettem a debreceni Tiszántúlnak, addig, amíg a napilapban rendszeresen írt Németh László, Kodolányi János, Juhász Géza, Gulyás Pál és más általam kedvelt írók. Állandóan megvásároltam Móricz Zsigmond Kelet Népe című folyóiratát és Zilahy Lajos Híd című hetilapját, mert ide is írogatott Móricz Zsigmond, akit ekkor tájt valósággal bálványoztam. De ennek a folyóiratnak olvasójaként ismerkedtem meg és követtem aztán érdeklődéssel Németh László színikritikáit is. A gimnáziumunkban lévő irodalmi önképzőköri tagja lettem, nyolcadikos koromban pedig megválasztottak annak elnökévé, pedig nem tartoztam az úgynevezett „jó tanulók” közé. De osztályom értékelte olvasottságomat és irodalmi tájékozottságomat. Korombelieknek akkor már nem a Szabó Dezső féle irányzat volt a mérvadó, hanem teljes mértékben Németh Lászlónak a „minőség forradalmát” hirdető eszméit követtük. Meglehetősen aktívak voltunk, előadásokat szerveztünk, beszélgetéseket tartottunk. Végül is az érettségi vizsgákon harmadik vagy negyedik lettem. Akkor Kántor Lajos igazgató is, aki a beiratkozásomkor nyíltan megmondta, hogy nem szívesen vesz fel iskolájába bukott diákot, pedig 1940-ben ezzel a minősítéssel érkeztem Kolozsvárra (de ez egy külön történet), odajött hozzám, és ezzel gratulált: ez jó teljesítmény volt, fiam. Hát ez volt annak idején a legnagyobb kitüntetésem.

Aztán jött a kérdés, hova iratkozzam be. Abban az időben édesapámat saját kérésére már Szatmár vármegyébe helyezték, el is mentem hát hozzá megbeszélni a készülő döntést. Ő nem az az ember volt, aki ok nélkül beleszólt volna gyermekei életébe, de mindig számítani lehetett rá és tanácsára, ha kikértük a véleményét. Akkor azt javasolta, hogy legyek állatorvos, mint anyai nagyapám. A barátaim közül öten vagy hatan orvosok az orvosira készültek beiratkozni, és én is úgy gondoltam, hogy megpróbálkozom. Hajtott az, hogy jobb orvos legyek, mint tizenegy évvel idősebb, példás tanuló bátyám. Azonban amint ismeret-ségei révén bejutottam a boncterembe, rögtön tudtam, hogy ez a pálya nem nekem való, mert minden sebtől, vértől irtóztam. Így az állatorvosi javaslat is tárgyalanná vált. Ezt követően megfordult a fejemben, hogy újságíró leszek. A pályaválasztói hivataltól – mert ilyen is létezett akkoriban – azt a választ kaptam, hogy nincs ilyen képzés az országban. Azt javasolták, iratkozzam a bölcsészeti vagy a jogi karra. Utána el kell mennem három évre fizetés nélküli gyakornoknak egy újsághoz megtanulni a mesterséget. Mikor újra kikértem édesapám véleményét, három irány volt a zsebemben: újságíró, bíró, politikus. Az utóbbin azért gondolkodtam, mert Kiss nagyapám egykori '48-as honvédfőhadnagyként, lelkes Kossuth-pártiként a párt Krassó–Szörény vármegyei alelnöke volt. Erre apám azt mondta, hogy az újságírást nem javasolja, a politikusi pályáról meg hallani sem akart. Ő már annak a kialakulóban levő monarchiabeli köztisztviselői karnak volt elkötelezettje, mely vallotta, hogy az állampolgárok között nem kell és nem lehet különbséget tenni, és egy köztisztviselőnek ismernie kell az állampolgárok anyanyelvét, meg kell értenie őket. Ezt az elvet élete végéig követte, és ilyennek ismertem meg korabeli kartársait is. (Mint közigazgatás-történettel foglalkozó levéltáros tapasztaltam, hogy az akkori közigazgatás jól szervezett volt, nem hiba nélküli, de a hibákat főleg a politikusok belekontárkodásai okozták.) Így beiratkoztam Kolozsváron a jogi karra. Szerencsésnek mondhattam magam, mert az akkori jog- és államtudományi kar nagyon erősnek számított. Főként szegediek tanítottak. Közülük az, akinek mint későbbi levéltáros a legtöbbet köszönhetek, a fiatal Bónis György volt. Élvezet volt a szemináriumaira járni. Akkoriban „joghallgatói” önteltségemben és csokornyakken-

dővel a nyakamon (azóta arról ismernek, hogy lehetőleg nem hordok semmilyen nyakkendőt, nyitott ingnyakkal járok télen-nyáron) még arra is fogadtam barátaimmal, hogy harminckét éves koromra ítélőtáblai bíró leszek (persze ma az ignorancia ezen a téren is odáig vezetett, hogy írott és elektronikus sajtóban egyaránt „táblabíróságról” beszélnek). De aztán az egyetemen eltöltött, reményekkel teli két év után bekövetkezett 1944 összes tragédiáival. Innen kezdődött számomra másodszor a kényszerpálya, ami azonban sokkal súlyosabb volt, mint az 1930-as első. Kalandos körülmények között megúsztam a frontot és polgári lakosként az oroszok által végrehajtott elhurcolást. Az egyetem 1945 elején Kolozsvári Tudományegyetem névvel a Ferenc József Tudományegyetem jogutódjaként folyamatosan működött. Az egyetemi tanács a front közeledtével is helyén maradt, és az akkori prorektor, Búza László, a nemzetközi jog professzora dolgozta ki a nemzetközi joggyakorlatra alapozott továbbműködésének biztosítását. A tanárok egy része elhagyta Kolozsvárt a várostól harminc kilométerre délre fekvő Torda városánál és a városban folyó súlyos harcok hatására. A diákok egy része akár leventeként, akár katonai behívó eredményeként elsodródott a fronttal, sokan otthon húzódtak meg, így nem jöhettek el a tanévnyitásra. A jog- és államtudományi karon Búza László professzor maradt csak helyén. Ezekben a tanévkezdeti hónapokban rengeteget tanultunk tőle, hiszen az első napokban a négy évfolyamról négyen lehetünk jelen előadásain. Ezeken az előadásokon főleg számunkra, felsőbb éves hallgatók számára az volt a felemelő és példamutató, hogy Búza professzor ugyanazzal az igényességgel, szabotossággal és jogtudományi igényességgel adott elő nekünk, mint egy esztendővel ezelőtt, amikor előadásain tömve volt a terem. (Ez bizony egy kellően nem ismertett és méltányolt időszak volt, amiről az orvostudományi kar, elsősorban a klinikák működésének viszonylatában néhai Maros Tibor anatómus professzor, volt osztálytársam és barátom írt hitelesen az Általvetőben.) Időközben tavasszal egyre több professzor tért vissza a városba. Ezt a nemzetközi joggyakorlat szerint jogszerűen és a megszálló hatalom által elismert önálló, teljes egyetemi autonómiával rendelkező tudományegyetemet 1945 tavaszán a parlamentáris szokásoktól eltérően megalakult Petru Groza kormány a nemzetközi joggyakorlat megszegésével megszüntette, és helyébe létrehozta a szája íze szerinti, önállónak – főleg autonómnak – nem mondható Bolyai Egyetemet. Nézetem szerint ez a cári birodalomból átöröklött, a béketárgyalások előtt hasznosnak bizonyult, akkor már gyakran „felépített” Potemkin falvak egyike volt.

Miután bevonult a szovjet hadsereg, a családunkra is rossz idők jártak. A Szövetségi Szövetkezeti Központ cégjegyzőjének, Vermessy Rezsőnek a segítségével – akivel együttapultunk egy bodzafabokor tövében a polgári lakosságot összeszedő orosz katonák elöl – sikerült azonban munkát kapnom a Szövetség jogügyi osztályán, ahol 1945 januárjától csupán egyedül én dolgoztam néhány hónapig. A Szövetségben végzett feladatok mellett nem szakítottam meg az egyetemen elkezdett tanulmányaimat, látogattam az előadásokat. A jogügyi osztályon hosszabb időt dolgoztam az akkori jogtanácsos Borbáth Samuval, akinek ott volt az ügyvédi irodája is. Ez akkor a magyar elesettek irodája lett. Az ő személyében ismerhettem meg talán a legbecsületesebb ügyvédet, akivel találkoztam. Nagyon nehéz idők voltak azok. A Szövetségben és a jogügyi osztályon tapasztaltam a nálam idősebbek, főleg családos emberek esetében, mi az a félelem. Hogy derék emberek miként válnak rettegő megalkuvókká a túlélési ösztöntől vezérelve. Ugyancsak a Szövetségben voltam tanúja annak, hogy a központosító etatista hatalom a magyar intézményrendszeren belül, a szövetkezeti központ esetében hogyan kezdi meg belülről ennek a hálózatnak a felszámolását. 1946 végén megváltam a Szövetségtől, és ügyvédjelölt lettem Nemes Istvánnál, de ezt, sajnos, már nem újságholhattam el édesapámnak, mert akkorra szegény már meghalt. Nem szerettem hivatalokba járni. Nem volt tehetségem a csúszópénzek átadásában, melyeket az

ügycsomók kiszolgáltatásáért kellett szolgáltatni. Jobban szerettem az irodában lenni, és a kereseteket fogalmazni, indokolni, a tényleges ügyvédi munkával foglalkozni. Pista azt is tervezte, hogy miután lejár az ügyvédjelölti két esztendőm, társul velem, és én majd legfeljebb csak a tárgyalásokra fogok bejárni, a hivatali kijárásokat ő fogja intézni. Nagyon jó viszony alakult ki közöttünk, sokat köszönhetek neki. Ám 1948-ban megszüntették az ügyvédi kamarákat, és létrehozták az ügyvédi kollégiumokat, melyeknek helyeire pályázni kellett. A kolozsvári magyar ügyvédek nagyon ügyesen elérték, hogy a magyar ügyvédjelöltek számára annyi helyet biztosítsanak, ahány tényleges magyar ügyvédjelölt volt. De amikor kitétték az eredményeket, láttam, hogy az én nevem hiányzik a listáról. A döntést megfeltebezttem, aminek helyét is adtak, de ennek ellenére helyhiányra hivatkozva már nem vettem fel a kollégiumba. Amikor utánajártam a dolgoknak, a kamara román titkárnője elmondta, hogy az eredeti jegyzékben szerepeltem, de az utolsó napon „érdekképviselőtünk”-től, a Magyar Népi Szövetségtől telefonáltak a bizottságba a „magyar színekben” szereplő egyik bizottsági tagnak, hogy vétesse fel a jegyzékbe a Népi Szövetség bukaresti központjának egyik jogászát, aki ugyan megpályázta a fővárosi kollégiumi felvételt, de biztos akar lenni, hogy bejut valamelyik kollégiumba. Erre „megbízottunk”, anélkül, hogy konzultált volna más ügyvédekkel, kihúzta az én nevemet, akit nem is ismert. Én sem ismertem őt személyesen, olyan gyatra ügyvédnek tartottam, hogy még a közelébe se mentem. De a pártot „hűségesen szolgálta”, és az egyetemi tanárt is „csinált” belőle. Időközben Nemes Pista segített nekem abban, hogy egy vállalatnál jogi teendőket végezzek. Ekkortájt határozták el a Magyar Népi Szövetségben, hogy egy román–magyar jogi szótárt jelentetnek meg. Ennek a szótárnak a szerkesztésében ajánlottak munkát. Én szívesen álltam neki a feladatnak, annál is inkább, mert a szerkesztőbizottságban olyan kiváló magyar jogász működött, akit „kirúgtak” valahonnan az „érdekképviselő sikeres” működésének eredményeként. Jómagam azt szerettem volna, ha mindenki a maga szakterületének címszavait szerkeszti meg. Én a közigazgatási területet kívántam feldolgozni, ami már akkoriban is nagyon vonzott. Végül, sajnos, rajtunk kívülálló okokból, a minket ért sokszori sürgetés ellenére is csak a '70-es években jelent meg a kötet. 1949-ben Nemes István kezdeményezésére, az akkori rektor, Balogh Edgár támogatásával a Bolyai Egyetemre kerültem Asztalos Sándor mellé a magánjogi tanszékre, aki egy rendkívül felkészült és komoly ember volt. Folyamatosan képezte magát, hogy jó egyetemi tanár lehessen. Sajnos a kinevezésem mellé azonban nem kaptam fizetést, mert az ügy a minisztériumnál „feküdt”. Akkor jutott Balogh Edgár eszébe, hogy van néhány betöltetlen hely az Állami Levéltárban, ahol magyarul tudó jelölteket is keresnek. Két másik Bolyai egyetemi oktatóval együtt fel is terjesztettek kinevezésre. Ennek következtében 1949 júliusában a levéltárba kerültem, valahogy úgy, mint Poncius a Credóba.

A mindennapi élet területén édesapját tekinti példaképnek, azonban szakmai téren ki vagy kik voltak nagy hatással Önre?

Szakmai „kényszerpályám” kialakulását illetően úgy érzem, hogy előljáróban azt az „útravalót” kell megemlítenem, amivel az egykori kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen néhány professzorom látott el. Már fennebb említettem Bónis György jogtörténész nevét, kinek az előadásain és szemináriumain tanultakból, majd későbbi munkáiból levéltárosként értékesíthettem azon ismereteket, melyek a levéltárképző intézmények szerkezetének és működésüknek megismeréséhez segítettek. Nemkülönben nagyon hasznos volt számomra mindaz, amivel Horváth Barna, a jogelmélet, Búza László, a nemzetközi jog, valamint Ottlik László, az államtudományok professzora gyarapították az említett szakterületeken ismereteimet.

Kimondottan szakmai téren elsőnek azt a Kelemen Lajost említeném, akinek neve Erdélyben a levéltáros szó fogalmával azonosult, és akit példaképemnek tekintettem és tekintek ma is, amint minden erdélyi magyar levéltárosnak is annak kell tekintenie. Nem dolgoztam közvetlenül Kelemen Lajossal, mint néhai barátom, Dani János, aki a nemzedékemhez tartozók közül tanítványának tekinthette magát. Kelemen Lajossal az erdélyi levéltártörténetben egy egyszerű szakasz zárult le, feltétlen becsületességének, tudásának és páratlan emlékezőtehetségének termése az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, ami valójában Kelemen Lajos műve. Az én levéltárosi pályakezdésem már a korszerű levéltárelmélet és az arra alapozott gyakorlat jegyében indult meg, ezt pedig Szabó T. Attila, Pataki József és Jakó Zsigmond hatásának és az ő példamutatásainak köszönhetem.

Szabó T. Attila fegyelmezett, rendszeres és nagy tudású, de szerény kutatóként, valamint munkamódszerével volt rám hatással. Azért is emlékeztem meg a születése centenáriumán tartott előadásomban a kutató Szabó T. Attiláról. Felejthetetlen élmény maradt számomra bizalmának megnyilvánulása akkor, amikor egy napon a levéltár előcsarnokában átadta nekem az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár első kéziratos kötetét, azzal, hogy olvassam el és tegyem meg megjegyzéseimet mint lektor. Nagy megtiszteltetés volt ez számomra, de azért megjegyeztem, hogy hát én nem vagyok nyelvész. A válasz ez volt: ezt én nagyon jól tudom, de mint levéltárosnak neked is értelmezned kell az oklevelek szövegében használt szavakat akár regesztakészítés, akár más műveletek során. Erre az értelmezésre vagyok kíváncsi. Az idők folyamán kialakult lektori munkamódszernek megfelelően is ez maradt egyik ma is megtisztelő és kedves munkám.

Pataki József szövegközléseinek igényességével és pontosságával hatott rám. Egyike voltam azoknak, akikkel, néha ismételten is, összeolvasta a Székely Oklevéltár új sorozatának udvarhelyszéki 16. századi törvénykezési szövegeit, így értékelni tudtam munkamódszerét, nyelvismeretét.

Levéltárosi pályám kialakulásában azonban számomra az említettek közül a legfiatalabb, Jakó Zsigmond hatása volt meghatározó. A medievista Jakó Zsigmond levéltárosként kezdte pályáját, már a korszerű levéltári szemlélet jegyében, és ő volt az, aki az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, az idős Kelemen Lajos megértő támogatásával, meghonosította a korszerű archivisztikát. Az egykori tanítványai körében emlékezetes maradt, az egykori Állami Levéltárban tartott paleográfiai órái keretében engem bízott meg, hogy a hallgatók által lemásolt szövegeket hasonlítsam össze az eredetiekkel, és részt vehettem a kiértékelő beszélgetéseken is. Azonban Jakó Zsigmond nem korlátozta a paleográfiai gyakorlatokat pusztán az írástechnika elsajátítására, hanem a Levéltári Közleményekből különböző tanulmányok elolvasására is kötelezte tanítványait. Ezeknek számonkérésével is engem bízott meg. Mindezekkel elkezdődött számomra a paleográfiai ismeretek és a levéltári szakirodalom eredményeinek elsajátítása. Külön iskola volt tanulmányainak, írásainak átültetése románra. Ennek során mindig átnéztem az idézett szakirodalmat, és nem egy esetben meg kellett beszélnünk egy-egy románban nem ismert szakkifejezés román nyelvű kialakítását. Írásaimban is állandó segítségemre volt igényes és szigorú észrevételeivel, kiegészítéseivel, ami felért egy levéltári szakképzéssel. Azt is meg kell említenem, hogy mind Szabó T. Attila, mind Pataki József és Jakó Zsigmond azzal az igényükkel is hatottak rám, hogy az erdélyi történeti források kutatójának, esetemben kezelőjének ismernie kell az itteni források szövegeinek nyelvét, azokat közvetlenül kell elolvasniuk és megérteniük. Nem mulaszthatom el megemlíteni azt a jótékony hatást, amit nagyon nehéz időszakomban Szauder József bizalma gyakorolt rám, aki arra buzdított, hogy egyik legkedvesebb kutatásomat, Kölcsey nótáriusi fogalmazványainak feltárását még a „szép reménytelenség” közepette is folytassam.

Andris bácsit úgy ismerik többek között, mint Kelemen Lajos szellemi örökösét, aki elődjéhez hasonlóan sokat tesz más kutatók munkájának megkönnyítése érdekében. Az erre fordított munka nem emésztett és emészt fel sok időt saját kutatásai elől?

Kelemen Lajoshoz fűződő viszonyomról már szoltam. Ő abban is példaképem volt, hogy munkásságával bizonyította: a levéltáros feladata a kutató, a kutatás támogatása azáltal, hogy hozzáférhetővé teszi számára a keresett levéltári anyagot. Ez más levéltáros barátainak és társaimnak is a szemlélete. Jómagam egyik írásomban ezt így fejeztem ki: minden műveletünknek az a célja, hogy a levéltári anyag akadálytalanul és gyorsan jusson a kutató asztalára. Ebben vagyok én is Kelemen Lajos „szellemi örököse”, és azok is, akik ezt a hozzáállást magukénak vallják. A Kelemen Lajossal foglalkozó munkák megemlítik, hogy valóban sokan méltatlanok voltak arra, hogy Kelemen Lajos részletes írásbeli tájékoztatásokat, gyakran valóságos helytörténeti munkákat küldjön nekik felhasználásra. Ebben néhai Dani János is követte őt, tájékoztatott, másolt, hogy végül még csak meg se említsék a nevét. Ez már meghaladja a levéltáros feladatát. De gyakran még az egyszerű tájékoztatás, szakmai „pályára helyezés” is időt vesz igénybe. Ezzel azonban a levéltárosnak számolnia kell, mert ez a feladata, ahogy azzal a kockázattal is, hogy méltatlanra fecsérelje el idejét. Viszont én Németh Lászlót parafrázálva azt vallom, hogy ha csupán „egy” van, aki értékesíti azt, amihez segítségemmel hozzájutott, ez megérte a fáradságot. Viszont ha követem azoknak a fiataloknak a munkáját, akiknek nem segítették különösképpen, nem én gondolkoztam helyettük, hanem csak mint a váltóór, jó pályára irányítottam őket, ahol a megtalált anyagot saját erejükkel és eszükkel értékesítették, ez megér minden fáradságot és idővesztiséget.

Levéltárosi munkásságának melyek voltak fontosabb állomásai, fordulópontjai?

Amikor kineveztek segéd-könyvtárosnak az akkori kolozsvári Állami Levéltárba, kezdettől részt vettem a levéltárosok munkájában is, ami jórészt az 1940-ben Nagyszebenbe, illetve Dél-Erdélybe szállított, majd onnan visszahozott levéltári anyag kicsomagolásából állt és az anyag valamelyes rendszerezéséből. Erre az utóbbi műveletre azért volt szükség, mert 1944-ben a szállítmány egy része a frontvonalba került, a ládák megsérültek, és az iratok összekeveredtek. Emellett azonban jutott időm a gondjaimra bízott könyvtár szak- és forráskiadványait átnézni. Sajnos, ezt az ismerkedést a levéltári munkával és anyaggal megszakította tizenhét hónapi katonáskodásom. Amikor 1951-ben visszakérültem, részt vettem a levéltári anyag egy újonnan kiutalt épületbe történő átköltöztetésének megszervezésében és irányításában, ami lehetőséget adott a teljes anyag áttekintésére. Ezt követően kezdtem meg a regesztázást és a terepmunkát. Ez utóbbinak az lett volna a célja, hogy vegyük számba a háborús pusztításai után a vidéken megmaradt levéltári anyagot. A „terepmunka” szomorú tapasztalatokkal járt, amit igyekeztem jelentéseimbe is bevenni. 1952-ben Aurelian Sacerdoțeanu, az Állami Levéltár akkori főigazgatója – kiváló, francia műveltségű szakember, az *École des Chartes* végzettje – jelentéseim és munkám minősítése alapján kiszemelt a nagyváradi Állami Levéltár megszervezésére és vezetésére. Az igazság az, hogy nem vágytam erre a megbízatásra, Kolozsvárt sem szerettem volna elhagyni, de végül is, itt nem részletezhető okokból, mást neveztek ki helyettem. Szerencsémre. Mert az 1951-ben szovjet mintára a Belügyminisztérium alárendeltségébe került Állami Levéltár területi vezetőjének lenni talán számomra is olyan vezetés lehetett volna, mint szegény Árvay József és a helyettem Nagyváradra kinevezett Szász Károly barátaim számára. Kolozsváron aztán rövid idő elteltével rám bízta a Levéltár történeti osztályának a vezetését. Ehhez az osztályhoz tartozott az 1918-ig keletkezett levéltári anyag, és ennek keretében feladatunk volt az anyag rendezése, regeszták és leltárak készítése. Ebben a minőségemben kaptam meg-

bízást az elkészült regeszták ellenőrzésére és kijavítására is. Számomra ez nagy lehetőség volt elmélyülni a levéltári munkában és tapasztalatokat szerezni. Előléptettek főlevéltárossá, majd a levéltár vezetőjének helyettese lettem, bár ez a beosztás akkor nem szerepelt a hivatalos státusban, és nem járt külön javadalmazással. (1949 óta ugyanis a területi levéltárak vezetői már nem használhatták az igazgatói titulust, hanem a minisztérium különböző lehető és lehetetlen elnevezésekkel „ajándékozta” meg őket.) Helyettesi beosztásom 1964-ben szűnt meg, úgy, hogy ezt szóban vagy írásban soha nem közölték velem. Amikor pedig 1968-ban helyettes-vezetői beosztás külön javadalmazással megjelent a státusban, mást neveztek ki helyettesnek. Egyébként 1954-ben Sacerdoțeanut menesztették az Állami Levéltár éléről, rövidesen pedig a főigazgatókat belügyi törzstisztek soraiból nevezték ki. (Amit szűk körben, a görögországi példa nyomán, mi az „ezredesek rezsimjeként” emlegettünk.) De ez nem volt sajátos eset. A pártállamban gyakorlattá vált, hogy a vezető tisztségek betöltésében nem az idoneitás érvényesült, hanem éppen ellenkezőleg, a „hűség” szakmai alkalmatlanság. 1958–1959-ben nagy erőpróbát jelentett egy újabb költöztetés megszervezése és irányítása a Farkas utcai egykori vármegyei börtönbe és melléképületeibe. Ezt úgy sikerült végrehajtani, hogy a kutatóterem munkája egy pillanatra sem szünetelt. Ez alkalommal győződhettem meg arról, amit Borsa Iván is megírt, hogy egy levéltáros akkor ismerheti meg legjobban a rábízott levéltári anyagot, ha ez átmegy a kezén. Az említett költözködés alkalmával ez fizikailag is megtörtént. A börtönépület telkén aztán felépült a jelenlegi levéltári székház, és meg kellett szervezni az anyag átköltöztetését és rendszerezését az új raktárhelyiségekbe. Ebben a műveletben nagy segítségünkre voltak Jakó professzor diákjai, akik a Levéltárhoz voltak beosztva „szakmai gyakorlatra”, amit egyesek általában elővakációnak tekintettek. Jakó Zsigmond a tőle megszokott alapos-sággal és igényességgel irányította diákjait a szakmai gyakorlatokon, ezeknek munkáiban ő is részt vett, aminek az említett raktári rendszerezésben meg is volt a látható eredménye. Ezekben az évtizedekben, bár különböző beosztásokban, munkaköröm és feladataim változatlanok maradtak. Terepmunkát végeztem, okleveleket regesztáztam, másokét ellenőriztem, a levéltári anyag rendszerezésével és rendezésével foglalkoztam, leltárakat készítettem a korabeli segédletekről, és részt vettem a levéltári bibliográfia, a továbbképzési tananyag, a levéltári útmutatók – az úgynevezett Índrumátorok – szerkesztésében, tudományos dolgozatokat írtam. Természetesen, amint ez a „felszabadított” szovjet zónában kialakult etatista rendszerű államokban általános gyakorlat volt, a szakszerű levéltári munka is állandó korlátokba ütközött. Az önállóan gondolkozó levéltáros tevékenységét is korlátozták a fajejű felsőbb vezetők „útmutatásai” (az itteni hírhedt úgynevezett „indicații”-k), beleütköztünk az akkori „szentkönyveknek” tekintett és reánk kényszerített szovjet kézikönyvek „tanítasaiba”, amelyeket nem lehetett ugyan alkalmazni az itteni anyagra, a kutatókkal és kutatással szembeni „éberségi” tébolyba, az időnként bennünket lerohanó „brigádok” kártevéseibe, hosszú ideig a szovjet tanácsosok megfellebbezhetetlen „bölcességébe” és végül a szellemi munka egész területén egy doktori és „akadémikusi” címmel „felékesített” kültelki kocsmai mosogatólány és környezetének gáncsoskodásaiba. Ilyen és hasonló korlátok között kellett megtalálnunk a kikapukat, hogy a levéltári anyag megkívánta módon dolgozhassunk. Ki tudtuk használni a felsőbb szinten még megmaradt néhány szakember és újonnan kinevezett, de magát nem mindentudónak tekintő előljáró megértését. Emberpróbáló idők voltak ezek, de, minden korlátozás ellenére, munkánkban megmaradt a közvetlen kapcsolat magával a történeti forrásanyaggal, ami kárpótolt minden nehézséért.

A hetvenes évek végén kineveztek a tervbe vett román levéltári kézikönyv szerkesztésével megbízott három szerkesztő egyikének. Sajnos rajtunk kívülálló okokból az elkészült kéziratot nem adták ki. Majd 1982-ben egy számomra nagyon kedvelt és jó emlékeket ha-

gyó feladatot kaptam. A levéltári főiskola Brassóba kihelyezett és ott a helyiek által példásan megszervezett erdélyi tagozatában megbíztak a magyar paleográfia és erdélyi hivatal-történet előadásával. Ezt a feladatot Balogh Béla nagybányai levéltáros barátommal láttuk el. A tanterv összeállításába ezúttal senki sem szolt bele. A román hallgatóság számára, a kolozsvári tapasztalatok alapján és főleg Jakó Zsigmond módszerét alkalmazva, a paleo-gráfiai gyakorlatokat nem korlátoztuk pusztán az írástechnika elsajátíttatására, a szövegek olvasására, hanem ezeket az írástörténet kereteibe helyeztük, a hivataltörténeti ismeretek elsajátításához pedig az olvastatott szövegek szolgálták szemléltető anyagként. A második brassói kurzus után, 1983 őszén felhívtak Bukarestbe, ahol a fejemre olvasták, hogy együtt „mulatoztam” négy idegen állampolgárral, és felszólítottak, hogy a következmények elkerülése érdekében kérjem nyugdíjaztatásomat. Az inkriminált bűnöm az volt, hogy egy érettségi találkozáson bankettjén részt vett négy, időközben Magyarországon letelepedett osztálytársam. Nem részletezem a dolgokat, mert ez a pártállami zsarnokság része volt, ilyesmi nem csak velem történt. Különb is, a jelenség inkább a pszichiátria területére tartozik, mintsem az archivisztikáéra. Meg kell azonban említenem mint erkölcsi elégtételt néhány kollegám meleghangú búcsúztatását, én ugyanis nem voltam hajlandó a szokásos búcsúbankettet megrendezni.

Kiállítottak a pályáról, a partvonal mögé kerültem, a kutatóteremből is kitiltottak. De folytattam munkámat, részben a Szótörténeti Tár lektorálásával, részben egy középkori forrás, Dino Compagni Krónikájának fordításával, és megmaradt kapcsolatom néhány levéltári kollegámmal és kutató barátaimmal.

Az 1989-es év végi események után, „civilként” ugyan, de ismét a pályára léphettem. Az új helyi vezetőség és volt kollegáim bizalmából újra részt vehettem, most már Kolozsváron, a levéltári továbbképzésen a brassóihoz hasonló tananyaggal, ezúttal Pál-Antal Sándor marosvásárhelyi levéltáros barátommal. Minden cím és rang nélkül látogathatom a kutatótermet és dolgozhatom. Magyarországi publikációim esetében nem kell már a Bácskai Antal álnév mögé rejtőznöm, és a már régebből a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Történeti Tanszékével és a Magyar Országos Levéltárral fennálló kapcsolataim mellett kialakíthattam a számomra gyümölcsöző kapcsolataimat a nyíregyházi és a debreceni Önkormányzati Levéltárral, az MTA Néprajztudományi Intézetével, a Debreceni Tudományegyetem Történeti Intézetével és számos magyarországi barátommal, kutatóval. Fenntartom kapcsolataimat az innen Németországban letelepedett egykori kutatókkal is.

Voltak-e feladatok, munkák, melyeket sajnál, hogy nem sikerült véghez vinnie, megjelen-tetnie?

Azzal kezdeném, hogy vannak olyan megjelent munkák, amelyekben szerzőként nem tűntették fel a nevünket. A pártállami rendszerben bevett szokás volt, hogy nagy forráskiadvány sorozatok, kötetek jelentek meg, ahol a tulajdonképpeni szerzők neve helyett első helyen olyan szerkesztőbizottságok, illetve koordinátorok jelentek meg, akiknek a szakma beavatottjai szerint nem sok közük volt a nevükkel „fémjelzett” kiadványokhoz.

A valódi szerzők neve egy másodrendű csoportban jelent meg, nem kisbetűvel ugyan, mint Nemeceké, de valahogy hasonlóan. Nem volt ez másként a levéltári kiadványoknál sem. Például a kolozsvári kétkötetes levéltári útmutatóban (Índrumător I–II.) a csoportosan, másokkal vegyesen feltüntetett szerzők esetében nem tűntették fel a fejezetek, levéltárismertetések szerzőinek nevét. Vannak olyan munkáim is, amelyek hivatali kiadványként, a szerző neve nélkül jelentek meg. A magam részéről ezt úgy kívánom orvosolni, hogy az ilyen munkák, fejezetek, levéltárismertetések idézése esetén szögletes zárójelben feltün-te-

tem az elhallgatott szerző nevét. Ezt azért is tartom helyesnek, mert vannak egykori jeles kollegáim, akiknek például ezek a levéltárismeretetések szinte az egyedüli publikációik.

A kérdés második részére azt kell válaszolnom, hogy sajnos vannak olyan kézirataim, amelyek nem jelenhettek meg. Gondolok itt a Kolozsvár város levéltárának 1592-ig kibocsátott okleveleiről készült regeszták kötetére. Ezt most kéziratban használják, az utóbbi időben azonban két fiatal egyetemi oktató hölgy arra vállalkozott, hogy a kéziratot előkészíti kiadásra. Nagyon sajnálom, hogy a már említett román levéltári kézikönyv nem jelent meg. Abban, többek között, a levéltárelméleti és a levéltártörténeti fejezetek írtam. A levéltárelméleti részben az eddig itt uralkodó francia levéltári szemléletet kiegészítettem a német, olasz és az erdélyi levéltári anyag esetében jobban alkalmazható magyar levéltárelméleti munkák eredményeivel. Ugyanakkor az olasz Lodolini törekvéseit is felhasználva megkísértem meghonosítani a román levéltári terminológiában nem használt levéltár/levéltáros, illetve irattár/irattáros fogalmak közti megkülönböztetést.

Az a mérleg, amely azt mutatná ki, mit sikerült teljesítenem a tervbe vett munkákból, nem kedvező számomra. Ami azt is jelenti, hogy nem adminisztráltam jól magam. Sok cédulám, másolatokban előkészített munkám, régies kifejezéssel élve: tollban maradt. Hogy többek között csak néhány jelentősebb példát említsek: nem sikerült befejeznem az adókönyvek alapján megkezdett 16. századi kolozsvári polgárok, illetve adófizetők névszerinti, vagyoni helyzetüket feltüntető számbavételét. Az Óvár esetében már végefelé járok a munkának, és a Magyar utcai fertályét is megkezdtem, de ki tudja, lesz-e még erőm és időm befejezni mind az öt fertály „népszámlálását”. Nem fejeztem be a kolozsvári szépasszony, Rengő Anna és a pénzsóvár prokurátor, Ígyártó György farsangi viszályából fakadt boszorkánypereknek a teljes bemutatását, ami a kolozsvári társadalomban akkor eluralkodott reneszánsz életszemléletet hozná napvilágra. A forrásanyag átírását már elvégeztem, a tanulmány megírására ki tudja, mikor kerül sor. Munkatársammal nem sikerült még befejeznünk a kolozsvári városkönyv hiteleshelyi jellegű bevallásainak kiadásra előkészítését, pedig az anyag jórésze már elkészült. Nem sikerült végigvinnem az aranyosszéki 16. századi, tudomásom szerint egyedülálló gazdagságú, ezer oldalnyi, már kicédulázott cirkálási jegyzőkönyv feldolgozását. Tehát vannak bőven adósságaim.

Munkássága a megjelent munkái tükrében meglehetősen szerteágazó. Mégis melyek azok a művei, amelyekre büszke? Mely szakterület, témakör vonzotta leginkább?

Minden munkám, amit eredeti források felhasználásával készítettem, kedves számomra. Különösen emlékezetes maradt Kölcsey Ferenc nótáriusi fogalmazványainak a feltárása és azonosítása. Ehhez nem lehetett használni a Szatmár vármegyei nagyon jó levéltári mutatókat, mert azokból nem derül ki, milyen iratok esetében készített a nótárius válaszfogalmazványt. Szinte kilenc év mintegy 16–17 folyóméternyi iratát kellett laponként átnéznem, hogy azonosítsak egy-egy Kölcsey fogalmazványt. Ez nem volt hivatali feladatom, így a művelet majd harminc évig tartott. De kárpótolt az, hogy ez alkalommal a kutatott évek minden iratába betekintettem, és feltárult előttem egy egész vármegye társadalmának élete a ferenci zsarnoki uralom idejéből. És kirajzolódott a számomra központi alak: Kölcsey Ferenc morális tisztasága, közigazgatási és politikai hozzáértése, a vélemény kinyilvánítása a zsarnokság közepette, nem hangoskodva, hanem megalapozottan és határozottan. Végül az az erkölcsi mozzanat, amikor rádöbbsent, meggyőződése ellenére nem vállalhatja, hogy a vármegye követe legyen az országgyűlésen. És példamutatóan: felállt. Nem lenne épületes vizsgálódás azt követni, hogy hányan követték példáját a későbbi években.

Ugyancsak jóleső érzéssel gondolok arra, hogy közreműködtem a kolozsvári Országos Levéltár és a nyíregyházi Önkormányzati Levéltár közötti jóviszony kialakításában, amely-

nek eredményeként közös kiadványként napvilágot látott – tudomásom szerint eddig egyedülállóan – az első világháború után megosztott Szatmár vármegyei levéltár egységes, két-nyelvű mutatója. Ennek egyik szerkesztője is voltam. Már említettem, hogy olvasó típus vagyok. A forrásokban olvasottak főleg addig érdekelnek, amíg a való helyzet felderítésére folyik a „nyomozás”, utána már nem sietek azonnal megírni az eredményt. Ilyen volt az a „nyomozás”, amelynek során a váltott gyermek elégetése ügyét igyekeztem felderíteni, vagy a tetemrehívás továbbélését vizsgáltam, a jog- és társadalmi szabályokkal összeütközésbe kerülő, paráznsággal és boszorkánysággal vádoltak jogi és társadalmi megítélését kíséreltem megközelíteni. Arra is megelégedéssel gondolok, hogy írásaim újra-lapozgatásakor, kötetbe szerkesztésükkor egyetlen 1989 előtti munkámból nem kell utólag kivakarnom bizonyos idézeteket, utalásokat.

Az elmondottakból kitűnik talán az is, hogy leginkább a forrásfeltárások és közlések, a levéltárelméleti és -történeti, a hivatal- és a jogtörténeti területhez tartozó témák vonzóttak.

Azt gondolná az ember, hogy tizenhét évvel a Romániában végbement fordulat után sokkal kedvezőbb a fiatal magyar kutatók helyzete Erdélyben, a kép azonban nem tekinthető idillikusnak. Mit gondol, Andris bácsi, van egy olyan fiatal történész kör, mely méltó örököse tud lenni az Ön vagy az önök munkásságának?

A fordulat valóban megtörtént, de elmaradt az etatista évtizedek önkényes, jogsértő és jogtipró intézkedéseinek átfogó és határozott hatálytalanítása. Nem történt meg az, hogy a vagyoni háttérüktől megfosztott egyházak, társadalmi egyesületek, a gazdasági és hitelintézetek, a hasonló sorsú földbirtokos réteg, középosztály és gazdátársadalom állampolgári jogon megfelelő jogorvoslással éljen javai visszaszerzése terén. Ezen az általános helyzeten belül még súlyosabb a magyar kisebbség helyzete. Hogy ez ne csak szóbeszéd legyen, ezen a téren össze kell hasonlítanunk a szovjet „felszabadítás” előtti és utáni állapotokat. Össze lehet hasonlítani például a polgári Románia magyar felekezeti iskoláinak, szövetkezeti hálózatainak, bankjainak, vállalkozásainak, tudományos, gazdasági, művelődési társadalmi egyesületeinek számát és anyagi, valamint szellemi javainak helyzetét a maival. Vannak területek, amelyeken nincs is mit összehasonlítani. Konkrét célok megjelölésével ki képviseli ezeknek a kisemmizetteknek az érdekeit? Ennek a megfosztottsági helyzetnek a jogszerű orvoslása befolyásolná a fiatal magyar kutatók helyzetét is, hiszen a jogosan visszaszerzett közösségi vagyon jórészt kiküszöbölné az anyaországi támogatásokat, mondjuk ki: a koldulásokat. Például, szakmai területen maradvá, első lépésként az egykori kisebbségi közgyűjtemények tulajdonjogának az elismerése és ezek nagyságának arányában fiatal magyar kutatók alkalmazása a gyűjtemények mai őrzőhelyén már egy lépést jelentene előre. És megnyitná az utat egy valóban gyümölcsöző együttműködés előtt.

Arra a kérdésre pedig, hogy van-e olyan fiatal történész kör, amely átvehetné az előtte álló nemzedékek helyét, mivel eléggé ismerem fiatal kutatóinkat, válaszom egyértelműen ez: van! Soha sem fogadtam el a ma már közhelyként használt, elkoptatott „minden idők legnagyobbja” minősítést. A mai idők kiválóságai talán éppen most születtek meg, vagy lótnak-futnak állás után. Nekik kell munkahelyet biztosítani vagy éppen átadni.

Kolozsvár, 2007. január 28.

Az interjút készítette: VOLONCS LÁSZLÓ MIHÁLY

Kiss András műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek, tanulmányok, cikkek

1945

1. A magyar diák együtt akar küzdeni román és zsidó kartársaival. *Világosság*, 6. évf. (1945. február 20.) 40. sz. 2.
2. Útbaigazító a paragrafusok között. *Szövetkezeti Értesítő*, 1945. július 1. 40–44. (k.a.) szignóval.

1957

3. Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XIV. századból a XVIII. század végéig. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok. Szerk. Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila. Kolozsvár (=Kv) 1957. 416–435. (Klny is.) – Újraközlés: Kiss, 1994. 9–30., 320–324. – Román változata beiktatva az 1985-ben megjelent Îndrumător II.: Primăria municipiului Cluj-Napoca című levéltárismeretetésbe.
4. Varga Katalinnak tulajdon kezivel tett életleírása. *Korunk* 1. (16.) (1957) 12. sz. 1634–1642. Beiktatva az 1979-ben kiadott Varga Katalin pere című kötetbe is. (152–157., 314–315.)

1959

5. A beszercei városi levéltár XVI. századi magyar nyelvű irataiból. 1540–1549. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár) 3. évf. (1959) 1–4. sz. 117–121. (Klny is.)
6. Ismeretlen Kölcsy-kéziratok 1829-ből. *Irodalomtörténet XLVII* 2. sz. 263–264. Kiss Andor aláírással – Újraközlés: Kölcsy Ferenc összes művei. III. Budapest, 1960. 843–849. is.

1961

7. Contribuții la studiul naționalizării băncilor capitaliste și integrarea materialului documentar în Fondul Arhivistic de Stat. *Revista Arhivelor. Direcția Generală a Arhivelor Statului*, (Bukarest) 4. évf. (1961) 1. sz. 194–207. (Klny is.)

1968

8. Honnan ered a hóstáti Kalandos Társaság. *Igazság*, 29. évf. (1966. július 28.) 170. sz. 3. – Új adatokkal és jegyzetekkel kiegészítve: Kiss, 1994. 83–103., 340–347.
9. Egy városnegyed a várostörténetben. (A régi és az új Kétvízköz) = *Igazság*, 29. évf. (1968. szeptember 26.) 229. sz. 3.

1969

10. Bologna (Útinapló). *Igazság*, 30. évf. (1969. március 9.) 57. sz. 1–4.
11. Ravenna (Útinapló). *Igazság*, 30. évf. (1969. április 20.) 93. sz. 1–2.
12. Széljegyzetek egy krónikához. (A Móríc Zsigmond Kollégiumról). *Igazság*, 30. évf. (1969. április 29.) 100. sz. 3.
13. „Tűzet rakatok alája”. (Részlet a Kolozsvári boszorkányperek című kötetből). *Igazság*, (1969. július 21.) 145. sz. 4.
14. Javítják a Biasinit. *Igazság*, 30. évf. (1969. szeptember 13.) 217. sz. 4. – Kiegészítve és jegyzetekkel: Kiss, 1994. 128–139, 359–365.
15. *Bibliografia arhivisticii românești*. Buc, 1969. 106+2. La această bibliografie au colaborat Fănescu Mihail, Kiss Andrei, Poștărița Emilia, Crivăț Cornelia, Dogariu Maria, Nussbacher Gernot, Angheli Dumitru.

1970

16. Forul dominal în Transilvania. *Revista Arhivelor. Direcția Generală a Arhivelor Statului*, 12. évf. (1970) 2. sz. 57–70. (Klny is.)

17. Özvegy Hájek Róza született Györgyfy úrhölgy élettörténetének pontjai. *Utunk*, 25. évf. (1970. június 26.) 26. (1130.) sz. 6–7. – Megjelent az *Utunk* Évkönyv 1973 című kötetben 230–242., valamint a Kiss, 1994. kötet 261–273., 393–395. is.
18. Kolozsi képek. *Igazság*, 31. évf. (1970. december 5.) 285. sz. 8.
19. A kolozsvári öregpecsét. Sigillum consulum civitatis Coluswar. *Utunk*, 25. évf. (1970. december 10.) 51. (1155.) sz. 11.

1971

20. Váradi emlékek között. *Utunk*, 26. évf. (1971. február 5.) 6. (1162.) sz. 6–7. Társszerző: Murádin Jenő. – Kiegészített saját szöveg A nagyváradi Rhédey-kert és mauzóleum címmel: Kiss, 1994. 175–188., 372–374.
21. Két Brukenthal. *Igazság*, 32. évf. (1971. július 25. 175. sz. 7. – Kiegészített szöveggel Szolgálat és hűség (Samuel von Brukenthal – 1721. július 26. – 1803. április 9.) címmel: Kiss, 1944. 211–217, 388–389.

1972

22. A jelvényes aranymíves ház. *Új Élet*, 15. évf. (1972) 7. (321.) sz. – Kiegészítve, A kolozsvári ötvös háza címmel: Kiss, 1994. 123–128., 358–359.
23. A Házsongárdi temető. *Új Élet*, 15. évf. (1972) 16. (330.) sz. 6–7. – Kiegészítve: Kiss, 1994. 112–123., 348–357.
24. Házsongárdi krónika. *Igazság*, 33. évf. (1972. szeptember 6.) 210. sz. 5. – Kiegészítve: Kiss, 1994. 119–122., 358.
25. Román-magyar jogi szótár. *Korunk*, 31. évf. (1972) 10. sz. 1471–1475. (Klly is.)
26. Bibliografie. Genealogie, Heraldică, Numismatică și Medalistică. *Buletin de documentare arhivistică*, 3. évf. (1972) 68–98. Társszerző: Mihai Fănescu.
27. A Zrínyiek erdélyi kapcsolatai. *Irodalomtörténeti Dolgozatok*, 74. Szeged, 1972. Klly is az Acta Historiae Literarum Hungaricarum X-XI. (1972) kötetből. 87–89. A szegedi szerkesztésű kiadványokban használt Bácskai Antal névvel.

1973

28. Gheorghe Șincai și științele fundamentale ale istoriei. *Revista Arhivelor. Direcția Generală a Arhivelor Statului*, 50. évf. (1973) 2. sz. 259–269. – Megjelent a Comunicări științifice. Sesiunea octombrie 1972 [București 1973.] című kötetben is, 259–269. – Kiegészített magyar változata Gheorghe Șincai, a forrásgyűjtő címmel a: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest, (=Buc; =Buk) 1979. című kötetben jelent meg (173–184., 235–240.), valamint a Kiss 1994 kötetben is. (195–211., 382–388.)
29. Kelemen Lajos. *Új Élet*, 16. évf. 17. (355.) sz. 11.

1974

30. Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben. *Utunk*, 29. évf. (1974. március 8.) 10. (1323.) sz. 5. – Megjelent az *Utunk* Évkönyv 1975 (62–64.), valamint kiegészítve a Kiss, 1994 kötetben is. (103–109., 347–348.)
31. A kolozsvári Torony és lakói. *A Hét*, 5. évf. (1974. május 3.) 18. sz. 10. – Kiegészítve: Kiss, 1994. 70–83., 332–340.
32. Kolozsvár belső szervezete a középkorban. *Igazság*, 35. évf. (1974. május 8. és 15.) 107., 113. sz. 3., 3.
33. Vándorló kövek. *Utunk*, 29. évf. (1974. május 24.) 21. (1334.) sz. 1.
34. Halálos végű „közlekedési baleset” Kolozsvárt, 1582-ben. *Utunk*, 29. évf. (1974. június 28.) 26. (1339.) sz. 3. – Kiegészítve: Kiss, 1994. 109–111., 348.
35. Kolozsvári utcák, házak. A Pata utca száz éve. *Igazság*, 35. évf. (1974. szeptember 4.) 208. sz. 3. – Kiegészítve: Kiss, 1994. 139–143., 365–366.
36. Szenczi Molnár Albert pártfogója: Vicei Máté. *Utunk*, 29. évf. (1974. szeptember 27.) 39. (1352.) sz. 4. – Kiegészítve Egy XVII. századi kolozsvári irodalom pártoló polgár (Szenczi Molnár Albert pártfogója) címmel: Kiss, 1994. 189–194., 374–382.
37. „Seleționare de arhivă” din interes obștesc în anul 1542. (Contribuții la istoria arhivelor din Transilvania). *Sub semnul lui Clío. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*. Cluj, 1974. 464–465. (Klly is.)

1975

38. Egykorú történeti források Mihai Viteazuról. *Igazság*, 36. évf. (1975. május 22.) 118. sz. 5.
 39. Mihai Viteazul Erdélyben. *Utunk*, 30. évf. (1975. május 23.) 21. (1386.) sz. 4–5. – Kiegészítve: Kiss, 1994. 222–241., 390–391.

1976

40. Oraşul Zalău în timpul lui Mihai Viteazul. Viaţa social-economică. Mihai Viteazul şi Sălajul – Gurulău 375 – (3 august 1601 – 3 august 1976). Zalău 1976. 395–413. (Klly is.) – Magyar változata, kiegészítésekkel, bővítésekkel Zilah város társadalmi és gazdasági élete a XVI. század második felétől a XVII. század első évtizedének végéig címmel: Kiss, 1994. 161–174., 368–372.

1977

41. 1907 dokumentumaiból. *Utunk*, 32. évf. (1977. február 25.) 8. 1., 3.
 42. Generalul Alexandru Cernat. *Făclia*, 33. évf. (1977. április 27.) 3462. sz. 3.
 43. Halálból megváltott völgy. *Igaz Szó*, 25. évf. (1977) 6. sz. 522–526. – Kiegészítve: Kiss, 1994. 30–38., 324–325.
 44. Szelid vállalat. Panaszos verseket írtam, melyekben sorsomat rajzoltam le s nekik áldást kívántam. (Varga Katalin „szelid vállata” a nagyenyedi börtönben). *Utunk*, 32. évf. (1977. szeptember 2.) 35. (1505.) sz. 5–6. – Megjelent az 1979-ben kiadott Varga Katalin pere című kötetben is, 164–177., 316–317.
 45. Genul documentului. Criterii de determinare şi aplicare la documentele fondurilor din Transilvania. *Ştefan Meteş la 85 de ani. Din publicaţiile Arhivelor Statului Cluj-Napoca*. Nr. 2 (8). Cluj, 1977. 145–148. (Klly is.)

1978

46. Vechile inventare. Registrele auxiliare de arhivă şi cele de registratură din Transilvania. *Revista Arhivelor. Direcţia Generală a Arhivelor Statului*, 55. évf. (1978) 67–79.
 47. Relaţiile dintre Turda Veche şi Turda Nouă în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi primul deceniu al secolului al XVII-lea (Contribuţii documentare la istoricul oraşului Turda). In: *Potaissa. Studii şi comunicări*. Turda, 1978. 75–92. (Klly is.). – Magyar változata kiegészítve, Ő és Újtorda viszonya a XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedében címmel: Kiss, 1994. 143–161., 366–368.
 48. *Dicţionar juridic român-maghiar. Român-magyar jogi szótár*. Buc, 1978. 587. Társ szerzők: Hegedűs Sándor és Nemes István.

1979

49. Pregătirea şi înfăptuirea actului de la 23 august. Masa rotundă organizată de colectivul Arhivelor Statului, Cluj-Napoca. *Tribuna*, 23. évf. (1979. augusztus 23.) 34. (1183.) sz. 9–10.
 50. *Gheorghe Şincai, a forrásgyűjtő. Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buc, 1979. 175–184., 235–240. – Román változata Gheorghe Şincai şi ştiinţele fundamentale ale istoriei címmel a *Revista Arhivelor. Direcţia Generală a Arhivelor Statului*, 50. évf. (1973. 2. sz. 259–269., valamint a *Comunicări ştiinţifice. Sesiunea octombrie 1972*. [Buc, 1973]. 259–269. című kötetben jelent meg. – Újraközlés: Kiss, 1994. 195–211., 382–388.
 51. A Nemzetközi Levéltári Hét. *Igazság*, 40. évf. (1979. december 4.) 285. sz. 2.
 52. *Varga Katalin pere*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Kiss András. Buc, 1979. 352.
 53. Caracterul specific al locurilor de adevărire din Transilvania în crearea şi păstrarea arhivelor feudale. In *memoriam Ion Mărcuş*. Buc, 1979. 67–71. (Klly is.)
 54. *Îndrumător în Arhivele Statului judeţul Cluj*. I. Buc 1979. 45–57., 94–98., 143–163., 359–384., 387–390. A lapszámok a Kiss András által írt fejezetekre utalnak: *Instituţiile centrale din Transilvania şi fondurile create*. – *Comisariatul Suprem Provincial din Transilvania*. – *Comitatele, scaunele, districtele, prefecturile şi preturile şi fondurile create*. – *Sfaturile populare şi fondurile create*. – *Sfatul popular al regiunii Cluj*. – *Sfatul popular al raionului Cluj*. – *Glosar*.

1980

55. Tudósítás 1803-ból a váltott gyermek elégetéséről (Kollázs egy készülő tanulmány forrásaiból). *Utunk Évkönyv*, 1980. 48–61. – Kiegészítve: Kiss, 1944. 241–261., 292–293.
 56. A valóság a két naptárról. *A Hét*, 11. évf. (1980. február 8.) 6. sz. 8.

57. Bethlen fejedelemnek ... az hazának mesteremberekkel való építése (Bethlen Gábor parancsolatai a kolozsvári mesterembereket illetően). *Utunk*, 35. évf. (1980. szeptember 14.) 38. (1664.) sz. 5–6.
58. O epocă din istoria Transilvaniei. Domnia lui Gabriel Bethlen. *Magazin istoric*, 14. évf. (1980) 12. (165.) sz. 29–32. Átszerkesztve.

1982

59. Ment Gázmér Kriska szép felöltözve Huhu felé (Dési história 1770 tájáról) = Legyünk humorunknál derűtől-borúig. Szerk. Panek Zoltán és Farkas Árpád. Marosvásárhely 1982. 46–50. – Részlet a Kiss, 1998 kötetben közölt Akik „nagy alkalmatosságot adtak a gonoszra” (Dési vizsgálat 1771–772-ben az isteni és emberi törvények megszegéséről) című írásból. (180–227., 309–316.)
60. Din tezaurul arhivistic clujean. *Filiala Arhivelor Statului județul Cluj*. Buc, 1982. 40–57.

1985

61. Îndrumător în Arhivele Statului județul Cluj. II. Îndrumătoare arhivistice 16. Buc 1985. 19–28., 29–54, 55–152., 334–342., 420–427., 444–471., 510–512., 551–559. A lapszámok a Kiss András által írt következő fejezetekre és levéltárismertetésekre utalnak: *Instituțiile orașenești și comunale și fondurile create*: Primăria municipiului Cluj-Napoca – Primăria orașului Zalău – Primăria comunei Sic – *Instituțiile judecătorești și de procuratură și fondurile create*: Parchetul general regal maghiar Cluj – Inspectoratul judecătoresc al Curții de Apel Sibiu Cluj – Lista de prescurtări. Glosar.

1986

62. Jakó Zsigmond scriptoriuma. *A Hét*, 17. évf. (1986. szeptember 11.) 37. sz. 8.

1989

63. *Dino Compagni: Krónikája korának eseményeiről*. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kiss András. [Buk] 1989. 331.

1990

64. Nyilatkozat. Aláírták még: Dr. Demény Pál, Dr. Kovács András, Dr. Mócsy László. *Szabadság*, 2. évf. (1990. február 2.) 26. sz. 3.
65. Klió vonzásában. Alkotni – tiszta hittel. *Romániai Magyar Szó* – Új sorozat (1990. szeptember 30.) 237. sz. 2. (A Korunk szerkesztőségében 1990. szeptember 14-én a Magyar Tudományos Akadémia kolozsvári tiszteleti és külső tagjait köszöntő beszéd szövege).
66. Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez. *Korunk*, 1. évf. (1990) 7. sz. 888–896. – Újraakadályozva: Kulcsok Kolozsvárhoz – A föl nem adható város. Kv–Szeged 2000. 93–101. – Román változata: Izvoare și date privind istoria Țiganilor clujești în sec. XVI–XIX. = Cumpăna – Antologia revistei de cultură *Korunk*. Red. Kántor Lajos, Salat Levente. [1994]. 328–335.
67. Porából megéledett Főnix. Történeti visszatekintés, krónika és előrepillantás az Erdélyi Múzeum-Egyesület múltját, jelenét és jövőjét illetően. *Művelődés*, 39. évf. (1990) 11–12. sz. 1–4.

1991

68. Az alapozó emlékezete. Herepei János születésének 100. évfordulójára. *Korunk*, 2. évf. (1991 szeptember) 9. sz. 1157–1163.
69. Átalakulás – közösségi intézményrendszer. *Korunk*, 2. évf. (1991. október) 10. sz. 1270–1275.
70. Intézményi örökségünk. Bevezető egy kárleltárhoz. *Korunk*, 3. évf. (1992. április) 4. sz. 14–20. – Román változata: Moștenirea instituțională. Introducere la un inventar al pagubelor címmel megjelent 1994-ben a Cumpăna című *Korunk* antológiában, 316–321.
71. Újjáalakult az Erdélyi Múzeum-Egyesület. *Néprajzi Hírek*, 20. évf. (1991) 2–3. sz. 49–53.

1992

72. A ius ligatum Erdélyben ... és az elévülés. *Korunk*, 1992. szeptember 103–109.
73. Kalandosok – Kalandos temető Kolozsvárt. *Művelődés*, 41. évf. (1992. október) 10. sz. 18–24. – A Kiss, 1994-ben megjelent írás rövidített változata.
74. Lappangó középkori oklevelek. *Erdélyi Múzeum*, 54. évf. (1992) 1–4. füzet. 73–89.

1993

75. Ó- és Újtorda a 16. század második felében és a 17. század első évtizedében. *Művelődés*, 42. évf. (1993. január) 1. sz. 41–42. – Újraközzölve: 1998-ban a *Művelődés* Antológia 90–94-ben (98–99.). – A Kiss, 1994-ben megjelent írás rövidített változata.
76. Mi sérti az önérzetet? Ștefan cel Mare oklevele Mátyás királlyal való hűbéri viszonyáról. *Korunk*, 4. évf. (1993. április) 4. sz. 113–115.
77. Kolozsvári levéltárak. *Aetas*, 8. évf. (1993) 3. sz. 176–189.

1994

78. A tulajdonjog(fosztás) feketekönyve vagy Feketekönyv a tulajdonjogsértésről. *Szabadság*, 6. évf. (1994. szeptember 13.) 179. sz. 5.
79. A kolozsvári Állami Levéltár Szatmár vármegyére vonatkozó iratai. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv*, X. Nyíregyháza, 1994. 1–21.
80. Moștenirea instituțională. Introduce a un inventar al pagubelor. *Cumpăna – Antologia revistei de cultură Korunk*. Red. Kántor Lajos, Salat Levente. 1[1994]. 316–321. – Az intézményi örökségünk. Bevezető egy kárleltárhoz című, a *Korunk* 1992. áprilisi számában megjelent írás (14–20.) román változata.
81. Izvoare și date privind istoria țișanilor clujeni în sec. al XVI-lea – XIX-lea. *Cumpăna – Antologia revistei de cultură Korunk*. 1[1994]. 328/335. – A Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez című, a *Korunk* 1990. szeptemberi számában (888–896.) megjelent írás román változata.
82. *Levéltár. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. Szerk. Dávid Gyula. III. Kh–M. Buk, 1994. 372–378.
83. Locurile de adevire din Transilvania în timpul secularizării lor. *Revista Arhivelor. Direcția Generală a Arhivelor Statului*, Anul LXXI. vol. LVI. Nr. 1. (1994) 58–67.
84. Documentele create de locurile de adevire din Transilvania. *Acta Musei Npocensis – Muzeul de istorie al Transilvaniei*, 31. II. Istorie. 1994. Cluj, 1995. 239–247.
85. *Források és értelmezések*. Buk, 1994. 488. A megjelenés éve: 1995. Tartalma: Előszó helyett: confessio (5–8., 319.) – *Levéltár-, jog- és hivataltörténet*: Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XIV. századtól a XVIII. század végéig (9–29., 320–324.); Halálból megváltott völgy (30–38., 324–325.); A vármegyei filiális szék keletkezéséről (39–69., 326–332.) – *Helytörténeti dolgozatok*: A kolozsvári Torony és lakói (70–83., 332–340.); Kalandosok – Kalandos temető Kolozsvárt (83103. 340–346.); Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben (103–109., 347–348.); Halálos végű „közlekedési baleset” Kolozsvárt, 1582-ben (109–111., 348.); A Házsongárdi temető (112–119., 348–357.); Házsongárdi krónika (119–123., 358.); A kolozsvári ötvös háza (123–128., 358–359.); A „Biasini” (128–139., 359–365.); A Pata utca száz éve (139–143., 365–366.); Ó- és Újtorda viszonya a XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedében (143–161., 366–368.); Zilah város társadalmi és gazdasági élete a XVI. század második felétől a XVII. század első évtizedének végéig (161–174., 368–272.); A nagyvárad Rhédey-kert és mauzóleum (175–188., 372–374.). – *Művelődéstörténeti írások*: Egy XVII. századi kolozsvári irodalompartoló polgár (Szenczi Molnár Albert pártfogója: Vicei Máté) (189–194., 374–382.); Gheorghe Șincai a forrásgyűjtő (195–211., 382–388.); Szolgálat és hűség (Samuel von Brukenthal – 1721. július 26. – 1803. április 3.) (211–217., 388–389.); „Egy életre szólóan a levéltári kutatás bűvöletébe ...” (218–221., 389–390.) – *Forrásközlések*: Mihai Viteazul Erdélyben (222–241., 390–393.); Tudósítás a váltott gyermek elégetéséről (Kollázs egy készülő tanulmány forrásaiból) (241–261., 392–393.); Özveggy Hájek Róza, született Györgyfy úrhölgy rövid élettörténetének pontjai (261–273., 393–395.); – *Könyvről könyvre*: Egy könyvsiker margójára. Tanulmányok az erdélyi reneszánszról és barokkról (274–279., 395.); A kolozsvári szó és az ember (279–287., 395–396.); Az utazás divatja (287–289., 396.); Teleki Sándor öröksége (289–293., 396–397.); Művelődéstörténeti szélesedett élettelpjes kép (293–294., 397.); Rész az életműből (És mégis írt Kelemen Lajos) (295–305., 397.); Haladás és megmaradás (305–311., 398.)

1995

86. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Budapesten. *Szabadság*, 7. évf. (1995. február 3.) 3.
87. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Budapesten. *Európai Idő*, 6. évf. (1995) 4. sz. február 25. – március 10.
88. Adatok egy válság tüneteire (1657. június–július). *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv*, XI. Nyíregyháza, 1995. 375–393.

89. Arhiva Muzeului Ardelean (1842–1950). In: *Din istoricul arhivelor ardelenne*. 75 de ani de la înființarea Arhivelor Statului Cluj. Red. Ioan Drăgan, Ioan Dordea. Cluj-Napoca, 1995. 109–136. Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj 11. Társsszerző: Wolf Rudolf. – Angol változatát lásd alább a 93. sz. alatt.
90. The Archives of the Transylvanian Museum, 1842–1950. *Transylvanian Review. Volume IV.* No. 3. Autumn 1995. 72–94. Társsszerző: Wolf Rudolf. – A 92. sz. alatti tanulmány angol változata.
91. A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete. (Diósy Gergely nótárius 1592-beli magyar nyelvű mutatója). *Levéltári Közlemények*, 66. évf. (1995) 1–2. sz. 197–219.

1996

92. Jakó Zsigmond és a levéltárak. *Levéltári Közlemények*, 67. évf. (1996) 1–2. sz. 39–49.
93. A történeti források vonzásában. A nyolcvanéves Jakó Zsigmond köszöntése. *Korunk*, 7. évf. (1996. augusztus) 8. sz. 101–112.
94. A kolozsvári városi könyvek. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kv, 1996. 257–275.
95. Protocoalele de intabulare ale orașului Cluj (1781–1867). *AMN Istorie*, 32. évf. (1996) II. 391–395.

1997

96. Szatmár vármegye két levéltára. (Egymást kiegészítő kutatási lehetőségek). *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv*, XII. 1997. 85–100.
97. Ante Claram Bóci. (egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper). Művelődéstörténeti törekvések a korai újkorban – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. In: *Adattár XVI–XVIII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 35. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. 281–299.
98. Uniunea Bancară din Ardeal S. A. Cluj (Banca Transylvania S.A. Alba Iulia). *Revista de Arhivistică*, Tom III/1997. Nr. 1–2. 47–60.
99. Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-beli „unióig” és kiteljesedése az 1568-beli királyi ítéletig. *Erdélyi Múzeum*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye. 59. évf. (1997) 3–4. füzet. 289–297. – Újraaközlés: Évek az ezerszázból. Kortárs erdélyi történetek. Szerk. Dávid Gyula, Veress Zoltán. Stockholm, 2002. 54–66. – Olasz változata Istituzioni ecclesiastiche e civili di Claudiopoli nel secolo XVIo címmel a 2000-ben kiadott György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries című kötetben jelent meg. (145–152.).

1998

100. Ó- és Újtorda a 16. század második felében és a 17. század első évtizedében = Művelődés Antológia 90–94. II. 98–99. – A Kiss 1994-ben közölt írás rövidített változata (143–161, 366–368.)
101. Kiadatlan erdélyi országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből (Az EOE kiegészítése 1657. és 1659. évi iratokkal). In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulójára ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 299–207.
102. *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította ~. Buk-Kv, 1998. 395.
103. A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 233–245.

2000.

104. Lapozó (A kolozsvári történeti források olvasatairól és buktatóiról). In: *Kulcsok Kolozsvárhoz. A föl nem adható város*. Szerk. Kántor Lajos és Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2000. 10–13.
105. Források és adatok a kolozsvári cigányok 16–19. századi történetéhez. In: *Kulcsok Kolozsvárhoz. A föl nem adható város*. Szerk. Kántor Lajos és Kovács Kiss Gyöngy, Kolozsvár, 2000. 93–101. – A folyóiratban 1990-ben megjelent írás (888–896.) újraközlése.
106. Istituzioni ecclesiastiche e civili din Claudiopoli nel secolo XVIo. In: *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*. Red. Mihály Balázs, Gizella Keserű. Budapest, 2000. 145–152. – Az EM 1997. évi 3–4. számában megjelent Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-beli „unióig” és kiteljesedése az 1568-beli királyi ítéletig című írás (289–297.) olasz változata.
107. A védelem szemléletváltozásának jelei az aranyosszéki boszorkányperekben. *Limes*, 2000/1. 17–25.

108. Két középkori oklevélszöveg Szatmár vármegye levéltárából. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. XLII. évfolyam. Nyíregyháza, 2000. 133–137.
109. *Szatmár vármegye levéltára – Fondul „Prefectura județului Satu Mare” 1402–1919*. Nyíregyháza – Cluj-Napoca, 2000. Társszerzők: Henzsel Ágota, Lucia Augusta Șerdan.

2001

110. Szelleműzés a „hóhér házából” levéltári anyaggal. *Korunk*, 12. évf. (2001. szeptember) 9. sz. 59–66.
111. A „füst alól szalatt” háromszéki boszorkány. *Székelőföld*, 5. évf. (2001. október) 10. sz. 69–73.
112. Kolozsvár településrendszere a XVI. században: fertályok, tizedek. In: *Kolozsvár 1000 éve*. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. 29–37. – Egyidejűleg, jegyzetek nélkül megjelent a *Helikon* 12. évf. (2001. december 10.) 23. (347.) sz. – december 10-i számában is. 16–18. – Újraközölve jegyzetek nélkül: *Rubicon*, 2005/2003. 59–62.
113. Debrecen és Kolozsvár közötti szálak a XVI. század második felében. In: *Thesaurus solemnus. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt*. Szerk.: Kujbuné Mecsei Éva. Debrecen – Nyíregyháza, 2002. 69–80.
114. Aranyosszéki adalékok Erdély jogtörténetéhez. In: *Studii de istorie modernă a Transilvaniei – Tanulmányok Erdély újkori történelméből*. Omagiu profesorului Magyar András Emlékkönyv. Szerk. Pál Judit, Rüszt Fogarasi Enikő. Kolozsvár, 2002. 17–28.

2003

115. „Összeszorítod a szád, mély lélegzet és mész tovább”. Báró Bánffy Évával és Bánffy Tamással beszélget Kiss András. *Korunk*, 13. évf. (2002. december 12.) 13–19. – Újraközölve: Álló és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről (Visszaemlékezések, feljegyzések, beszélgetések, tanulmányok). Szerk.: Kovács Kiss Gyöngy, Kolozsvár, 2003. 79–85.
116. *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 530. Tartalma: I. *Az emlékezés írott forrásainak vonzalmában* (Levéltárakról): Levéltár (11–19.); Kolozsvári levéltárak (20–35.); A kolozsvári Állami Levéltár Szatmár vármegyére vonatkozó iratai (36–50.); Jakó Zsigmond és a levéltárak (59–64.); II. *Jog- és kormányzattörténet*: A ius ligatum Erdélyben ... és az elévülés (67–77.): Adatok egy válság történetéhez (1657. június–július) (78–96.); A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre (87–111.); Aranyosszéki adatok Erdély jogtörténetéhez (112–125.). III. *A polgárok reszpublikája (Kolozsvár)*: A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete (Diósy Gergely nótárius 1592-beli magyar nyelvű mutatója.) (129–159.); Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel (160–179.); A kolozsvári városi könyvek (172–192.); Kolozsvár településrendszere a 16. században: fertályok, tizedek (193–202.); Kolozsvár város XVI. századi adókönyveinek forrásértéke (203–220.); Mi sérti az önértetet? Ștefan cel Mare oklevele Mátyás királlyal való hűbéri viszonyáról (221–227.); Debrecen és Kolozsvár közötti szálak a XVI. század második felében (228–238.); Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez (239–253.); Lapozó. Kolozsvár történeti forrásainak egyes olvasatairól és buktatóiról (254–258.); Szelleműzés a „hóhér házából” levéltári anyaggal (259–267.); Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig. A beszélő kövek (268–287.). IV. *A boszorkányságról*: Ante Claram Bóci. (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper.) (291–310.); A boszorkányság Szatmár vármegyei forrásairól (311–317.); A „füst alól szalatt” háromszéki boszorkány ((318–321.): A védelem szemléletváltásának jelei a XVIII. századi aranyosszéki boszorkányperekben (322–331.). V. *Forrásközlések*: Két középkori oklevélszöveg Szatmár vármegye levéltárából (335–341.); Bethlen fejedelemség ... az hazának mesteremberekkel való építése (342–359.); Kiadatlan országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből. (Az EOE kiegészítése 1657. és 1659. évi iratokkal (358–369.). VI. *Az újrakelet Erdélyi Múzeum-Egyesület*: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület a XX. században. (Történeti vázlat) (373–389.); Porából megéledett Főnix. (Történeti visszatekintés, krónika és előrepillantás az Erdélyi Múzeum-Egyesület múltját, jelenét és jövőjét illetően.) (390–396.). VII. *Valahol utat vesztettünk?*: Visszapillantó avagy önvizsgálat – holnapért. Aniszi Kálmán beszélgetése Kiss Andrásal (399–416.); A tulajdonjog(sértés) feketekönyve vagy feketekönyv a tulajdonjog-sértésről. (417–420.); Átalakulás – közösségi intézményrendszer (421–429.); Intézményi örökségünk. Bevezető egy kárleltárhoz (430–438.). VIII. *Álőről és holtról*: Az alapozó emlékezete. Herepei János születésének 100. Évfordulójára. (441–450.); Jakó Zsigmond scriptoriumában (451–455.); Pataki József köszöntése születése 80. évfordulóján. (1989. január 8.) (456–458.); Javaslat Imreh Istvánnak az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagjává választására (459–460.); Nagy Jenő (1916–1996) 461–465); Dr. Demény Pál (1913–1999.) (466–467.); Vámszer Márta (1927–2000.) (468–470.); Ferenczi István ravatalánál a Há-

- zsongárdi temetőben (200. május 12.) (471–472.). IX. *Könyvről – könyvre*: Nélkülözhetetlen tudományos munkaesköz (475–479.); Új Erdélyi Múzeum (480–487.); Középkori magyar levelek (488–492.); Kolozsvári deportáltak az Uralban (493–502.). Ismertetések: Pakó László: *Újabb források, újabb ismertetések*. Kiss András: *Más források, más értelmezések*. *Korunk* XIV/12. 2003. December. 115–118. – Tóth R. Éva: *Tiszteletreméltó munkásság* Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Mentor Kiadó. Marosvásárhely, 2003. Látó XV. évf. 12. sz. 133–134. – Murádin Jenő: *Kiss András: Más források – más értelmezések* Marosvásárhely 2003. 372 lap. NyIrK XLVIII évf. (2004) 1–2. sz. 143–145.
117. Kölcsey Ferenc nótáriusi fogalmazványai Szatmár vármegye levéltárában. Összegyűjtötte Kiss András. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette Csorba Sándor. Fehérgyarmat 2003. 210 lap Ismertetések: Knyvbemutatót tartottak ... a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban 2004. Február 16-án. Kölcsey Ferenc nótáriusi fogalmazványai Szatmár vármegye levéltárában. Összegyűjtötte: Kiss András Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Csorba Sándor Lektorálta: Takács Péter. Fehérgyarmat, 2003. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 2004. február 19. 6.
118. A boszorkányság Szatmár vármegyei forrásairól. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv*, XVI. 2003. 113–119.
- 2004**
119. A tetemrehívás továbbélése a 16–17. századi Kolozsváron. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Vallásantropológiai fogalmak tudományos megközelítésben. Budapest, 2004. 119–136.
120. Ifj. Heltai Gáspár kolozsvári nótárius másolati könyve (1612–1614). In: *In honorem Gernot Nussbächer*. Red. Daniel Nazare, Ruxandra Nazare și Bogdan Florin Popovici). Braşov, 24. 155–164.
121. Bocskai és a kolozsvári hóstátia. Legenda vagy történelmi tény. „Nincsen nekünk több hazánk ennél ...” Tanulmányok a Bocskai felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János, Papp Klára. Bp 24. 47–57. – Újraéledés: *Rubicon*, 25/2–3. 68–71. – Szabadság, 16. évf. 155., 158. sz. 25. július 6., 9. 3., 3.
- 2005**
122. Kádár Kata megégetése. „Böjtelői kolozsvári szpektákulum” 1734-ben. *Rubicon*, (2005) 7. sz. 34–36.
- 2006**
123. Kincses Kolozsvártól – romlott Kolozsvárig. *Korunk*, 17. évf. (2006. október) 10. sz. 3–10.
124. Antal Árpád, Benkő Samu, Gazda Klára és Péter Mihály tiszteleti taggá választása. Benkő Samu laudációja. *EM*, 67. évf. (2006) 1–2. füzet, 155–157.
125. 18. Századi erdélyi utak a szabad királyi város státusz felé. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv*, XVII (2006) 91–98.
126. Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv*, XVII (2006) 327–338.

KISS ANDRÁS

Kor- és kórkép 1611 táján az erdélyi fejedelmi hatalomról

Az alábbi *Függetlenség*ben közölt, keltezetlen és aláírás nélküli, Thurzó György nádorhoz intézett *Postulata* című iratot¹ azért vélem közlésre érdemesnek, mert tükrözi a Báthory Zsigmondtól Báthory Gáborig terjedő időszakban az erdélyi társadalomban – vagy legalábbis annak egy részében – kialakult közvéleményt az országban uralkodó erkölcsökről, a fejedelmi hatalom önkényességeiről, de egyúttal – a hatalomváltozás reményében – javaslatokat is tartalmaz az országot és a társadalmat ért sérelmek orvoslására. Sajnos, az irat kritikai vizsgálata nem tekinthető teljesnek. Nem sikerült azonosítanom a Thurzó Györgyhez intézett *postulata*=kíválmak íróját és az irat keltezésének pontos idejét sem. Ami íróját illeti, feltehetően azok közé tartozott, akik vagy személy szerint vagy valamilyen közösség tagjaként sérelmet szenvedtek az említett időszakban Báthory Zsigmond, de főként Báthory Gábor uralkodása idején, és akik jól ismerték a fejedelemség akkori állapotát. Írása bár olvasható, mégis olyan személyre utal, aki nem sajátította el a városi, vármegyei vagy széki írásbeliségi gyakorlatot, írásjelei következtelenek, és korához képest elavultak.² A keltezést illetően megállapíthatjuk, az iratot akkor írhatták, amikor Magyarország nádorának, Thurzó Györgynek lehetősége lett volna hozzájárulni az előterjesztett kíválmak tel-

¹ Fogalmazvány. Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – A Kemény család csombordi levéltára (Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj – Fond familial Kemény din Ciumbud), VIII. 373. sz. A továbbiakban az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága rövidítése: KmOL, a Kemény családé pedig: Kemény, csombordi lt.

² A *Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor* című, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv 17. kötetében (2006. 327–338.) megjelent írásomban az irat szerzőjét kolozsvári kötődésű unitáriusnak véltem. Ezt főleg az akkor unitárius jellegű Kolozsvárt a Forgách hadjárat után Báthory Gábor részéről ért megtorlások alapján, valamint a *Postulata*ban a kolozsvári unitárius bírónak szánt közhitelű szerepe miatt. Vö. Kiss András: *Ifj. Heltai Gáspár kolozsvári nótárius másolati könyve (1612–164)*. In: In honorem Gernot Nussbächer. Red. Daniel Nazare – Ruxandra Nazare – Bogdan Florin Popovici. Braşov, 2004. 155–166. Viszont az irat 11. pontjának alaposabb vizsgálata és a fogalmazvány hátlapjára írt magánfeljegyzések alapján úgy véljük, hogy a szerző illetőségi helyeként Erdély dél-keleti része is számba jöhet. Ezt látszik megerősíteni a 'lakság' szó többszöri említése, amit főleg a vármegyék és székek érintkezési területén használtak, Kolozsvárt viszont erre nem találtam adatot. Mivel pedig az esztana dúlása feltehetően Felsőrákoson vagy Vargyason történt, az ugyancsak unitárius vagyasi Daniel család uradalmán, számba jöhet a család valamelyik tagja, akinek kapcsolata volt az unitárius Kolozsvárral, és közvetlenül írhatott a nádornak. Természetesen a feltételezések megdőlhettek vagy igazolhatók lettek volna a Thurzó Györgynek címzett kíválmak eredetijének vagy esetleges közlésének megtekintésével. Erre viszont nem volt módom. Mindez azonban az irat tartalmát nem érinti, csupán annyi a közlés hiányossága, hogy nem utalhattam az eredeti levéltári jelzetére, illetve esetleges közlésére.

jesítéséhez. Ez utóbbit az irat megszerkesztője Forgách Zsigmond hadjárata (1611. június 29–szeptember 16.), de talán még inkább a tokaji tárgyalások (1611. november 20. és december közepe) idején vélte alkalmasnak. Következésképpen úgy véljük, hogy a kívánságokat ez idő tájt írhatta az ismeretlen szerző.

J

*

A *Postulata* írójának gondolatvilága, stílusa arra vall, hogy az ország erkölcsi romlását feltáró és a kialakult állapotok orvoslására javaslatokat előterjesztő személy hívő, bibliás ember lehetett. Meggyőződése – ez már az első sorokból kitűnik –, hogy az ország romlását a társadalomban eluralkodott „cégéres” bűnök idézték elő, amelyek „naponként gyűjtötták Isten haragjának a tűzét, ki immár annyira ég, hogy félő, semmi úton meg nem olthatni”. De felismeri azt is, hogy a társadalom erkölcsi sülyedését súlyosbítja a fejedelem és környezetének magatartása is. Az, hogy azok, akiknek ki kellene deríteniük, kik a bűnösök, és ezeket törvény szerinti büntetésekkel kellene sújtaniuk – szemlélete szerint ez elsősorban az uralkodó kötelessége –, éppen a „cégéresek” szolgálatait veszik igénybe. Ótestamentumi példákkal bizonyítja, hogy azok az előljárók, akik az idők során „cégéres” bűnöket követtek el vagy ilyen bűnösökkel léptek cinkosi kapcsolatba, önmagukat és közösségüket menthetetlenül pusztulásba sodorták.

Az Erdélyben uralkodó állapotokra alkalmazva „cégéres” bűnösöknek – egyébként az erdélyi közfelfogásnak megfelelően – a paráználkodókat, a kerítőket, valamint a bűvöléssel-bájolással élőket tekinti. Ezen a téren a fejedelemséget illetően már nem volt szüksége ótestamentumi példákra, mert ilyeneket bőven szolgáltatott az a társadalom, amelyben élt. Különösen pedig az ország első emberéről, a fiatal Báthory Gábor fejedelemről és környezetéről, viselt dolgaikról országszerte terjedt a közbeszéd és pletyka. Ez utóbbi formája a társadalmi „hírközlés”-nek, árnyoldalai mellett, mintegy pótolta a későbbi sajtó által biztosított nyilvánosságot, bár – egyes későbbi nyomtatott utódaihoz hasonlóan – pontossága és hitelessége megkérdőjelezhető volt. Az erkölcsi romlottságról keringő híresztelések különös és nagyobb arányú érdeklődést váltottak ki, amennyiben magasabb körökben élőket, esetünkben a fejedelmi udvart, illetve magát a fejedelmet érintették. Ilyenek voltak a Báthory Gábort paráználkodásra „kényszerítő” bűvölések-bájolásokról keringő hírek, mely bűvölések célja az lehetett, hogy művelőjük közös paráználkodásuk következményeként fejedelemasszony lehessen. Egyébként a fejedelmi udvarban folyó bűvölés-bájolás, boszorkányi praktika, paráználkodás nem volt új keletű és egyedülálló az erdélyi pletykálkodásban. A gyűrűző szóbeszéd nem hallgatta el azt sem, hogy Rákóczi Zsigmondné halálos ördögösséget „csináltatott” a fiatal új fejedelem, Báthory Gábor ellen,³ ahogy Bethlen Gábor állítólagos kicsapongásait sem,⁴ és a történeti kutatás már rendelkezik a Bornemisza Anna környezetében történt boszorkányi praktikák adataival.⁵ A tehetséges, de szertelen fiatal Báthory Gábor esetében hangsúlyozottan súlyosak a közszájra vett vádak, mert esetében két „cégéres bűn”: a bűvölés-bájolás és a paráznaság ötvöződtek. A *Postulatában* a vele kapcsolatban említett erkölcstelen tettek két szempontból érdemelnek figyelmet. Elsőben azért, mert az 1611-ben szerkesztett kívánalmakban azokat olvassák a fejedelem fejére, amely vádak tanúvallomásokként 1614-ben elhangzottak az enyingi Török Kata elleni, Bá-

³ KmOL – Kolozsvár város levéltára (Primăria municipiului Cluj), Törvénykezési jegyzőkönyvek II/10 (régijelzet: VII/1), 227–228. Kiadásra készített kézirat.

⁴ Kemény, csombordi lt. VII. 434. sz.

⁵ *Bornemisza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben (1678–1688).* A tanulmányt írta és a dokumentumokat közreadja Herner János. Budapest–Szeged, 1988.

thory Gáborral elkövetett vérfertőzőési perben.⁶ Másodszor az érdemel figyelmet, hogy még abban az esetben is, ha Báthory Gáborral szemben elfogult, ellenséges érzelmű személy is vetette papírra a kívánalmakat, tény az, hogy az abban felsorolt vádak már 1611-ben keringtek Erdély-szerte, tehát nem állja meg a helyét az a vélekedés, hogy ezeket 1614-ben, Báthory Gábor megöletése után kellett volna „konstruálni”.

Mivel pedig a *Postulata* szerzője a romlás feltárása mellett „kívánalmak”-at ad elő annak orvoslására, méltán javasolja a megemlített „fertelmes” erkölcsi romlást előidézők, az abban élők törvény szerinti megbüntetését, mert meggyőződése, hogy csak így lehet elkerülni az Isten haragját, és ezért jelenti ki határozottan, hogy „mi ezt nem szenvedjük [...] nem akarunk velük egy országban élni.”

A „cégéres” bűnökben élőkhez hasonlóan ítéli meg azokat a fejedelem környezetéhez tartozókat, akik hízkeléssel – sőt: virágénekek költésével –, kerítői szolgálatokkal, mások megvádolásával jutottak előnyökhöz, és sorvasztották el az ország nemességét, némelyeket bujdosásra kényszerítve, másoknak pedig halált okozva. Ténykedésük eredményeként a társadalomban eluralkodott az anyagi romlás is, semmibe vették az isteni és az országos törvényeket, a szabad városok „törvényei” pedig „meghaltak és eltemetettek”. Ezért azt kívánja az irat írója – hatalomváltozások esetén nem egyedülállóan és, sajnos, másokhoz hasonlóan szinte hiábavalóan –, hogy a hatalom, tehát a fejedelem környezetében élőket, tanácsadókat szorítsák ki a közéletből: mert „semmiképpen azokat nem szenvedjük [...] semmi tiszték legyen, nem hogy egyéb, de még csak annyi is mint egy falusbíróság”, egész életükben „letett” emberek legyenek.

Érdemes felfigyelni a beadvány írójának azokra a fejtegetéseire, amelyekben azt vizsgálja, hogy a fejedelmet vagy bármely tisztség viselőjét mire kötelezi tisztsége elfoglalásakor letett esküje: „hite” és törvényesség szempontjából mi kell, hogy legyen a hitszegés következménye. Mivel, szerinte, még egy falusbíró esetében is, ha megszegi hitét, „levonszák róla a bíróságot, erősen megbüntetik, azután soha semmi tisztet nem adnak rá”, úgy véli, hogy ez áll arra is, aki fejedelemtént az ország legnagyobb tisztségét viseli. Megállapítja, hogy az országot hagyományos módon kormányzó „előbb való fejedelmek” is hitüket „meg nem állották”. Példaként Báthory Zsigmondot említi, aki hamisan és törvénytelenül megölette Gyulai Pált és Gálffy Jánost,⁷ esküje ellenére az országot szabadsága ellen „elcserélte”, a fejedelemség jövedelmeit kisajátította, és azt „így pusztítá”. Feltűnő azonban, hogy míg az unitárius Gyulai Pál és Gálffy János megöletését kétszer is megemlíti Báthory Zsigmond törvénytelenégei sorában, nem szól az 1594-ben a törökpárti főurak esetében elkövetett vérengzéséről.⁸ A fogalmazványban ezt követően a kívánalmak írója áthúzott egy befejezetlen mondatot Bocskai István törvénytelenégeiről, nyilván nem akarta, hogy bevegye a Thurzónak szánt tisztázatba. Feltételezésünk az, hogy ennek indítéka Bocskai rövid uralkodása alatt kiérdemelt értékelése és – amennyiben a szerző unitárius, esetleg kolozsvári kötődésekkel – a városban tanúsított toleranciája volt.

⁶ *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Kiss András. Bukarest–Kolozsvár, 1998. 98–12.

⁷ EOE III. 488–489. Vö. Szabó György: *Abaféji Gyulay Pál*. Budapest, 1974.; Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 68., 70., 72.; Kénosi Tózsér János–Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. Fordította Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella–Kovács Sándor–Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005. 183., 281., 326., 389., 404., 405., 538., 562.

⁸ EOE III. 477–480.; *Erdély története*. 2. köt. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán. Budapest, 1986. 522–526.; Vö. Kiss: *Más források*, 69–71.

A szerző Báthory Gábort is – elődeihez hasonlóan – a hitszegő fejedelmek közé sorolja, következőképpen ítélete szerint nem volt igaz fejedelem, ezért nem ismeri el uralkodói döntéshozatali jogát. Következőképpen kibocsátott okleveleit, parancsolatait – a perfolymatban szereplő iratok kivételével – semmisnek nyilvánítja, és ezt a semmisséget kiterjeszti Báthory Zsigmond 1592 óta kibocsátott leveleire is.

Az erkölcsi és az emberéletben elkövetett sérelmek felsorolását és az orvoslásukra tett javaslatokat a fejedelmi hatalom anyagi kártevéseinek jóvátételét szorgalmazó javaslat követi. Ez határozottan az elkobzott, másnak adományozott jószágoknak hűtlenség bűnének terhe alatt, teljes visszaszolgáltatása mellett áll ki. Ennek a jóvátételnek érvényesítése érdekében azt kívánja, hogy valamennyi Báthory Gábor idejében „fegyver alatt” hozott országgyűlési *articulust* és bármiféle pecsétes vagy pecsételetlen iratot kötelezően szolgáltatásnak be a kolozsvári bíróhoz, ugyancsak a fentebb említett büntetés terhe alatt, az átadott iratokat pedig a következő országgyűlésen, az ország előtt égessék el. (Ez a módszer, a jogokat biztosító oklevelek elégetése sem új keletű. Már 1222 táján, amikor a két nagy erdélyi birtokos: a gyulafehérvári püspök és a kolozsmonostori bencés apát közötti viszályban a püspök emberei lerohanták az apátságot, a pápai privilégiumot tűzbe, a királyi kiváltságlevelet vízbe vetették. Ezzel megíúsították, hogy azokat az apát jogai védelmében használhassa).⁹ Figyelemreméltó azonban, hogy a jogtalanul elvett és másoknak adományozott birtokokon kívül a kívánalmak nem tesznek említést a különböző indítékokból eladományozott, inskribált, elherdált fiskális jószágokról, pedig ez is visszatérő része az erdélyi fejedelmi hatalom kifogásolt intézkedéseinek.¹⁰

A *Postulata* szerzője kitér arra is, hogyan látja biztosítottnak Erdélyben a rend helyreállítását és a fejedelmi hatalom önkényeinek korlátozását. A kívánalmak szerzője az említettek érdekében szükségesnek tartja, hogy a tisztségeket ősnemes erdélyiek tölthessék be, a fejedelem pedig a tárház kárára senki adóját el ne engedhesse (ha ezt Báthory mégis engedte, az ilyen engedményt nyilvánítsa semmissé). Ugyanakkor a jövőben a fejedelem gyalog- és lovas katonái az országnak is „hitesek” legyenek, mert az ország pénzéből fizetik őket. A tanácsurak szintén erdélyi ősnemesek legyenek és ne idegenek. Véleménye szerint azonban az egyik legfontosabb biztosíték az, hogy ezek a fejedelem és az ország egyenlő akaratából választassanak – de csak olyanok, akik Báthory Gábornak nem voltak tanácsosai –, és végül, hogy a kancellár az országnak tegyen esküt, azaz legyen hites.

A *Postulata* utolsó előtti pontja a Brassó és Havasalföld elleni háború során elkövetett törvénytelenések orvoslására tesz javaslatot. Állítása szerint ugyanis voltak, akik a „hadbamenés” ürügyén a vármegyék lakosságát – a lakságot – és a százságot prédálták, közülük pedig némelyek a „székelységen laknak”, és a szabad székelyek törvényével kívánnak élni. A kívánalmak szerzője viszont úgy véli, hogy ezek ügyeiben ne a székely székek, hanem a lakság szerint ítélkezzenek, „mert jobb egy országnak kedvezni, hogy nem mint egy-néhány embernek, országunk romlására”.

Ez a kor- és kórkép rajzolódik ki a névtelen szerző megállapításaiból és orvoslási javaslataiból, amelynek hiteles valóságát az összehasonlító forrásvizsgálatok hivatottak megállapítani.

⁹ Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997. 122. sz.

¹⁰ Vö. Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest, 2005. 217–225.

FÜGGELÉK

*Postulata*¹¹

1. Minden láttia azt, hogy az mi szegén országunk nagy romlásban esék, mely nem egyébért, hanem az szántalan cégéres bűnökért, mellyel naponként gyűtötták az Isten haragiának tüzét, ki immár annira ég, hogy félő, semmi úton meg nem olthatni, holott nincs, ki az Istennek törvénie szerént az cégéres, fertelmes bűnöseket, paráznákat, kerítettőket, búveléssel-bájolással élőket felkeresse s megbüntesse, kitisztítsa, hanem inkább, némelliek, kik az illieneket tartoznának felkeresni, megbüntetni, elfedezik és az bűnesekekkel magok¹² varászoltatnak, búveltetnek. Azért kívánnyuk azt, hogy parásznákat, gilkosokat, kerítettőket és kik bűvesekkel búveltetnenek, elannyira, hogy házakhoz vitették, ott tartották, úgy búveltették hozzájuk batori gabort, hogy őket szeresse, hozzájuk járjon, sőt némelliket, hogy ugyan magához vegye, hogy ő fejedelemasszon legyen, ezeket őnagysága s az ország felkerestessék és törvény szerént megbüntessék. Mert semmi úton nem szenvedgyük, hogy büntetetlen maragyanak, nem akarunk egy országba velek lakni, hogy ennél inkább az Úristennek nagy haragia raitunk maragyon és miattok országul vesszünk el, holott elég példáink vadnak, hogy minden országokat és tartomániokat főképpen az fertelmes paráznaságért vesztette el és előttök járóiokat is azért büntette meg Isten, ha eltűrték. Sawlt Isten azért veszté el, hogy az bűves azzonyállattól kérde tanácsott, dauit szent király lévén, egycer esék paráznaságba, soha Isten büntetését az ő házáról el nem vevé, sodomának, gomorának, az több várossokat az paráznákért süllieszté el. Több eféle példáink vadnak, melliet öressen megparancsolt, hogy valaki paráználkodik mással, mindketten meghallianak, az bűnöst pedig ne haggiák élni. Miel küssebb az kerítettő, az ki akárki után veti magát, még az jámbor után is, hogy latorrá tegye? Mi azért protestálunk az Istennek, az mennek, földnek, az embereknek, hogy mi ezeket nem szenvedgyük, hanem kiálttiuk, hogy megkeressék s megbüntessék. Ha nem mielik, vagy valaki párttiát fogja, az Istenre kiáltunk, hogy el ne szenvedgye, hanem meg megbüntesse érette, hogy annak bűnnie ne szállion az mi fejűnkre, mi ne vesszünk miatta.

2. Miért hogy vadnak oly emberek, kik batori idejében szüntelen mellette voltak, hízelkedvén körülle, másnak kárával, niomorúságával magoknak hasznot kerestek, valamiel lehetett, de mindennel kedvét keresték, hízelkedtek, ki virágének csinálással, ki kerítettéssel, ki egiébel is, az fele nemességünket, országunknak minden törvéniét lerontották vele, hamisan másét elvéteték és vele ők töltöztek, nem néztek semmit az Isten törvéniére, sem az ország törvénire, hanem inkább az ellen jártak. Ki miatt annira jutánk, minden¹³ nemességünk, jószágunk és országunkban levő szabad városoknak¹⁴ törvénie, szabadsága ideiekbe miattok meghala s eltemettették, némelliknek pedig szántsándékkal házától, feleségétől. Mene ki batorinak azon szólt, hogy az urak, fő emberek, kolcsos városak elárulták, úgy

¹¹ A szöveg átírásában követtem a 17. századi szövegek esetében meghonosodott gyakorlatot. A *Postulata* szerzője következetesen csak az i betűt használja mind a j, mind a y esetében is, a v betű helyett u-t, az sz betű helyett z-t, az ü helyett pedig w-t ír. Az átírásban minden esetben a betű mai megfelelőjét használtam, kivéve néhány szóban a használt i-t, ahol úgy véltem, hogy az i a kiejtést tükrözi. Hasonlóképpen jártam el néhány duplázott betű esetében is, amelyek esetleg az akkori kiejtést jelzik. Mind a személy, mind a helyneveket azonban betűhíven írtam át, mert ezeket jellemzőnek tartottam a *Postulata* szerzőjének íráskultúrájára.

¹² Eredetileg: magoknak, a -nak rag áthúzva.

¹³ Következik: nemzetségűnknek, áthúzva.

¹⁴ Eredetileg: városokban, a -ban rag áthúzva és -nak-kal helyettesítve.

visellien gondot magára. Kinek szava miatt, egynéhánian meghalának, kik bűdösóvá lőnek, az városok telliességgel megromlának. Azért őnagyságának alázatossan köniörgünk mint kegielmes urunknak, minekünk megbocsásson, de valakik batori mellett való tanácsok vpl-tak, kik giakron körülle forgóttak, de semmiképpen azokat nem szenvedyük, hogy őnagysága mellett se semmit az őnagysága és ország dolgában értsenek s azt igazgassák, se semmi tisztet legien, nem hogy egiéb, de még csak anni is, mint egy falusbíróság volna is, hanem tellies életekben letétetett emberek legienek, soha fel ne vétessenek semmire, egiebeknek példáiára.

3. Miért hogy nilván vagon az, hogy, valakit valami tisztre választanak, hittel erőssen megkötelezi magát arra, hogy azt éppen igazán megtartia, ha pedig az ellen cselekezik, hitetlen leszen. Ha csak egy falusbíróságra választanak valakit is, de ha hite ellen cselekezik, levonszák rólla az bíróságot és erőssen megbüntetik, azután soha semmi tisztet nem adnak reá. Így azért az világon nincs nagioz tiszt az fejedelmek tisztinél, s amenivel nagioz az tiszt, annival kötelesb annak hittel való kötelességének megtartására. Nilván vagon pedig mindenektől, hogi ezelőtt való fejedelmek azt meg nem állották, mert batori sigmond hamissan, törvénytelen giulai palt, Galfy Janost, kinek szolgáltatia által jutott vala fejedelemségre, megöleté¹⁵, az felett az országot szabadsága ellen elcserele, kirel azolta mindenszer¹⁶ azon is meg esküvék, hogy az országot el nem cseréli, meg nem állá, hanem elcserele, ki miatt az ország semmié lőn, némeli attiankfíat törvénytelen megfogatá, titkon az ország jövedelmét magának, az országot titkon kitakartatá és így pusztitá az országot, úgy ejté más tirannus kezébe.¹⁷

4. bathori gabor is pedig azon erős hittel köteles az országnak minden szabadságának megtartására, de ő is semmit ezekben meg nem tartott, hanem úgy mint tirannus csak úgy cselekedett. Így azért minekünk, miért hogy hitet megszegtek s az mint megesküttek, azt által hágták, senki nem lehet igaz az valaki meg nem állia azt, amire megesküszik. Így azért az fenn megírt fejedelmek is, mihelt megszegték hiteket, nem lehettek igaz fejedelmek, nem disponálhattak semmit igazán. Azért mert hogy ők szegték hiteket, azt kívánniuk, hogy minden levelek akármi névvel neveztesse, meghallianak, semmié legyenek, perfolta leveleken kiül, az bathori sigmondé 1592 esztendőől fogva, mert akkor öleté meg galfi ianost¹⁸, semmiképpen nem szenvedgiük állani leveleket, egiebeknek példáiára.

5. Nilván vagon mindeneknek az tirannus bathori gabor menni attiankfiai jószágokat véteté el igaz törvienfoliason¹⁹ kívül, kihez egiet, kihez mást költött, s másnak attá. Teccik azért nekünk, hogy valakitől valamely jószágot igaz törvény útta kívül elvett, mox et de facto valakinél afféle törvénytelen elvött jószág vagon, az ki bírta, sub pena nota perpetua infidelitatis, kezéből annak kezébe eressze, az ki annak előtte bírta, vagy annak maradékianak. Ha ki ez ellen cselekedik, első gyűlésre vagy törvéynapra citáltassék és azon egy törvénién finaliter megsententiáztassék és exequatassék is, ki minden törvények előtt revidiáltassék, az egiéb²⁰ spoliált jószágokat akár mikor is az colosuari articulus²¹ szerént keresztessék, kit azokról végeztek.

¹⁵ Lásd a 7. sz. jegyzetet.

¹⁶ Következik: boczkai István hiti ellen kamuti farkast, Racz Giörgiet megfogatta, bogati mennihartot hamissan, ha meg nem høl hal vala elveszi vala, Rkoczi sigmond, áthúzza.

¹⁷ Utalás a Mihály vajda és Basta idején az országot és városokat sújtó sarcokra és kivégzésekre.

¹⁸ Lásd a 7. sz. jegyzetet.

¹⁹ Következik: kevés, áthúzza.

²⁰ Következik: spoliát, áthúzza.

²¹ EOE III. 484–489., 492–494., VI. 113.

6. Nilván vagion mindeneknél batori gabor fegyver alatt minemű articulusokat csináltatott az országgal, törvéntelenül. Azért azt kévanniuk, hogy minden articulus is, vagy [...] ²², vagy írás, pecsétes vagy pecsétetlen, de minden tisztessége, feje, jószága vesztese alatt, személyválogatás nélkül az kolosuári bíró uram kezébe tartozzék menni, küldeni, adni az jövőendő közelebbik gyűlésig, az hol az ország szeme előtt megégettessenek. Ha ki oda nem küldené, nem adná, vagy nem vinné, vagy in toto, vagy in parte is magát vagy mássát magánál megtartaná, vagy mással megtartatná, ez után élne, vagy élni akarna vele, az fent megírt penán maragion.

7. Hogy senkinek őnagysága, haza nemes ős fiain küül, semmiféle tisztet ne adhasson, de azok közül is egynek sokféle tisztet ne lehessen, hanem elégedgiék meg egyféle tiszttel.

8. Hogy soha senkinek őnagysága jószága adatait, se semmit egiebet is, az mi az tárházhoz való, meg ne engedhesse, sőt ha kinek bátori meg engedé is, semmié legyen.

9. Hogy ennek utána mind gyalogja, lovagja őnagyságának az országnak is hitesek legienek, mert hogy ország pénzéből fizetnek nekik.

10. Hogy őnagysága körül való tanácsok haza igaz nemes ős nemzetből valók legienek, ne idegenek, azok is ollovak, az kik az országnak teccéséből, eguenlő egy akarathól nagyságoddal együtt választassanak, ollovak az kik batorinak nem voltak tanácsai.

11. Vadnak sokan. Kik az háború alatt sok törvéntelen dolgokat cselekedtek az lakságon, az szászságon, kik hadba való menés szín alatt prédáltanak, kiknek némelliek az székelésen laknak, magokat akarván az székel földi törvénhez tartani, noha nem ²³ székelj. Teccet azért az is, hogy az illien ne az székelj törvén szerént, hanem minden cikkelbe az lakság törvénye szerént ítélleik, hogy az ollian ne élhessen székelj földön egy székelnek is végezésével s törvényével, mert jobb egi országnak kedvezni, hogynem mint egy néhány embernek országumk romlására.

12. Hogy kancellárius uram is az országnak hites legyen.

[Az utolsó lap levélszerűen negyedrért összehajtogatott külső felén:]

Illustrissimo ac magnifico domino domino Giorgio Turzo de Betlenfalwa comiti comitatus de Arua, eiusdemque comitatus perpetuo comiti, Regni Hungariae palatino, judici Cumanorum, equiti aurato, nec non sacrae caesareo regiaeque maiestatis intimo consiliario et per Hungariam locumtenenti etc. domino et patrono mihi confidentissimo

[Az összehajtogatás ellenkező, negyedívnyi részén:]

Anno 1611 Szent Mihál nap ²⁴ táiban az kik eldülák az juhaimot az pásztoriméval egie-temben, kiknek az száma, minthogy az egész esztenámat verték fel, mindenstül fogva numero 900.

Felseo Rakosj ²⁵ bíró Mattae, Jakab János, 3 dienes István, dienes János
Somborról ²⁶ Daczo peter, demeter peter, Demesit Giorgj,
Vargiasról ²⁷ Balas Andras

²² Kiszakadt, olvashatatlan szó.

²³ Következik: székelek, áthúзва.

²⁴ Szeptember 29.

²⁵ Felsőrákos = Racoșul de Sus, Fehér vármegye

²⁶ Székelyzsombor = Jimbor, Fehér vármegye.

²⁷ Vargás / Vârghiș, Udvarhelyszék

Vyfaluról ²⁸ keresztet balint

Az felső viniczey ²⁹ hátárból, az viniczey patakából alias gerboa nevű helettől, ki határos krüzbával³⁰, parloval ³¹, apaczaval ³² h[...]

²⁸ Homoródújfalu = Satu Nou, Udvarhelyszék.

²⁹ Felsővenice = Veneția de Sus, Fogarasvidéke

³⁰ Krizba = Crizbav, Brassó vidéke

³¹ Páró = Părau, Brassó vidéke

³² Apáca = Apața, Brassó vidéke

Egy liberális nacionalista gondolkodó. Beksics Gusztáv politikai publicisztikája

Beksics Gusztáv. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Müller Rolf) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2005. 235 old.

Az Új Mandátum Könyvkiadó évekkel ez előtt indította útjára Magyar Panteon című sorozatát, amelyben a közgondolkodás olyan képviselőit mutatja be, akik nem elsősorban a politikai élet közvetlen színterein működtek, nem voltak politikusok, vagy nem lettek sikeres politikusok, hanem a politikai közösségformálásra, a társadalomszervezési kultúra alakítására is irányuló nézeteiket tudományos vagy publicisztikai munkásságuk alapján vagy annak részeként fejtették ki. A hazai gondolkodástörténet szempontjából fontos életművekbe pillanthat be e kötetek által az olvasó. A sorozat a 20. századi tudósokat, gondolkodókat részesíti előnyben, ezért a közelmúltban megjelent, Beksics Gusztávot bemutató kötet abból a szempontból is különös figyelmet érdemel, hogy egy a dualizmus időszakában alkotó személy gondolatait ismerhetjük meg belőle.

A kötet a sorozat hagyományos szerkesztési elveit követi, s mindjárt ez alapján kiderül, hogy miért is volt érdemes az életművet leporolni és újra átgondolni. Beksics ugyan nem volt élvonalbeli politikus, így személye sem váltott ki nagyobb vitákat, kortársai közül elsősorban publicisták, vitapartnerek reflektáltak tevékenységére. Azonban az őt még kortársként ismerő Szekfű Gyula vagy Gratz Gusztáv meglehetősen egysíkú képet hagyományozott az utókorra, Beksics elsősorban mint a magyar birodalomról tervek szövegét, a nacionalizmust – talán mobilizációs lendületéből következően – kortársainál is vehemensebben hirdető publicistaként él a köztudatban. Mint

a szerkesztő szövegválogatásából kiderül, az életmű későbbi recepciója sem túl gazdag, kevés olyan feldolgozás született, amely módosíthatta volna ezt a képet, hisz még L. Nagy Zsuzsa részletes tanulmánya is, amely pedig igyekezett a széles körű publicistikát a maga sokrétűségében bemutatni, több mint négy évtizede jelent meg.¹

Müller Rolf igényes szövegválogatása és izgalmas bevezető tanulmánya egyértelműen bizonyítja, hogy Beksics Gusztáv a dualizmus kori közélet olyan szereplője volt, akinek termékeny és gondolatgazdag életműve méltó arra, hogy ne merüljön feledésbe. Része kell legyen történeti műveltségünknek, és helye van nemcsak a nacionalizmus, hanem a liberalizmus kanonizált szerzői között is. A bevezető tanulmány nem csupán az olvasót eligazító pályakép vagy a szövegekre ráhangoló gondolatsor, hanem Beksics politikai gondolkodását elemző, izgalmas tanulmány. A szerző, miközben rekonstruálja Beksics pályáját, több életrajzi mozzanatot is pontosít, kiigazít, jelezve, hogy szerteágazó és alapos kutatásokat végzett e tárgyban. A pálya bemutatása során kirajzolódik egy nagy munkabírási, folyton tevékenykedő és sokat író személy portréja, aki érzékenyen reagált kora problémáira, kérdéseire; állandóan az alakítás, a reformálás lázában égett, s hol közvetlenül, hol a meggyőzés áttételesebb eszközeivel, ötletekkel, munkatervvel, programokkal látta el a politikai döntéshozókat.

Beksics többféle politikai szerepet vállalt. Elsősorban publicista volt, aki nemcsak cikkek tömegét írta meg, hanem számos könyv méretű, tudományos alapossággal

¹ L. Nagy Zsuzsa: *A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. Századok*, 97. évf. (1963) 6. sz. 1242–1276.

előkészített röpiratot is. A többször alkalmazott álnévhasználat azt is jelzi, hogy talán a független véleményformálás szerepe sem volt idegen tőle. Gazdag publicisztikáján túl több cikluson keresztül országgyűlési képviselőként és rövid ideig kormányzati tisztviselőként, kormánytanácsadóként is működött. A tanulmány bemutatja mind-egyik tevékenységi formáját, s a röpiratokon túl a cikkekre, beszédekre és a tanácsosi beadványokra is hagyatkozik a gondolatok rekonstruálásánál, sőt még a szövegválogatásnál is szempontja e „műfaji” összetettség érzékeltetése.

Beksics tehát rengeteget írt, hatalmas életművet hagyott maga után, talán ez a tény is visszavetette a kutatókat abban, hogy feldolgozzák teljes munkásságát. Mit lehet kezdeni ezzel a gondolattömeggel? Müller Rolf írása kulcsot ad Beksics politikai gondolkodásának értelmezéséhez és persze a szövegek olvasásához is. Látszólag tematikus csomópontok, az egyéni szabadságról, liberalizmusról, demokráciáról vallott felfogása, a nemzeti érdek, az állami szerepvállalás és a birodalmi tervek köré rendezi a gondolatokat, pontosan elhelyezve azokat a történeti események, kis túlzással a napi politika, illetve az eszmetörténeti folyamatok kontextusában. Azonban többről van itt szó, mint tematikus elrendezésről, a szerző (kulcs)fogalomról fogalomra haladva felfejti Beksics nézetrendszerét, ami azért sem egyszerű feladat, mert a Beksics által használt politikai nyelv egyes rétegei átalakulóban vannak. Szemléletesen feltárul, hogy a liberalizmus politikai nyelvét, fogalomkészletét hogyan szövi át és szorítja háttérbe a nacionalizmus, sőt még a konzervativizmus nyelve, s hasonlóképp a régi alkotmányon alapuló közjogi felfogást a modern állami szemlélet frazeológiája. S egy újabb átmenetiség, ami még izgalmasabbá teszi e gondolatokkal való ismerkedést: a társadalmi kezdeményezést hangsúlyozó Beksics mindinkább kénytelen elfogadni, sőt igényli az állami szerepvállalás kiszélesítését, ám eköz-

ben nem veszi el a társadalmi problémák iránti érzékenységet sem.

A bevezető tanulmányt követő és a kötet meghatározó részét kitevő szövegválogatás szintén nagyon alapos munka eredménye, a szerző jól ismeri az életművet, és jól eligazodik abban. A kiválasztott szövegek visszaadják a publicisztika ízeit, hangnemét, érvelését, és érzékeltetik a Beksicset foglalkoztató kérdések súlyát is. Müller Rolfnak jó arányérzéssel sikerült a hosszú röpiratokból olyan részleteket kiválasztania, amikből követhető a gondolatmenet, az érvelés és amelyek a mai olvasót sem fárasztják ki.

Hosszan lehetne szemelgetni a szövegekből, ám a kötetet kézbe vevők érdeklődésének felkeltésére csupán egy mozzanatra hívom fel a figyelmet. A magát liberálisnak valló Beksics – még akkor is így van ez, ha később a liberalizmust hanyatlónak, kifulladásnak minősíti – fokozott érzékenységgel reagál az egyéni szabadságot ért sérelmekre, és arra figyelmeztet, hogy a büntetőeljárás során milyen veszélyek fenyegetik az egyéni szabadságot (1879, 1887). Erre még lehet azt mondani, hogy ez a probléma keveseket érint, hisz büntető bírósági eljárás alá nem sokan kerülnek. De a közigazgatás már olyan terület, ahol az állampolgárok többsége beleütközhet a hatalomba. Beksics ezért azt is szorgalmazza, hogy az államhatalom által az állampolgároknak okozott jogsérelmeket külön bírói fórumon, közigazgatási bíróságon orvosolják (1890, 1891). Azért tartom fontosnak ezt kiemelni, mert Beksics észreveszi, hogy miközben minduntalan az alkotmányos szabadság hagyományaira hivatkoznak, a dualizmus kori jogfejlődés nemcsak az alkotmányos szabadságot nem biztosítja kellően, hanem nem biztosítja teljesen polgárai szabadságát sem, méghozzá az autokratikus jogelv egyre erőteljesebb érvényesülése miatt. Persze Beksics az egyéni szabadságra hivatkozik, ám hajlandó alárendelni a liberális elvet a nemzeti elvnek, ha a nemzeti érdekekbe ütközik az egyéni szabadság érvényesülése. Eltekint például az állam és egyház teljes

szétválasztásától, mert az a nemzetiségi katolikus egyházakat erősítené, s megszűnne azokban az állami befolyás (1891), vagy azért utasítja el a büntető esküdtszékek bevezetését, mert nem garantálható azok magyar nyelvűsége. Később pedig a nemzetféltes, a nemzeti érdekek fokozott hangsúlyozása folytán, akár még korábbi ellenfelei által hirdetett, konzervatív természetű társadalmi reformokra is nyitottnak mutatkozik.

A kötet használatát életrajzi kronológia és Beksics műveinek részletes jegyzéke könnyíti meg, de sajnos hiányzik egy névmutató. E hiányérzetet enyhítik a szövegek-

hez fűzött alapos magyarázatok, amelyek nemcsak idegen szavakat, fogalmakat tesznek közérthetővé, hanem minden egyes megemléített személyt is bemutatnak.

A kötetben Müller Rolf színvonalas és gazdag anyagot tár az olvasók elé Beksics Gusztáv publicisztikájából, politikai tartalmú megnyilatkozásaiból, amit nem csupán a saját történet, hanem a politika- és eszmetörténet iránt érdeklődők is nagy haszonnal forgathatnak.

MIRU GYÖRGY

Templomok és patrónusok

Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2003. 546 old.

A szerző, Mező András nyelvész–történész professzor (1939–2003) tudományos munkássága során a helységneveket, a helységnevéadást kutatta (A baktalórántházi járás földrajzi nevei [1967], Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára [Németh Péter társszerzővel, 1972], A magyar hivatalos helységnevéadás [1982], Adatok a hivatalos helységnevéadáshoz [1999]), majd ezen kutatásain keresztül jutott el a patrocíniumkutatáshoz.

Jelen, ugyancsak a METEM gondozásában megjelent műve az 1996-ban kiadott „A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)” című művének folytatásaként született meg.

Míg korábbi műve a helységnév-kutatás keretein belül kizárólag a helységnévvé vált templomcímekkel foglalkozott, azokat dolgozta fel, addig ez alkalommal már szélesebb körben folytatott kutatásokat, a középkori Magyarország patrocíniumainak teljes feldolgozására vállalkozott, minden forrásainkban előforduló templomról pontosan annotált formában ismerteti az adatokat. Kiterjed a figyelme a főoltárok, mellékoltárok, kápolnák tituluszaira is. Ezt jelzi a könyv címében használt kifejezés változása, azaz a korábbi 'templomcím' helyett a 'patrocínium' használata.

Már az első fejezetben szembesülünk azzal, milyen hatalmas forrásanyagra épül a munka, mely átfogó, ugyanakkor részletekbe menő képet fest a középkori templomokról. A patrocíniumokat ABC-sorrendben tárgyalja, de nem pusztán az egyes szentek tiszteletére szentelt templomokkal

ismerteti meg az olvasót, hanem az egyéb, nem egy adott szenthez köthető patrocíniumok is megjelennek a könyvben, úgymint Aprószentek, Szent Bölcsesség, Elhunyt Hívek, Szent Kereszt, Szent Haraszt, Három Király, Három Mária, Szent Király, Krisztus Teste és Vére, Szentlélek, Mindenszentek, Négy Doktor, Négy Evangélista, Pietas, Szent Sír, Szalvátor, Tizenegyezer Szűz, Tizenkét Apostol, Tizennégy Segítő, Tízezer Katona, Trinitas, Urunk Színeváltozása.

A patrocíniumok tárgyalásánál általános képet kapunk a szent tiszteletéről, megismertet bennünket a szerző a tiszteletének eredetével, a szent legendájával avagy történetével, életének néhány fontosabb adatával röviden, ünnepének középkori időpontjával, amennyiben ez szerepet játszik tiszteletében – ahogy ez sok esetben tapasztalható –, a nyugati, a keleti, valamint a hazai ünnepnaptárban elfoglalt helyével. E rövid bevezető végén a tárgyalt szent, patrónus tiszteletére szentelt oltárokat sorolja fel, megnevezve a helységet és a templomtitulust, ahol az oltár található.

Ezek után tárgyalja az egyes helységeket, ahol e szent, patrónus tiszteletére szentelt templom található. A középkori forrásokból megtudjuk a templom első okleveles megjelenését, annak körülményeit. A forrást eredeti formában közli, dátummal együtt. A források számos apró adatán keresztül kerül hozzánk közelebb a templom története. Megismerkedünk szűkebb földrajzi környezetének középkori elnevezéseivel, (patak, völgy, falu ...), s a települések névváltozatai a középkori írásbeliségbe is betekintést engednek. Az adott helység papjainak, plébánosainak nevét, a templom felújításának, bővítésének időpontját is megtudhatjuk.

Az adott templomra vonatkozó fontos adatokat is közli a szerző: ki és mikor ala-

pította, milyen okból, esetleg kinek az ösztönzésére; változott-e a patrocíniuma az idők során, ami középkori történetének nyomon követését teszi lehetővé, könnyíti meg. Egyházi hovatartozásáról is szól: melyik esperességhez, főesperességhez, egyházmegyéhez tartozott, mely templomnak volt a filiája; milyen volt az egyházmegyében betöltött szerepe. Érdekes liturgikus és egyéb szokásokkal is megismertetnek a források, például hogy a hívek miként vonultak be, ki hol, melyik oltár előtt foglalt helyet, vész esetén ki, mit és mely helyre menekíthetett a templomon belül. Mező András kitér a templom ereklyéire, valamely szerzetesrendhez való tartozására is, kegyurát, építésének stílusát, jövedelmének felhasználását, pusztulását is ismerteti. Végezetül itt kerülnek részletes tárgyalásra az adott templom szerves részét képező kápolnák, valamint a templomban található egyes oltárok is, patrónusaikkal együtt, s ennek tárgyalása során a szerző mintegy végigvezet a templom belsejében. A kötetet ABC-sorrendben szerkesztette meg a szerző mind

a szentek, patrónusok, mind az egyes helységek ismertetésekor. Ezt egészíti ki a kötet végén található helységnévmutató. A településnevek mellett a könnyebb lokalizálás végett megadja a szerző a tágabb területi egységet is, miként ezt a helységek tárgyalásánál is tette, ami segít a sok azonos nevű helység között tájékozódni. Nem hagyományos megoldást választott, ugyanis a patrocíniumot és nem az oldalszámot adja meg, de ez nem jelent nehézséget, hiszen a tartalomjegyzék alapján probléma nélkül visszakereshető a település a patrocíniuma alapján.

A könyv igen részletes, sok irányban kimerítő alaposággal tárgyalja a választott témát; amihez hozzájárul a jó kezelhetőséget, könnyű használhatóságot elősegítő szerkesztés. Az életre keltett forrásokon keresztül e könyvben részletekbe menően ismerhetjük meg középkori templomaink életét, történetük apró mozzanatait.

RÉVÉSZ ÉVA

Az angol reformációtól Oliver Cromwellig

Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. 493 old.; Szántó György Tibor: Oliver Cromwell. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 2005. 481 old.

Az elmúlt években Szántó György Tibor két fontos angol történeti témát tárgyaló műve jelent meg a korábbi, több kiadást is megélt áttekintő Anglia története után. Mindkettő vállalkozó szellemű, a hagyományos történetírás és a népszerűsítő műfaj között elhelyezhető, egyedülálló vállalkozás. A művek mai divatos szóhasználattal élve politikailag korrektek, emellett vallási s felekezeti toleranciát is gyakorolnak, sőt árnyalják az angol reformációról, a forradalomról illetve a puritanizmusról a II. világháború után kialakult képet.

Az Anglikán reformáció, angol forradalom című mű kronológiai sorrendben tárgyalja Anglia történetét, a középkor alkonyától a dicsőséges forradalomig. A Tudorok és Stuartok időrendben való szisztematikus végigkövetése mellett politikai, hadtörténeti, gazdasági, társadalmi és egyháztörténeti áttekintést ad dióhéjban. A történeti áttekintést fontos történeti dokumentumokat, családfákat tartalmazó függelék segíti. A könyv végén pedig teljességre nem törekvő felhasznált irodalom található. A könyv mozaikszerű alfejezetekből építkezik, melyek címei ugyan az érdeklődést felkeltik (például Szegény kis eger, 88. old. Pápista szappan, 236. old., Nincs fény az alagútban, 205. old., Aranyfogpiszkáló, 294. old.), viszont kevésbé segítik az olvasót a kronológiai, szakmai tájékozódásban. A tartalomjegyzék a hosszúságához képest nem tiszta, áttekinthető szerkezetű, nehezen találhatók meg az egyes részek. Ha az olvasó például

egy korszakot szeretne megismerni, nem könnyen találja azt meg.

Az Oliver Cromwell című könyv már tagoltabb, jobban áttekinthető; hat részre oszlik, Cromwell születésétől a restaurációig tárgyalja Anglia történetét, miközben kitekintést ad Cromwell hatásáról is. Előremutató az, ahogyan a szerző a legújabb kutatások nyomán pozitívan ábrázolja mind a puritanizmust, mind Oliver Cromwell alakját és vallásosságát. Az utolsó részben, a módszertani megjegyzések fejezetben rövid történeti összefoglalást ad a Cromwellről publikáló legismertebb történészekről és műveikről. A szerző ugyan felkelti az érdeklődést a szakirodalom nagy nevei iránt azzal, hogy felsorolja különböző történészek nézeteit, de nem adja meg műveik pontos címét, még hátul, a bibliográfiában sem, így nem igazán követhetők a referenciák. A könyvben Szántó nem foglalja össze a legfontosabb történészek véleményeit, ahogy azt sem, ő mivel ért egyet, inkább csak utal rájuk, és a végén ír róluk egy fejezetet; a reformációról született munkában ezzel ellentétben a könyv elején taglalja ugyanezt. Sajnos nem jól követhető azonban itt sem, ki, hol, miről írt pontosan.

A Cromwell-könyv műfaját tekintve életrajz, de az Anglikán reformáció című könyvhöz hasonlóan Szántó ott is tágabban értelmezi a műfajt, s így egyben kortörténeti munkának is tekinthető. Hasznos kiegészítői között a függeléken belül kronológia, forrásjegyzék, illetve szómagyarázat található. Az előző könyvben az idegen szavakat, történeti terminológiákat a szerző az adott helyen magyarázta. Az Oliver Cromwell című műben Szántó több módosítást eszközöl, módszertanilag is felkészültebb, miközben kísérletező hajlamát megtartja. A források (pl. kortársak naplóiából) s idézetek hasz-

nálata színesebbé, hitelesebbé teszi Cromwell életének s munkásságának követését.

A két könyv a szakmai hivatkozások tekintetében eltér, az Anglikán reformációban lábjegyzetek segítik az olvasót, az Oliver Cromwell című könyvben pedig a külön módszertani megjegyzések, és a szómagyarázat tölti be ezt a funkciót. Mindkét mű kiemeli és részletekbe menően tárgyalja a kor egyháztörténetét, számos történelmi személység ábrázolásával s képi illusztrációval színesíti a történeti események leírását, s így a kor szellemét, mentalitását közelebb hozza a ma emberéhez

E könyveknek küldetésük van: a népszerűsítés és a hiánypótlás. Szükség van erre, hiszen felkeltik az érdeklődést az angol történelem iránt, és sugárzik belőlük a téma szeretete. Jó kiindulópontokat nyújtanak az elmélyülésre vágyóknak is: egyrészt további tájékozódásra bátorítják a történelem iránt érdeklődő olvasót, másrészt hiánypótlásra ösztönzik a történészeket. Mivel a piacon egyelőre alig találhatók magyar nyelven írt művek a brit történelemről, referenciává válnak, így az egyetemes történelemről magyarul írók felelőssége különösen nagy.

Felmerül ugyanakkor problémaként a célközönség meghatározása: ha a nagyközönségnek szólnak e könyvek, akkor túl hosszán, részletesen tárgyalják a szakirodalmat, ami sajnos nem válik a művek szerzőjévé. Ha pedig az angol történelemmel, kultúrával foglalkozókat célozzák meg, akkor figyelmen kívül hagyják az utóbbi évek hazai és külföldi kutatási irányzatának nagy szeletét, mint például: E. Duffy, J. Guy, S. Brigden, illetve S. J. Gunn munkásságát (a teljesség igénye nélkül). A hazai szerzőket itt most szándékosan nem említjük. A célközönség problematikája felmerül a lábjegyzetek funkciója kapcsán is. Nagyon jó ugyan, hogy sok angol kifejezést megtalálunk itt a magyar megfelelőjével együtt, de sajnos nem minden esetben. Előfordul, hogy a lábjegyzetben a szerző csak angolul idéz és magyarul nem, pedig a könyv olva-

sásának nem lehet előfeltétele az angol nyelvtudás.

A két könyvben nagyon sok a hasonlóság, így a külalak, a hosszúság, a stílus és a témák tekintetében is. A szerző írásmódjára jellemzők a szellemes, kreatív, erőteljes, meghökkentő nyelvi fordulatok és a szórakoztató önirónia is. Az önkritika imponáló, például a Cromwell végén: a szerző elismeri, hogy képzavarokért ő sem megy a szomszédba és az utolsó fejezet rövid és hevenyészett. Ezen kívül élcelődik a könyv terjedelmességén is: „mert azon kevesen, akik egészen idáig eljutottak az olvasásban”... (387. old.)

Szántó György Tibor könyveiben számos nyelvi bravúrt is alkalmaz a figyelem ébrentartására. Érdekes, frappáns leírások, világos, egyszerű mondatok könnyítik meg az olvasást, amelyek ugyan valóban figyelemfelkeltők, ám történetileg nem mindig helytállóak, és sajnos előfordul, hogy olyan mondatokkal találkozunk, amelyek nem illeszkednek a szöveggörnyezetbe, s ez az elnagyoltság olykor éppúgy jellemző a mondatokra, mint az egyes szavakra. E mondatok ugyan színességük által felcsigázzák érdeklődésünket, ám történetileg nem mindig hitelesek, és a félbehagyottságuk miatt hiányérzetünk támad. Íme néhány példa: „Montrose súlyos vereséget szenvedett, és a hegyekben bujkált. Ezrek keresték, nem is hiába”. Nem tudjuk, megtalálták-e Montrose-t, és mi lett további sorsa. (Cromwell, 153. old.) Túldramatizált mondatra példaként idézhetjük (Reformáció, 259. old.): „Az árkus papírra rótt sorokat eső öntözte.” A túlzott tömörség ugyancsak az árnyalt kifejtés hiányához vezethet: „Vallás és politika, klerikalizmus és antiklerikalizmus, katolicizmus és protestantizmus. Ellentétpárok.” (Anglikán reformáció, 116. old.)

Hasonlóképpen nehezítik a megértést a túlzó, időnként a téma komolyságához nem illeszkedő kifejezések: „És most mi is *hajítjuk a magasba a sapkáinkat*: II. Károly – igaz némi szorongással és nem csekély izgalommal – ismét angol földre lépett”...

(Reformáció, 353. old.); „nehogy az uralkodó *suttyomban* hadsereget verbuváljon magának útközben”, (Cromwell, 105. old., 365. old.) „Kiütközött, hogy katonák és civilek tartósan *nem képesek egy gyékényen árulni*”. (Cromwell, 365. old.)

A pongyola megfogalmazások sokszor szintén nem illeszkednek szervesen a mondanivalóba: „Nem véletlen, hogy az időjárással kapcsolatos folyamatos sopánkodás az angol népkarakter egyik ismérve.” (Anglikán reformáció, 181. old.). A kijelentés eltereli az olvasó figyelmét a történetről, másrészt elmélyíti az angolokkal szemben meglévő, a sztereotípiákból adódó előítéleteket.

Amíg a jelzők esetében még izgalmas, szellemes, laza stílusról beszélhetünk a szerző nyelvhasználatában, így például: „*huzatos* erődök”, (Anglikán reformáció, 174. old.), illetve uo. 162. old. „Az *ámokfutó* király [értsd VIII. Henrik] úgy dült Angliában, mint elefánt a porcelán boltban” (Anglikán reformáció, 162. old.), vagy: „a *parvenü* Tudorok viszont csakis parvenü, frissiben kreált bárókra támaszkodhattak” (Cromwell, 41. old.), „*alamuszi* presbiteriánus peerek” (Cromwell, 127. old.), addig a főnevek esetében a pontatlanság az ár. Ez a helyzet például az Anglikán reformáció 166. oldalán, ahol az „angol *fejedelem*” fogalom használata félrevezeti az olvasót az angol társadalmi viszonyokat illetően, hisz az angol monarchiában sosem volt fejedelem. De idézhetjük a következő megállapításokat is: „A petíciókkal való *vonulgatás* össznépi szokássá vált” (Cromwell 37. old.). Itt azonban nem csupán stílusbeli hiányosságról van szó a „*gatások*”-kal, hanem a felvonulások, menetek alulértékeléséről, kontextuson kívül helyezéséről. Hasonlóképpen értékelhetjük a Cromwell 147. oldalán ezt a megállapítást: „Károly intenzív *vadászgatásba* fogott.” Ez ugyanis az udvar kulturális szokásainak meg nem értéséről tanúskodik.

Több esetben súlyos szakmai hibákat találunk, amelyek egyrészt a nyelvi és stílusbeli pontatlanságokból adódnak, másrészt pedig tárgyi tévedések. A leegyszerű-

sító véleményalkotás helyenként megtévesztheti azon olvasókat, akik szeretnék a történelmi eseményekről és szereplőkről pontosabb és mélyebb összefüggésekben ismeretekhez jutni. A Cromwell könyvben például így ír Szántó: „A majdani whig-tory, később baloldali és konzervatív szembenállás gyökerei 1641-ig nyúlnak vissza. A sebek generációkon keresztül sem gyógyultak be, és gyorsan felfakadtak. »Gavallérok és kerekfejűek vagyunk ma is – írta a nagyszerű viktoriánus historikus, William Lecky 1892-ben –, s csak azután konzervatívok vagy liberálisok.« Az ők és a mi felosztás a modern angol nemzetre is áterhelődött. A gavallérok és kerekfejűek szembenállásának ősi öröksége a kollektív nemzettudatba kódoltan él, sőt virul. Ezért kell ma is titokban tartani, hogy hol ásták el Oliver fejét.” (Cromwell, 113. old.) Bár az olvasót segíti az angol történelem hosszú távú összefüggéseinek vizsgálata, s az, hogy egy reformációról szóló munka kitekint a modern korra, mégis a túlzott egyszerűsítés sajnos káros lehet. A fenti példa ugyanis ahelyett hogy rávilágítana arra, hogy a 17–19. századi whig-tory ellentétet az idők folyamán, a 1920-as évekre a munkáspárti-tory (konzervatív) ellentét váltotta fel, Szántó György Tibor megerősíti azt az amúgy is gyakran felbukkanó téveszmét, hogy itt nem történt változás a politikai életet uraló szereplőkben, politikai pártokban.

Számos történelmi alak személyisége és történelmi korszakuk szellemesen és találóan bontakozik ki, így például az Anglikán reformációban I. Erzsébet és I. Jakab kora. Az arminianizmus is világos és érthető ismertetést nyer. Más történelmi szereplők bemutatásakor viszont, így Oliver Cromwell alakjának ábrázolásakor is az árnyalt jellemzés hiányával találkozunk: „Cromwell nyomasztóan gigantikus, szinte már természetfeletti alaknak tűnhetett (az angolok) szemében Gábrriel arkangyalhoz fogható jelenség, kiismerhetetlen, rettenetes erejű »apafigura«, a legyőzhetetlen angol Mózes, aki égi sugallatra oly durván és oly sietősen

terelgette volna népét ismeretlen és ijesztően rideg tájakra.” (Cromwell, 354. old.) A róla szóló könyvben sem kapunk teljes képet Cromwellről annak ellenére, hogy a könyv műfaja életrajz, s Szántó György Tibor személyesen is közel került „Oliverhez”. Az ehhez hasonló kijelentések a komplex történelmi személyiségről a hangzatos megfogalmazásokra, például a „rettenetes erejű apafigurára” terelik a figyelmet. Hasonlóképp a Reformációban Stuart királyok is túl kritikusan, nem elég árnyaltan, erényeiket is méltatóan jelennek meg.

A Reformációban számos történelmi mellékszereplőről sok fontos információt a lap alján a jegyzetben közöl a szerző, ami nagyon hasznos és könnyen követhető, ugyanakkor az ugyanebbe a kategóriába tartozó más történelmi személyiségekről sokszor nem kapunk elégséges, világosan érthető információkat. Például: „a vakító fogsorú Villiers-ről, aki váratlanul felbukkant Jakab udvarában”, és akinek mosolyától „Jakab szinte elgyengült”, illetve aki-ről annyit tudunk meg mindössze: „Cecil, sőt Abbot érsek találmánya volt ez a csodafegyvernek szánt dalia”. (Reformáció, 215. old.) Nem tudjuk, meg milyen célból támogatta Villier ügyét Cecil és Abbot érsek. Ráadásul nehéz rendszert felfedezni abban, hogy kiról és miért vannak adatok feltüntetve, így könnyű elveszni a sok mellékszereplő, részlet felvonultatása között.

A reformációról szóló könyv erénye, hogy a szakirodalom szokásos periodizációján túlmutatva a reformáció és a forradalom időszakát együtt tárgyalja, miközben közvetíti a korszellem és a kor alakjainak lelkeseződését, amely a szerzőre is átragad, s ezáltal a történész igazi feladatát próbálja megvalósítani, amikor a múltban élő embereket és cselekedeteiket vizsgálja. A centralizált Anglia jellemzése, történeti okai ugyancsak érdekesen és a téma fontosságához illő kifejtéssel nyerne. (Reformáció, 156. old.)

Azonban más történelmi tényeket, eseményeket érintő problémákat is szóvá tehetünk a könyvben, például a 22. oldalon:

„A Tudor időszakban nagyvárosnak csak Londont tekinthetjük 60 ezres tömegével”. Itt Szántó figyelmen kívül hagyja, hogy London lakossága a Tudor korszakban megkétszereződött, 50 ezerrel 200 000-re nőtt, így nem helytálló kijelentés, hogy a városi lakosság aránya az össznépességen belül állandó maradt, éppen kirobbanóan növekedett. Hasonlóképpen a Reformáció 181. oldalán: „Az ország lakossága az 1348–49. évi pestisjárványt követően erőteljes növekedésnek indult” – ám a lakosság csak 1520-ra érte el a járvány előtti számot. A fontos történelmi folyamatról túl könnyedén nyilatkozik, azt az illúziót kelti az olvasóban, hogy folyamatosan nőtt a lakosság, a hosszú stagnálás és ennek gazdasági és társadalmi következményei összefoglalójából kimaradnak. Vagy: „1066-ban Hódító Vilmos különös győzelmet aratott a tipikus angolszász feudális állam fölött.” (Reformáció, 156. old.) Anglia azonban nem volt feudális állam az angolszászok alatt, mert a feudalizmust a normannok szilárdították meg. A békebírók funkciójához „nem elsősorban jövedelem, hanem magas szociális presztízs társult” írja a Reformáció 158. oldalán, holott a békebírák egyáltalán nem kaptak fizetést. Ugyancsak félrevezető a Reformáció 184. oldalán található mondat, mely szerint I. Jakab vezette be az új, hazai posztótörvényeket, mivel ez már VII. Henrik alatt megtörtént. A 269. oldalon olvashatjuk, hogy a yeomanek látástól vakulásig kellett dolgoznia, holott a yeomenek között tehetős parasztgazdák is voltak.

Hasznos, hogy a szerző az angol történelmi terminológiák magyar megfelelőit megadja, de sajnos nem mindig teszi ezt logikusan és következetesen: a „merchant-adventurer” (venturer = merészen vállalkozó) (Cromwell, 40. old.), a vállalkozó szellemű angol kereskedők esetében nem beszélhetünk a szerző által emlegetett kalmárharcosokról. Nem lehet tudni, mi az oka annak, hogy a Reformáció 216. oldalán az *earl* miért nincs lefordítva grófra. Köztudott, hogy nagyon nehéz a pontos jelentésnek

megfelelő és egyben szakmailag is helytálló magyar terminust találni, ezért a fordítással óvatosan kell bánni például a Reformáció 62. oldalán: az egyház hódolata nem azonos a behódolással/a papság alávetésével (*sub-mission of the clergy*).

Szintén bővíti az olvasó történelmi ismereteit, hogy a szerző megemlíti a legfontosabb törvényeket, és megadja az angol megfelelőiket is, például „a fellebbezés korlátairól szóló törvény” (*Act of Appeals*) (Reformáció, 62. old.), de jó lenne pontosabban kibontani, megfogalmazni azokat. Ugyanezt látjuk a teológiai fogalmaknál: nincs például megmagyarázva, hogy mit értünk azon, hogy a presbiteri egyházkormányzás a század végére Skócia-szerre megszilárdult (Reformáció, 174. old.). A Reformáció 112. oldalán Szántó azt írja, hogy egy szónok a *Saint Paul's Cross* templomban misét tartott. Létezett a *Saint Paul's Church* (Szt. Pál templom), de előtte állt egy kereszt (*St. Paul's Cross*), s a kettőt nem szabad összekeverni. Továbbá a megtérés és a misézés közötti fogalomzavarral találkozunk a Reformáció 112. oldalán.

Mint minden könyvben, itt is előfordulnak sajtóhibák: „Az első Tudor, VII. Henrik nyilván sokkal előbb vérpadra küldte volna Essexet, mint az utolsó, aki – számos okból – türelmesebb volt védenice iránt.” (Reformáció, 177. old.) A szerző valószínűleg VII. Henrik helyett VIII. Henrikre gondol, ám a sajtóhiba nem csupán a megértést nehezíti, de félre is vezet, hisz az első Tudor király VII. Henrik volt, ő viszont nem küldött embereket vérpadra fiával, VIII. Henrikkel elmentében.

Szántó helyenként pontatlanul bánik az időbeli események meghatározásával. Ezt írja: „Warrick 10 éves szerencsétlen gyermekként a vérpaddon pusztul el”, Warrickot azonban 1498 táján végezték és akkor 23 éves volt. (Reformáció, 33. old.)

A könyveket korhű ruhákról, portrékról, feliratokról készült képek színesítik, teszik érdekessé (pl. Cromwell, 303. old. Oliver órája). Ugyanakkor sajnos előfordul, hogy a képaláírások pontatlanok, a szöveghez vagy a képhez nem illeszkednek. A Reformációban például a 117. oldalon képet láthatunk Erzsébetről, de nem azt ábrázolja a kép, ami alá van írva; vagy ugyanitt a 32. oldalon VIII. Henrik kápolnája szerepel, míg valójában a Westminster apátság e kápolnáját VII. Henrik építtette, így azt róla is nevezték el.

Összegzésképpen: a hibák és hiányosságok ellenére elismerésre méltó, hogy a szerző ilyen nagyszabású vállalkozásba kezdett, és politikailag korrekt módon ismerteti az angolszász történelem két igen nagy horderejű korszakát. Időt és energiát nem kímélve gyűjtötte össze a tekintélyes mennyiségű anyagot, mely bizonyára sokaknak felkelti az érdeklődését. A szerző lelkesedése s már-már angol humora azokat is magával ragadja, akiket a szárazabb történelmi művek elriasztanak.

STREITMAN KRISZTINA – VELICH ANDREA

Hangadó birodalomfél vagy néma tartomány?

Somogyi Éva: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. (A múlt ösvényén. Sorozatszerk. Gyáni Gábor.)* L'Harmattan, Budapest, 2006. 255 old.

Jelen könyv a szerzőnek a dualizmus korát, közelebbről a közös kormányzati intézmények történetét feldolgozó kutatásainak újabb jelentős állomása. Somogyi Éva forrásfeltáró kutatásainak alapvető eredménye a közös minisztertanács jegyzőkönyveinek kiadása, míg a közös minisztériumok kialakulását és működését feltáró történeti rekonstrukcióját korábbi könyvében (*Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács, 1867–1906, 1996*) alkotta meg. Ez a kötet a korábbi folytatásának s egyben a forrásanyag (és a hozzá tartozó szakirodalmi bázis) új szempontok felől való kiaknázásának tekinthető. Ezen új nézőpontok alapján elsősorban a *Ballhausplatz* intézményrendszerének speciálisan magyar vonatkozású elemei, a magyarnak számító hivatalok, tisztségek, tisztségviselők kerülnek a történetíró figyelmének előterébe.

A szerző fő munkahipotézise, amelyet maradéktalanul sikerül igazolnia, az, hogy a kiegyezés politikai működését lehetetlen az 1867–1868-as törvénykezési rendelkezések alapján megérteni: „a 67-es rendezés keret, amit tartalommal a következő évek töltenek ki” (41. old.). Továbbá okadatulja felismerését, hogy a kiegyezés műve valójában két lépcsőben épült ki, és ennél fogva „[a] rendszer külső és belső feltételei 1871-ben szilárdultak meg, amikor a Monarchia kibékült Németországgal, és a szűkebb Ausztriában leszámoltak a német hegemoniát veszélyeztető föderalista törekvésekkel” (52. old.). Új belátása, hogy a közös ügyek paritásos keze-

lése sok szempontból csupán szokásjogon alapult, ami a közös külügy- és pénzügyminiszterek nemzeti hovatartozás szerinti vetésforgóját eredményezte például (48. old.).

Ezek az általános következtetések két esettanulmányba ágyazódnak be, illetve azokból bomlanak ki, amelyek a dualizmus kori intézménytörténet talán két leghomályosabb elemét érintik: a delegációkat és a király személye körüli minisztériumot.

A delegáció intézményének kialakulását Somogyi Éva a gondolat 1862–1863-ra tehető felbukkanásától követi nyomon. Kimutatja, hogy „[a] delegáció keletkezéstörténete a »Béccsel«, az osztrák kormánnyal való alku döntő eleme” (15. old.) volt a kiegyezés előkészítése során. Tisztázza működésének létalapját és ritmusát: páratlan évben Ausztriában (Bécsben), páros évben Pesten gyűltek össze, hogy három–hat hét alatt megvitassák és megszavazzák a költségvetést. Kimutatja e rendszer anomáliáit, jelesül, hogy olyan (elsősorban katonai) költségekhez kellett a delegációknak megadniuk hozzájárulásukat, amelyek túlnyúltak egy évre terjedő kompetenciájukon (43. old.). Jól mutatja az intézmény súlytalanságát, hogy a világháború alatt össze sem hívták (63. old.). A szerző egyértelművé teszi: a delegáció fő létalapját az adta meg, hogy a magyar elitnek fontosabb volt a különállás, mint a parlamentarizmus: „[a] magyarok félelme egy birodalmi parlamenttől sajátos módon találkozott az uralkodó abszolutista ambícióival” (40. old.).

A király személye körüli minisztérium fennállását illetően Somogyi Éva tisztázta, hogy létének oka nem feladata, hanem maga a létezése volt, amellyel a jogfolytonosságot teremtette meg, mintegy „az ország protokollhivatala”-ként (73. old.).

A kötet második, eszme- és mentalitás-történeti szempontból is újszerű vizsgáldá-

sokat nyújtó része a közös intézményekben szolgáló magyar hivatalnokokkal foglalkozik. E tekintetben a kutatások szaktörténeti kérdéseken túlmutató, az egész dualizmus kori szellemi élet, irodalmi termelés, publicisztika stb. szempontjából jelentős felismeréseként értékelhető annak kimutatása, hogy a magyarok számára a dinasztiahűség olyan döntés volt, amely lehetővé tette az állam iránti lojalitást anélkül, hogy osztrákká kellett volna válniuk (89. old.). Somogyi Éva tekintélyes forrásbázis (eddig kiaknázatlan naplók, levelezés, diplomáciai iratanyag) alapján szolgáltat adatokat a közös minisztériumokban, diplomáciai állomáshelyeken szolgáló magyar hivatalnokok számáról, számarányáról, életútjáról vagy akár kulturális-irodalmi tevékenységéről. A vizsgálódások egyetlen fő kérdés megválaszolására irányulnak: miféle nemzeti vagy nemzetekfeletti identitással rendelkeztek a birodalmi államapparátus e magyarként számon tartott, a kötelező parítás elve alapján kinevezett főtisztviselői? A portrék – Cziráky Béla, Szécsen Miklós, Orczy Béla, Dóczy Lajos és mások arcéle – remekbe szabott miniatűrök, amelyek esetében egy-egy vonás, egy-egy fél mondatos adalék felrajzolásához hosszú levéltári kutatásokra volt szükség. Személyes sorsok példázzák a k. u. k.-identitás lehetőségét és valóságát, mint például Mérey Kajetáné, aki sem a magyar honvédségben, sem a *Landwehr*-ben nem akart szolgálni: „[h]ónapokig munkálkodott azon, hogy [...] tartalékosként a közös hadseregben maradjon – hiszen lelkében a birodalom állampolgára (ha jog szerint ilyen nem létezett is) és az (össz)osztrák nemzet tagja volt, amely csak a közös hadseregben meg a közös hivatalokban tenyészett” (110. old.).

Somogyi Éva összegzése értelmében e tisztviselők a parítás elve miatt éppen hogy meg kellett maradjanak magyar identitásukban (119. old.), illetve a második generációt már eleve efféle „díszt”-magyarságra nevelték ki (179. old.). A diplomata pálya, amint a szerző láttatja, ugyancsak az uralkodó

iránti személyes lojalitást követelte meg. Az a tény és követelmény, hogy a diplomáciai kar az uralkodóhoz, nem pedig az államhoz kellett hogy hű legyen, eredményezte azt, hogy a diplomaták 1848–1849 forradalmaitól vagy más politikai változásoktól függetlenül adott esetben a helyükön maradhattak és maradtak (179. old.). Az esettanulmányok alapján kiviláglik, hogy a közös ügyek korában „az identitások komplikáltabbak és összetettebbek, mint ahogyan általában gondoljuk, és semmiképpen sem lehet normákat felállítani, s meghatározni az »igazi« magyar vagy összbirodalmi identitás kritériumait” (237. old.).

A kötet egyik fő újdonságát és erényét, legalábbis a recenziens számára, szerzőjének a tárgyhoz való viszonyában észrevehető, visszafogottan, de mégis határozottan érezhető elmozdulás jelenti. A források szinte teljes körű feltárása nyomán az esemény- és intézménytörténetet rekonstruáló történész e kötetben, a szakszerűség maradéktalan fenntartása mellett, igazi történetíróvá válik. Értékel és ítél: nem vagy nemcsak konklúzióiban, hanem szóhasználatában, elbeszélésének ritmusában is. Felvállalja a minősítést, értékkéítéletet fogalmaz meg egy korszak politikai kultúrájáról, reményeiről, illúzióiról. Elsősorban, természetesen, magyar reményekről és ábrándokról van szó. Ezek kései megragadásához vagy akár leleplezéséhez nem a forrásoktól való eltávolodáson, hanem ellenkezőleg, egy még szorosabb és körültekintőbb, a keletkező forrásszöveg alakulására, az egykori szerzők egyes szavakon való, nemritkán hosszas vitatkozására is tekintettel levő olvasaton keresztül vezetett az út.

Így születettek meg azok a tárgyilagoságukban meggondolkodtató mondatok, amelyek történeti emlékezetünk számára kitüntetett szövegeknek, Jókai Mór, Ady Endre vagy akár Krúdy Gyula Monarchia- és Bécs-képének tény-alapzatát világítják meg: „[a] magyarok számára, minden fenntartásuk ellenére, amellyel a közös intézmények iránt viseltetnek, a delegációs ülés

a magyar paritás ritka ünnepe, kétévenként ismétlődő illúzió, hogy Pest a birodalomnak Béccsel egyenrangú székvárosa” (33. old). [...] „A bizonyítás kényszere hajtja őket és a görcsös igyekezet kikövetelni az egyenjogúságot, hogy a főudvarmesteri hivatal s a külügyminisztérium elnöki osztálya a magyar delegációval magyar nyelven levelezzen, becsempészni a delegációs határozatokba a »Magyar–Osztrák Monarchia« kifejezést, a paritásnak, illetve vágyalmának e vitatható közjogi elnevezésben megmutatkozó keverékét.” (33–34. old.)

Somogyi Éva könyve egyértelművé teszi, hogy a magyar politikai elit a szimbolikus politizálás terén elvesztette a dualizmus kori osztrák–magyar vetélkedést, és ennek tudatában is volt. Mint ahogy azt is láttatja, hogy másfelől az osztrák elit és közvélemény viszont 1867-et élte meg vereségként (122. old.), s éppen emiatt volt nagy tétje a későbbi szimbolikus győzelmeknek.

E felismerésekből azután egy egész se-reg dolog következhet, vagy kerülhet élesebb megvilágításba, amelyek a dualizmus-kutatások jelenlegi irányait is érintik. A dualizmus kori osztrák–magyar viszony, lássuk be, mindmáig csak a magyaroknak probléma. Az osztrák történetírás a szimbolikus győztesek pozíciójába helyezkedik bele, amikor újabban a kolonializmus-kutatás eszköztárával is közelít a régi Ausztria nemzetiségi

kaleidoszkópjához. Ebből következik, hogy gyakran a „Kelet”, a „Fél-Ázsia” – Bosznia-Hercegovina, Galícia, Bukovina – felé fordulva igyekszik feltárni önnön osztrák-német kulturális azonosságának történeti aspektusait, előszeretettel támaszkodván a mindenkori gyarmatosítottak nyelvi kiszolgáltatottságáról, szimbolikus „némaságáról” megfogalmazott angolszász szakirodalmi belátásokra. E perspektívából Magyarország csak e néma tartományok egyikeként tarthat számot az érdeklődésre.

A magyar történetírói hagyomány ezzel szemben elsősorban az osztrák–magyar együttélés közjoga iránt érdeklődik hagyományosan, s azokat az elemeket tartja kiemelésre érdemesnek a történeti tudat formálása-formálódása szempontjából, amelyekből a magyar birodalomfél egyenrangú vagy akár hangadó szerepe derülhet ki. Somogyi Éva kimutatta, hogy mindkét megközelítésmód csupán rész-igazságok kimondását teszi lehetővé. A diplomácia- és politikatörténet forrásanyaga alapján is lehetőség nyílik a politikatörténet-írás kérdésfeltevéseitől való eltávolodásra és új következtetések levonására, a Habsburg birodalmi identitás évszázados problémahagyományára tekintve.

GÁNGÓ GÁBOR

Számunk szerzői

FENYŐ ISTVÁN	irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest
FERWAGNER PÉTER ÁKOS	történész, SZTE BTK, Szeged
GÁNGÓ GÁBOR	történész-filozófus, MTA Filozófiai Intézet, Budapest
KISS ANDRÁS	levéltáros-történész, Kolozsvár, Románia
MIRU GYÖRGY	történész, DTE BTK, Debrecen
PAP JÓZSEF	történész, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
POLÁCSKA EDINA	tolmács-fordító – Ph.D. hallgató, Európai Bizottság Fordítási Főigazgatóság – SZTE BTK, Brüsszel–Szeged
RÉVÉSZ ÉVA	Ph.D. hallgató, SZTE BTK, Szeged
GAVRIEL ROSENFELD	történész, USA
STREITMAN KRISZTINA	Ph.D. hallgató, ELTE BTK, Budapest
SZABÓ DÁNIEL	történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
SZÉLPÁL LÍVIA	Ph.D. hallgató, CEU, Budapest
TUSOR PÉTER	történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
VELICH ANDREA	történész, ELTE BTK, Budapest
VIDA ISTVÁN KORNÉL	történész, DTE Angol–Amerikai Intézet, Debrecen
VOLONCS LÁSZLÓ MIHÁLY	Ph.D. hallgató, SZTE BTK, Szeged

A fordításokat BARNA JÓZSEF és SZÉLPÁL LÍVIA készítette.

Contents

Essays

JÓZSEF PAP

"Two Elections in Hungary". The Social Composition of the Members of Parliament in the Early 20th Century	5
---	---

PÉTER TUSOR

The Augustineum and Hungary, 1816–1918	32
--	----

DÁNIEL SZABÓ

Soldiers' Songs and the First World War	44
---	----

EDINA POLÁCSKA

France and Carlism, 1868–1874	63
-------------------------------------	----

Workshop

ISTVÁN KORNÉL VIDA

Sleeping with Abraham Lincoln, or was the Sixteenth President of the United States Homosexual?	86
--	----

PÉTER ÁKOS FERWAGNER

Tocqueville and Algeria	104
-------------------------------	-----

ISTVÁN FENYŐ

Eötvös and Tocqueville	127
------------------------------	-----

Theory and method

LIVIA SZÉLPÁL

The Future of History: an Introduction to the Theory of Unconventional History	135
--	-----

GAVRIEL ROSENFELD

Why Do We Ask "What If?" Reflections on the Function of Alternate History	147
---	-----

Beyond our borders

"...our generation had no options either..." An Interview with András Kiss. (By <i>László Mihály Voloncs</i>)	161
--	-----

A Selected Bibliography of András Kiss' Works	171
---	-----

ANDRÁS KISS

A Historical and Clinical Picture of the Transylvanian Principality from about 1611	179
---	-----

Reviews

A Liberal Nationalist Thinker: the Political Journalism of Gusztáv Beksics (Beksics Gusztáv. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Müller Rolf. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2005.)	
GYÖRGY MIRU	187
Churches and Patrons (Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2003.)	
ÉVA RÉVÉSZ	190
From the English Reformation to Cromwell (Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.; Szántó György Tibor: Oliver Cromwell. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 2005.)	
KRISZTINA STREITMAN—ANDREA VELICH	192
A Loud Half-Empire or a Silent Province? (Somogyi Éva: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. A múlt ösvényén. Sorozatszerk. Gyáni Gábor. L'Harmattan, Budapest, 2006.)	
GÁBOR GÁNGÓ	197
Authors	201

KORALL 27.

2007. május

VALLÁS, FELEKEZET, TÁRSADALMI STRATÉGIÁK

Friedrich M. Tenbruck	Vallás a reflexió örvényében
Pozsgai Péter	Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén
Welker Árpád	Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt
Kövér György	Performációk II. „Nemesi társadalom” Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után
Szabó Márton	A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakaszáról
Argejó Éva	A hatalomnak alávetett test
Hátori Péter	Férfiak és nők „egy nemes politicumi Testben”. Bárány Péter röpirata a nők választójogáról (1790)

Megrendelhető: terjesztes@korall.org
Korall Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A REGIO 2007. I. számának tartalmából:

MINERVA

Ernst Gellner: Nacionalizmus-tipológia (ford.: Barabás András)

PEREMEK

Fosztó László: Királyok, papok, újságírók és az angol bárónő – romániai romák a posztoszocialista nyilvánosságban

Borbély Sándor: Változó „határjelek” – a péterfalvi cigányok kulturális és etnikus identitása

Szabolcska Orsolya: Sorsunkba zárva

MŰHELY

Olti Ágoston: A Kommunisták Romániai Pártja és a romániai nemzetiségi/területi kérdés a két világháború között

T. Szabó Levente: Egy tárgy nemzetiesítési kísérlete – stratégiák, kontextusok és határok egy értelemdadási folyamatban

RECENZÍÓK

Gidó Attila: Kollázs a háromszéki zsidóság történetéről (Féder Zoltán: Zsidók Háromszéken Sepsiszentgyörgy 2006.)

Bognár Zoltán: Autonómia – nem kisiskolás fokon (Győri Szabó Róbert: Autonómia, regionalizmus, kisebbségek, Budapest 2006.)

Gyapay Marianna: Gyógyító királyok a 20. században (Nicolas Mariot könyvéről)

SIC ITUR AD ASTRA

FIATAL
TÖRTÉNÉSZEK
FOLYÓIRATA

*„Párhuzamos történelmek találkozásai.
Szlovák–magyar kapcsolatok”*

A SIC ITUR AD ASTRA 2006/3–4.
számának tartalmából:

VERMES GÁBOR: A tradicionalizmus és a felvilágosodás keveredése Magyarországon a 18. század második felében

JANKA BUGAJDOVÁ: Az alkoholizmus jelensége a szlovák régióban a 20. század elején

MIRIAM VIRŠINSKA: A protestáns pátens a magyar és a szlovák történetírás szemszögéből

TEVESZ LÁSZLÓ: A magyar nemzetépítés európai kontextusa

„Történeti Kollégium”

A SIC ITUR AD ASTRA 2006/1–2.
számának tartalmából:

PAPP BARBARA: „Az a drága Nagy Imre” és „az Erzsi lány rémséges ruhája”.
A történeti interjú lehetőségei

SIMON ZOLTÁN: A mikrotörténészről. A történetírás konfliktusa a filozófiai abszolút ésszel

PERÉNYI ROLAND: A jogtörténettől az „új kultúrtörténetig”. A bűnözés társadalomtörténete

KÁRMÁN GÁBOR: Az erdélyi török deákok. Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban

Következő számunk tartalmából

LÉNÁRT ANDRÁS

„Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon

BAKÓ BOGLÁRKA

„....megbántam, és az Úristen azt tudja, és megbocsátja nekem...”

S. története egy dél-erdélyi falu új vallási mozgalmáról

SZOKOL RÉKA

„És ha rikoltanék, ki hallaná meg?”

Petrás Mária életútja Diószéntől Budapestig.

ISPÁN ÁGOTA LIDIA

Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

„Mindenki ... úgy ment oda, hogy ez a világcsúcs.”

Munkásnő országgyűlési képviselők megéléstörténetei a szocialista időszakról

Bemutatjuk Ieda Osamu japán Kelet-Európa kutatót

Bolti ár: 650,- Ft
Előfizetőknek: 500,- Ft

A katonadalok integráns részét képezték a 19. századi férfiak hagyománykincsének. Így volt ez a verbuválások és a sorozások idején egyaránt. A katonadalok részben a népi hagyományokhoz, magatartásmódokhoz kapcsolódtak, részben a hadseregen belüli élethez, s már itt ki szeretném emelni, hogy ez utóbbi helyen egy sor külső behatás is befolyásolta őket. Ugyanakkor nem feledkezhetünk el arról sem, hogy amit katonadálnak nevezünk, nem pusztán a férfiközösségek dalkincse volt. Nők is énekelték, s nem csak érintettségük okán. Érintettség alatt azt a tartalmi, később részletesebben kifejtendő momentumot értem, hogy komoly súllyal szerepelt bennük a tőlük való búcsúzás, az irántuk való vágyódás, sőt gyakran női szövegeket is tartalmaznak e dalok, s nem pusztán egyes párbeszédekben.

A katonadalok éneklése, akárcsak a népdaloké, egy-egy eseményhez, helyzethez kötődik. Békeidőben meghatározóak a bevonulási nóták, a kaszárnyadalok s a menetdalok. Az első két típus alapvető jellegzetessége, hogy valahogyan kapcsolódnak az elváláshoz a „civil” lakhelytől, de elsősorban a női hozzátartozóktól, édesanyjától és „kedvestől”. Az apától való búcsúvétel nem jellemző, s a korszak házassági jogi szabályozásából következően (senki sem házasodhat katonai idejének leszolgálása, ki-szuperálása vagy túlkorossá válása előtt) a feleség és a gyermek sem bukkan elő ezekben a búcsúdalokban.

Szabó Dániel tanulmányát számunk 44–62. oldalán olvashatják.
